

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

UNIVERSITÉ D'ÉTAT D'EREVAN
INSTITUT DES ÉTUDES ARMÉNOLOGIQUES

VAROUJEAN POGHOSYAN

**LA PREMIÈRE ÉTAPE DU GÉNOCIDE
DES ARMÉNIENS À TRAVERS LE PRISME
DE L'HISTORIOGRAPHIE ET DE LA PENSÉE
PUBLIQUE ET POLITIQUE FRANÇAISES
(FIN DU XIXe – DÉBUT DU XXe SIÈCLES)**

Deuxième édition, refondue et complétée

EREVAN
ÉDITIONS DE L'UNIVERSITÉ D'ÉTAT D'EREVAN
2011

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԸ
ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ
(XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ)**

Երկրորդ, բարեփոխված և լրացված հրատարակություն

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2011

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Պ 797

Պողոսյան Վարուժան

Պ 797 Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ) (երկրորդ, բարեփոխված և լրացված հրատարակություն) / Վ. Պողոսյան: - Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2011.- 356 էջ + 8 էջ ներդիր:

Մենագրության առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել 2005 թ.: Երկրորդ՝ բարեփոխված և լրացված, հրատարակության մեջ հեղինակն ընդլայնել է թեմայի ժամանակագրական շրջանակները, հավելել նոր ենթագլուխ («Համիդյան կոտորածները 1909-1918 թթ. ֆրանսիական պատմագրության լուսաբանմամբ»), կատարել կառուցվածքային փոփոխություններ, իսկ որոշ գլուխներ վերաշարադրել է և համալրել նոր նյութերով: Մենագրությունը շարադրված է ցեղասպանագիտության ժամանակակից նվաճումների հենքի վրա:

Նախատեսված է պատմաբանների համար:

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1414-3

© Պողոսյան Վարուժան, 2011
© ԵՊՀ հրատ., 2011

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Նրանց [հայերի] գործը մարդկության գործն է:
Անատոլ Ֆրանս

XIX դարի 90-ական թվականներին Աբդուլ Համիդ II-ի նախա-
ծեռնությամբ ծրագրված և Օսմանյան կայսրության տարածքում
իրականացված արևմտահայության զանգվածային բնաջնջման քա-
ղաքականությունը հետագայում շարունակեցին անշեղորեն կենսա-
գործել երիտթուրքերը և քեմալականները: Տասնամյակներ անց քա-
ղաքագետներն ու միջազգային իրավունքի մասնագետներն այս
իրադարձությունը բնութագրեցին իբրև XX դարում արձանագրված
առաջին ցեղասպանություն:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առաջադրվել
են այս եղելության ժամանակագրական շրջանակները սահմանող
զանազան, անզան իրարամերժ տեսակետներ: Ըստ գերիշխող
տեսակետի՝ Հայոց ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել 1915 թ.,
քանզի բնաջնջման գործընթացը կլանել է անհամեմատ մեծ թվով՝
շուրջ մեկուկես միլիոնի հասնող զոհեր: Այս տեսակետի կողմնակից-
ները գտնում են, որ 1915 թ. ցեղասպանությանը նախորդել և հա-
ջորդել են համապատասխանաբար՝ համիդյան և քեմալական կո-
տորածները: Նրանց հիմնական կռվանը հանգում է, ընդհանուր առ-
մամբ, 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխության արդյունքում՝
երիտթուրքերի որդեգրած թուրքիզմի գաղափարախոսության հի-
ման վրա հայ ժողովրդի *համատարած* ոչնչացման փաստմանը¹:

Քննարկելով 1890-ական թվականներին և 1915 թ. տեղի ունե-
ցած կոտորածները համեմատական կտրվածքով՝ հարցի պատ-
մության նշանավոր մասնագետ, ամերիկահայ պատմաբան Վ.

¹ Տե՛ս օրինակ R. H. Kévorkian, *Le génocide des Arméniens*, Paris, 2006, p. 9; R. Melson, *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago and London, 1992, p. XVI; T. Akçam, *Un acte honteux. Le génocide arménien et la question de la responsabilité turque*, [Paris], 2008, p. 59.

Տատրյանը հանգում է մեր կողմից անընդունելի եզրակացության՝ Հայոց ցեղասպանության «ճարտարապետներ» համարելով միայն երիտթուրքերին²:

Ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանները ևս հարցը մեկնաբանում են, ըստ էության, միևնույն դիրքերից, 1890-ական թվականներին տեղի ունեցած հայ ժողովրդի բնաջնջումը համարելով 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության նախերգանք կամ «մեծ կոտորածներ»³: Նրանց թվում, սակայն, Ա. Տեր-Մինասյանի դիրքորոշումը սկզբունքային փոփոխություն է կրել, որը մեր կարծիքով, ողջունելի է: Վերջին հոդվածներից մեկում նա համիդյան կոտորածները բնութագրում է իբրև «Հայոց ցեղասպանության առաջին գործողություն»⁴: Ի տարբերություն իր մեծաթիվ ժամանակակիցների՝ Կ. Մուրադյանի մոտեցումը ևս ընդգրկում է, քանզի իր տարբեր աշխատություններում 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածները նա համարում է «ցեղասպանային գործընթացի սկիզբ»⁵:

Այս հարցում միանշանակ չէ Հայոց ցեղասպանության պատմության անվանի մասնագետ Ի. Տերնոնի դիրքորոշումը. եթե այս իրադարձության պատմությանը նվիրված իր ընդհանրացնող գրքի առաջին հրատարակությունում 1890-ական թվականների զանգվածային կոտորածները նա, մեր կարծիքով, իրավամբ բնորոշում է իբրև «ցեղասպանություն»⁶, ապա հետագայում նրա հայացքները կրել են ակնհայտ փոփոխություն: Նույն գրքի երկրորդ հրատարակությունում հեղինակը համեմատելով 1895 թ. կոտորածները 1915 թ. եղեռնի հետ, գերադասում է ձեռնպահ մնալ նախկինում առաջադրած տեսակետից⁷: Հաշվի առնելով, սակայն, համիդյան

² V. Dadrian, Histoire du génocide arménien. Conflits nationaux des Balkans au Caucase, Paris, 1996, p. 292-293.

³ J.-M. Carzou, Un génocide exemplaire. Arménie 1915, Paris, 2006, p. 82-109 ; A. Asso, Le cantique des larmes. Arménie, 1915. Paroles des rescapés du génocide, Paris, 2005, p. 27 ; A. Ter Minassian, 1918-1920, La République d'Arménie, 2006, p. 12 ; V. Duclert, Affronter la barbarie. La perception française des grands massacres d'Arméniens dans l'Empire ottoman en 1894-1896 // « Revue d'histoire de la Shoah », N 189, juillet-décembre 2008. Violences de guerre, violences coloniales, violences extrêmes avant la Shoah, p. 31.

⁴ A. Ter Minassian, Les Arméniens dans l'Empire ottoman : de l'internationalisation de la question arménienne au traité de Lausanne // Arménie une passion française « le mouvement arménophile en France 1878-1923 ». Sous la direction de Claire Mouradian, Paris, 2007, p. 36.

⁵ C. Mouradian, L'Arménie, Paris, 2ème éd., 1996, p. 53 ; A. Dastakian, C. Mouradian, 100 réponses sur ... Le génocide des Arméniens, Clamecy, 2005, p. 13.

⁶ Y. Ternon, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, Paris, 1977, p. 112.

⁷ Y. Ternon, Les Arméniens. Histoire d'un génocide. Édition revue et mise à jour par l'auteur, Paris, 1996, p. 127. Այսուհետև կիղենք գրքի երկրորդ հրատարակությունը:

կոտորածների կանոնավորությունը և զոհերի ընտրությունն ըստ ազգային պատկանելության՝ Տերնոնը փաստում է դրանց ցեղասպանային բնույթը⁸: Այդուհանդերձ, գիտական տարակարծությունների նկատմամբ հարգանքով լի՝ նա անվարան շեշտում է նաև, որ այս առնչությամբ «բանավեճը շարունակվում է»⁹: Դրանով իսկ Տերնոնն ակնարկում է, որ չի հավակնում, ի տարբերություն իր ֆրանսիացի որոշ գործընկերների, վերջնական խոսքի: Այս պայմաններում, օրինաչափ է, որ որոնումների մեջ գտնվող տեսաբան պատմաբանը վերջին տարիներին, ըստ էության, հրաժարվել է «ցեղասպանային կոտորածներ» եզրույթից: Իր տարակուսանքը հայտնելով այն օգտագործելու նպատակահարմարության շուրջ՝ նա այն անվանել է «խուսափողական» (dérobade)¹⁰, իսկ 1890-ական թվականների կոտորածների մասին հայտնել փոքր-ինչ այլ կարծիք, ըստ որի՝ դրանք «զարկ են տալիս բազում տասնամյակներ հարատևող մի գործընթացի, որը դյուրին կդարձնի ցեղասպանության իրականացումը»¹¹:

Ժամանակակից հայրենական պատմաբաններից Վ. Թունյանի կարծիքով 1894-1897 թթ. տեղի է ունեցել «նախացեղասպանություն»¹²: Մեր կարծիքով, սակայն, «նախացեղասպանության» բնորոշման հարցում ավելի համոզիչ են Ռ. Սաֆրաստյանի կովանները, որն իբրև այդպիսին համարում է բուլղարացիների ոչնչացմանը միտված՝ դեռևս 1870-ական թվականներին օսմանյան իշխանությունների մշակած ծրագրերը¹³:

1890-ական թվականներին արևմտահայության զանգվածային բնաջնջումն իբրև սոսկ կոտորածներ բնորոշող տեսակետի կողմնակիցներից շատերը շեշտադրում են նաև 1915 թ. Մեծ եղեռնի համեմատությամբ՝ քննարկվող ժամանակահատվածում զոհերի անհամեմատ նվազ թվաքանակը: Ամերիկացի հայտնի պատմաբան Ռ.

⁸ Տե՛ս օրինակ Y. Ternon, L'État criminel. Les génocides au XXe siècle, Paris, 1995, p. 182.

⁹ Y. Ternon, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, p. 127.

¹⁰ Y. Ternon, Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence en masse, Paris, 2007, p. 12.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 111:

¹² **В. Г. Тувян**, Младотурки и армянский вопрос. Часть первая 1908-1912 гг., Ереван, 2004, с. 20.

¹³ **Ռ. Սաֆրաստյան**, Նախացեղասպանություն (proto-genocide). տեսության և պատմության խնդիրներ (Օսմանյան կայսրության օրինակով).— Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Ռուբեն Սաֆրաստյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, III, Երևան, 2005, էջ 33-42:

Մելսոնը, օրինակ, կոտորածի՝ իբրև երևույթի տիպաբանության շուրջ առաջադրած, չորս կետից բաղկացած իր հայեցակարգի շրջանակում 1890-ական թվականների արևմտահայության կոտորածները դասում է «ներքին համայնքային խմբերի դեմ պետության կողմից իրականացված կոտորածների» շարքը, քանզի «կոտորածի» հիմնական բաղադրիչն է, ըստ էության, համարում է զոհերի սահմանափակ թվաքանակը¹⁴:

Մենք, սակայն, դժվարությամբ ենք ըմբռնում, թե որքանով է արդարացի միայն XIX դարի 90-ական թվականներին պետական քաղաքականության մակարդակով, բացահայտ կանխատեսվածության և էթնիկական ծագման հիման վրա տեղի ունեցած շուրջ 300000 մարդու ոչնչացման փաստը բնորոշել իբրև կոտորած: Այս առնչությամբ նկատենք, որ ցեղասպանությունը դատապարտող՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր նստաշրջանի՝ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունած «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածն ամբողջությամբ անտեսում է զոհերի քանակի հանգամանքը, իսկ փոխարենը շեշտը դնում ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի սահմանման վրա¹⁵:

Հիրավի, կոտորածն ու ցեղասպանությունը՝ իբրև երևույթներ, էականորեն տարբերվում են միմյանցից, որոնց զանազանման հիմնական չափորոշիչների թվում ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի, զգալի թվով մասնագետներ հստակորեն առանձնացնում են այս կամ այն իրադարձության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով¹⁶: Տերմոնն այս առնչությամբ իրավամբ

¹⁴ R. Melson, A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894-1896 // "Comparative Studies of Society and History", t. XXIV, 3 July, 1982, p. 484.

¹⁵ Ст'у Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии, т. 1. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментариев доктор юридических наук, профессор Ю. Г. Барсегов, М., 2002, с. 29.

¹⁶ H. Fein, Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust, New York, London, 1979, p. 7; B. Harff, The Etiology of Genocide.— Genocide and the Modern Age. Etiology and Case Studies of Mass Death. Edited by I. Wallimann and M. N. Dobkowski, New York, Greenwood Press, 1987, p. 48; *Առյճի*՝ Recognizing Genocides and Politicides // Genocide Watch. Edited by Helen Fein, New Haven, London, 1992, p. 27-29; F. Chalk & K. Jonassohn, The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies, New Haven & London, 1990, p. 23, 26; R. Melson, Revolution and Genocide, p. 26; Y. Ternon, L'État criminel. Les génocides au XXe siècle, p. 65-78 ; I. L. Horowitz, Government Responsibilities to Jews and Armenians: Nazi Holocaust and Turkish Genocide Reconsidered // "Armenian Review", 1986, v. 39, N 1, p. 3; *Առյճի*՝ Taking Lives. Genocide and State Power. Fifth Edition, Revised, New Brunswick & London, 2002, p. 14, 23.

նշում է. «Ցեղասպանության պատասխանատուն միշտ պետությունն է... Ցեղասպանությունը պետական հանցանք է, ինքնուրույն պետության կամքի կենսագործումը, որը և այն զանազանում է՝ իրենց պետության կողմից չլիազորված հրոսակախմբերի կամ զորքերի իրականացրած կոտորածից»¹⁷:

Բացի դրանից, ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի ժամանակակից մասնագետներից շատերը ցեղասպանությանը բնորոշ առանցքային հատկանիշներից են համարում դիտավորության հանգամանքը¹⁸: Հայրենական պատմաբաններից այս հարցի քննությանն անդրադարձել է Ռ. Սաֆրաստյանը, որի՝ «ցեղասպանությունը» «կոտորածից» տարբերակելու հարցում առաջադրած մեկնաբանությունները, մեր կողմից միանգամայն ընդունելի են: Վկայակոչելով «ցեղասպանության» հիմնական բնորոշիչներից մեկը՝ ռասայական, ազգային կամ էթնիկական խումբը ոչնչացնելու հարցում «մտադրվածության» կամ «դիտավորության» հանգամանքը, մա հասարակագիտական և իրավագիտական տեսանկյուններից այդ երևույթ-

Նշենք նաև, որ պետական քաղաքականության առկայության հանգամանքը, որը ցեղասպանության պարագայում մենք համարում ենք *conditio sine qua non*, ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի, ժամանակակից մասնագետների շրջանում տեղիք է տվել, այդուհանդերձ, տարակարծությունների: Տե՛ս օրինակ մեր օրերի խոշորագույն մասնագետներից՝ այս տեսակետի կողմնակից, ամերիկացի հայտնի քաղաքագետ Ռուդոլֆ Ջ. Ռումելի և այն վիճարկող՝ Երուսաղեմում Հոլոքոստի և ցեղասպանության ինստիտուտի տնօրեն Իսրայել Չառնիի բանավեճն այս առիթով. **R. J. Rummel**, *Le nouveau concept de démocide.*— *Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides.* Sous la direction de Israel Charny, Toulouse, 2001, p. 48-55 ; **I. W. Charny**, *Démocide : vers un nouveau concept global. Présentation des travaux de R.J. Rummel.*— Նույն տեղում, էջ 45-48: Ի. Չառնիին, ի դեպ, համակարծիք են տարբեր մասնագետներ, այդ թվում գիտության՝ համեմատաբար այս նոր մասնաճյուղի նախակարապետներից **Լեո Կուպերը (1908-1994)**. տե՛ս **L. Kuper**, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven and London, 1982, p. 86: **Տե՛ս նաև M. Shaw**, *War and Genocide. Organized Killing in Modern Society*, Cambridge, 2005, p. 44-45, 47; *Աույնի՝* *What is Genocide?* Cambridge, 2007, p. 154-155.

¹⁷ **Y. Ternon**, նշվ. աշխ., էջ 65:

¹⁸ **Տե՛ս օրինակ F. Chalk & K. Jonassohn**, նշվ. աշխ., էջ 26; **Y. Ternon**, նշվ. աշխ., էջ 91-92; **V. Dadrian**, *The Determinants of the Armenian Genocide*, [Yale], 1998, p. 7; **J. Balint, I. W. Charny**, *Définitions du génocide.*— *Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides*, p. 43-44: Այս հարցի մասին մանրամասն տե՛ս **Ռ. Սաֆրաստյան**, *Ցեղասպանության ծագումնաբանության հարցի շուրջ. դիտավորության հանգամանքի կիրառումը.*— *Հայոց Մեծ եղեռն-90: Հողվածների ժողովածու, պատասխանատու խմբագիր՝ Արամ Սիմոնյան, Երևան, 2005, էջ 367-371:*

ների միջև, իրավամբ, արձանագրում է ոչ միայն քանակական, այլև որակական զանազանություններ¹⁹:

Քննարկելով հարցն ըստ այս չափանիշների՝ գտնում ենք, որ հարկ է Չայոց ցեղասպանության ժամանակագրական շրջանակները սահմանելու խնդրում շատ ավելի իրատեսական համարել ակադեմիկոս Սկրտիչ Ներսիսյանի կարծիքը. «Երբ խոսքը վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում Չայոց ցեղասպանությանը,– գրում է նա,– հարկ է նկատի ունենալ ոչ միայն 1914-1918 թթ. համընդհանուր կոտորածը, այլև XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի զանգվածային ջարդերն ու կոտորածները»²⁰: Նա իրավամբ նշել է. «Կարևորը զոհերի քանակը չէ. մի դեպքում 300 հազար, մյուս դեպքում՝ միլիոնուկես: Մենք գիտենք, որ լինում են ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր ծավալի ցեղասպանություններ»²¹: Ըստ այդմ՝ 1890-ական թվականներին տեղի ունեցած զանգվածային կոտորածները նա միանգամայն իրավամբ բնութագրել է իբրև ցեղասպանություն²²:

Այս առնչությամբ հարկ է, ի դեպ, նշել, որ Տերնոնը, որն ինչպես և ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանների գերակշռող մասը, մատնանշում է Չայոց ցեղասպանության իրականացման միայն երկու փուլ (1915 թ. մայիս-հուլիս և 1915 թ. օգոստոս-1916 թ. դեկտեմբեր)²³, ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի սահմանման կապակցությամբ, միաժամանակ առաջադրում է իրատեսական և Չայոց ցեղասպանության՝ իր իսկ ժամանակագրական դասակարգմանը, մեր կարծիքով, անհարիր մեկնաբանություն. «Առանց նախանշված խմբի բնաջնջման ծրագրման հնարավոր չի խոսել ցեղա-

¹⁹ Ռ. Սաֆրաստյան, Նախացեղասպանություն (proto-genocide), էջ 29, 33; *Մույնի՛*՝ Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երևան, 2009, էջ 24:

²⁰ **М. Г. Нерсисян**, Предисловие.— Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под редакцией М. Г. Нерсисяна, второе, дополненное издание, Ереван, 1982, с. III.

²¹ Տե՛ս Մ. Ներսիսյան, Արևմտահայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանության պատմության մի քանի հարցերի շուրջը.— Մ. Ներսիսյան, Չայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր, Երևան, 2005, էջ 14:

²² Նույն տեղում; տե՛ս նաև *Մույնի՛*՝ Օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միսիայի» մասին.— Մ. Ներսիսյան, Չայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր, էջ 64, 67, *Մույնի՛*՝ Չայկական հարցի ծագումը և մեծ տերությունները.— Պատմաբանասիրական հանդես, 1999, թիվ 1, էջ 104:

²³ Y. Ternon, նշվ. աշխ., էջ 184-188; *Մույնի՛*՝ Guerres et génocides au XXe siècle, p. 151-170.

սպանության մասին: Սակայն, զանգվածային սպանությունը՝ իբրև ցեղասպանություն բնորոշելու համար անհրաժեշտ չէ, որ այդ ծրագրումը մշակված լինի ամբողջությամբ»²⁴:

Մենք ցանկանում ենք ուշադրություն հրավիրել ևս մեկ եական հանգամանքի վրա. Հայոց ցեղասպանության գործընթացը, Տերմոնի նշած հայեցակարգային կարևոր հանգամանքից բացի, թեպետ իրականացվել է տարբեր գաղափարախոսությունների հիման վրա (պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի), երբևէ չի մարել և անհամաչափ սաստկությամբ ու զանազան եղանակներով կիրառվել է առանց ընդհատումների, հանգամանք, որը հավաստել է նաև իրադարձությունների՝ եվրոպացի ժամանակակիցների գերակշռող մասը:

Մեր հանդամամբ Հայոց ցեղասպանությունը հարկ է դիտել իբրև շուրջ երեք տասնամյակ հարատևած (1894-1922)՝ փուլային, անհամաչափ զարգացում ունեցած միասնական գործընթաց, որը պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացրել են թե՛ համիդյան և թե՛ երիտթուրքական վարչակարգերը, ինչպես նաև քեմալականները: Ըստ այդմ՝ առաջարկում ենք Հայոց ցեղասպանության գործընթացը դասակարգել երեք հիմնական փուլերի. առաջին՝ համիդյան (1894-1908), որն ընդգրկում է արևմտահայության բնաջնջման սանձազերծումը և լայնածավալ իրականացումը, երկրորդ՝ երիտթուրքական (1909-1918), երբ գործընթացը հասնում է գագաթնակետին (1915-1916 թթ. արևմտահայության համատարած բնաջնջումը հայտնի է Մեծ եղեռն անվամբ) և երրորդ՝ քեմալական (1919-1922). այս փուլում արդեն հայ ժողովրդի դեմ ուղղված ցեղասպան քաղաքականությունն իրականացվել է նաև Արևելյան Հայաստանում²⁵:

Նշենք, որ Մ. Ներսիսյանից բացի օսմանյան տարբեր վարչակարգերի և քաղաքական ուժերի կողմից իրականացված հայ ժողովրդի ոչնչացումն իբրև միասնական գործընթաց դիտել են նաև շատ այլ պատմաբաններ և ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի մաս-

²⁴ Y. Ternon, *Guerres et génocides au XXe siècle*, p. 285.

²⁵ Ըստ թուրքական սկզբնաղբյուրների՝ Ռ. Սաֆրաստյանը և Հ. Ղազարյանը վերջերս բացահայտել են, թե՛ հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանությունը շարունակելու և թե՛ միաժամանակ Հայաստանը որպես պետություն վերացնելու քեմալականների մտադրությունը. Ռ. Սաֆրաստյան, Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), էջ 191-194; Հ. Ղազարյան, Մոսկվայի և Կարսի 1921 թվականի պայմանագրերն ու նրանց ողբերգական դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում, Երևան, 2010, էջ 179-181:

նագետներ²⁶, այդ թվում Իրվինգ Լուի Հորոուիցը (ԱՄՆ) և Եհուդա Բաուերը (Իսրայել)²⁷: Հարկ ենք համարում փաստել նաև ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի մի շարք աշխատակիցների ներդրումն այս կնճռոտ հարցի լուսաբանման խնդրում, որոնք 1990-ական թվականներից ի վեր, Հայոց ցեղասպանության պարբերացման հարցում սատարել են հայեցակարգային այս մոտեցումը և համիդյան կոտորածները բնորոշել իբրև Հայոց ցեղասպանության բաղկացուցիչ մաս²⁸:

Ինչ վերաբերում է խորհրդային այլազգի պատմաբաններին, ապա 1894-1896 թթ. կոտորածների գնահատականն առավել անկողմնակալ դիրքերից տվել է Ա. Սիլինը: Չհետապնդելով Հայոց ցեղասպանության համակողմանի քննության նպատակ, նա, այդուհանդերձ, XIX դարի 90-ական թվականներին տեղի ունեցած հայ ժողովրդի ոչնչացումը բնութագրել է իբրև «նոր պատմության մեջ աննախադեպ ցեղասպանության քաղաքականություն»²⁹:

²⁶ Տե՛ս օրինակ M. Prince, Un génocide impuni. L'arménocide, Beyrouth, 1975, p. 97-114, 147-242, 345-376 ; Ю. Г. Барсегов, Геноцид армян — преступление по международному праву, М., 2000, с. 17-22; *Նույնի՛* Предисловие.— Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, с. 11; **Ս. Պողոսյան, Կ. Պողոսյան**, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. առաջին: Հայերի բնաջնջման օսմանյան քաղաքականությունը, Երևան, 2000, էջ 30; **Դ. Գալստյան**, Крик с Арабата. Армян Вегнер и Геноцид армян, М., 2005, с. 47, 56-57; *Նույնի՛* Шейх Файез эль-Гусейн о геноциде армян: "Ислам непричастен к их деяниям", М., 2007, с. 11; **Ռ. Սաֆրաստյան**, Նախացեղասպանություն (proto-genocide), էջ 42; **Յ. Ղազարյան**, Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում 1890-1922 թթ., հ. երկրորդ, Երևան, 2007, էջ 134-135:

²⁷ I. L. Horowitz, Government Responsibilities, p. 2; *Նույնի՛* Taking Lives, p. 157-158. Ինչ վերաբերում է Ե. Բաուերին, ապա այս հարցի շուրջ նա իր կարծիքը հայտնեց 2005 թ. ապրիլի 20-21-ին Երևանում գումարված «Ծանրագույն հանցանք, ծայրագույն մարտահրավեր. ցեղասպանությունն ու մարդու իրավունքները» միջազգային համաժողովին ներկայացրած՝ «Անցյալ ցեղասպանությունների դասերը որպես ապագա ցեղասպանությունները կանխելու ուղեցույց» զեկուցումում:

²⁸ Տե՛ս օրինակ **Է. Ղանիեյան**, Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը երիտթուրքական վարչակարգի կողմից (1914-1918 թթ.)— Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր, մաս 1, Երևան, 1995, էջ 86-105 (սույն հոդվածը վերահրատակվել է Պ. Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ լույս տեսած՝ «Հայոց ցեղասպանությունը. ուսումնասիրություններ» հոդվածների ժողովածուում, Երևան, 2001); *Նույնի՛* Հայոց Մեծ եղեռնը (1894-1922 թվականներ).— Հայոց պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև ներ օրերը, Երևան, 2000, էջ 235-260; *Նույնի՛* The Armenian Genocide of 1894-1922 and the Accountability of the Turkish State, Yerevan, 2005.

²⁹ **Ա. Տ. Տվան**, Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века, М., 1971, с. 207.

Անհրաժեշտ ենք համարում ի սկզբանե նշել, որ Հայոց ցեղասպանության տարբեր փուլերի պատմությունը պատմաբանները լուսաբանել են անհամաչափ: Ֆրանսիական պատմագրությունը ևս բացառություն չի կազմել: Այդուհանդերձ, այսօր հրապարակի վրա արդեն առկա է հարուստ և բազմաբնույթ պատմագիտական գրականություն: Չնայած այդ հանգամանքին, Հայոց ցեղասպանության պատմությունն ուսումնասիրողները մինչև վերջերս չէին լուսաբանել պատմագիտական մտքի նվաճումներն ու ելևէջները տարբեր երկրներում: Հայոց ցեղասպանության պատմագրության ուսումնասիրության ասպարեզում հարկ է ընդգծել ժամանակակից հայրենական պատմաբանների ներդրումը, որոնք ձեռնարկել են առաջին քայլերն այս ուղղությամբ³⁰: Ցավոք, երկար ժամանակ ստվերում էր մնացել նաև վաղեմի ավանդույթներով առանձնացող՝ Հայոց ցեղասպանության ֆրանսիական պատմագրության արժեքավոր ավանդը³¹, որի՝ հավուր պատշաճի գիտական ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը կասկածից վեր է, առավել ևս եթե հաշվի առնենք ֆրանսիացի պատմաբանների և հեղինակների իրականացրած աշխատանքի ոչ միայն պատմագիտական, այլև քաղաքական նշանակությունը:

Ըստ այդմ՝ սույն մեծագրությունում Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առաջին անգամ քննական վերլուծության ենք ենթարկել Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմության հիմնահարցերի մեկնաբանումը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից XIX դարի 90-ական թվականներից, այն է՝ իրադարձության սանձազերծումից, մինչև երիտթուրքերի իշխանության տապալումը 1918 թ., քանի որ Թուրքիայում դրան հաջորդած իշխանափոխությունից հետո Ֆրանսիայում Հայոց ցեղասպանության պատմության նկատմամբ հետաքրքրությունը շեշտակիորեն նվազել է: Հարցի էությունն այն է, որ

³⁰ Մ. Կարապետյան, Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 1999; *Մույնի*՝ Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հիմնահարցերը հետխորհրդային հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2005; Մ. Կարապետյան, Է. Գևորգյան, Է. Մելքոնյան, Ա. Արզարյան, Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2010; Ն. Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո, Երևան, 2004:

³¹ Այս հարցը սահմանափակ կտրվածքով քննարկել է միայն Ռ. Գ. Սահակյանը. Ռ. Սահակյան, Հայկական ցեղասպանության պատմությունը ֆրանսիական հրատարակություններում. – Ռ. Սահակյան, Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 223-239:

1923 թ. հանրապետության հռչակումից ի վեր, Թուրքիայում պետական քաղաքականության մակարդակով Հայոց ցեղասպանության փաստը շրջանցվել է լռությամբ: Այդ իսկ պատճառով արևմտյան կապիտալիստական մեծ տերությունները, այդ թվում Ֆրանսիան, ելնելով իրենց ռազմավարական շահերից, շահագրգռվածություն են հանդես բերել Թուրքիային՝ Խորհրդային Միությանը հակադրելու հարցում և, հետևաբար, թուրքական կառավարող շրջանակներին հաճոյանալու նպատակով մոռացության են մատնել Հայոց ցեղասպանությունը³²: Այս թեմայի նկատմամբ հետաքրքրությունը Ֆրանսիայում վերստին աճել է միայն 1960-ական թվականների կեսերից՝ կապված Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի հետ:

Թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է մի շարք էական հանգամանքներով: Նախ Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ ավելի քան հարյուր տարի խոր արմատներ ձգած՝ ցեղասպանության արժանահավատությունը վիճարկող, անգամ դրա իսկ փաստը բացահայտորեն և լկտիաբար ժխտող ուղղության դիրքորոշման դատապարտմամբ: Ժամանակակից թուրք պատմաբանները և նրանց սատարող մի շարք այլազգի ուսումնասիրողներ միտումնավոր կեղծում են պատմական իրականությունը, մասնավորապես ժխտում Հայոց ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով և կանխամտածվածության հիման վրա, մերժում իրադարձության՝ իբրև ցեղասպանության փաստը, փոխարենն առաջադրում հակապատմական կեղծ փաստարկներ՝ խարխափելով այդ ճանապարհին անհարիր մեկնաբանությունների լաբիրինթոսում:

Եթե Թուրքիայի հանրապետության հռչակումից ի վեր՝ թուրքական ղեկավար շրջանակները որդեգրել էին Հայոց ցեղասպանությունը մոռացության տալու քաղաքականությունը, ապա իրավիճակը զգալիորեն փոխվեց 1970-ական թվականներից՝ կապված 1960-ական թվականների կեսերից միջազգային ասպարեզում դրա ճանաչման գործընթացի սկզբնավորման հետ: Դրանից ի վեր Թուրքիայի ղեկավարները հարկադրաբար լքեցին իրենց նախորդների որդեգրած մարտավարությունը՝ անցում կատարելով մոռացության քաղաքականությունից ժխտման քաղաքականության: Այս ժամանակաշրջանից առ այսօր, Թուրքիայում և մի շարք այլ երկրներում, մասնավորապես ԱՄՆ-ում, լույս է ընծայվել բազմաթույթ պատմա-

³² N. Margossian, L'avant et l'après du génocide des Arméniens.– «Գիտության գլոբուս», 2005, հ. 5, էջ 44-45:

գիտական գրականություն (փաստաթղթերի ժողովածուներ, մենագրություններ և այլն), որը հետապնդելով միջազգային հանրության ապակողմնորոշման նպատակ՝ հրատարակվել է գերազանցապես անգլերեն լեզվով:

Պատմական իրականության հետ հեռավոր առնչություն չունեցող՝ Հայոց ցեղասպանության պատմությունը խեղաթյուրող, յուրօրինակ այս «խաչակրաց արշավանքի» հիմքում, ըստ էության, խարսխված են լոկ քաղաքական պատճառներ, որոնցից առավել կարևորը՝ դեռևս XVI դարում ռազմակալված հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքի նկատմամբ Թուրքիայի իրավունքների ամրագրումն է³³, մարտավարություն, որին հետամուտ են եղել թե՛ Օսմանյան կայսրության և թե՛ Թուրքիայի հանրապետության տարբեր վարչակարգերի ղեկավարները:

Հայոց ցեղասպանության պատմականությունը ժխտող ժամանակակից թուրք և այլազգի պատմաբանների առաջադրած մեկնաբանությունները, ընդհանուր առմամբ, համահունչ են XIX դարի վերջին ձևավորված՝ Հայոց ցեղասպանության պատմագրության ժխտողական ուղղության, նախակարապետների (գլխավորապես ֆրանսիացի) հիմնական թեզերին: Այն է՝ XIX դարի 90-ական թվականներին, ազատ և անկախ Հայաստանի ստեղծմանը հետամուտ հայկական ազգային կուսակցությունները, մինչ այդ թուրքերի հետ խաղաղ գոյակցության պայմաններում ապրող օսմանահպատակ հայերին դրդել են օսմանյան պետության դեմ ուղղված ահաբեկչական գործողությունների, որոնք աստիճանաբար վերածվել են Օսմանյան կայսրության տարածքն ընդգրկած լայնածավալ ապստամբությունների: Այս պայմաններում, պետությունը հարկադրաբար ճնշել է տարբեր վայրերում ծագած հայերի ապստամբական գործողությունները, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցրել է հակամարտող կողմերի համար անցանկալի զոհերի³⁴:

³³ Մանրամասն տե՛ս Y. Ternon, *Éclats de voix. Recueil de textes 1974-2005*, Paris, 2006, p. 75, 116, 134 :

³⁴ Տե՛ս օրինակ İ. C. Özkaya, *Le peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude*, Istanbul, 1971, p. 113-137 ; S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. V. II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1971*, Cambridge, 1977, p. 203-204; *Facts from the Turkish Armenians*, Istanbul, 1980, p. 5; P. A. Moser, *Arméniens, où est la réalité ?* Saint-Aquilin-de-Pacy, 1980, p. 33-55 ; *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, Ankara, 1985, p. 14-16; K. Gürün, *The Armenian File. The Myth of Innocence Exposed*, London, Nicosia, Istanbul, 1985, p. 127-160; E. Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Istanbul, 1988, p. 727-755; A.

Մեր կողմից քննարկվող ժամանակահատվածում՝ Հայոց ցեղասպանության գործընթացի ժամանակակից ֆրանսիացի հեղինակները, պատմագիտական նշանակության առումով ոչ համարժեք իրենց աշխատություններում, պատմության կեղծարարների թեզերին անուղղակիորեն տալիս են հուժկու հակահարված: Ըստ այդմ՝ նրանց աշխատությունները ձեռք են բերում մեծ այժմեականություն:

Բացի դրանից, XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ֆրանսիացի հեղինակների՝ Հայոց ցեղասպանության պատմությանը տված գնահատականները հիմնավորում են ցեղասպանագիտության ասպարեզում առաջադրված ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի սահմանման առնչվող մի շարք հայեցակարգային դրույթներ, որոնք բնորոշ են, ինչն ակնհայտորեն բացահայտվում է նրանց ուսումնասիրությունների ետնախորքի վրա, նաև 1890-ական թթ. հայկական կոտորածներին: Դրանց թվում են, մասնավորապես ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով, ցեղասպանության հիմնական բնորոշիչներից մեկի՝ կանխամտածվածության առկայությունը, ինչպես նաև տխուր մի փաստ՝ ցեղասպանության ենթարկվող ժողովրդի բնաջնջման պատասխանատվությունը՝ ցեղասպանությունն իրականացնողների կողմից զոհի վրա բարդելու հակումը և այլն:

Հայոց ցեղասպանության պատմությունն անկողմնակալ դիրքերից լուսաբանող հարուստ գրականությունը, որը կարելի է դասակարգել երկու հիմնական խմբերի՝ սկզբնաղբյուրների հրատարակությունների (արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուներ³⁵, օտա-

Sülü, Armenians and the 1915 Event of Displacement, Ankara, 1999, p. 60-61; S. R. Sonyel, The Great War and the Tragedy of Anatolia (Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers), 2nd edition, Ankara, 2001, p. 23-32; J. McCarthy, E. Arslan, C. Taskiran, O. Turan, The Armenian Rebellion at Van, The University of Utah Press, 2006, p. 51-77, 130: Փոքր-ինչ այլ է ամերիկացի պատմաբան Գ. Լեուիի դիրքորոշումը, որը թեպետ չի արդարացնում հայկական կոտորածները, այդուհանդերձ, դրանց պատասխանատվությունը բարդում է զխավորապես հայ հեղափոխականների վրա, որոնց քարոզչությունը երկրում ստեղծել էր վախի այնպիսի մթնոլորտ, որը թուրքերի մոտ տեղիք էր տվել «կատաղի հակազդեցության»: St'u G. Lewy, The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide, The University of Utah Press, 2005, p. 19, 28:

³⁵ Թվարկենք առավել կարևորները. Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, Paris, 1897 ; Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, Paris, 1897 ; The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, London, 1916; Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr Johannes Lepsius, Potsdam, 1919; Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители М. Г.

րագգի և հայ ականատեսների հուշեր, որոնք անառարկելիորեն հավաստում են հայ ժողովրդի դեմ պետական մակարդակով օսմանյան տարբեր վարչակարգերի իրականացրած ոճրագործության իրողությունը) և գիտական ուսումնասիրությունների, մեր օրերում ունի ավելի քան հարյուր տասը տարվա պատմություն: Այդուհանդերձ, Հայոց ցեղասպանության պատմությունը վերջին տարիներին կրկին իր վրա է բեռել թե՛ արտասահմանյան³⁶ և թե՛ հայրենական³⁷ պատմաբանների ուշադրությունը: Ըստ այդմ՝ նրանց ֆրանսիացի նախորդների՝ միևնույն ասպարեզում ներդրած լուսնայի ուսումնասիրությունը, որն ի դեպ, նրանք, այդ թվում նաև ֆրանսիացի պատմաբանները, երբևէ չեն արժևորել, ձեռք է բերում մեծ նշանակություն:

XIX դարի 90-ական թվականների կեսերին Աբդուլ Համիդ II-ի սանձազերծած Հայոց ցեղասպանության գործընթացն իր ծավալով և սոսկալի դաժանությամբ աննախադեպ էր նույնիսկ Օսմանյան կայսրության պատմության քառուղիներում, որի «գրեթե բոլոր էջերը», ըստ ֆրանսիացի նշանավոր քաղաքական գործիչ, սոցիալիստ Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի (1853-1914) դիպուկ բնորոշման՝

Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966; второе, дополненное издание, Ереван, 1982; A. Beylerian, Les grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918), Paris, 1983 ; Österreich-Armenien 1872-1936. Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. D' Artem Ohandjanian. Band I-XII, Wien, 1995; **Армянский вопрос и Геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы политического архива Министерства иностранных дел кайзеровской Германии. Сборник. Составитель, автор предисловия, введения и примечаний доктор исторических наук, профессор Вардгес Микаелян, Ереван, 1995;** Documenti diplomatici italiani sull'Armenia. Seconda serie: 1891-1916. A cura de M. Russo, v. 1-2, Firenze, 1999; United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917, compiled with an introduction by Ara Sarafian, Princeton and London, 2004; **W. Gust** (Hg.), Der Völkermord an den Armenien 1915/16. Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts, Hamburg, 2005:

³⁶ Տե՛ս օրինակ **V. Dadrian**, Histoire du génocide arménien ; **R. Melson**, նշվ. աշխ.; **R.H. Kévorkian**, avec la collaboration de Paul B. Paboudjian, Les massacres de Cilicie d'avril 1909 // La Cilicie (1909-1921). Des massacres d'Adana au mandat français. Volume préparé par Raymond H. Kévorkian, Paris, 1999, p. 7-142 ; **Մուլնի**՝ Le génocide des Arméniens ; L'actualité du génocide des Arméniens. Actes du colloque organisé par le Comité de Défense de la Cause Arménienne à Paris les 16, 17 et 18 avril 1998, Paris, 1999 ; **A. Asso** նշվ. աշխ.; **Y. Ternon**, Guerres et génocides au XXe siècle:

³⁷ Տե՛ս օրինակ **Ս. Պողոսյան, Կ. Պողոսյան**, նշվ. աշխ.; **Հ. Ղազարյան**, Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում 1890-1922 թթ., հ. առաջին-երկրորդ, Երևան, 2007; **Ռ. Գասպարյան**, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ. – 1921 թ.), Երևան, 2005:

«աղտոտված են արյամբ»³⁸: Համիդյան կոտորածների ընթացքն ու ծավալը ֆրանսիացի ականավոր պատմաբան, ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ (1897) Ալբեր Վանդալին (1853-1910) հիմք են տվել հավաստելու, որ 1890-ական թթ. տեղի ունեցած հայ ժողովրդի աննախադեպ բնաջնջման համեմատությամբ՝ «1822 թ. Քիոսի, 1860 թ. Լիբանանի, 1876 թ. Բուլղարիայի կոտորածները ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ մանկական խաղեր»³⁹:

Այս պայմաններում, ինքնին հասկանալի է, որ օսմանյան կառավարության հայահալած քաղաքականության ամեհի ալիքներն ալեկոծել են եվրոպացի մտավորականներից շատերի հույզերը, հարուցել նրանց անսանձ զայրույթը: Ի շարս այն երկրների (Անգլիա, Գերմանիա, Շվեյցարիա, Ռուսաստան և այլն), ուր համիդյան կոտորածներն անարձագանք չեն մնացել⁴⁰, առանձնանում է ժողովրդավարական հինավուրց ավանդույթներ ունեցող ֆրանսիան, որտեղ հայկական կոտորածներին առնչվող սարսափների՝ Եվրոպա հասած արձագանքը հնչել է ավելի ուժգին, քան այլուր՝ «շնորհիվ մի շարք մեծահոգի ֆրանսիացիների, որոնք դարձել են նահատակված ժողովրդի դատապաշտպանները»⁴¹:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած հայկական կոտորածներին առնչվող հավաստի տեղեկությունները, չնայած օսմանյան իշխանությունների կողմից կաշառված ֆրանսիա-

³⁸ Pour l'Arménie et la Macédoine. Préface de V. Bérard. Introduction de P. Quillard. Rapport de Francis de Pressensé, Paris, 1904, p. 21-22.

³⁹ Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conférence faite par M[onsieur] Albert Vandal de l'Académie française dans la salle de la Société de Géographie. Le 2 février 1897, Paris, 1897, p. 35.

⁴⁰ Տե՛ս օրինակ **С. В. Овнянян**, Армяно-болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в., Ереван, 1968, с. 266-281; **Y. Тетон**, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, p. 142-145 ; **А. Дж. Киракосян**, Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века), Ереван, 1990, с. 160-181; **Ա. Ա. Հովակիմյան**, Հայկական հարցը սերբական մամուլում (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ) – «Պատմաբանասիրական հանդես», 1990, թիվ 4, էջ 57-60; **Ս. Գ. Ներսիսյան**, Արևմտահայերի կոտորածները և ռուս մտավորականությունը 1894-1896 թվականներին – «Պատմաբանասիրական հանդես», 1997, թիվ 1, էջ 15-24; **Ա. Ն. Հայրունի**, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2001, էջ 47-72; **Ա. Բախչինյան**, Հայաստան – Սկանդինավիա: Պատմամշակութային առնչություններ, Երևան, 2003, էջ 100-103:

⁴¹ F. Macler, La nation arménienne. Son passé, ses malheurs, Paris, 1924, p. 45. Տե՛ս նաև **Հ. Տասնապետեան**, «Եվրոպական պրոպագանդ» (1899-1906) – «Ազդակ», 1983, թիվ 48, էջ 972:

կան մամուլի լռակյացությանը⁴², շնորհիվ թե՛ Օսմանյան կայսրությաննում հավատարմագրված ֆրանսիացի դիվանագետների անձնուրաց գործունեության և թե՛ հայ գործիչների (մասնավորապես ՅՅԴ անդամների) Ֆրանսիայում ծավալած քարոզչական աշխատանքի, ոչ միայն հատել են դրա սահմանները, այլև վերհանել ֆրանսիական մտավորականության բողոքի բուռն ալիք: Անկասկած, Աբդուլ Չամիդի գահակալության օրոք տեղի ունեցած հայկական կոտորածներին առնչվող լուրերը որևէ երկրում այնպիսի մանրամասնությամբ չեն քննարկվել և ըստ արժանվույն մեկնաբանվել, ինչպես Ֆրանսիայում, ուր մեծ թվով նշանավոր պատմաբաններից զատ, ջարդարարներին խստագույնս նշավակել և անարգանքի սյունին են գամել նաև տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող բազում անվանի քաղաքական գործիչներ, գրողներ, հոգևորականներ, լույս են ընծայվել փաստաթղթերի ժողովածուներ, ֆրանսիացի ականատեսների հուշեր, գրքեր: Նրանցից ոմանք հայ ժողովրդին զորավիզ են եղել ելնելով, անտարակույս, զանազան՝ քրիստոնեական, մարդասիրական կամ քաղաքական նկատառումներից, սակայն, չնայած տարբեր հարցերում ունեցած տարակարծություններին, ընդհանուր առմամբ, հանդես են եկել միասնական դիրքերից:

Այդուհանդերձ, հարկ է ընդգծել, որ ֆրանսիացի մտավորականների և, մասնավորապես պատմաբանների գերակշռող մասը հայ ժողովրդին սատարել է գերազանցապես մարդասիրական մղումներից դրդված և անշահախնդրորեն կատարել իր քաղաքացիական պարտքը: Խստագույնս դատապարտելով արևմտահայության համար կործանարար հետևանքներով հղի ֆրանսիական կառավարության թրքամետ դիրքորոշումը՝ նրանցից շատերը հակադրվել են Ֆրանսիայի պետական քաղաքականությունը կերտող՝ Երրորդ հանրապետության ղեկավարներին և առաջ բերել նրանց դժգոհությունը: Ուստի սույն գրքի բնաբանում նշված Անատոլ Ֆրանսի՝ «Նրանց [հայերի] գործը մարդկության գործն է»⁴³ խոսքերը, խիստ հատկանշական են հայ ժողովրդի ողբերգությանն ի տես՝ Ֆրանսիայում հայանպաստ շարժմանը հարած ոչ միայն պատմաբան-

⁴² Ըստ բուլղարացի հասարակական գործիչ Դիմիտր Սպիրովի (1868-1906) հավաստման՝ արևմտյան լրագրողներին կաշառելու համար սուլթանը տարեկան ծախսում էր 250000 թուրքական ոսկի: Տե՛ս **Դ. Ա. Սպիրով**, Չայերի սարսափելի կոտորածները (1894-1896), Երևան, 1997, էջ 48: Այդ մասին վկայել են նաև ֆրանսիացի ժամանակակիցները. տե՛ս օրինակ **V. Bérard**, La politique du sultan, Paris, 1897, p. 290 ; **U. Gohier**, Trois fantoches. Hanotaux-Méline, Paris, 1897, p. 43:

⁴³ **A. France**, Pour l'union arménienne // « Pro Armenia », 25 mai 1901.

ների, այլև անվանի մտավորականների և քաղաքական ու հոգևոր գործիչների գրաված դիրքորոշումը բնութագրելու համար:

Հարկ է մանրամասնել, որ ինչ վերաբերում է ֆրանսիական պատմագրության՝ Հայոց ցեղասպանության արժարժման հարցում դրսևորած անթաքույց հետաքրքրությանը, ապա դրա ակունքներում խարսխվում են նաև մի շարք այլ էական հանգամանքներ: Խոսքը, մասնավորապես վերաբերում է XIX դարի 80-90-ական թվականներին ֆրանսիական գաղութային քաղաքականության աննախադեպ ծավալմանը⁴⁴, որը խթանում էր արևելյան երկրներում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ հետաքրքրության աճին և XIX դարի վերջին քառորդում ֆրանսիական պատմագրության դիմագիծը ձևափոխած նշանակալից տեղաշարժերին՝ կապված պոզիտիվիստական պատմագրության ներկայացուցիչների գործունեության հետ⁴⁵, որոնք հետևողականորեն առաջադրում էին պատմական սկզբնաղբյուրների մանրազնիք քննության և այդ թվում՝ փաստաթղթերի ժողովածուների հրատարակության անհրաժեշտությունը⁴⁶:

XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ֆրանսիացի հեղինակների աշխատություններից զատ, օգտագործելով եվրոպական և հայկական տարաբնույթ սկզբնաղբյուրներ, գլխավորապես փաստաթղթերի ժողովածուներ, ինչպես նաև ժամանակակից պատմաբանների և ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի մասնագետների աշխատությունները՝ կիրառել ենք պատմահամեմատական և պատմավերլուծական մեթոդները, որոնք հնարավորություն են ընձեռել անկողմնակալ դիրքերից ամբողջացնելու ֆրանսիացի պատմաբանների և գործիչների ավանդի հավաստի պատկերը, ինչպես նաև բացահայտելու նրանց միջև առկա տարածայնությունները, նրանց մոտեցումների սահմանափակությունները և խոցելի կողմերը:

⁴⁴ **А. З. Манфред**, *Внешняя политика Франции 1871-1891 годов*, М., 1952, с. 243; **П. П. Черкасов**, *Судьба империи. Очерк колониальной экспансии Франции в XVI-XX вв.*, М., 1983, с. 35; **В. И. Антюхина-Московченко**, *Третья республика во Франции. 1870-1918*, М., 1986, с. 34.

⁴⁵ Պ. Գարսիան գերադասում է պատմագիտական այս ուղղությունն անվանել «մեթոդական». տե՛ս **C. Delacroix, F. Dosse & P. Garcia**, *Les courants historiques en France XIXe-XXe siècle. Édition revue et augmentée*, Paris, 2009, p. 97:

⁴⁶ **Ch.-O. Carbonell**, *Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français 1865-1895*, Toulouse, 1976, p. 413-417 ; **G. Thuillier et J. Tulard**, *Les écoles historiques*, Paris, 1990, p. 25-31 ; **Л. В. Таран**, *Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX — 40-е годы XX в.*, Киев, 1994, с. 25-31; **C. Delacroix, F. Dosse & P. Garcia**, նշվ. աշխ., էջ 121-125:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ հեղինակն առաջին անգամ քննական վերլուծության է ենթարկել Հայոց ցեղասպանության փաստն անվերապահորեն հավաստող՝ ֆրանսիական ծագում ունեցող փաստաթղթերի ժողովածուները: Հաշվի առնելով Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության վավերագրերն ամփոփող՝ «Դեղին գիրք» անվամբ հայտնի ժողովածուի անժխտելի նշանակությունը, համակողմանիորեն վերլուծել ենք դրանում հրատարակված բազմաբնույթ փաստաթղթերը: Խոսքը, մասնավորապես վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում հավատարմագրված ֆրանսիացի դիվանագետների՝ Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության այլ տարածքներում ծավալված կոտորածների նկարագրություններն ամփոփող՝ արտաքին գործերի նախարարության ղեկավարներին հղած զեկուցագրերին⁴⁷: Թեև արտաքին գործերի նախարարության ղեկավարների ջանքերով այդ վավերագրերի զգալի մասը հրատարակվել է կրճատումներով, այդուհանդերձ, դրանք հայկական կոտորածների պատկերն անկողմնակալորեն բացահայտող անհերքելի փաստաթղթեր են, որոնց նշանակությունն անգնահատելի է: Բացի դրանից, մանրազնին քննության ենք ենթարկել նաև սակավաթիվ, սակայն, արժեքավոր այլ ժողովածուներ, որոնք ամփոփում են, մասնավորապես հայ ականատեսների վկայությունները, ինչպես նաև շատ այլ փաստաթղթեր:

Մենագրությունում առաջին անգամ հանգամանորեն ուսումնասիրել ենք համիդյան կոտորածների ընթացքը լուսաբանող ֆրանսիացի պատմաբանների և հեղինակների ներդրումը: 1895-1918 թթ. ֆրանսիական պատմագրությունը մեծապես օժանդակել է Հայոց ցեղասպանության գիտական և համակողմանի ուսումնասիրությանը: Այս ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայում լույս են տեսել այս իրադարձության պատմությանը նվիրված բազմաբնույթ ուսումնասիրություններ, որոնց հեղինակները, այդ թվում անվանի պոզիտիվիստ պատմաբանները (Է. Լավիս, Շ. Սենյորոս և ուրիշներ), ինչպես նաև նապոլեոնագիտության ասպարեզում՝ Նապոլեոն I-ին ջատագովող ուղղության կարկառուն ներկայացուցիչները (Ա. Վանդալ, Է. Դրիո), ոչ միայն Հայոց ցեղասպանությանը, այլև թե՛ Արևելյան հարցի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում և թե՛ Արդուլ Համիդի կենսագրականներում, անողոքաբար մերկացրել են հա-

⁴⁷ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, Paris, 1897 ; Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, Paris, 1897.

միդյան վարչակարգի քաղաքականությունն արևմտահայության բնաջնջման կապակցությամբ, բացահայտել Հայոց ցեղասպանության՝ իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող եղելության բնույթը: Անաչառորեն լուսաբանել ենք ֆրանսիական պատմագրության տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչների մոտեցումների առանձնահատկությունները, արժևորել նրանց աշխատությունների նշանակությունը ցեղասպանության պատմության գիտական ուսումնասիրության ասպարեզում:

Մեծ տեղ ենք հատկացրել նաև Հայոց ցեղասպանության ժխտողական ուղղության ակունքների բացահայտմանը, Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առաջին անգամ ապացուցել, որ այն սկզբնավորվել է Ֆրանսիայում՝ մեր կողմից ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, մանրամասնորեն ուսումնասիրել այդ ուղղության ներկայացուցիչների հակապատմական թեզերը:

Մանրամասնենք, որ թե՛ քաղաքական և թե՛ հոգևոր գործիչների ու գրողների՝ տարբեր գիտական հրատարակություններում և մամուլում հրատարակված հոդվածները, ֆրանսիական պատմագիտական մտքի անքակտելի մասն են: Ուստի չենք անտեսել նրանց հայանպաստ ելույթները, արժևորել ենք նաև խորհրդարանային գործունեության արդյունքում՝ Հայկական հարցին միջազգայնացում տալու խնդրում տարբեր քաղաքական գործիչների ներդրած անուրանալի ավանդը: Չմայած ցեղասպանության տարբեր հիմնախնդիրների մեկնաբանության հարցում նրանցից ոմանց կողմնորոշումների զանազանությանը, վերոնշյալ ժամանակաշրջանում նրանք բոլորը նշանակալից ավանդ են ներդրել արևմտահայությանը զորավիզ լինելու ասպարեզում և դատապարտել ցեղասպանության կազմակերպիչներին: Նրանց զգալի մասը մույնիսկ անվարան խարազանել է Երրորդ հանրապետության ղեկավարների թրքամետ քաղաքականությունը:

Հայոց ցեղասպանության պատմության հիմնահարցերը գրքում քննարկել ենք ցեղասպանագիտության ժամանակակից նվաճումների ետնախորքի վրա:

Մեր կողմից ուսումնասիրվող թեման, որի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նախկին տնօրեն, երջանկահիշատակ ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանը (1927-2004), Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ, ըստ էության, չի լուսաբանվել: Անշուշտ, ֆրանսահայ պատմաբան Է. Քայաջյանը մասնակիորեն անդրադարձել է թեմային առնչվող որոշ

հարցերի, սակայն, խիստ սահմանափակ՝ ֆրանսիացի գործիչների հետ Արշակ Չոպանյանի (1872-1954), առնչությունների բացահայտման կտրվածքով⁴⁸: Վերջերս, 1894-1908 թթ. արևմտահայությանը սատարած զանազան ֆրանսիացի գործիչների հայանպաստ գործունեության հիմնական դրվագներն ամփոփող՝ տեղեկատվական բնույթի գիրք է հրատարակել Մ. Խարազյանը⁴⁹, որը շեշտը դրել է գլխավորապես ֆրանսիական մամուլում տպագրված հոդվածների և որոշ քաղաքական գործիչների ելույթների բովանդակության վերաշարադրման վրա: Նրա շարադրանքում, սակայն, բացակայում են վերլուծական մոտեցումը և հեղինակային խոսքը, քանզի նա, փաստորեն, բավարարվում է իր իսկ հիշատակած սակավաթիվ գործիչների հոդվածներից կամ ֆրանսիական խորհրդարանում նրանցից ոմանց ունեցած ելույթներից բերված ընդարձակ քաղվածքների հրապարակմամբ: Մեր նախորդներից իմաստ ունի հիշատակել նաև ֆրանսիացի պատմաբան Վ. Դյուկլերին, որն անդրադարձել է սոսկ Ժ. Ժորեսի և Դ. Կոշենի խորհրդարանային ելույթներին, դրանք, այդուհանդերձ, չքննարկելով՝ նրանց ժամանակակիցների քաղաքական գործունեության ընդհանուր հենքի վրա⁵⁰: Հայրենական պատմաբաններից Ե. Գասպարյանն անդրադարձել է Անատոլ Ֆրանսի՝ հայ ժողովրդի հետ ունեցած առնչությունների լուսաբանմանը⁵¹: Պատմագիտական մտքի վերլուծությունը նշված հեղինակների խնդիրներում չի ընդգրկվել:

Ինչ վերաբերում է հայրենական պատմաբաններին, ապա՝ Հայոց ցեղասպանության ֆրանսիական պատմագրության մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածը նրանց ուշադրությունից ամբողջությամբ վրիպել է: Փոխարենը, ժամանակ առ ժամանակ, նրանք անդրադարձել են ֆրանսիացի գործիչներից ոմանց հայանպաստ ելույթներին և բավարարվել սոսկ հպանցիկ դիտարկումներով⁵²:

⁴⁸ E. Khayadjian, Archag Tchobanian et le mouvement arménophile en France, Marseille, 1986 ; 2ème éd., Alfortville, 2001. Այսուհետև կհղենք գրքի երկրորդ հրատարակությունը:

⁴⁹ M. Kharazian, De l'illusion à la tragédie. La France et la Question arménienne de 1894 à 1908 (des massacres hamidiens jusqu'à la révolution jeune-turque), Paris, 2007.

⁵⁰ V. Duclert, նշվ. աշխ., էջ 31-55:

⁵¹ Ե. Գասպարյան, Անատոլ Ֆրանսը և հայ ժողովուրդը, Երևան, 2003:

⁵² Տե՛ս օրինակ Ա. Ն. Մնացականյան, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965, էջ 139-141; Ծ. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, էջ 207-209, 213; Զ. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914 թ.), գիրք առաջին, Երևան, 1982, էջ 94-101;

Սույն գրքի առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել 2005 թ.⁵³: Ընթերցողի դատին հանձնվող գրքի երկրորդ, բարեփոխված և լրացված հրատարակության մեջ հեղինակն ընդլայնել է թեմայի ժամանակագրական շրջանակները, ավելացվել նոր բաժին («Յամիդյան կոտորածները 1909-1918 թթ. ֆրանսիական պատմագրության լուսաբանմամբ»), կատարել կառուցվածքային շահեկան փոփոխություններ, իսկ որոշ գլուխներ վերաշարադրել է և համալրել մինչ այդ իրեն անմատչելի նյութերով: Ըստ այդմ՝ մեր պարտքն ենք համարում երախտագիտության խոսք ուղղել Մոնպելիեի Պոլ Վալերի համալսարանի պրոֆեսոր Պիեռ Բարալին, որը սիրալիրաբար մեզ է ուղարկել ուսումնասիրվող թեմայի համար մեծ կարևորություն ունեցող՝ մեզ անմատչելի մեծ թվով տպագիր միավորների պատճեններ, ինչպես նաև ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանների գրքեր և հոդվածներ: Շնորհակալ ենք նաև մեր այն բոլոր գործընկերներին, որոնց օժանդակությամբ ձեռք ենք բերել տարբեր երկրների գրադարաններում պահվող գրքույկների և հոդվածների պատճեններ:

Այդուհանդերձ, Յայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առաջին անգամ ձեռնարկելով սույն թեմայի ուսումնասիրությունը՝ ամենևին էլ չենք հավակնում, պատմագիտական գրականության համապարփակ ընդգրկմանը, առավել ևս՝ արժարժվող հարցերի շուրջ վերջնական խոսքի⁵⁴: Սենք երախտագիտությամբ կընդունենք

Գ. Բ. Ղարիբջանյան, Յայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, Երևան, 1986, էջ 15, 21-22; **А. Дж. Киракосян**, նշվ. աշխ., էջ 130-131, 156-157; **Մ. Վ. Արզումանյան**, Դարավոր գոյամարտ, Երևան, 1989, էջ 221-223; **Ա. Ս. Համբարյան**, Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908 թթ.), Երևան, 1999, էջ 29-34; **Ե. Ա. Գասպարյան**, Հայասիրական շարժումը Ֆրանսիայում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Երևան, 1999, էջ 9-14; **Ս. Պողոսյան**, Ֆրանսիացի մտավորականությունը և Հայկական հարցը. – Հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչությունները. VII միջազգային գիտաժողովի նյութեր. «20-րդ դարի Ֆրանսիան և հայերը», Երևան, 20 և 22 սեպտեմբերի 2000, Երևան, 2001, էջ 40-48; **Կ. Զ. Թառոյան**, Արևմտյան Հայաստանը, արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրության դեմ 1878-1908 թթ., Երևան, 2001, էջ 425-436; **Ա. Ս. Խաչատրյան**, Հայասիրական դրսևորումները Ֆրանսիայում Սասունի ապստամբության ընթացքում. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2001, թիվ 3, էջ 117-123:

⁵³ **Վ. Պողոսյան**, Յայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական մտքի գնահատմամբ (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ), Երևան, 2005:

⁵⁴ Տե՛ս 1890-ական թվականների հայկական կոտորածներին նվիրված պատմագիտական գրականության մատենագիտությունը. G. N. Shirinian, The Armenian

պատմաբանների և ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի, մասնագետների դիտողություններն ու առաջարկությունները:

Տողերիս հեղինակը երկար տարիներ աշխատել է ակադեմիկոս Յ. Ավետիսյանի գլխավորած ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում և նրա հետ եղել ջերմ, անկեղծ և անմիջական փոխհարաբերությունների մեջ: Իր՝ իբրև Հայոց ցեղասպանության պատմաբանի կայացման գործում, նա մեծապես պարտական է նրա օժանդակությանն ու բարյացակամ վերաբերմունքին: Ուստի սույն գիրքը նա սիրով նվիրում է նրա անմոռաց հիշատակին:

Երախտապարտ ենք ԵՊՀ ռեկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ Արամ Սիմոնյանին՝ գրքի հրատարակության հարցում ցուցաբերած համակողմանի օժանդակության համար:

Շնորհակալական խոսք ենք ցանկանում ուղղել նաև ԵՊՀ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության աշխատանոցի գիտական ղեկավար, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ Բաբկեն Հարությունյանին և քարտեզագիր Վարդան Մխիթարյանին՝ գրքում զետեղված «1890-ական թթ. հայկական կոտորածներն Օսմանյան կայսրությունում» քարտեզը մեզ տրամադրելու համար:

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱԳԻՐ ՍԿԶԲՆԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐԸ**

1. «ԴԵՂԻՆ ԳԻՐՔԸ»

XIX դարի 90-ական թվականների հայկական կոտորածների պատմությանն առնչվող ֆրանսիական տպագիր սկզբնաղբյուրները բազմաբնույթ են: Դրանց թվում առավել մեծ կարևորություն ունի Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվի վավերագրերն ամփոփող «Դեղին գիրքը», որն, ի դեպ, մեծարժեք սկզբնաղբյուր է ոչ միայն համիդյան կոտորածների, այլև Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրությանը նվիրված փաստաթղթերի ժողովածուների թվում առհասարակ:

«Դեղին գիրքը» լույս է տեսել 1897 թ. Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի մի շարք պատգամավորների գործադրած ջանքերի շնորհիվ: 1896 թ. նոյեմբերի 3-ին Ազգային ժողովի նիստում, երբ առաջին անգամ քննարկվում է Հայկական հարցը, պատգամավորներ ժան ժորեսը, Դենի Կոշենը և Ալբեր դը Մունը խստագույնս դատապարտում են ֆրանսիական կառավարության և, մասնավորապես արտաքին գործերի նախարար Գաբրիել Հանոտոյի (1853-1944) թրքամետ քաղաքականությունը, որի հետևանքով արտաքին գործերի նախարարության արխիվում պահվող` Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող փաստաթղթերը մինչ այդ մնացել էին փակի տակ, ու պահանջում դրանց լույս ընծայումը: Ըստ Վ. Տատրյանի պատկերավոր արտահայտության` այս «այլախոհ» պատգամավորների⁵⁵ ճնշմամբ, ֆրանսիական կառավարությունը մեծ ուշացումով իրականացնում է արտաքին գործերի նախարարության արխիվի փաստաթղթերի որոշ մասի հրատարակումը:

⁵⁵ V. Dadrian, նշվ. աշխ., էջ 160: Տե՛ս նաև Y. Ternon, նշվ. աշխ., էջ 132:

«Դեղին գիրքը»⁵⁶ ընդգրկում է 1891-1897 թթ. Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբոնի (1843-1924)⁵⁷, Օսմանյան կայսրության տարբեր տարածաշրջաններում հավատարմագրված ֆրանսիացի դիվանագետների (Գուստավ Մեյրիե, Ժյուլ դը Լա Բուլի-նիեր, Ալֆոնս Սիլիեր, Մորիս Կարլիե, Պիեռ-Աբել Բերթերոն և այլք)՝ հայկական կոտորածների նկարագրություններն ամփոփող՝ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության ղեկավարներին հղած զեկուցագրերը, ինչպես նաև Թուրքիայում բարենորոգումների նպատակով մեծ տերությունների ներկայացուցիչների մշակած նախագծերը:

«Դեղին գրքի» հավելվածում⁵⁸ հրատարակված փաստաթղթերը դասակարգված են աշխարհագրական սկզբունքով: Գրքի տասներեք բաժնից յուրաքանչյուրում ժողովված են Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Օսմանյան կայսրության զանազան վայրերում՝ Անգորա (Անկարա), Ալեքսանդրետ, Հալեպ և այլն գտնվող ֆրանսիացի դիվանագետների զեկուցագրերը, որոնք իրադարձությունների պատկերն ուրվագծում են ըստ բնակավայրերի: Կրոնափոխությանը նվիրված է առանձին բաժին:

«Դեղին գրքում» հրատարակված փաստաթղթերը լույս են սփռում Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմությանն առնչվող մի շարք էական հանգամանքների վրա, որոնց քննությանը կանդրադառնանք ստորև:

Նախ ֆրանսիացի դիվանագետներն ամառարկելիորեն հավաստում են Հայկական հարցի գոյության փաստը. 1894 թ. փետրվարի

⁵⁶ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, Paris, 1897. Նշենք, որ «Դեղին գրքից»՝ 1894 թ. Սասունի, 1895-1896 թթ. Տրապիզոնի, Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի, Ուրֆայի կոտորածներին առնչվող որոշ հատվածներ թարգմանվել են ռուսերեն և գերմաներեն լեզուներով. Армянский вопрос по документам французской Желтой книги.— Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, 2-е изд., М., 1898, отдел II, с. 95-124; “Der Christliche Orient”, 1897, H. V/VI, S. 251-266; H. VII, S. 317-325; H. VIII, S. 360-368; H. IX, S. 401-416: Ավելի ուշ ռուսերեն թարգմանված հատվածները վերահրատարակվել են նաև «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» ժողովածուում. տե՛ս Геноцид армян в Османской империи, с. 115-122:

⁵⁷ Կոստանդնուպոլսում նրա դիվանագիտական առաքելության մասին տե՛ս L. Villate, La République des diplomates. Paul et Jules Cambon, 1843-1935, Paris, 2002, p. 143-178:

⁵⁸ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, Paris, 1897.

20-ին Կամբոնն այդ առիթով գրում է. «Հայկական հարցն այսօր գոյություն ունի: Ավելի քան մեկ տարի Հայաստանը և հարակից նահանգները դարձել են ցավալի իրադարձությունների թատերաբեմ: Մեր հյուպատոսները յուրաքանչյուր շաբաթ մեզ լուրեր են հաղորդում ձերբակալությունների, հայերի և իշխանությունների միջև տեղի ունեցող արյունալի բախումների մասին»⁵⁹: Հայկական հարցի ծագումը Կամբոնն իրավամբ պայմանավորում է Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած պայմանագրի 61-րդ հոդվածով, նշելով, սակայն, որ այդ ժամանակաշրջանում հայկական ազգային զարթոնքը դեռևս ծնունդ չէր առել: Հայկական կուսակցությունների հիմնադրումը և գործունեությունը նա պատճառաբանում է այն հանգամանքով, որ Բարձր Դուռը չէր կատարում հայկական նահանգներում բարենորոգումների՝ իր իսկ ստանձնած պարտավորությունները: Դուռը, ինչպես նշում է Կամբոնը, «Հայաստանում ահաբեկչության, ձերբակալությունների, սպանությունների, գողությունների և այլնի վարչակարգը պահպանելու իր շահագրգռվածությամբ, թվում է, թե հաճույքով արագացնում է իրադարձությունների ընթացքը»⁶⁰: Թվարկելով զանազան վայրերում տեղի ունեցող սպանությունները և հավաստելով հայերի համար ստեղծված սպառնալից իրավիճակը, դեսպանն իր մտավախությունն է հայտնում, որ նման պայմաններում կարող էր ծագել եվրոպական տերությունների միջամտության անհրաժեշտությունը: «Ահա թե ինչպիսին է Հայկական հարցի էությունը 1894 թ. սկզբին», – եզրակացնում է նա⁶¹:

Ի սկզբանե, Ֆրանսիացի դիվանագետների զեկուցագրերն անվերապահորեն վկայում են, որ Հայոց ցեղասպանությունն իրականացվում էր պետական քաղաքականության մակարդակով, կենտրոնական և տեղական իշխանությունների անմիջական հրահրմամբ, ինչպես նաև հովանավորությամբ: Սասունի դեպքերի առիթով, էրզրումում Ֆրանսիայի հյուպատոս Բերժերոնը 1894 թ. նոյեմբերին գրել է Հանոտոյին, որ օսմանյան կառավարությունը մինչ այդ պահը չի արձագանքել այն բոլոր հանցանքներին, որոնք ամեն պահի գործում էին քրդերն ու համիդիե զորամիավորումները⁶²: Սասունի ապստամբությանը վերաբերող այլ զեկուցագրերում ևս, թե՛ Բերժե-

⁵⁹ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 10-11.

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 12:

⁶¹ Նույն տեղում:

⁶² Նույն տեղում, էջ 19:

րոնը և թե՛ Դիարբեքիում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Մեյրիեն վկայում են, որ ռազմական իշխանությունները միայն Կոստանդնուպոլսից ստացված հրամանների հիման վրա են վճիռ կայացրել ապստամբ հայերին ճնշելու համար նշանակալից զինված ուժեր Սասուն ուղարկելու շուրջ⁶³:

1895 թ. ի վեր, ֆրանսիացի դիվանագետներն ավելի բացահայտ են ընդգծում հայերի բնաջնջման գործընթացում օսմանյան իշխանությունների դերակատարությունը: Կամբոնը փետրվարին գրում է կառավարական շրջանակներում տիրող անիշխանության մասին, որն իրեն զգալ էր տալիս ավելի, քան երբևէ: Նրա հավաստմամբ՝ վարչությունն ու իշխանություններն իրենց օրինակով ու վարքագծով հրահրում էին մոլեռանդություն, իսկ բարքերում և մարդկանց մտքերում տիրում էր խառնաշփոթ: «Նահանգներում իրավիճակը, հավանաբար, ավելի վատթար է: Իշխանությունները շատ վատ են տրամադրված օտարերկրացիների և քրիստոնյաների նկատմամբ», – շարունակում է նա⁶⁴: Դեսպանը խիստ է արտահայտվում, մասնավորապես, օսմանյան գերագույն իշխանությունների և պաշտոնյաների մասին: Կոտորածների ծավալման առնչությամբ, նոյեմբերի 4-ի թվակիր զեկուցագրում Կամբոնը նշում է կայսրության տարածքում նկատվող մեծ հուզումների, մահմեդականների մոլեռանդության աճի մասին, որն, ըստ նրա՝ չափ ու սահման չի ունեցել. «Օսմանյան իշխանությունների անտարբերությունը և սուլթանի շրջապատում գտնվող որոշ պաշտոնյաների մասնակցությունը [կոտորածներին – Վ. Պ.] քաջալերում են այս շարժումը», – շարունակում է նա⁶⁵:

Կամբոնը խստագույնս նշավակում է, հատկապես, Բարձր Դռան քաղաքականությունը: Ցավով հավաստելով աղետալի իրադարձությունների համար իշխանությունների վրա բարդվող պատասխանատվությունը՝ նա նոյեմբերի 4-ին Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարին հղած գրության մեջ իր պարտքն է համարում «բողոքել Բարձր Դռան հանցագործ անտարբերության և հանցակցության առիթով՝ հենց նոր տեղի ունեցած այն *կանխամտածված կոտորածների* (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.) կապակցությամբ, որոնց զոհն են

⁶³ Նույն տեղում, էջ 15:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 34:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 165:

դարձել ոչ միայն հայերը, այլև քրիստոնեություն դավանող բոլոր անձինք»⁶⁶:

Ֆրանսիացի դիվանագետները մատնանշում են «կարմիր սուլթանի» անձնական պատասխանատվությունը հայկական կոտորածների սանձազերծման հարցում: Կամբոնը հիմնավորապես բացահայտում է Աբդուլ Չամիդ II-ի դերը Սասունի ապստամբությունն արյան մեջ խեղդելու գործում. «Գնդապետ Իսմայիլ բեյը, – գրում է նա, – ելույթ է ունեցել՝ կարգադրելով զինվորներին հրի ճարակ դարձնել ու ավերել գյուղերը, իսկ ապստամբներին սրի քաշել, ավելացնելով, որ նրանք իրավասու են անելու այն ամենն, ինչ կամենում են, այն պայմանով, սակայն, որ ոչնչացնեն բոլոր մարդկանց: *Այդպիսին էր սուլթանի հրամանը*» (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.)⁶⁷:

Կոստանդնուպոլսում գործերի հավատարմատար դը լա Բուլիները տվել է Աբդուլ Չամիդի հետևյալ հակիրճ գնահատականը. «Անհամար փաստերն ակնհայտորեն վկայում են, որ *մարդասպաններին զինում է անձամբ սուլթանը*, որը նրանց կարգադրում է հալածել հայերին» (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.)⁶⁸:

Ձանազան նահանգներում տիրող իրավիճակը մանրամասնորեն ներկայացնող «Դեղին գրքի» վավերագրերում բազմիցս փաստվում է նաև տեղական իշխանությունների ղեկավար դերը ցեղասպանության իրականացման գործում: 1895 թ. հոկտեմբերին Տրապիզոնում տեղի ունեցած կոտորածների առիթով տեղում Ֆրանսիայի հյուպատոս Սիլիերը հիմնվելով իր և իր գործընկերների ստացած հավաստի փաստերի վրա՝ գրում է Կամբոնին, որ խոսքը վերաբերում է կանխամտածված և հասունացած շարժման, որի մասին ակնհայտորեն վկայում են բազմազան մանրամասներ⁶⁹:

Ելնելով Սեբաստիայում փոխհյուպատոս Կարլիեի՝ Կամբոնին հղած 1895 թ. նոյեմբերի 12-ի թվակիր զեկուցագրից, կարելի է եզրակացնել, որ այստեղ տիրել է միևնույն իրավիճակը. «Կոտորածը, հավանաբար, նախապատրաստված է եղել, – նշում է նա, – քանզի նկատելի էր յուրօրինակ անկաշկանդվածություն: Այն, որ իշխանությունը հանցակից էր, թվում է հավանական: Գաղտնիքը լավ էր պահ-

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 168:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 42:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 275:

⁶⁹ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, p. 4.

պանվել, թեև նախօրեին, երեկոյան, արվել էին մի քանի զուսպ հայտարարություններ»⁷⁰:

Մեյրիեն ևս 1895 թ. դեկտեմբերի 18-ին ընդգծում է Դիարբեքի տեղական իշխանությունների դերը հայերի ոչնչացման գործում: «Ըստ իմ տեղեկությունների՝ հարկ են համարում հաստատակամորեն հայտարարել, – գրում է նա Կամբոնին, – որ գլխավոր կառավարիչը, զինվորական հրամանատարը, ժանդարմների պետը սարսափելի տեսարանների առջև մնացել են անտարբեր և բացարձակապես ոչինչ չեն արել դրանք կանխելու համար, իսկ եթե նրանք անմիջականորեն դրանց չեն մասնակցել, ապա իրենց վարքագծով քաջալերել են դրանք իրականացնողներին»⁷¹:

1895 թ. նոյեմբերին Յաճնում տիրող միևնույն իրավիճակն է արձանագրում Մերսինում հյուպատոս Սումարիպան, ըստ որի՝ տեղի կայմականը մահմեդական բնակիչներին հրամայել է կոտորել հայերին⁷²:

Ըստ ֆրանսիացի դիվանագետների վկայությունների՝ հետագայում ևս պատկերը որևէ փոփոխություն չի կրել: Հիմնվելով Ուրֆայից (Ուռհա) ստացված տեղեկությունների վրա՝ Կամբոնը հավաստում է տեղական իշխանությունների «անգործությունը» և նրանց մասնակցությունը հայկական ջարդերին⁷³: Այդ առիթով Մեյրիեն նրան հաղորդում է 1896 թ. հունվարի 8-ին Դիարբեքիում սպառնալից իրավիճակի պահպանման, մահմեդականների՝ զինաթափումից հրաժարվելու և կառավարության, բոլոր պաշտոնյաների և, մասնավորապես տեղի կառավարչի հանցագործ դիրքորոշման մասին, որն ուղի է հարթել մեքենայությունների համար⁷⁴:

Պետական մարմինների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների վարքագծի մերկացումից բացի, «Դեղին գրքի» փաստաթղթերում բացահայտվում է նաև օսմանյան բանակի և ոստիկանության գործուն մասնակցությունն արևմտահայերի ցեղասպանությանը: Բազմիցս քննարկելով այս հարցը, Կամբոնը հայ բնակչության ոչնչացման գործում ռազմական իշխանությունների ունեցած կործանարար դերի առիթով, մասնավորապես հավաստի է համարում անկարգություններ արձանագրված բազմաթիվ վայրերում կանոնավոր բա-

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 39:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 31:

⁷² Նույն տեղում, էջ 97:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 46:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 34:

նակի զինվորների մասնակցությունը հուզումներին, որոնք ճնշելու համար նրանց կանչել էին⁷⁵: Անդրադառնալով Կեսարիայում տեղի ունեցած կոտորածներին, 1896 թ. հունվարին դեսպանը գրում է. «Ի մի բերված տեղեկությունները վկայում են, որ զորքը բացահայտորեն մասնակցել է կոտորածին ու կողոպուտին, իսկ զինվորները բարձրաձայն հայարտացել են չորս ժամ շարունակ սպանելու և կողոպտելու թույլտվությամբ»⁷⁶: 1896 թ. սեպտեմբերին Ակնում ծավալված ջարդերի առիթով արդեն, նա վկայակոչում է ստույգ փաստեր: Ըստ նրա տվյալների՝ շուրջ 2000 հայի, որոնց թվում եղել են մեծ թվով կանայք և երեխաներ, սպանել են զինվորները: Բացի դրանից, կողոպտվել է հայկական թաղամասի 1150 տուն, որոնցից 980-ը հրկիզվել է: Ըստ այս ամենի՝ կոտորածների պատասխանատվությունն ամբողջությամբ նա բարդում է զորքերի վրա⁷⁷:

Հետաքրքրական է 1895 թ. դեկտեմբերի 18-ի թվակիր՝ Կամբոնին հղած Մեյրիեի հաղորդագրությունը, ըստ որի՝ Դիարբեքի «գրեթե բոլոր մահմեդականները, զինվորները, զափթիները և երկրամասի քրդերը մասնակցել են այս սարսափելի կոտորածին... Ոստիկանությունը և զորքերը միջամտել են միայն զոհերի վրա գրոհելու համար: Ես տեսել եմ սեփական աչքերով, թե ինչպես են զինվորները և զափթիները մահմեդականների և քրդերի հետ մեկտեղ կրակում քրիստոնյաների վրա»⁷⁸: Սեբաստիայից Կարլին հավաստում է զափթիների և զինվորների մասնակցությունը ոչ միայն կոտորածին, այլև հայ բնակչության ունեցվածքի կողոպուտին⁷⁹:

Ցեղասպանությունն ուղեկցվում էր հայկական բնակավայրերի կողոպուտով, հրկիզումով և ավերումով: Մեծ թվով զեկուցագրերում բերվում են հայկական վիլայեթներում տեղի ունեցած կողոպուտին առնչվող փաստեր: Քոչվոր քրդերի կողմից 1894 թ. Սասունի գյուղերը կողոպտելու և հրկիզելու մասին հիշատակում են Մեյրիեն և Բերժերոնը⁸⁰: Կամբոնը մատնանշում է Էրզրումում հայերին պատկանող 1500 կրպակի և հարյուրավոր տների կողոպուտը⁸¹, նույն

⁷⁵ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 245.

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 196:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 296:

⁷⁸ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, p. 30-31.

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 40:

⁸⁰ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 16, 18.

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 163, 172:

վիլայեթի գյուղերում անասունների հափշտակումն ու բնակիչների ունեցվածքի թալանը, քրդական հրոսակախմբերի կողմից Դիարբեքի շուկայի կողոպուտն ու հրկիզումը⁸², Անգորայի վիլայեթում ագարակների կողոպուտը և անասունների հափշտակումը⁸³ ընդգծելով, որ մեղավորները մնացել են անպատիժ:

Այս հարցի շուրջ Մերսինից Սունարիպան տեղեկացնում է Կամբոնին գյուղական վայրերում ավարառուների գործած ապօրինությունների մասին, որոնք ձերբակալելիս են եղել ճանապարհորդներին, նրանցից փրկագին պահանջել, ծեծել, իսկ վերջիններս իրենց նույնիսկ շատ երջանիկ են զգացել այն դեպքում, երբ նրանց փողերը չեն հափշտակվել⁸⁴: Հիմնվելով նրա իսկ տվյալների վրա՝ Կամբոնը հաղորդում է Ադանայի վիլայեթում 640 տան և խանութի կողոպտման մասին⁸⁵: «Մեր գործակալն էրզրումում ձեռք է բերել մի լիակատար ցուցակ,– գրում է դեսպանը,– որն արտացոլում է Սուլլա Սուլեյման գյուղի հայ բնակիչներից հափշտակած իրերի և անասունների քանակը: Այդ ցուցակն ակնհայտ է դարձնում, որ բացի անասուններից, եզներից, կովերից կամ ոչխարներից, հափշտակվել են հողամշակման համար անհրաժեշտ բոլոր իրերը և գործիքները, ամբողջ կահույքն ու տնային սպասքը»⁸⁶: Դը լա Բուլիները վկայում է, որ 1896 թ. Բանկ օտոմանի հետ կապված միջադեպից հետո, Կոստանդնուպոլսում ևս արձանագրվել են կողոպուտի բազմաթիվ փաստեր⁸⁷: Նա հիմնվում է, մասնավորապես մայրաքաղաքի խասքյոյ թաղամասի օրինակի վրա, ուր հայերին պատկանող 800 տնից չեն կողոպտվել միայն տասը⁸⁸: Սեբաստիայից Կարլին տեղեկացնում է Կամբոնին, որ հայերի բոլոր կրպակներն ու խանութներն ամբողջությամբ թալանվել են: Կողոպտիչները գողացել են նույնիսկ լուսամուտները⁸⁹:

Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում, անտարակույս, նշանակալից է մահմեդականների մոլեռանդության հանգամանքը, որը ֆրանսիացի դիվանագետները չեն անտեսել: Այս առու-

⁸² Նույն տեղում, էջ 167:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 196:

⁸⁴ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, p. 96.

⁸⁵ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 235.

⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 264:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 284:

⁸⁹ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, p. 39.

մով հատկանշական է Կամբոնի՝ 1895 թ. հոկտեմբերի 31-ի թվակիր զեկուցագիրը, որտեղ նշված է. «Մեր հյուպատոսների բազմաթիվ հեռագրերը, որոնք ես ամեն օր ստանում եմ և մանրամասն զեկուցագրերն ինձ տեղեկացնում են մահմեդականների գրգռվածության, ամենուր քրիստոնյաների վրա գրոհելու նպատակով նրանց ձեռնարկած բացահայտ նախապատրաստությունների, զենքի և ռազմամթերքի գնման, գաղտնի հավաքների, սադրանքների և սպառնալիքների մասին»⁹⁰: Մահմեդականները, ըստ Կամբոնի մեկ այլ վկայության՝ սուլթանին են հղել բողոքի մի հեռագիր, ուղղված Անատոլիայի որոշ վիլայեթներում նախատեսվող վարչական բարենորոգումների իրականացման դեմ. «Նրանք հաստատականորեն տրամադրված են վաղը չէ մյուս օրը հարձակվել քրիստոնյաների վրա՝ եթե ակնկալված պատասխանն իրենց չգոհացնի»⁹¹:

Ալեքսանդրետի վիլայեթում մահմեդական խաժամուժի տրամադրվածության մասին պարզորոշ վկայում է նաև տեղում փոխհյուպատոս Լոնգվիլը, որը Կամբոնին հղած՝ 1895 թ. նոյեմբերի 22-ի թվակիր զեկուցագրում նշում է, թե ինչպես են զինված մահմեդականները շրջափակման մեջ պահել Չոք Մարզվան գյուղը և գոչելով՝ «վրեժ լուծել մեր եղբայրների մարդասպաններից», ոչնչացրել բոլոր նրանց, ովքեր փորձել են այնտեղից դուրս ելնել⁹²: 1896 թ. հունվարին նա շարունակում է տեղեկացնել մահմեդականների ծայրահեղ գրգռվածության մասին. «Մեր կողմերում մահմեդականների մոլեռանդությունը հեռու է մարելուց: Վայրագությունները շարունակվում են ներքին նահանգների բազմաթիվ փոքր վայրերում, որոնց գրեթե ամհայտ անվանումները նշված չեն որևէ քարտեզի վրա»⁹³:

Մահմեդականների մոլեռանդությանն, անկասկած, մեծապես խթանում էր զոհերին և դահիճներին անջրպետող կրոնական զանազանության հանգամանքը: «Դեղին գրքում» զետեղված բազմաթիվ փաստաթղթերի հեղինակներ հավաստում են հայերին պատկանող եկեղեցիների պղծումն ու ավերումը, հայ հոգևորականների նկատմամբ մահմեդական մոլեռանդների դրսևորած վայրագ վերաբերմունքը: Նշենք դրանցից մի քանիսը:

⁹⁰ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 162.

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 167:

⁹² Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, p. 117.

⁹³ Նույն տեղում, էջ 103:

1896 թ. հունվարի 13-ին Կամբոնն այս առիթով գրում է. «Աղջա-Գյունեյում՝ Չարշամբայի կազայում, տարածաշրջանի ելուզակներին պատժելու համար ուղարկված կանոնավոր բանակի զինվորները պատճառ են դարձել տարատեսակ անկարգությունների, պարաններով կապկապված քահանայի ներկայությամբ պղծել են ու կողոպտել եկեղեցին, իսկ բնակիչներին հայտնել, որ բռնություններ կգործադրեն բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր չեն ընդունի իսլամը»⁹⁴: 1896 թ. հունիսի 10-ին նա արտաքին գործերի նախարարին է ներկայացնում 1895 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Դերջանի կազայում տեղի ունեցած չարագործությունների պատկերն ամփոփող մի համառոտ աղյուսակ: Ըստ դրանում ամփոփված տեղեկությունների՝ թուրքերը Բագառիժում և Խաչիկ-Օղլու Գոմում ներխուժել են եկեղեցի, քահանային վիրավորել, Քյոթուրում եկեղեցին վերածել են ախոռի, Փիրիսում ներխուժելով եկեղեցիները՝ դրանք կողոպտել են ու հրկիզել, Աղաթերում ավերել են երկու եկեղեցի, իսկ Կարաբուլաղում, Խնձրիում, Էսպեվերեկում՝ Սուրբ-Թորոսի և Սուրբ Դավթի վանքերը»⁹⁵:

1895 թ. նոյեմբերի 12-ին Սումարիպան Կամբոնին հաղորդել է համանման տեղեկություններ, ըստ որոնց՝ Մսիսում զինված բնակիչները, որոնց հետևել են բնակավայրի զինվորներն ու զափթեները, մուտք են գործել հայկական եկեղեցի, ոտնահարել սուրբ գրքերը, պղծել սուրբ սափորները, հանել քահանայի գլխարկը, որը լցրել են աղբով և մերկացրել նրա կնոջը⁹⁶:

Հիրավի, ի տարբերություն, պատմության ընթացքում տեղի ունեցած այլ ցեղասպանությունների (օրինակ՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Շոայի (հրեաների) կամ Պորաջմոսի (զնչուների), Հայոց ցեղասպանության առանձնահատկություններից մեկը՝ իրադարձությունների վրա կրոնական զանազանության թողած դրոշմն է, որը հայ ժողովրդի ողբերգության պարագայում, անտարակույս, ունեցել է էական դեր: Կրոնական գործոնի ազդեցությունը, որն իրավասու չենք շրջանցելու, այդուհանդերձ, միանշանակ չի եղել: Բացի մահմեդականների մուլեռանդությունը սաստկացնելուց, այն պատճառ է դարձել նաև ծավալի առումով աննախադեպ զանգվածային բռնի կրոնափոխության համար: Այս իրո-

⁹⁴ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 195.

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 237:

⁹⁶ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, p. 96.

ղությունը ժխտելն անհնար է, իսկ լռության մատնելն անթույլատրելի, թեև Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ՝ սոսկ այդ հիման վրա կոտորածներն իբրև լոկ կրոնական հիմք ունեցող իրադարձություն մեկնաբանող տեսակետն անընդունելի է և չի աղերսվում պատմական իրականությանը:

Իրոք, իրադարձությունների բազմաթիվ ականատեսների վկայություններում, այդ թվում «Դեղին գրքում» հրատարակված գեկուցագրերում, արձանագրվել են մեծաքանակ արժանահավատ և անհերքելի փաստեր, որոնք անվերապահորեն վկայում են ցեղասպանության ընթացքում՝ Օսմանյան կայսրության տարբեր վիլայեթներում մահվան դատապարտված հայերի՝ հարկադրաբար դավանափոխություն միջոցով մահվան ճիրաններից բազմիցս խուսափելու մասին: Այդ մասին պարզորոշ վկայում է Անգլիայի դեսպան սըր Ֆիլիպ Կյուրին՝ 1896 թ. մարտի 10-ին Կամբոնին հղած նամակում: Հիմնվելով Բիրեջիկում (Հալեպի տարածաշրջան) գտնվող անգլիացի դիվանագետ Ֆիցմորիսից ստացած տվյալների վրա, նա գրում է. «Կոտորածի օրը բնակեցված էր 240 տուն: Այն բանից հետո, երբ սպանվել են 150 քրիստոնյա՝ 1500-ի հասնող կենդանի մնացած առաքելականները, բողոքականներն ու կաթոլիկներն իրենց իսկ ծնողների արյունաթաթախ դիակների առջև ու ամբոխի ճնշմամբ ընդունել են իսլամը: Բիրեջիկում չի մնացել և ոչ մի քրիստոնյա»⁹⁷: Հիմնվելով նույն սկզբնաղբյուրի վրա՝ Կամբոնը 1896 թ. մայիսի 14-ին գրում է Հանոտոյին. «Բիրեջիկի տարածաշրջանում արձանագրվել է կրոնափոխության 4300 դեպք, Ուրֆայում՝ 500, Սևերեկում՝ 200, Ադիյամանում և շրջակայքում՝ 900, վերջապես Ալբիստանում և Մարաշի շրջակայքում՝ բազում հարյուրավոր»⁹⁸:

Կրոնափոխությունը զոհերին, ինչպես նշեցինք, պարտադրվել է բռնությամբ: Այդ մասին է վկայում, օրինակ՝ Անգորայում Ֆրանսիայի փոխիյուպատոս Գյուլիուան: 1895 թ. դեկտեմբերի 18-ին Կամբոնին հղած հաղորդագրության մեջ նա նշում է ահաբեկչության հետևանքով ստեղծված մթնոլորտում այրիացած հայ կանանց, որբացած երիտասարդ աղջիկներին և երեխաներին հարկադրաբար իսլամն ընդունել տալու՝ ամենամոլեռանդ մահմեդականների տրամադրվածության մասին: Ըստ նրա վկայության՝ մահից խուսափելու համար շատերը համաձայնվել են դիմել կրոնափոխության,

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 90:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 92:

իսկ նրանք, ովքեր մերժել են՝ կենդանի նետվել են բոցերի մեջ⁹⁹: Իսկ Ուրֆայից՝ Չալեպում Ֆրանսիայի հյուպատոս Պոնյոնին հղված՝ 1896 թ. հունվարի 22-ի թվակիր մամակում այդ առիթով նշվում է. «Բիրեջիկում այսօր չկա գեթ մեկ քրիստոնյա: Բոլոր նրանք, ովքեր չեն սպանվել կամ նետվել Եփրատը՝ հարկադրաբար ընդունել են իսլամը»¹⁰⁰:

Կրոնափոխությանը, սակայն, թուրք ջարդարարների մոլեգնությունն ամենևին չի նվազել: Չավատուրացությունը զուգակցվել է հայ կանանց նկատմամբ գործադրվող անասելի բռնություններով: Ընդ որում, ցեղասպանությունն իրականացնողները կյանքի են կոչել քրիստոնյա կանանց առևանգելու, գերեվարելու և հասարակական վայրերում վաճառելու՝ ստրկատիրական ժամանակներին բնորոշ վայրագ սովորույթը: 1894 թ. հոկտեմբերի 4-ին Չանոտոյին հղած զեկուցագրում Մեյրիեն Սասունում տեղի ունեցած իրադարձությունների ընթացքում, ի թիվս համիդիե զորամիավորումների գործած ոճիրների, հիշատակում է աղջիկների առևանգման, նույնիսկ հղի կանանց որովայնի հատման փաստեր: Ըստ նրա տվյալների՝ զոհվել է շուրջ 7500 մարդ, հրո ճարակ դարձել 30 գյուղ և առևանգվել 400 կին, որոնցից 200-ը, պատվազուրկ լինելուց խուսափելու համար, հավանաբար, փորձել է ջրասույզ լինել¹⁰¹: Դեկտեմբերի 18-ին, արտաքին գործերի նախարարին հղած հերթական զեկուցագրում, անդրադառնալով Դիարբեքիում տիրող իրավիճակին, Մեյրիեն հիշատակում է քաղաքում հիսուն աղջկա և կնոջ առևանգման փաստը և միաժամանակ մանրամասնում, որ գյուղերում առևանգվածների թիվն անհամար է¹⁰²:

Անգորայից Գյուլիուան՝ 1895 թ. դեկտեմբերի 18-ին հայտնում է Կամբոնին, որ Կեսարիայում իրենց տներից ու հասարակական բաղնիքներից քշված մեծ թվով մերկ կանայք և երիտասարդ աղջիկներ անարգվել են, այնուհետև՝ կոտորվել փողոցներում կամ առևանգվել¹⁰³:

Կոտորածների ծավալմանը զուգընթաց՝ իրավիճակն աստիճանաբար բարդացել է: Ալեքսանդրետում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 114:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 50:

¹⁰¹ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 16.

¹⁰² Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, p. 33.

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 114:

Լոնգվիլը՝ 1896 թ. հունվարի 3-ին տեղեկացնում է Կամբոնին ոչ միայն Ուրֆայում դեկտեմբերին ջարդերի վերսկսման, այլև Պայաս տարածաշրջանում քրիստոնյա կանանց վաճառքի մասին. «Երեք երիտասարդ կանայք բռնությամբ տարվել են Ուզերլի գյուղի խոջայի մոտ, երկու այլ կանանց գնել է Դոելի-Աուլի անունով մի մահմեդական առևտրական՝ յուրաքանչյուրի համար վճարելով քսան թուրքական ոսկի... Վեցերորդ երիտասարդ աղջկան վաճառել են կանոնավոր բանակի զինվորները Դորուկում»¹⁰⁴:

1896 թ. հունիսի 10-ին Կամբոնը Հանոտոյին իրազեկում է Դերջանի կազայում 1895 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին հայ կանանց նկատմամբ գործադրված տարբեր բռնությունների մասին: Ըստ նրա՝ Քյոթուրում և Ապրանքում բազմաթիվ կանանց առևանգել են ու բռնաբարել, իսկ Դվնիկում, Աստոյի Գոմում, Մանթառայում և Կարաբուլաղում երիտասարդ կանանց և աղջիկների գերակշռող մասին բռնաբարել¹⁰⁵:

Ըստ Ուրֆայից Ֆրանսիայի հյուպատոսին հղված՝ 1896 թ. հունվարի 22-ի թվակիր նամակի, այնտեղ և Բիրեջիկում հասարակական վայրերում շարունակվել է չնչին գներով կանանց և երիտասարդ աղջիկների վաճառքը¹⁰⁶:

Ֆրանսիացի դիվանագետների զեկուցագրերը պարզորոշ վկայում են, որ ստրկավաճառությունն ավելի լայն տարածում է գտել Հալեպի վիլայեթում: Այդ հարցի շուրջ՝ 1896 թ. նոյեմբերի 10-ին Հալեպից, Կամբոնին հավաստի տեղեկություններ է հաղորդել Պոնյոնը, ըստ որոնց՝ Դիարբեքիրում, Ուրֆայում և այն վայրերում, ուր կոտորածներ են արձանագրվել, առևանգված երիտասարդ հայ աղջիկները, մի քանի ամսից ի վեր, զրեթե հրապարակայնորեն վաճառվել են Հալեպի Բաբ-Ներաբի թաղամասում: Հյուպատոսը, որը հնարավորությունից զուրկ է եղել հստակեցնելու վաճառված երիտասարդ աղջիկների նույնիսկ մոտավոր թիվը, այս կապակցությամբ խստիվ դատապարտել է օսմանյան իշխանություններին: Վերջիններիս իրազեկությունը քրիստոնյաների վաճառքին նա համարել է «զրեթե հավաստի», սակայն, միաժամանակ, ցավով արձանագրել, որ նրանք

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 103:

¹⁰⁵ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 237.

¹⁰⁶ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, p. 50.

ոչինչ չեն ձեռնարկել ստրկավաճառությանն ընդդիմանալու համար¹⁰⁷:

Հայոց ցեղասպանության պատմությանն առնչվող հիմնահարցերը «Դեղին գրքի» վավերագրերում լուսաբանվում են լայն կտրվածքով, ինչը հնարավոր է դարձնում հստակ պատկերացում կազմել օսմանյան իշխանությունների՝ կոտորածների պատասխանատվությունն ամբողջությամբ հայ ազգաբնակչության վրա բարդելու՝ ի սկզբանե ի հայտ բերած արատավոր միտումի մասին: Կամբոնի հարցումին, թե արդյո՞ք ստույգ է այն տեղեկությունը, ըստ որի՝ Դիարբեքիրում հայերը ներխուժել են մզկիթներից մեկը և դարձել ամճակատման պատճառ, 1895 թ. նոյեմբերի 2-ին Մեյրիեն պատասխանել է. «Մահմեդականներն այս կոտորածին նախապատրաստվում էին վաղուց ի վեր. նրանք այն իրականացրել են կամովին և որևէ սադրանք դրա պատճառ չի դարձել: Ինչ վերաբերում է հայերի մզկիթ ներխուժելու վարկածին, ապա այն չի համապատասխանում իրականությանը»¹⁰⁸: Անգորայում 1896 թ. սեպտեմբերին բռնկված հրդեհի առիթով, Կամբոնը տեղեկացնում է Հանոտոյին, որ օգտվելով պատեհ առիթից զինված մահմեդականները նետվել են դեպի քրիստոնյաների թաղամասը, մեղադրել հայերին մզկիթը հրկիզելու մեջ և վրեժխնդրության կոչել¹⁰⁹:

Այս ստոր գործելամիջոցին թուրքերը դիմել են հաճախ, ուստի, բնականաբար, այն պարբերաբար գրավել է ֆրանսիացի դիվանագետների ուշադրությունը, բայց դրա պատճառները լավագույնս մեկնաբանել է Սումարիպան: Թուրքերի՝ Ջեյթուն մուտք գործելուն հաջորդած իրադարձությունների առիթով Կամբոնին հղած՝ 1896 թ. հունվարի 3-ի թվակիր զեկուցագրում նա նշում է. «Համառելով հայերի ապստամբության շուրջ, կառավարությունն օգտագործում է իր միակ զենքը. այն է՝ ջանում է եվրոպային համոզել իր անառարկելի իրավասության մեջ (հայերի ապստամբությունը ճնշելու հարցում – Վ. Պ.) և իր գործին զորավիզ լինելու համար անհրաժեշտ է համարում զեյթունցիների վրա բարդել այն վայրագությունների պատասխանատվությունը, որոնք գործելու սովորույթ միայն թուրքերն ունեն»¹¹⁰:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 123-124:

¹⁰⁸ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 169.

¹⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 269:

¹¹⁰ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, p. 61.

Հայերի նկատմամբ բուռն ատելությունն, անշուշտ, բոլոր թուրք պաշտոնյաներին չէ բնորոշ եղել: Նրանցից ոմանք սատարել են իրենց ենթակայության ներքո գտնվող հայ հպատակներին, պաշտպանել նրանց իրավունքները, խոչընդոտել, իրենց սահմանափակ հնարավորությունների սահմաններում, կոտորածների ծավալմանը: Դա փաստվում է նաև «Դեղին գրքում» զետեղված որոշ զեկուցագրերում:

1895 թ. հոկտեմբերի 4-ին Էրզրումից Բերժերոնը Կամբոնին հաղորդում է կուսակալի ձեռնարկած «անհրաժեշտ միջոցառումների» մասին, որոնք նպաստել էին խուսափելու տարբեր բնույթի պատահարներից¹¹¹: 1896 թ. հունիսին Կամբոնը տեղեկացնում է Դիարբեքիում նոր կոտորածների՝ գրեթե բացահայտորեն տեղի ունեցող նախապատրաստությունների խափանմանը միտված՝ տեղի զինվորական հրամանատար Ջիա փաշայի գործողությունների մասին¹¹²: Վերը հիշատակված՝ 1896 թ. սեպտեմբերին Անգորայում բռնկված հրդեհի առիթով քաղաքում տեղի ունեցած հուզումների ընթացքում, ըստ Կամբոնի հավաստման՝ տեղի կուսակալ Թևֆիկ փաշան, ցուցաբերել է մեծ եռանդ և զսպել խռովարարներին¹¹³: Միևնույն փաստն է արձանագրում նաև Գյուլիուան, որն Անգորայի կուսակալի ձեռնարկած միջոցառումները համարում է շահավետ. «Հիրավի, – նշում է նա, – անմիջապես ոտքի են հանվել ամբողջ զորքը, ոստիկանությունը և ժանդարմերիան, ձեռնարկվել են նախազգուշական ամենավճռական միջոցառումներ..., սպաներն ու զինվորները «սուլթանի անունից» փողոցներում կոչ են արել մահմեդական բնակչությանը թույլ չտալ կարգի որևէ խախտում»¹¹⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, «Դեղին գրքում» Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլին առնչվող իրադարձությունները լուսաբանվում են, հիրավի, ընդարձակ հենքի վրա¹¹⁵: Դրանում զետեղված դիվա-

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 15:

¹¹² Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 241.

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 296:

¹¹⁴ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, p. 115.

¹¹⁵ «Դեղին գիրքն» ամփոփում է նաև այլազգի քրիստոնյաների, մասնավորապես եվրոպացի հոգևորականների կոտորածներին առնչվող փաստեր, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի համար եվրոպացի դիվանագետների մշակած բարենորոգումների տարբեր նախագծեր, որոնք օսմանյան վարչակարգը երբևէ չի կենսագործել: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Պողոսյան, Ֆրանսիական տպագիր սկզբնաղբյուրները 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների մասին. – Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, 2004, թիվ 9, էջ 110-111:

նագիտական գրագրություններից առավել արժեքավոր են, անտարակույս, Կամբոնի զեկուցագրերը, որոնք խարսխվում են գերազանցապես զանազան նահանգներում գտնվող ֆրանսիացի դիվանագետներից ստացված հավաստի տեղեկությունների վրա: Ինչպես իրավամբ նշել է իրադարձությունների ժամանակակից Լյուդովիկոս դը Կոնտանտոնը՝ Կամբոնն «ամիս առ ամիս, իսկ երբեմն օր առ օր, մեզ տեղեկացնում է արյունալի ողբերգության մանրամասներին»¹¹⁶: Նրա անաչառ զեկուցագրերն, իրոք, բացահայտում են առաջին հերթին օսմանյան իշխանությունների ղեկավար դերն արևմտահայության բնաջնջման գործընթացում և աներկբայորեն հավաստում հայ բնակչության նկատմամբ գործադրված զանգվածային բռնությունները: Ֆրանսիական կառավարության թրքամետ քաղաքականության ետնախորքի վրա Կամբոնի դիրքորոշումը կարելի է բնորոշել իբրև խիզախում¹¹⁷: Կամբոնի՝ ֆրանսիական կառավարության քաղաքականությանն անհարիր սկզբունքային վարքագիծը, որը եզակի երևույթ է դիվանագիտության պատմության մեջ, առաջ է բերել Յանոտոյի զայրույթը, որն այդ առիթով 1898 թ. իր դժգոհությունն է հայտնել նրա եղբորը՝ դիվանագետ Ժյուլ Կամբոնին: Նշենք նաև, որ Պոլ Կամբոնի անհնազանդությունը Յանոտոյին՝ դարձել է նախարարի՝ 1897 թ. կառավարությանը ներկայացրած հրաժարականի պատճառներից, որն, ի դեպ, մերժվել է¹¹⁸: Ուստի իրավացի է Վ. Տատրյանը, որը Կամբոնին բնութագրում է իբրև «այլախոհ դեսպանի» և «այլախոհ դիվանագետի»¹¹⁹. «Կամբոնը, – գրում է նա, – եզակիներից էր, որն ի հայտ է բերել այդչափ արիություն՝ իր կառավարությանը հաղորդելով 1894-1896 թթ. ընթացքի մեջ գտնվող կոտորածի «սարսափազդու» իրողությունները»¹²⁰: Բացի դրանից,

¹¹⁶ L. de Contenson, Les réformes en Turquie d'Asie. La question arménienne. La question syrienne. Deuxième édition, Paris, 1913, p. 24.

¹¹⁷ Նրա հայանպաստ գործունեության մասին տե՛ս L. Villate, նշվ. աշխ., էջ 157-166:

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 173:

¹¹⁹ V. Dadrian, նշվ. աշխ., էջ 161:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 169: Հարկ է նշել, որ այս ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրությունում գտնվող ֆրանսիացի դիվանագետների և գործակալների վարքագիծը բարձր գնահատականի է արժանացել դեռևս իրադարձությունների ժամանակակից մի քանի նշանավոր պատմաբանների կողմից: Նրանց թվում Ա. Վանդալը հավաստել է, որ «ֆրանսիացի հյուպատոսներն արել են այն ամենը, ինչ հարկ է, որ արվեր և փրկելով բազմաթիվ մարդկային կյանքեր՝ իրենց անունները պսակել են փառքով»: Տե՛ս Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conférence faite par M. Albert Vandal, p. 17: Էռնեստ Լավիսը նրանց վարքագիծը համարել է «քաջարի» և «հերոսա-

խոսելով Կամբոնի հայանպաստ գործունեության մասին, հարկ չկա անտեսելու, որ նա անձամբ կանոնավորապես իրականացրել է տարբեր ոճիրների բացահայտմանը միտված հետաքննություններ, հանձնարարել իր ենթակայության ներքո գտնվող՝ Օսմանյան կայսրության տարբեր բնակավայրերում հավատարմագրված ֆրանսիացի դիվանագետներին հաղորդել այն բոլոր անցքերի մասին, որոնց ականատեսը նրանք կդառնան, խրախուսել է զոհերին հովանավորելու համար նրանց գործադրած ջանքերն ու հավաստիացրել, որ անհրաժեշտության դեպքում կարող են ապավինել իր օգնությանը¹²¹:

Թեև Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանակների և, մասնավորապես, թրքամետ Հանոտոյի ջանքերի շնորհիվ արտաքին գործերի նախարարության արխիվում պահվող մեծ թվով վավերագրեր «Դեղին գրքում» գիտակցաբար չեն ընդգրկվել, իսկ ամփոփված փաստաթղթերի մի մասը հրատարակվել է կրճատումներով¹²², ժողովածուն, այդուհանդերձ, համիդյան կոտորածների պատմության շուրջ հաղորդում է բազմաբնույթ տեղեկություններ, որոնք մեծապես

կան» (տե՛ս E. Lavissee, Note sur le Livre Jaune // « Revue de Paris », livraison du 15 mars 1897, p. 452): Այս փաստը հավաստել են նաև իրադարձությունների այլ ժամանակակիցներ. «Մեր հյուպատոսները փոթորկի ժամանակ առաջինն են վտանգի ենթարկվել, վերջիններն են խորհել հանգստի մասին», – նշում է աքբա L. Գոնդալը. L. Gondal, La Question arménienne // « Annales catholiques », 6 mai 1896, N 1283, p. 51. Տե՛ս նաև L. Selosse, La question arménienne // « Revue de Lille », 1897, p. 538:

¹²¹ V. Duclert, նշվ. աշխ., էջ 51-52:

¹²² Առ այսօր ամբողջական տեսքով հրատարակվել են միայն Դիարբեքիրում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Գ. Մեյրիեի զեկուցագրերը: Տե՛ս G. Meyrier, Les massacres de Diarbékir. Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896. Présentée et annotée par C. Mouradian et M. Durand-Meyrier, Paris, 2000 (այս հրատարակության մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Պողոսյան, Գուստավ Մեյրիեն համիդյան կոտորածների մասին. – Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, 2004, թիվ 9, էջ 152-159): Կրճատումների հանգամանքը, անտարակույս, չի վրիպել ժամանակակիցների ուշադրությունից: Հարկ է առանձնացնել Է. Լավիսին, որը խարազանում է Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանակների և, մասնավորապես, Հանոտոյի պարսավելի դիրքորոշումն այս հարցում և ապացուցում, որ փաստաթղթերի ընդգրկման առումով «Դեղին գիրքը» մեծապես զիջում է «Կապույտ գրքին»: Տե՛ս E. Lavissee, նշվ. աշխ., էջ 443-456: Տե՛ս նաև Մույմի՝ La paix d’Orient // « Revue de Paris », livraison du 15 février 1898, p. 865: Հանոտոյի վարքագիծը խստագույնս դատապարտել են նաև արևմտահայության ջերմեռանդ պաշտպաններից, սոցիալիստներ Ժ. Ժորեսը և Ֆ. դը Պրեսանսեն: Տե՛ս Œuvres de Jean Jaurès. Pour la paix. T. 1. Les alliances européennes (1887-1903). Textes rassemblés, présentés et annotés par Max Bonnafous, Paris, 1931, p. 131 ; Pour l’Arménie et la Macédoine, p. 40: Նրանց հայանպաստ գործունեության մասին տե՛ս սույն գրքի երրորդ գլխի առաջին ենթագլխում:

նպաստել են Հայոց ցեղասպանության շուրջ եվրոպացի ժամանակակիցների պատկերացումների ընդլայնմանն ու հստակեցմանը¹²³:

2. 1894-1896 ԹԹ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱԳԻՐ ԱՅԼ ՍԿՋԲՆԱԴՔՈՒՐՆԵՐԸ

«Դեղին գրքից» զատ, Ֆրանսիայում հրատարակվել են նաև եվրոպացի և հայ ականատեսների վկայություններ պարունակող ժողովածուներ: Բացի այդ հրատարակություններից, մեր տրամադրության տակ ունենք ևս մեկ, սակայն, կարևոր սկզբնաղբյուր՝ Սեբաստիայում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Սորիս Կարլիեի տիկնոջ՝ Էմիլի Կարլիեի օրագիրը:

Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված փաստաթղթերի ժողովածուների թվում առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի 1896 թ. Փարիզում լույս ընծայված «Հայաստանի կոտորածները. ականատեսների վկայություններ» խորագիրը կրող գիրքը¹²⁴, որի առաջաբանում անվանի քաղաքական գործիչ Ժորժ Կլեմանսոն (1841-1929) տվել է ջարդարարների անաչառ գնահատականները¹²⁵: Տարբեր նահանգներում արևմտահայերի ցեղասպանության հիմնական դրվագներն արտացոլող փաստաթղթերի այս ժողովածուում զետեղվել են Արևմտյան Հայաստանի (Էրզրում, Երզնկա, Մալաթիա, Արաբկիր, Վան, Ուրֆա, և այլն), ինչպես նաև

¹²³ Տե՛ս օրինակ F[el]ix Charmetant, *Le Livre jaune et la question d'Orient // « Revue diplomatique et coloniale », 1897, N 1, du 1er mars ; P. Quillard, Les nouveaux massacres d'Arménie // « Revue des revues », livraison du 15 octobre 1901:*

¹²⁴ *Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes. Préface de G. Clemenceau, Paris, 1896.* Սույն ժողովածուն, ի դեպ, տպագրության է պատրաստել Ա. Չոպանյանը, որի անունը, սակայն, հրատարակիչները որևէ տեղ չեն հիշատակել, հավանաբար, նրան հարվածի տակ չհնելու անհրաժեշտությունից դրդված: Այդ մասին տե՛ս Կ. Լ. Դալլաքյան, *Արշակ Չոպանյան, Երևան, 1987, էջ 94-95; E. Khayadjian, նշվ. աշխ., էջ 57: Նշենք, որ այս գրքում ամփոփված փաստաթղթերի մասին անստորագիր, ընդարձակ հաղորդագրություն է տպագրվել «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» ժողովածուում, որը հետագայում մասնակի կրճատվելով վերահրատարակվել է նաև «Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի ժողովածուում. Письма турецких жертв из Малої Азии (1895-1896 гг.).— Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, с. 50-63; Геноцид армян в Османской империи, с. 139-151.*

¹²⁵ G. Clemenceau, Préface.— *Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes*, p. 5-18. Կլեմանսոյի առաջաբանի և նրա հայանպաստ գործունեության մասին տե՛ս սույն գրքի երրորդ գլխի առաջին ենթագլխում:

Կիլիկիայի քսան քաղաքից ստացված՝ հայ ականատեսների անստորագիր նամակները¹²⁶, որոնք հնարավորություն են ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմել համիդյան կոտորածների ընթացքում օսմանյան կառավարության՝ արևմտահայության նկատմամբ կիրառած քաղաքականության հիմնական առանձնահատկությունների մասին:

Հրատարակված նամակների հեղինակները ցեղասպանությունն անվարան դիտում են իբրև պետական քաղաքականությամբ պայմանավորված իրադարձություն, բազմիցս մատնանշում հատկապես տեղական իշխանությունների դերն արևմտահայության ողբերգության գործընթացում: Այսպես, Տրապիզոնից ստացված՝ 1895 թ. հոկտեմբերի 12-ի թվակիր նամակի հեղինակն ընդգծում է, որ արտաքուստ հայերի ապահովությունը երաշխավորող տեղի կուսակալը և պաշտոնական այլ անձինք ստախոսության և կեղծիքների միջոցով թուրք խաժամուժին բացահայտորեն դրդում էին նշված ժամին հարձակվելու հայերի վրա: «Թուրքերին բաժանում են խմբերի և կառավարությունը նրանց հրացաններ, ատրճանակներ, փամփուշտներ և այլ զենքեր է հատկացնում»,– նշվում է նամակում: Ըստ նամակագրի՝ շրջապատված թուրք ելուզակներով, կուսակալը ժամանել է հայկական թաղամաս և անձամբ հրահանգներ տվել, մատնանշելով նրանց, մասնավորապես, հարուստներին, ում հարկ էր սպանել¹²⁷:

1895 թ. հոկտեմբերին էրզրումում տեղի ունեցած ջարդերի առիթով ականատեսը հաղորդում է, թե ինչպես են՝ «կոտորեք գյավուրների, ոչնչից մի երկյուղեք» կոչերով, թուրք բարձրաստիճան պաշ-

¹²⁶ Փաստաթղթերը հրատարակվել են անստորագիր, քանզի, հակառակ պարագայում, օսմանյան իշխանությունները, անտարակույս, դաժան հաշվեհարդար կտեսնեին Արևմտյան Հայաստանում բնակվող դրանց հեղինակների հետ: Համեմատության կարգով նշենք, որ 1916 թ. Լոնդոնում «Հայերի նկատմամբ վերաբերմունքն Օսմանյան կայսրությունում (1915-16 թթ.)» փաստաթղթերի ժողովածուի լույս ընծայման պարագայում ևս, Ջ. Բրայսն ու Ա. Թոյնբին միևնույն պատճառով որդեգրել են փաստաթղթերի հրատարակության այս սկզբունքը: 2000 թ. Արա Սարաֆյանը, սակայն, իրականացրել է սույն ժողովածուի վերահրատարակությունը, ուր, ըստ Թոյնբիի արխիվում պահպանված դրա նախնական սևագիր տարբերակի՝ մատնանշված են վավերագրերի ծագման վայրերը և ճշգրտված դրանցից շատերի հեղինակների ինքնությունները: St' u J. Bryce and A. Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916. Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce, edited and with an introduction by Ara Sarafian*, Princeton, 2000:

¹²⁷ Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes, p. 25, 27.

տոնյաները հրահրել ամբոխին սպանելու հայերին¹²⁸: Դեպքերի ականատեսները Սղերդից ևս տեղեկացնում են, որ քաղաքում ու նրա շրջակայքում պաշտոնատար անձինք քաջալերում էին թուրք խաժանուժին և քուրդ հրոսակներին, ինչպես նաև նպաստում նրանց աղետաբեր մոլուցքի սանձազերծմանը¹²⁹: Խարբերդում և շրջակա գյուղերում տեղի ունեցած սարսափելի իրադարձությունները, ինչպես հավաստում է այնտեղից ստացված նամակներից մեկի հեղինակը, «ծավալվել են վերից տրված հրամանի հիման վրա, որը մաքիավելիական գործելամիջոցներով կենսագործել են գլխավոր կառավարչի պաշտոնակատար Մուստաֆա փաշան և զինվորական հրամանատար Ռադիբ փաշան»: Եզրափակելով, նամակի հեղինակը ևս մեկ անգամ ընդգծում է այն մեծ պատասխանատվությունը, որը ստեղծված իրավիճակում բարդվում է նահանգային իշխանությունների վրա¹³⁰:

Արաբկիրից 1895 թ. դեկտեմբերի 26-ին գրում են տեղական իշխանությունների՝ կոտորածների նախապատրաստության գործում ունեցած դերի, մասնավորապես թուրք բնակչությանը զենք և ռազմամթերք բաժանելու մասին: Կոտորածից երկու օր առաջ, ինչպես նշվում է նամակում, բանագնացներն այցելել են Արաբկիրի բոլոր գյուղերը և փողոցներում հայտարարել, որ բոլոր նրանք, ովքեր Մուհամեդի զավակներն են պարտավոր են անմիջապես կատարել իրենց պարտքը, այն է՝ սպանել բոլոր հայերին և կողոպտել ու հրկիզել նրանց տները. «Ոչ մի հայ չպետք է խնայվի. այսպիսին է Պալեի* հրամանը... Ինչպես տեսնում ենք,– եզրակացնում է նամակագիրը,–

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 52:

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 83:

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 122, 138-139:

* Խոսքը վերաբերում է, ի տարբերություն Բարձր Դռանը, Աբդուլ Համիդ II-ի գաղափարներն ընդունած ու նրա շուրջ համախմբված համախոհների հանցախմբին, որը հաստատվել էր Ելդըզ-Քյոչքում և 1890-ական թվականների կեսերից ի վեր իր ձեռքում կենտրոնացրել օսմանյան պետության ղեկավարման զսպանակները: Հանոտոյին հղած՝ 1895 թ. հունիսի 12-ի թվակիր զեկուցագրում, Կամբոնն այս առնչությամբ պետությունում ստեղծված կացությանը տվել է հետևյալ հակիրճ և ընդգրկուն զնահատականը. «Կարելի է ասել, որ չորս տարուց ի վեր կառավարությունը Դռնից տեղափոխվել է Պալե... Ես ավելի քան մեկ անգամ առիթ եմ ունեցել հավաստելու... Դռան անզորությունն անենաստորադաս գործակալներին իր կամքը պարտադրելու հարցում»: St' u Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman, p. 77: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս L. Selosse, նշվ. աշխ., էջ 306-607; F. Georgeon, Abdülhamid II. Le sultan calife (1876-1909), Paris, 2003, p. 148-152:

իսկական մեղավորը կառավարությունն է, որն արձակել է այս հրեշավոր հրամանը»¹³¹:

Քննարկելով ցեղասպանությանն առնչվող հիմնախնդիրները՝ վավերագրերի հեղինակներն անդրադառնում են օսմանյան կառավարության հայահալած քաղաքականության այլևայլ դրսևորումներին: Հիշատակենք զանազան նահանգներում կոտորածների պատասխանատվությունը հայերի վրա բարդելուն վերաբերող բազմաթիվ փաստերից մի քանիսը: Ըստ ականատեսներից մեկի վկայության՝ կառավարության ներկայացուցիչները Տրապիզոնում թուրք բնակչությանը գրգռելու նպատակով հայտարարել են, թե հայերը՝ անգլիացիների հետ մեկտեղ ցանկանում են տապալել Օսմանի հարստությունը և վերացնել իսլամը¹³²: Գրեթե միևնույն իրավիճակն է տիրել Երզնկայում, որտեղ, ինչպես վկայում է դեպքերի ականատեսներից մեկը, թուրք պաշտոնյան ջանացել է ապացուցել, թե «կոտորածի սադրիչները եղել են հայերը» և նրանց ներկայացնել իբրև կառավարության դեմ ապստամբելու և թուրքերի վրա հարձակվելու ցանկություն ունեցողների¹³³: Իսկ Բիթլիսում, ըստ նամակագրի հավաստման՝ ոստիկանությունը ձերբակալել է հայերին և նրանց մեղադրել կոտորածներ հրահրելու մեջ: Բացի դրանից, խոշտանգումների ենթարկված հայերը հարկադրաբար հեռագիր են ուղարկել կենտրոնական իշխանություններին, որով ստանձնել են տեղի ունեցած անկարգությունների պատասխանատվությունը և «խոստովանել», թե իբր իրենք են դրանք հրահրել¹³⁴: Նույնպիսի փաստեր են արձանագրվել նաև Արաբկիրից ստացված նամակներում, ուր հայ բանտարկյալներին ստիպել են ստորագրել համանման բնույթի ստահող փաստաթղթերի տակ¹³⁵:

Բազմաթիվ նամակների հեղինակներ անդրադարձել են նաև բռնի կրոնափոխությանը: Ըստ նամակներում հիշատակված փաստերի՝ բռնի կրոնափոխության բազում դեպքեր են արձանագրվել Բաբերդում (Բայբուրդ), Բիթլիսում, Սղերդում, Մուշում, Խարբերդում, Արաբկիրում և այլուր: Վանի վիլայեթում քրիստոնեական հավատքից հրաժարվել են՝ Խիզանում՝ 648, Սպարկերտում՝ 571,

¹³¹ Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes, p. 143-144.

¹³² Նույն տեղում, էջ 25:

¹³³ Նույն տեղում, էջ 52:

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 72, 77:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 146, 149:

Մամրտանքում՝ 244, Գառզառում՝ 477 ընտանիքների բնակիչներ¹³⁶: Բալուում և Հիսնի-Մանսուրում՝ մահվան սպառնալիքի տակ, հայերին հարկադրել են ուրանալ հավատքը, իսկ Մուշի տարածքում նույնիսկ քահանաներին են պարտադրել ընդունել իսլամը¹³⁷:

Նամակներում արտացոլված առանցքային խնդիրներից է մահ կանանց հանդեպ կիրառված բռնությունների իրողությունը: Ըստ մամակագիրներից մեկի վկայության՝ Մուշում կանանց և աղջիկների առևանգումը դարձել էր սովորական երևույթ¹³⁸: 1895 թ. աշնանը Բալուից տեղեկացնում են, որ բնակչության ընդհանուր թվում՝ բռնությունների ենթարկված կանանց թիվը հասնում է 60-ից 70 տոկոսի¹³⁹: Բացի այդ, մամակագիրներից շատերը շեշտում են մահայ կանանց՝ թուրքերին բռնությամբ կնության տալու հանգամանքը: 1895 թ. դեկտեմբերին, օրինակ, Խարբերդից գրում են. «Առեւանգված երիտասարդ կանայք և կույսերը ենթարկվել են ամենավատթար բռնությունների և հարկադրաբար ամուսնացել թուրքերի հետ»¹⁴⁰: Նույնն է հավաստում մահ Արաբկիրի բնակիչներից մեկը, որը 1895 թ. նոյեմբերին հաղորդում է երիտասարդ աղջիկների և այրիացած կանանց՝ սպառնալիքի տակ հարկադրաբար կրոնափոխ լինելու, իսկ այնուհետև թուրքերի հետ ամուսնանալու մասին¹⁴¹:

Թեև ներկա ժողովածուն ամփոփում է լոկ հայկական ծագում ունեցող փաստաթղթեր, այդուհանդերձ, այն ևս համիդյան կոտորածների պատկերը մանրամասնորեն և անաչառ ներկայացնող սկզբնաղբյուր է: Նկատենք, որ այն արձագանքների է արժանացել ֆրանսիական մամուլում և մեծապես նպաստել միջազգային հասարակական կարծիքի ուշադրությունը հայկական կոտորածների վրա գամելուն¹⁴²:

Հարկ է չանտեսել մեկ այլ ժողովածու ևս, որը հրատարակվել է ամանում հեղինակի աշխատասիրությամբ (հավանաբար վերը

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 96-97:

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 196, 221:

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 89:

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 191:

¹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 127:

¹⁴¹ Նույն տեղում, էջ 165:

¹⁴² Տե՛ս Ռոգր կեղծանվամբ տպագրված՝ Քիառի գրախոսությունը. M. L. Rogre, Les massacres d'Arménie. Quelques documents et remarques en l'honneur de sultan Abdul-Hamid, de la civilisation européenne et de l'alliance franco-russe // « Mercure de France », septembre 1896, p. 385-403. Արձագանքների մասին մանրամասն տե՛ս E. Khayadjian, նշվ. աշխ., էջ 60-62:

նշված պատճառով) և ընդգրկում է քաղվածքներ ֆրանսիական տարբեր պարբերականներում («Լ'Արմենի», «Ռևյու դ'Օրիան», «Ռևյու դ'Օրիան քրետիեն») լույս ընծայված հոդվածներից¹⁴³: Առաջաբանում անանուն հեղինակը տվել է Օսմանյան կայսրությունում տիրող իրավիճակի հետևյալ հակիրճ գնահատականը. «Այն ժամանակ, երբ թուրքը Կոստանդնուպոլսում հաճոյանում է Եվրոպային և նրան ձեռք մեկնում՝ տալով հազարավոր խոստումներ, որոնք կատարելու մտադրություն ամենևին չունի, կենտրոնական մահաճգնեղում, Չայաստանում, արյան մեջ սուզված՝ սպանում է, կոտորում, հրկիզում և բռնաբարում»¹⁴⁴:

Առաջաբանում հեղինակը հայկական կոտորածներն, իրավամբ, քննարկում է օսմանյան կառավարության՝ կայսրության տարածքում բնակվող զանազան ժողովուրդների նկատմամբ կիրառած ցեղասպան քաղաքականության ետնախորքի վրա, որը նրա մոտեցման առավելությունն է: Ըստ նրա՝ օգտվելով մեծ տերությունների միջև առկա տարածայնություններից, թուրքերը ոչ միայն հմտորեն ժխտում են իրենց դժնի արարքները, այլև հայերին մեղադրում քրդերի և այլոց գործած բարբարոսությունները հրահրելու համար: «Այսպիսին է տարիներ ի վեր տեղի ունեցող այն մռայլ կատակերգությունը, որի զոհը դարձել են հայերը, ինչպես նախկինում հույները, Լիբանանի մարոնիտները, իսկ ավելի ուշ՝ բուլղարացիները»¹⁴⁵:

Ժողովածուն ամփոփում է 1895-1896 թթ. Արևմտյան Չայաստանում, Կիլիկիայում և Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած կոտորածներին վերաբերող հաղորդագրություններ, որոնց հեղինակների անունները չեն հրապարակվում: Բացի դրանից, այստեղ տպագրվել են նաև տեղեկատվական բնույթի հաղորդումներ պատմաբան Անատոլ Լերուա-Բոլիոյի, հոգևոր գործիչներ հայր Շարմետանի և արքա Պիզանիի՝ համիդյան կոտորածներին նվիրված հրապարակային դասախոսությունների վերաբերյալ¹⁴⁶:

Սույն ժողովածուի գիտական արժեքը նվազ նշանակալից է, քանզի խոսքը վերաբերում է ֆրանսիական մամուլում արդեն տպագրված նյութերի վերատպումը: Այդուհանդերձ, այն ևս նպաստել

¹⁴³ La vérité sur les massacres d'Arménie. Documents nouveaux ou peu connus. Par un Philarmène, Paris, 1896.

¹⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 5-6:

¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁴⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն գրքի երկրորդ գլխի առաջին ենթագլխում և երրորդ գլխի երրորդ ենթագլխում:

է եվրոպական հասարակությանը հայկական զանգվածային կոտորածներին իրազեկելու գործին:

Համիդյան կոտորածների պատմությանն առնչվող արժեքավոր սկզբնաղբյուրների թվում ուրույն տեղ են զբաղեցնում հայր Ֆելիքս Շարմետանի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուները¹⁴⁷:

Վերոնշյալ ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայում լույս ընծայված՝ հայկական կոտորածների պատմությունը լուսաբանող սկզբնաղբյուրներից է նաև 1895-1896 թթ. Սեբաստիայում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Սորիս Կարլիեի տիկնոջ՝ Էմիլի Կարլիեի օրագիրը¹⁴⁸: Գրառումներն սկսելով 1895 թ. օգոստոսին, ամուսնու հետ Սեբաստիա ժամանելուց անմիջապես հետո, տիկին Կարլիեն մինչև 1896 թ. մարտի կեսերը բարեխղճորեն արձանագրել է քաղաքում և մասամբ նաև դրա շրջակայքում ծավալված իրադարձությունների ընթացքը:

Առաջին իսկ գրառումներում Կարլիեն թեպետ տարակուսանք է հայտնում Վանից ստացված՝ քրիստոնյաների կոտորածին վերաբերող լուրերի հավաստիության շուրջ, այդուհանդերձ, հղելով Գլադստոնի՝ Աբդուլ Համիդին տված «մեծ մարդասպան» հակիրճ բնութագիրը, եզրակացնում է, որ նրանից ամեն ինչ սպասելի է¹⁴⁹:

1895 թ. նոյեմբերին, դեռևս կոտորածների ծավալման առաջին օրերին, Կարլիեն հերքում է հայերի կարծեցյալ ապստամբությանն առնչվող վարկածը: Այս առումով, հետաքրքրական է նոյեմբերի 5-ի նրա գրառումը. «Մեզ հասնող մանրամասները վկայում են, որ ոչ թե

¹⁴⁷ P[ère] F[elix] Charmetant, Martyrologe arménien. Tableau officiel des massacres d'Arménie dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople et statistique dressée par des témoins oculaires, Paris, s. d. ; *Ույնի*՝ L'Arménie agonisante et l'Europe chrétienne. Appel aux chefs d'État. Paris, s. d. **Տե՛ս նաև անգլերեն և գերմաներեն թարգմանությունները՝ P[ère] F[elix] Charmetant**, Dying Armenia and Christian Europe. An Appeal to those in Power, London s. d.; **Père Charmetant**, Das sterbende Armenien und das christliche Europa // "Der Christliche Orient", 1897, H. VII, S. 289-301; H. VIII, S. 337-349. Հայր Շարմետանի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուների մասին մանրամասն տե՛ս սույն գրքի երրորդ գլխի երրորդ ենթագլխում:

¹⁴⁸ **Mme E. Carlier**, Au milieu des massacres. Journal de la femme d'un Consul de France en Arménie, Paris, 1903. Տիկին Կարլիեի օրագիրը, որոշ կրճատումներով, առաջին անգամ լույս է ընծայվել «Ռևյու դե դո մոնդ» ամսագրում: **Տե՛ս E. Carlier**, En Arménie. Journal de la femme d'un Consul de France // «Revue des deux mondes», livraison du 15 janvier 1903, p. 406-433: Այն թարգմանվել է նաև հայերեն. տե՛ս «Մշակ», 1903, թիվ 1, էջ 220-227; թիվ 2, էջ 259-264; **Է. Կարլիե**, Կոտորածների մեջ: Հայաստանում Ֆրանսիայի հյուպատոսի կնոջ օրագիրը, ֆրանսերենից թարգմանությունը՝ Լաուրա Մարկոսյանի, Երևան, 2010:

¹⁴⁹ **Mme E. Carlier**, Au milieu des massacres, p. 42.

հայերն են ապստամբել, այլ մահմեդականներն են սպանում ու կողոպտում»¹⁵⁰: Վկայակոչելով էրզրումում տեղի ունեցած անցքերը, Կարլիեն հիմնավորապես մերկացնում է թուրք ջարդարարների՝ կոտորածների պատասխանատվությունը հայերի վրա բարդելու համար գործադրած ջանքերն ու նենգ գործելամիջոցները: «Էրզրումում սպանություններն սկսվել են անմախադեպ ձևով: Քաղաքապետարանում ծառայող մի հայի սպանել են իր գրասենյակում, այնուհետև՝ սափրել նրա մորուքը և դիմահարդարել: Դրանից հետո, նրան հազցրել են թուրքական զգեստ, ապա՝ «վրեժ», «վրեժ» բացականչություններով դին շրջել քաղաքում»¹⁵¹:

Նկարագրելով Սեբաստիայում ծավալված իրադարձությունները, Կարլիեն ուշադրությունը կենտրոնացնում է քաղաքի շուկայում տեղի ունեցած կոտորածների վրա: Ըստ նրա վկայության՝ այնտեղ ոչ մի հայ չի փրկվել, իսկ պահեստում ապաստանած անձանց կոտորել են զինվորները, որոնք նոյեմբերի 12-ին նրանց սպանել են սվիմների հարվածներով¹⁵²: Կարլիեն մատնանշում է նաև հայերի կոտորածներին՝ զինվորներից բացի թուրք խաժամուժի և այլ վայրերից ժամանած լեռնականների ունեցած մասնակցությունը, որոնք, սարսափից համրացած նրանց կանանց առջև, զենքերի բացակայության պատճառով զոհերին սպանել են մահակների, երկաթե ձողերի հարվածների, քարերով նրանց գլուխը ջարդելու միջոցով և կամ նույնիսկ պատրաստվել են նրանց ջրախեղդ անել¹⁵³: Որոշ վայրերում մարդասպաններն անգամ որպես գնդակ օգտագործել են գլխատվածների գլուխները¹⁵⁴: Իսկ նոյեմբերի 15-ին նա արդեն նշում է ամբողջ քաղաքում դիահոտի տարածման մասին, ինչը բնակիչներին հարկադրել է փակել լուսամուտները:

Կարլիեն մանրամասնորեն անդրադառնում է նաև հայերի ունեցվածքի կողոպտման իրողությանը: Քաղաքի այն փողոցով, որով Կարլիեն անցել է, չի նշմարել ոչ մի դի, սակայն ամենուր տեսել է արյան հետքեր և կողոպտված տներ¹⁵⁵: Նոյեմբերի 12-ին նա այդ առիթով գրում է. «Ձինվորները փողոցի ծայրն են հասնում ավարով ծանրաբեռնված, արյունաներկ ձեռքերով... Ես տեսնում եմ

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 51:

¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 55:

¹⁵² Նույն տեղում, էջ 59:

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 68-69:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 79:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 80:

մահմեդականների, որոնք անցնում են հրաշալի մետաքսե և ոսկե-
զօծ կտորներից բաղկացած ավարով ծանրաբեռնված... Խաժա-
մուժը շարունակում է կողոպտել հատկապես ամառի տները»¹⁵⁶:

Ինչ վերաբերում է զոհերի թվին, ըստ Կարլիեի հաշվարկների՝
Սեբաստիայում սպանվել է 1500 հայ, հիմնովին ավերվել են 300
խանութ և 400 կրպակ: Ձոհերի առնչությամբ նա մանրամասնում է
հայ տղամարդկանց հանդեպ դրսևորված առանձնահատուկ դաժան
վերաբերմունքը, իսկ ինչ վերաբերում է երիտասարդ աղջիկներին,
փաստում է Սեբաստիայում ևս նրանց գերակշռող մասի առևան-
գումն ու վաճառքը¹⁵⁷:

Հարկ է, ի դեպ, նշել, որ Կարլիեն եզակի ականատեսներից է,
որը չի շրջանցել հայերի կրած նյութական վնասների հարցը և հղե-
լով հայերի իսկ կատարած հաշվարկները՝ հավաստել, որ դրանք
տատանվում են 26 միլիոն թուրքական ոսկու սահմանում¹⁵⁸: Այս
հարցում, սակայն, մենք հակված չենք նրա հաղորդած տեղեկու-
թյունն ընդգրկում համարելու, քանզի ցեղասպանության հետևան-
քով հայերի կրած նյութական վնասների շուրջ առհասարակ սպա-
ռիչ կարծիք հայտնելը գրեթե անհնար է:

Բուն Սեբաստիայում տեղի ունեցած կոտորածներից բացի,
հիմնվելով ականատեսներից ստացած վկայությունների վրա,
Կարլիեն ցաքուցրիվ տեղեկություններ է հաղորդում նաև քաղաքի
շրջակա գյուղերում տիրող իրավիճակի շուրջ: Այսպես, նոյեմբերի 5-
ին նա նշում է Կարահիսարի, Ջարայի, Դիվրիզի (Տևրիկի) հրկիզման
մասին, որոնց բոլոր բնակիչները ոչնչացվել են, բացառությամբ
ավերակների տակ գտնվող և ըստ այդմ՝ սովի դատապարտված մի
քանի հարյուր մանկահասակ երեխաների¹⁵⁹:

Թեև տիկին Կարլիեի հաղորդած տեղեկությունները, անտարա-
կույս, հավաստի են և արժեքավոր, այդուհանդերձ, լիարժեք լինել
չեն կարող, քանզի նա հիմնվում է գլխավորապես իր անձնական դի-
տարկումների և մասամբ միայն որոշ ականատեսներից ստացված
վկայությունների վրա: Հարկ է, սակայն, նկատի ունենալ, որ խոսքն,
այնուամենայնիվ, վերաբերում է սոսկ օրագրային գրառումների, այլ
ոչ թե զանազան սկզբնաղբյուրների համադրման հիման վրա՝ սպա-
ռիչ վիճակագրական տվյալներ ամփոփող շարադրանքի: Նշենք, ի

¹⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 68:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 91:

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 96:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 51:

դեպ, որ հաշվի առնելով Սեբաստիայում տեղի ունեցած կոտորածների շրջանում նրա խիզախ վարքագիծը՝ ֆրանսիական կառավարությունը նրան պարգևատրել է Պատվո լեգեոնի շքանշանով:

Ընդհանրացնենք. ֆրանսիական տպագիր սկզբնաղբյուրներում ամփոփված տեղեկություններն անառարկելիորեն հավաստում են օսմանյան իշխանությունների ղեկավար դերը Հայոց ցեղասպանության սանձազերծման գործում, բացահայտում, մասնավորապես Ադբուլ Համիդ II-ի վճռորոշ դերակատարությունը հայ ժողովրդի լայնածավալ բնաջնջման ընթացքում և փաստում կոտորածների մտահղացումն ու իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով: Դրանում է այդ վավերագրերի անժխտելի պատմական նշանակությունը:

Բացի դրանից, մեր կողմից քննարկվող ժամանակաշրջանում լույս ընծայված ֆրանսիական տպագիր սկզբնաղբյուրներում, մասնավորապես «Դեղին գրքում» զետեղված փաստաթղթերը մեծապես նպաստել են համիդյան կոտորածների հավաստի պատկերի լուսաբանմանը, ընդլայնել ֆրանսիացի ժամանակակիցների պատկերացումները Հայոց ցեղասպանության գործընթացին առնչվող մանրամասներում: Դրանք ֆրանսիացի պատմաբաններից և քաղաքական ու հոգևոր գործիչներից շատերին (է. Դրիո, Ժ. Բեքեր, Պ. Կուլբո, Դ. Կոչեն, Պ. Քիառ, հայր Շարմետան) հնարավորություն են ընձեռել, ինչպես կտեսնենք ստորև, ձեռնամուխ լինելու 1890-ական թվականների հայկական կոտորածների պատմության ավելի խորը և գիտական ուսումնասիրությանը:

Հարկ է նաև չանտեսել այն էական հանգամանքը, որ քննարկված ժողովածուներում ընդգրկված վավերագրերը հուժկու հակահարված են տալիս մեր օրերի՝ Հայոց ցեղասպանության իրողությունը ժխտող պատմության կեղծարարներին և դրանով իսկ ավելի քան մեկ դար ամբողջությամբ պահպանում իրենց այժմեականությունը:

**ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԸ
ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ**

**1. 1894-1896 թթ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1895-1908 թթ.
ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ**

XIX դարի 90-ական թվականներին ձևավորվող՝ Հայոց ցեղասպանության պատմությունն անկողմնակալ դիրքերից լուսաբանող պատմագրության ակունքների մոտ գտնվում են ֆրանսիացի բազմաթիվ, այդ թվում, անվանի պատմաբաններ, որոնք իրադարձության պատմությունը քննարկել են բազմաբնույթ գիտական աշխատություններում: Խոսքն առնչվում է ոչ միայն ցեղասպանության սկզբնական փուլի պատմությունը մեկնաբանող հատուկ ուսումնասիրությունների, այլև Արևելյան հարցի պատմությանը նվիրված մեծագրությունների և Աբդուլ Համիդ II-ի կենսագրականների, որոնցում հեղինակները զգալի տեղ են հատկացրել նաև Հայկական հարցին:

Հայոց ցեղասպանության փաստն անսքող հավաստող ֆրանսիացի պատմաբանների, այդ թվում, եվրոպական պատմագիտական երկնականարում վաղուց ի վեր քաջ հայտնի անհատականությունների, աշխատությունները միմյանցից տարբերվում են ոչ միայն բնույթով, այլև վեր հանված հիմնահարցերի ընդգրկումով և վերլուծություններով, ինչը պայմանավորված է թե՛ հեղինակների հայացքների զանազանությամբ և թե՛ նրանց օգտագործած տարատեսակ սկզբնաղբյուրներով: Մեր կողմից ուսումնասիրվող հեղինակները քննարկել են Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող միանգամայն տարբեր հիմնախնդիրներ, որոնց շուրջ առաջադրել են զանազանվող, անգամ իրարամերժ մեկնաբանություններ, այդ թվում հայեցակարգային խնդիրներում:

Նախ քննարկենք մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայում լույս ընծայված՝ Հայոց ցեղասպանության պատմու-

թյանը նվիրված պատմագիտական այն ուսումնասիրությունները, որոնց հեղինակները նյութը շարադրել են Օսմանյան կայսրության տարբեր նահանգներ կատարած այցելությունների ընթացքում ստացած տպավորությունների հիման վրա: Նման բնույթի ուսումնասիրությունների թվում, որոնք, ըստ այդմ, ձեռք են բերում նաև սկզբնաղբյուրի նշանակություն, առավել արժեքավոր է հրապարակախոս Վիկտոր Բերարի (1864-1931) «Սուլթանի քաղաքականությունը» գիրքը:

Հեղինակի հետաքրքրությունը Հայկական հարցի հանդեպ ծագել է դեռևս արյունալի իրադարձությունների սկզբնական փուլում, երբ, ըստ հայ ազգային-ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ, 1894 թ. հնչակյան կուսակցության անդամ Ստեփանոս Սապահ-Գյուլյանի (1861-1928) վկայության՝ ֆրանսիական «չափավորական հանրապետականների մի մասը ծածուկ մի պատվիրակություն ուղարկեց Հայաստան՝ գործերի դրությունն ուսումնասիրելու», որի կազմում ընդգրկված էր նաև «պ. Վիկտոր Բերար համակրելի երիտասարդը»¹⁶⁰:

Փարիզ վերադառնալուց հետո Բերարը զինվորագրվել է արևմտահայության պաշտպանության գործին և այդուհետև պարբերաբար լուսաբանել Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձությունները¹⁶¹: Նրա առաջաբաններով տպագրվել են արևմտահայության և Հայկական հարցի պատմությանը նվիրված այլևայլ հրատարակություններ¹⁶²: Մեր թեմայի կտրվածքով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «Ռևյու դը Պարի» ամսագրում 1896-1897 թթ. լույս ընծայված «Սուլթանի քաղաքականությունը» խորագիրը կրող նրա հոդվածաշարը¹⁶³, որի ընդլայնված տարբե-

¹⁶⁰ **Ս. Սապահ-Գիլյան**, Ֆրանսիան և հայոց խնդիրը.– «Նոր-դար», 1897, թիվ 2:

¹⁶¹ **V. Bérard**, Le sultan, l'islam et les puissances, Paris, 1907 ; *Մույնի*՝ La révolution turque, Paris, 1909 ; *Մույնի*՝ La mort de Stamboul. Considérations sur le gouvernement des Jeunes-Turcs, Paris, 1913.

¹⁶² **Aghassi**, Zeïtoun depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895. Préface par Victor Bérard, Paris, 1897 ; Pour l'Arménie et la Macédoine. Préface de Victor Bérard. Introduction de Pierre Quillard, Paris, 1904.

¹⁶³ **V. Bérard**, La politique du sultan // « Revue de Paris », livraison du 15 décembre 1896 ; livraison du 1er janvier 1897 ; livraison du 15 janvier 1897. **Իրավիճակի հավաստի պատկերն արտացոլող Բերարի այս հոդվածաշարը, անշուշտ, մեծապես նպաստել է նահատակվող արևմտահայության համակիրների շարքերի ստվարացմանը Ֆրանսիայում: Ինչպես հավաստել է Սապահ-Գյուլյանը՝ «Հայաստանի և հայոց բարեկամների թիվը գնալով ահագին ծավալ է ստանում Պարիզում: « Revue de Paris »-ի մեջ պ. Վիկտոր Բերարի գրած հոդվածներն իրենց անմիջական ազդեցությունն ունեցան,**

րակը 1897 թ. նա հրատարակել է առանձին գրքով¹⁶⁴:

Բերարը հիմնվում է ոչ միայն իր անձնական տպավորությունների և ականատեսներից ստացած վկայությունների վրա, այլև օգտագործում մատչելի տպագիր սկզբնաղբյուրներ, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերն ամփոփող «Կապույտ գիրքը», որը նրան հնարավորություն է ընձեռել անկողմնակալորեն ներկայացնել Օսմանյան կայսրությունում բնակվող քրիստոնյա ժողովուրդների և առաջին հերթին հայերի վիճակն իր ամբողջ բազմերանգությամբ, վերլուծել արևմտահայության համդեպ Աբդուլ Յամիդի կիրառած քաղաքականության ելևէջները, մասամբ նաև ցեղասպանության դրդապատճառները: Ստորև ուշադրությունը կկենտրոնացնենք սուսկ այն խնդիրների վրա, որոնք էական են ցեղասպանության մեկնաբանության ասպարեզում Բերարի գրաված դիրքորոշումը լուսաբանելու համար:

Անդրադառնալով Արևմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում (Սասուն, Դիարբեքիր և այլն) 1890-ական թվականներին տեղի ունեցած հայկական կոտորածներին, Բերարը պարբերաբար մատնանշում է օսմանյան իշխանությունների ղեկավարությամբ տեղի ունեցող հայկական կոտորածների՝ իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող իրադարձության բնույթը, մատնանշում «մի ամբողջ ազգության բնաջնջումը»¹⁶⁵ Պալեի հրահանգների հիման վրա¹⁶⁶, բազմիցս վկայակոչում կայսրության սահմաններում՝ «Ղեկավարը թույլատրել է սպանել հայերին»՝ որպես ասույթ թևածող խոսքերը¹⁶⁷: Ինչպես նա մանրամասնում է՝

վասնզի ավելի քան հիսուն հոգի պատգամավորների ժողովի անդամներից իրենց առանձին համակրությունն են հայտնել պ. հողվածագրին յուր շահագրգիռ հողվածների համար: Նրանցից ոմանք առանձնակի շեշտած են, որ իրենք պատրաստ են հարկավոր ժամանակին արծագանք տալ յուր ձայնին պատգամավորների ժողովի մեջ»: Տե՛ս Հայաստանի բարեկամները Ֆրանսիայում.– «Նոր-դար», 1897, թիվ 6:

¹⁶⁴ V. Bérard, La politique du sultan, Paris, 1897. Թեպետ Բերարի գիրքը 1897-1900 թթ. ունեցել է չորս հրատարակություն, այդուհանդերձ, հաշվի առնելով դրա կարևորությունը, Մարտին Մելքոնյանը 2005 թ. վերահրատարակել է դրա առաջին երկու գլուխներն առանձին գրքով: Տե՛ս V. Bérard, La politique du sultan. Les massacres des Arméniens : 1894-1896. Préface de Martin Melkonian, Paris, 2005 (մենք կհղենք գրքի առաջին հրատարակությունը): Նշենք նաև, որ Բերարի գրքից մի հատված լույս է ընծայվել ռուսերեն թարգմանությամբ: Տե՛ս В. Берар, Августовские убийства в Константинополе (1896 г.).— Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, с. 83-93:

¹⁶⁵ V. Bérard, նշվ. աշխ., էջ 290:

¹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 56, 64, 72, 314:

¹⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 22, 27, 30, 74, 248:

300000 հայ գրկվել է կյանքից, իսկ 1894 թ. հուլիսի 1-ից ի վեր՝ ավելի քան 500 հայկական համայնքներ կործանվել են կամ փորձությունների ենթարկվել օսմանյան պաշտոնյաների թողություն հետևանքով¹⁶⁸: Այս առիթով հարկ է նշել, որ Բերարն իրավամբ քրդերին դիտելով իբրև սոսկ կատարածունների, մեծ նշանակություն չի տալիս կոտորածներին ունեցած նրանց մասնակցությամբ. «Նրանք միշտ ենթարկվել են սահմանադրական, քաղաքացիական և ռազմական իշխանություններին... և կոտորածի ժամանակ եղել միայն իշխանության գործակալները, տիրոջ կամակատարները»¹⁶⁹:

Մանրամասն քննարկելով հայկական տարբեր կուսակցությունների հիմնադրմանն առնչվող փաստեր, Բերարն Աբդուլ Յամիդի հայահալած քաղաքականության սանձազերծումը պայմանավորում է, մասնավորապես հնչակյանների գործունեությամբ: Ինչպես նա նշում է, «հայերի գաղտնի մեքենայությունների առիթով իշխանությունների գանգատները», ինչպես նաև մահմեդականների դժգոհությունն ու անհանգստությունը նրա մոտ առաջ են բերել անհաղթահարելի սարսափներ¹⁷⁰: Ուստի 1880-ական թթ. վերջից սուլթանի կարգադրությամբ հայերի հանդեպ կիրառված զանազան բռնությունները (եկեղեցիների խուզարկում, դպրոցների փակում, սպանություններ, արտաքսումներ և այլն), ըստ Բերարի՝ իրականացվել են իբր միայն այն բանից հետո, երբ օսմանյան գահակալը վերջնականապես համոզվել է, թե ամբողջ հայ ժողովուրդը հետևում է ազգային կուսակցություններին¹⁷¹:

Փոքր-իսկ դրվատանքի չարժանացնելով հայկական կուսակցությունների գործունեությունը, որոնք ըստ նրա համոզման՝ հայ ժողովրդին մղում էին դեպի «վտանգավոր ուղի», Բերարը հանիրավի նշում է, որ նրանք «խարխափում էին պարսավելի և անօգտավետ քաղաքականության ոլորտում»¹⁷²: Չնայած այս հանգամանքին, նա, այնուամենայնիվ, խիստ քննադատության է ենթարկում սուլթանի որդեգրած դիրքորոշումը, որը «պատրաստվում էր գործել շատ ավելի մեծ և շատ ավելի հանցավոր սխալ, կարծեք կանխակալորեն, ազգին շփոթելով կոմիտեների հետ, ժողովրդին՝ մի խումբ առաջնորդների հետ»¹⁷³: Միաժամանակ, նա համոզված է, որ եթե

¹⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 75:

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 71-72: Տե՛ս նաև նույն տեղում, էջ 52:

¹⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 164:

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 166:

¹⁷² Նույն տեղում, էջ 175:

¹⁷³ Նույն տեղում:

սուլթանը նույնիսկ ընդունել ազգային կուսակցությունների պահանջները, «կարելի է կարծել, որ նա կարող էր ծառայել իր կառավարության ու իր ժողովուրդների իրական շահերին»¹⁷⁴: Նման հետևություններ, նա, փաստորեն, հակասելով իր իսկ նախկին գնահատականներին, հայկական կուսակցությունների գործունեությանն, ի վերջո, տալիս է անկողմնակալ գնահատական, ընդունելով, որ նրանց որդեգրած քաղաքականությունն ամենևին չէր հակասում ոչ միայն հայ, այլև կայսրությունում բնակվող օսմանահպատակ այլ ժողովուրդների շահերին: Ակնհայտ է, որ կուսակցությունների, մասնավորապես հնչակյանների ծավալած գործունեության ազգային-ազատագրական բնույթի առնչությամբ դեռևս չունենալով ամբողջական տեղեկություններ և ըստ այդմ` հստակ պատկերացումներ նրանց ծրագրերի և խնդիրների մասին¹⁷⁵, Բերարն անզոր է եղել այս հիմնախնդիրը լուսաբանելու հավուր պատշաճի, չխուսափելով այդ ճանապարհին իրարամերժ, հակասական, այդ թվում նաև անընդունելի մեկնաբանություններից:

Ինչ վերաբերում է ցեղասպանության գաղափարի հասունացման քննությանը, ապա Բերարն ուշադրությունը կենտրոնացնում է հիմնականում Աբդուլ Չամիդի վրա կրոնական գործոնի ունեցած վճռորոշ նշանակության վրա, ընդգծում, որ համաձայն «մահմեդական հին ավանդույթի` կառավարությունը երբևէ չի շրջանցում հեկատոմբերը»: Բացի դրանից, նա մեծ նշանակություն է տալիս նաև մահմեդական մուլեռանդ քարոզիչների` սուլթանի վրա ունեցած ազդեցությանը, որոնք վերջինիս մեջ արմատավորել են այն գաղափարը, ըստ որի` գոյություն պահպանելու իրավունք կարող էին միայն մահմեդականներն ունենալ¹⁷⁶: «Այսպես, աստիճանաբար, միանգամայն տարբեր ուղիներով... ձևավորվել է, հասունացել, ճնշող դարձել կոտորածի գաղափարը»,– եզրակացնում է նա¹⁷⁷:

Բերարի տեսադաշտից չեն վրիպել ցեղասպանության իրականացմանն առնչվող մի շարք էական հանգամանքներ: Նախ նա մանրազնին վերլուծում է կայսրության մահմեդական բնակչությանը` մոտալուտ կոտորածներին հոգեբանորեն նախապատրաստելու ուղ-

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 176:

¹⁷⁵ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Գ. Հովհաննիսյան**, Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցություն.– Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1914 թթ.), Երևան, 2003, էջ 26-40:

¹⁷⁶ V. Bérard, նշվ. աշխ., էջ 189-190, 192:

¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 192-193:

ղությամբ Աբդուլ Չամիդի ձեռնարկած քայլերը: Ըստ նրա մեկնաբանության՝ չբավարարվելով սոսկ կրոնական մոլեռանդության բորբոքմամբ, սուլթանը ջանում էր մահմեդականների շրջանում կյանքի կոչել սոցիալական և քաղաքական հիմքեր ունեցող ատելությունները: Չենց դրանով է նա պայմանավորում Աբդուլ Չամիդի՝ հայերի մտադրությունները կեղծելու նպատակով գործադրած ճիգերը: Ինչպես գրում է Բերարը՝ սուլթանը հավաստում էր, որ հայերին «սատարում է Եվրոպան, որը գործելով իսլամին ստորադաս դարձնելու նպատակով և հանուն քրիստոնեության շահերի՝ պահանջում է ոչ թե իրավունքներ, այլ արտոնություններ», որոնք կարող էին մահմեդականին կախման մեջ դնել քրիստոնյայից¹⁷⁸: Չբավարարվելով սոսկ փաստի արձանագրմամբ՝ Բերարը խորամուխ է լինում նաև այն հետևանքների բացահայտման մեջ, որոնց հանգեցրել էր Աբդուլ Չամիդի քաղաքականությունը և մատնանշում, որ «ոչ միայն ամբոխն է իր արտոնություններն ու շահերը վտանգված համարել, այլև ծրագրված բարենորոգումներին վերաբերող լուրերը տագնապահար են արել վերնախավին»՝ նույնիսկ սուլթանի համախոհներին առժամանակ միավորելով երիտթուրքերի հետ¹⁷⁹:

Օսմանյան իշխանությունների՝ 1895 թ. սեպտեմբերին Կոստանդնուպոլսում Բաբը Ալիի՝ հնչակյանների նախաձեռնությամբ կազմակերպված բողոքի ցույցը չկանխելու իրողությունը Բերարը դիտում է իբրև բացահայտ սադրանք, որը հետապնդում էր սուլթանի նենգ մտադրությունների կենսագործմանը հիմնավորում տալու նպատակ: Ցույցին անմիջապես հաջորդած հայկական ջարդերը մայրաքաղաքում, նա համարում է «հետևողական կոտորածների սկիզբ», որոնք զանազան նահանգներում ծավալվել են իշխանությունների ուղարկած բանազնացների ազդանշանի հիման վրա¹⁸⁰: Ըստ կանխամտածված ծրագրի՝ ցեղասպանության իրականացումը նա հիմնավորում է բազմաթիվ փաստերով, որոնք վկայում են, որ իշխանությունները պաշտոնանկ էին անում այն բոլոր աստիճանավորներին, որոնք ի հայտ էին բերում իրենց «անկարողությունը»՝ կոտորածներին առնչվող կարգադրությունների ի կատար ածման հարցում¹⁸¹: Ակնբախ է, որ զանազան կտրվածքներով քննարկելով Չայոց ցեղասպանության գործընթացին առնչվող հան-

¹⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 240:

¹⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 241-243:

¹⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 195:

¹⁸¹ Նույն տեղում, էջ 204-206:

գամանքները, Բերարը բազում փաստերով հիմնավորում է հայ ժողովրդի բնաջնջման պարագայում՝ օսմանյան վարչակարգի քաղաքականությանը բնորոշ կանխամտածվածության և դիտավորության իրողությունը, որը նրա մոտեցման ամենամեծ արժանիքներից է:

Հարկ է մեկնաբանել դրանցից ևս մեկը: Բերարը հիմնվելով Սասունի կոտորածները հետաքննող հանձնաժողովի կազմած արձանագրության վրա՝ հերքում է հայերի ապստամբության հնարավորությունը, մատնանշում, որ բնակչությանը կոտորել են և բնակավայրերը հրդեհել՝ օսմանյան իշխանությունները¹⁸²:

Ընդհանուր առմամբ, հեղինակը եզրակացնում է. «Փոքր Ասիայում տեղի ունեցած կոտորածները շարունակվել են ավելի քան երկու տարի, ամայացրել մի տարածաշրջան, որն ավելի մեծ է, քան Ֆրանսիան և XX դարի նախաշեմին խոյացրել երեք հարյուր հազար մարդկային գլուխներից բաղկացած մի բուրգ, որը, հավանաբար, կմնա իբրև այդ ժամանակաշրջանի հուշարձաններից մեկը»¹⁸³: Ինչ վերաբերում է անձամբ Աբդուլ Համիդին, ապա նա, ինչպես նշում է Բերարը, արել է ամեն ինչ՝ «պատմության մեջ մարդասպանի փառապանծ մականունի արժանանալու համար»¹⁸⁴:

Բերարը, որի տեսադաշտից չի վրիպել նաև հայ ժողովրդի հանդեպ մեծ տերությունների կառավարող շրջանակների դրսևորած անկարեկից վերաբերմունքը, անվարան հավաստել է նրանց «անուղղակի մեղսակցությունը» հայկական կոտորածներին: Այս հենքի վրա է նա քննարկում Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատճառը՝ այն շահկապելով արևմտյան տերությունների՝ արևմտահայության համար նախատեսված բարենորոգումների գործընթացի նկատմամբ վերահսկողության բացակայությանը 1880-ական թվականներից ի վեր: Այդ փաստից ելնելով, Բերարը եզրակացնում է, որ Հայկական հարցը լուծում է ստացել ըստ սուլթանի հայեցողության՝ հայ ժողովրդի հանդեպ մեծ տերությունների անտարբեր վերաբերմունքի պատճառով. «Պալեի հրամանով սկսված կոտորածները... շուտով հայտնի դարձրին լուծման որդեգրված տարբերակի մասին»¹⁸⁵: Իրավամբ մեծ տեղ հատկացնելով հայ ժողովրդի ճակատագրում տերությունների քաղաքականության կործանարար

¹⁸² Նույն տեղում, էջ 295:

¹⁸³ Նույն տեղում, էջ 200:

¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 358:

¹⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 314:

հետևանքների վերլուծությանը, Բերարը հանգում է միանգամայն իրատեսական հետևության, ըստ որի՝ նրանց ծվատած տարածայնություններն Աբդուլ Յամիդին հնարավորություն են ընձեռել «Յաստանը վերածել անապատի»¹⁸⁶:

Բերարը խիստ քննադատության է ենթարկել, մասնավորապես ֆրանսիական կառավարության թրջամետ քաղաքականությունը, բացահայտել դրա հիմնական պատճառներից մեկը. «Աբդուլ Յամիդը, — գրում է նա, — նպաստում է, որ Ֆրանսիան և նրա ֆինանսիստներն ու ձեռնարկատերերը փող շահեն, իսկ նրա լրագրողներից դրան ու շքանշաններ է բաշխում»¹⁸⁷:

Ինչ վերաբերում է համիդյան կոտորածների «լուսաբանման» հարցում ֆրանսիական մամուլի գրաված դիրքորոշմանը, որը հանգում էր կատարյալ անտարբերության, ապա ըստ Բերարի՝ այն ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ «լռության դավադրություն»: Նրա համոզմամբ, «լռության դավադրության համար, անկասկած, վճարում է թուրքական դեսպանությունը (ֆրանսիական տասնյոթ թերթ ստանում են դրամական նպաստներ), սակայն այդ ամենը տեղի է ունեցել ֆրանսիական կառավարության հանդուրժողականության հետևանքով»¹⁸⁸:

Ըստ այս ամենի՝ պատահական չէ, որ Չոպանյանը Բերարի գիրքը բնութագրել է իբրև ականատեսի «սարսափի ու զայրոյթի կենդանի աղաղակ»¹⁸⁹, իսկ Ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ (1892) Է. Լավիսը գրքի առաջաբանում տվել է Բերարի ուսումնասիրության հետևյալ բարձր գնահատականը. «Ժամանակակից քաղաքականության ամենակարևոր հարցերից մեկը Ֆրանսիայում առաջին անգամ ներկայացվել է իր ամբողջության մեջ, կոտորածների պատճառները բացահայտվել են, Եվրոպայի անուղղակի մեղսակցությունն ապացուցվել»¹⁹⁰: Ձանազան առիթներով թե՛ Լավիսը և թե՛ Չոպանյանը

¹⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 196, 329:

¹⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 282: Հետագա աշխատություններում նա քննադատական խոսքեր է ուղղում նաև Վիլիելմ II-ի հասցեին, նրան անվանում Աբդուլ Յամիդի «տիրակալ»: Տե՛ս V. Bérard, *Politique française // « Revue de Paris »*, livraison du 1er juillet 1905, p. 217:

¹⁸⁸ V. Bérard, *La politique du sultan*, p. 290.

¹⁸⁹ Տե՛ս Բերարի՝ «Անահիտին» հղած նամակին կից Չոպանյանի մուտքի խոսքը. «Անահիտ», Ա տարի, 1899, թիվ 4, էջ 124:

¹⁹⁰ E. Lavissee, *Préface*. — V. Bérard, նշվ. աշխ., էջ II:

կրկին անդրադառնալով Բերարի գրքին՝ միանգամայն իրավամբ այն բնորոշել են իբրև «հիասքանչ»¹⁹¹:

Բացի Բերարից, Լյուդովիկոս ղը Կոնտանսոնը ևս Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող զանազան դրվագներ քննարկում է Արևմտյան Հայաստանում ստացած անձնական տպավորությունների հիման վրա, նյութը շարադրում ըստ՝ Արևելք կատարած ճանապարհորդությունների ընթացքում գրի առած նոթերի¹⁹²: Հայկական կոտորածներին ընդհանուր բնույթի գնահատականներ տալուց բացի, նա խոսքը կենտրոնացնում է նաև իր այցելած բնակավայրերում (Ուրֆա, Սարաշ, Այնթափ և այլն) տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա:

Կոնտանսոնի մեծ արժանիքն արևմտահայության բնաջնջման իրականացման փաստումն է պետական քաղաքականության մակարդակով, Աբդուլ Համիդ II-ի նախաձեռնությամբ, որին, ինչպես և Գլադստոնը, անվանում է «մեծ մարդասպան»¹⁹³: Նրա համոզմամբ՝ ճգնաժամի դրսևորման եղանակները կախված են եղել «քաղաքական և կրոնական տեսանկյուններից ամենագոր միապետից՝ սուլթան Աբդուլ Համիդից, որը կարող էր շրջանցել սպանությունները»¹⁹⁴: Ցեղասպանության միակ պատասխանատուներ նա համարում է օսմանյան կառավարությանն ու ղեկավար շրջանակներին, որոնց, ինչպես նշում է՝ «գործելու կարգախոս տրվել էր վերից»¹⁹⁵:

Ինչ վերաբերում է կատարածություններին, Կոնտանսոնը մատնանշում է՝ ըստ ստացված հրամանի գործած զինվորների և նրանց աջակցած մահմեդական բնակչության դերը, որոնք ոչ միայն շահագրգռված էին օգտվելու սուլթանի տված՝ հայերին սպանելու թույլտվությունից, այլև հետապնդում էին ավարի իրենց բաժինը հափշտակելու նպատակ¹⁹⁶: Միաժամանակ նա չի շրջանցում նաև մահմեդականների մոլեռանդության հանգամանքի էական նշանակությունը: Բիրեջիկում տեղի ունեցած կոտորածների առիթով նա նշում է, որ ուղղափառ, կաթոլիկ և բողոքական հայերի համատա-

¹⁹¹ E. Lavissee, Notre politique orientale // « Revue de Paris », livraison du 15 mai 1897, p. 275 ; A. Tchobanian, L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient. Conférence faite le 9 mars 1897 à la salle de la Société de Géographie sous la présidence de M. Anatol France, Paris, 1897, p. 10.

¹⁹² L. de Contenson, Chrétiens et musulmans. Voyages et études, Paris, 1901, p. XIII.

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 65:

¹⁹⁴ Նույն տեղում:

¹⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 97:

¹⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 61:

րած բնաջնջումն իրականացնում էր մոլլաների առաջնորդությամբ գործող մահմեդական բնակչությունը:

Այդուհանդերձ, Կոնտանտնը դեռևս ի վիճակի չի եղել խորամուխ լինելու Հայոց ցեղասպանության պատճառների համակողմանի ուսումնասիրության մեջ: Նրա շարադրանքը պարզորոշ վկայում է, որ ինչպես Ֆրանսիացի ժամանակակիցներից շատերը, նա ևս չի ըմբռնել ցեղասպանության իրական պատճառը և այն չի պայմանավորել սուլթանի՝ Հայկական հարցին «լուծում» տալու մտադրությամբ: Հասկանալի է, որ այս հարցի շուրջ, ի տարբերություն ժամանակակիցներից ոմանց, նա դեռևս հստակ պատկերացումներ չի ունեցել, ինչը դյուրին չէր կարող լինել, եթե առավել ևս հաշվի առնենք պաշտոնական Ֆրանսիայի որդեգրած թրքամետ քաղաքականությունը քննարկվող ժամանակաշրջանում:

Կոնտանտնն իր սահմանափակ տեղեկատվության և ոչ լիարժեք պատկերացումների շրջանակում թեև ջանում է ուղղակի կապ արձանագրել սուլթանի պանիսլամական գաղափարների և XIX դարի 90-ական թվականներին կյանքի կոչված զանգվածային կոտորածների միջև, որոնց իրականացումը դիտում է իբրև արևելյան բռնակալությանը բնորոշ հնամենի գործելամիջոց¹⁹⁷, այդուհանդերձ, շարունակում է հարցը քննարկել խիստ սահմանափակ կտրվածքով՝ օսմանյան գահակալի անձնական դիրքորոշման հենքի վրա. «Աբդուլ Համիդը,– գրում է նա,– մնացել է նախ և առաջ՝ արևելյան բռնակալ», իսկ Արևելքում «պարբերաբար տեղի ունեցող արյունահեղությունները, կոտորածները դիտվում են իբրև կառավարման միջոց, որին դիմում են, որպեսզի գահակալի իշխանության հետ հաշվի նստեն»¹⁹⁸: Նման մեկնաբանությունն, անտարակույս, չի կարելի համարել սպառնիչ:

Կոնտանտնը քննարկում է նաև դեռևս իր ժամանակակիցների շահարկած՝ համիդյան կոտորածների մեկնաբանությանն առնչվող մի շարք էական խնդիրներ, օրինակ, Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի թվաքանակի հարցը, որը նրա տարբեր ժամանակակիցներ մվազեցրել են, քանզի հիմնվել են գերազանցապես Վ. Քինեի անստույգ տեղեկությունների վրա¹⁹⁹: Նա, սակայն, վկայակո-

¹⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 78:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 66, 67:

¹⁹⁹ Տե՛ս օրինակ **P. Pisani**, *Les affaires d'Arménie*, Paris, 1895, p. 19 ; **E. Lamy**, *La France du Levant*, Paris, 1900, p. 84 ; **R. Pinon**, *L'Europe et l'Empire ottoman. Les aspects*

չելով Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի տվյալները, իր դեռևս ոչ լիարժեք տեղեկությունների սահմաններում հակահարված է տալիս այս թյուր տեսակետի կողմնակիցներին, հավաստում, որ XIX դարի վերջին հայ ազգաբնակչության թիվը կայսրության տա-րածքում հասնում էր շուրջ երկու միլիոնի²⁰⁰:

Հեղինակի ուշադրությունից չի վրիպել նաև Հայոց ցեղասպա-նության գործընթացում հայերին վերագրվող կարծեցյալ պատաս-խանատվության հանգամանքը, ինչի մասին հիշատակում է հպան-ցիկ, ուստի այս հարցում ևս նրա մեկնաբանություններն աչքի չեն զարնում հիմնախնդրի քննության կատարելությամբ: Այդուհանդերձ, տեղում իրադարձություններն ուսումնասիրելու հիման վրա, նա հայերի բնաջնջման պատասխանատվությունը գերադասում է, փաս-տորեն, բարդել հայ ժողովրդի դահիճների, այլ ոչ թե «դժբախտե-րի»՝ իր կարծիքով ցուցաբերած անխոհեմության, այն է՝ 1890-ական թվականներին անզգույշ պահվածքի վրա: Արդյունքում, սակայն, Կոնստանստնուպոլսի միանգամայն օրինաչափ է համարում «չլսված և չտեսնված չափերի հասնող»՝ թուրքական կեղեքմանը դիմադրելու հայերի իրավունքը²⁰¹: Ակնհայտ է, որ նրա համակրանքներն անա-սելի տառապանքներ կրող հայ ժողովրդի կողմում են:

Թեպետ Կոնստանստնուպոլսի բացահայտորեն չի քննադատում եվրո-պական պետությունների՝ հայկական կոտորածների հարցում դրսևորած անկարեկից վերաբերմունքը, նրա շարադրանքում, այնուամենայնիվ, թուուցիկ արտացոլվել են մեծ տերությունների քաղաքականության նկատմամբ քննադատական ակնարկներ,

actuels de la question d'Orient, Paris, 1908, p. 43: Տե՛ս նաև Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 2-7:

²⁰⁰ L. de Contenson, նշվ. աշխ., էջ 152: Արևմտահայության թվաքանակի հարցը՝ իրադարձությունների ֆրանսիացի ժամանակակիցների շրջանում տեղիք է տվել իրարամերժ կարծիքների: Այդ մասին տե՛ս R. H. Kévorkian, P. B. Paboudjian, Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide, Paris, 1992, p. 53-55: Այս առիթով հարկ է նշել, որ ըստ Ա. Համբարյանի հավաստի հաշվարկների՝ 1860-1870-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էր շուրջ երեք միլիոն հայ, որից 2.5 միլիոնը՝ Արևմտյան Հայաստանում: Տե՛ս Ա. Համբարյան, Ազրարային հարաբերու-թյունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914), Երևան, 1965, էջ 45; *Մույնի՛*՝ Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջը.՝ «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, թիվ 2, էջ 110: Տե՛ս նաև Պ. Ս. Սիմոնյան, Հայկական հարցը և ռուս հասա-րակական միտքը 19-րդ դարի 90-ական թվականներին, Երևան, 2003, էջ 76; Գ. Գա-լոյան, Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, 2004, էջ 363-368:

²⁰¹ L. de Contenson, նշվ. աշխ., էջ 111-112:

մասնավորապես հայերին «հուսալի աջակցություն» չցուցաբերելու առնչությամբ²⁰², իսկ Վիլիելմ II-ին նա բացահայտորեն անվանում է Աբդուլ Յամիդի բարեկամ²⁰³:

Կոնտանտոնի հպանցիկ, գուցեև ոչ միշտ սպառիչ, սակայն, անաչառ դիտարկումներն առավել մեծ արժեք են ստանում, եթե նկատի ունենանք, որ հեղինակը ֆրանսիացի եզակի մտավորականներից է, որը եղել է իրադարձությունների ականատեսը:

Ի տարբերություն՝ իրադարձության այս ականատեսների, քննարկվող ժամանակաշրջանում ֆրանսիացի մեծ թվով պատմաբանների աշխատություններին բնորոշ է հիմնախնդիրների գիտական մանրազնին քննարկումը: Նրանց թվում ակադեմիական բարձր մակարդակով և գիտական վերլուծությունների խորությամբ առանձնանում է Ա. Վանդալի փոքրածավալ, սակայն, արժեքավոր գրքույկը, որն անուրանալի ավանդ ունի հայ ժողովրդի իրավունքները սատարելու և Յայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներին անարգանքի սյունին գամելու ասպարեզում: Լինելով ոչ միայն նապոլեոնագիտության ջատագովական ուղղության կարկառուն ներկայացուցիչ, այլև XVIII դարի ֆրանս-թուրքական դիվանագիտական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրող²⁰⁴, նա, բնականաբար, ամենայն ուշադրությամբ հետևել է Օսմանյան կայսրության տարածքում ծայր առած իրադարձությունների ընթացքին: Բացի դրանից, պատմագիտական մեծ գիտելիքների տեր պատմաբանը հիանալի պատկերացում էր Օսմանյան կայսրության զարգացման պատմական օրինաչափությունները, նրա տեղն ու դերն իր օրերի եվրոպական մեծ տերությունների քաղաքականության տատասկոտ խաչմերուկներում, Յայկական հարցի էությունն ու ցեղասպանության դրդապատճառները:

Քաղաքացիական կայուն դիմագիծ ունեցող պատմաբանը չէր կարող լռությամբ շրջանցել Աբդուլ Յամիդի սանձազերծած հայկական կոտորածները, որոնք նրան դրդել են, նախապես Պ. Կամբոնից հավաստի տեղեկություններ ստանալուց հետո²⁰⁵, 1897 թ. փետրվարի 2-ին Փարիզի Աշխարհագրական ընկերության սրահում՝ շուրջ

²⁰² Նույն տեղում, էջ 111:

²⁰³ Նույն տեղում, էջ 69:

²⁰⁴ A. Vandal, Une ambassade française en Orient sous Louis XV : la mission du marquis Villeneuve, 1728-1741, 2ème éd., Paris, 1887. Վանդալի գիտական պատկառելի ժառանգության մասին տե՛ս Ségur de, Albert Vandal // «Revue des deux mondes », livraison du 15 novembre 1910, p. 241-276:

²⁰⁵ L. Villate, Աշխ. աշխ., էջ 164:

1500 ունկնդրի ներկայությամբ, հանդես գալ Յայկական հարցին նվիրված հրապարակային ելույթով²⁰⁶, որը Պ. Կուլբոն՝ նույն հարցին նվիրված իր ելույթում բնութագրել է իբրև «սքանչելի»²⁰⁷: Քիչ անց, Վանդալի ելույթը հրատարակվել է առանձին գրքույկով²⁰⁸:

Վկայակոչելով բազմաթիվ անհերքելի փաստեր՝ Վանդալն անկողմնակալորեն ուրվագծում է Օսմանյան կայսրությունն ակեկոծած աննախահեղափոխ իրադարձությունների համայնապատկերը, դրանց տալիս հավաստի գնահատականներ: Յայերի բնաջնջումը Կոստանդնուպոլսում և Արևմտյան Յայաստանի տարբեր վայրերում նա բնութագրում է իբրև «մեծագույն կոտորած», «հրեշավոր արարք», այն ժամանակների վերադարձ՝ «երբ թուրքմենական հորդաներն ասպատակում էին քաղաքակիրթ և քրիստոնեական Ասիան»²⁰⁹: 1894 թ. օգոստոսին Սասունի տարածքում տեղի ունեցած կոտորածների կապակցությամբ նա մեկնաբանում է հայերի ըմբոստության պատճառը, այն պայմանավորելով սոսկ որոշ գյուղերում արդեն վճարված հարկը կրկին անգամ վճարելուն առնչվող պահանջով, որը համարում է աննախահեղափոխ միակ շարժառիթը: «Անկանոն զորքերը և համիդիները հարձակվեցին երկրամասի վրա: Ավելի քան երեսուն գյուղ հրկիզվեց, բնակչությունը զանգվածաբար ոչնչացվեց և երբ մասամբ միջազգային քննիչ հանձնաժողովն այս վայրերը ժամանեց, հանդիպեց մարդկանց դիակներից բաղկացած մի սարի, դիակներից ուռճացած գետնի»²¹⁰:

Յայոց ցեղասպանության գլխավոր պատճառ միանգամայն իրավամբ համարելով Յայկական հարցին լուծում տալու անհրաժեշտությունը, Վանդալն, այդուհանդերձ, իրադարձության դրդապատճառները պայմանավորում է հայկական կուսակցությունների գործունեությամբ, նշելով սակայն, որ դրա ակունքներն իրենց հեր-

²⁰⁶ Ըստ Սապահ-Գյուլյանի վկայության՝ «երբեք մի դասախոսություն դեռ այդքան մեծ հետաքրքրություն և ոգևորություն չէր առաջացրել»: Տե՛ս Ս. Սապահ-Գիւլեան, Պ. Ալբեր Վանդալի դասախոսությունը.– «Նոր դար», 1897, թիվ 31:

²⁰⁷ P. Coulbaut, Les massacres d'Arménie et le rôle des puissances européennes, Anger, 1889, p. 14.

²⁰⁸ Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conférence faite par M. Albert Vandal de l'Académie française dans la salle de la Société de Géographie. Le 2 février 1897, Paris, 1897. Սապահ-Գյուլյանն, ի դեպ, վկայում է, որ սույն գրքույկը լույս է տեսել 15000 օրինակով: Տե՛ս Ս. Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Փրավիտենս, 1916, էջ 156:

²⁰⁹ Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conférence faite par M. Albert Vandal, p. 14, 15, 17.

²¹⁰ Նույն տեղում, էջ 15:

թին սկիզբ էին առնում չարաշահումներից, աննկարագրելի բռնություններից և պայմանագրերին ընթացք չտալուց²¹¹:

Ամենաէականը, սակայն, այն է, որ ըստ Վանդալի դիրքորոշման՝ Հայոց ցեղասպանությունն իրականացվել է ոչ թե տարերայնորեն, այլ ըստ նախօրոք ծրագրված և մանրագնին մշակված նախագծի: Հայկական կոտորածների նախապատրաստման գործում նա, մասնավորապես ընդգծում է Պալեի վճռորոշ դերը: Անդրադառնալով Տրապիզոնում, Էրզրումում, Դիարբեքիում, Մուշում, Ուրֆայում, Բիթլիսում, Վանում, Սեբաստիայում, Կեսարիայում, Մալաթիայում սանձազերծված կոտորածներին, նա առանձնահատուկ նշանակություն է տալիս, մասնավորապես լայն տարածում գտած՝ «Ղեկավարը թույլատրում է սպանել հայերին»՝ թևածող ասույթին, որն ամենուր՝ «մի քանի շաբաթում, միայն այն վայրերում, ուր եվրոպական հյուպատոսներն էին բնակվում», պատճառ էր դարձել ավելի քան երեսուն հազար զոհի:

Պատմաբանի ուշադրությունից չի վրիպել կատարածությունների դիմազերծման հարցը, քանզի հիմնավորապես բացահայտել է զորքերի, համիդիե ջոկատների և մուլեռանդ մահմեդական բնակչության՝ կոտորածների իրականացման ընթացքում ունեցած եռանդուն մասնակցությունը. «Քաղաքներում հաշվեհարդարն իրագործում են զորքերը և մուլեռանդ մահմեդական բնակչությունը... Միմարեթների բարձունքից մյուսեզինները ժողովրդին աղոթքի կոչելու փոխարեն՝ դրդում են կոտորածի, դաժանության, այնուհետև՝ նրանք մարդասպաններին մատնացույց են անում քրիստոնյային»²¹²:

Ամենևին մոռացության չտալով թե՛ կրոնական գործոնի և թե՛ մահմեդական մուլեռանդության ունեցած կործանարար դերը հայկական կոտորածներում, Վանդալն, այդուհանդերձ, ուշադրությունը սևեռում է հայերի նկատմամբ սուլթանի վարած քաղաքականության գլխավոր միտումի՝ ցեղասպանության միջոցով նրանց բնաջնջելու հանգամանքի վրա. «Այս ամենը, – գրում է նա, – կատարվում է Պալեի հրահրմամբ, նրա հրամանով: Պալեի համար ֆանատիզմը սպանության մեքենա է, որի ընթացքը նա շարժման մեջ է դնում, ըստ իր հայեցողության՝ ակտիվացնում, կարգավորում»: Մեկ այլ առիթով, նա շեշտում է. «Գոյության փոքր-իսկ նշանի առկայության դեպքում նրան (հային – Վ. Պ.) սպանում են»²¹³:

²¹¹ Նույն տեղում, էջ 13:

²¹² Նույն տեղում:

²¹³ Նույն տեղում, էջ 16-17, 20:

Ակնհայտ է, որ ֆրանսիացի պատմաբանն արևմտահայերի կոտորածներն անվանելով «մերոնյան մղձավանջներ»²¹⁴, դրանք իրավամբ դիտում է իբրև պետականորեն իրականացվող քաղաքականության հիման վրա տեղի ունեցող իրադարձություն: Այդ մասին են վկայում նաև նրա՝ Կոստանդնուպոլսում 1896 թ. մի խումբ դաշնակցականների կողմից Բանկ օտոմանի գրավման դիպվածին տված մեկնաբանությունները: Այս հարցում Վանդալն ուշադրություն է դարձնում այն անձանց խորամանկ ու նենգ վարքագծի վրա, որոնք իրականացնում էին պետության ղեկավարի մտահղացումները. «Դավաճանները նախապես Պալեին իրազեկել են նրանց (հայերի – Վ. Պ.) մտադրությանը, որը, սակայն, թույլ է տվել, որ այդ փորձն ի կատար ածվի, որպեսզի այն օգտագործի իբրև պատրվակ՝ հայերի, անպաշտպան հայերի համատարած կոտորածի համար»: Յետևաբար, սուլթանի որդեգրած քաղաքականությունն այս հարցում նա բնութագրում է իբրև միապետի՝ իր իսկ հպատակների մի ստվար զանգվածի դեմ հյուսած դավադրություն²¹⁵:

Ըստ այս ամենի և չանսալով Յանոտոյի՝ «շատ խիստ հարձակողական դիրք» չգրավելուն առնչվող խնդրանքին²¹⁶, Վանդալն Աբդուլ Յամիդին համարում է «աշխարհին երբևէ հայտնի՝ մարդկանց ամենամեծ դահիճներից մեկը» և պատմության մեջ առաջին անգամ նրան անվանում «կարմիր սուլթան»²¹⁷, որը «դատապարտված է ավելի վատթար կացության, քան հազարավոր հանգուցյալները և այս կայսրությունում, որտեղ այդքան մարդիկ են տառապում, միմյանց ատում և իրար սպանում, ամենամեղավորն է ու ամենադժբախտն ամենքից»²¹⁸:

Քաջ գիտակցելով իր՝ իբրև պատմաբանի բարոյական ու քաղաքացիական պարտքը, Վանդալը չի բավարարվում սոսկ փաստերի թվարկմամբ և ելույթի երկրորդ մասը նվիրում է ստեղծված անելանելի կացությունը շտկելու ուղիների որոնմանը: Նրա համոզմամբ,

²¹⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

²¹⁵ Նույն տեղում, էջ 14, 19:

²¹⁶ **Ս. Սապահ-Գիլեան**, նշվ. աշխ., էջ 154:

²¹⁷ Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ պատմաբաններից ոմանք այս բնորոշումը սխալմամբ վերագրել են այլ գործիչների: Օրինակ՝ Մ. Պրանսը՝ Կլեմանտյին, իսկ Վ. Գուստը՝ Կամբոնին: Տե՛ս M. Prince, նշվ. աշխ., էջ 299 ; Վ. Գուստ, Հայերի ցեղասպանությունը: Աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը, Երևան, 2002, էջ 66:

²¹⁸ Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conférence faite par M. Albert Vandal, p. 13, 21.

քանի որ Թուրքիան ի վիճակի չէ բարենորոգվելու, հետևաբար, այն հարկ է բարենորոգել բռնի միջոցներով: Օսմանյան կայսրությանը ֆինանսական համատիրություն պարտադրող վարչակարգի հաստատումը համարելով «արդյունավետ դեղամիջոց», նա, այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով այն կատաղի դիմադրությունները, որոնց այդ տարբերակն անվարան կյանքի կկոչի, գերադասում է դրանից ձեռնպահ մնալ՝ նախապատվությունը տալով տեղական բնույթի բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտությանը (խոսքը, մասնավորապես վերաբերում է վերահսկողության ներքո գտնվող և երաշխիքներ ունեցող տեղական բարենորոգումների համակարգի հաստատմանը, հայկական նահանգներում եվրոպացի կառավարիչների նշանակմանը, հարկերի գանձման կարգավորմանը, անկողմնակալ արդարադատության հաստատմանը և այլն)²¹⁹, որոնք, նրա կարծիքով, ոչ միայն կկասեցնեին արևմտահայերի ջարդերը, այլև շեշտակիորեն կբարելավեին նրանց վիճակը: Հարցի լուծումը հաջողությամբ պսակելու համար, ըստ նրա՝ անհրաժեշտ էր, որ Ֆրանսիան հող նախապատրաստեր փոխզիջումների ու համաձայնության կայացման համար²²⁰: Ուստի նա ֆրանսիացի գրողներին, հրապարակախոսներին, հասարակական և կրոնական գործիչներին կոչում է ձևավորել կառավարության հայանպաստ քաղաքականությանն օժանդակող հասարակական կարծիք:

Ամբողջությամբ ձեռնպահ մնալով եվրոպական պետությունների ղեկավար շրջանակների և ֆրանսիական կառավարության՝ Հայկական հարցի և արևմտահայերի ցեղասպանության նկատմամբ դրսևորած անկարեկից վերաբերմունքի քննադատությունից, ինչն անկասկած Վանդալի մոտեցման ակնբախ բացթողումն է, նա բավարարվում է Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականության առանձնահատկությունների մանրակրկիտ վերլուծությամբ, ելնելով եվրոպական պետությունների միջև հավասարակշռությունը պահպանելու և ըստ այդմ՝ իր պետության շահերից, ընդգծում Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու անհրաժեշտությունը: Իբրև 1891-1893 թթ. ձևավորված ռուս-ֆրանսիական դաշինքի ջատագով, Վանդալն այս հարցի լուծման հեռանկարը շաղկապում է ռուս-ֆրանսիական հարաբերությունների հետագա զարգացմանը: Ընդունելով, որ դաշնակիցների «շահերն Արևելքում չեն համընկնում», նա, այդուհանդերձ, չի բացառում հաշտության

²¹⁹ Նույն տեղում, էջ 35-37:

²²⁰ Նույն տեղում, էջ 49:

եզրեր գտնելու հավանականությունը, նույնիսկ այն դեպքում է, որ «այս ուղղությամբ համատեղ գործունեությունը և անգամ նախաձեռնությունը թե՛ մեկ և թե՛ մյուս տերության համար կլինեն նույնքան օգտակար, որքան և պատվաբեր»²²¹:

Նշենք, որ իր մտորումների ընթացքում Վանդալն, անտարակույս, տուրք է տվել Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության մարդասիրական բնույթի գերազնահատմանն Արևելքում, գունազարդել կառավարող շրջանակների բարյացակամ դիրքորոշումն Արևելյան հարցում:

Հայկական հարցին առնչվող փոքր-ինչ այլ հիմնախնդիրներ է շոշափում և Հայոց ցեղասպանության սանձագերծումն այլ ելակետներից մեկնաբանում Բարձրագույն հետազոտությունների դպրոցի պրոֆեսոր Լեոն Մարիյեն (1842-1901), որոնք զուրկ չեն հետաքրքրությունից: Խիստ ուշագրավ են, մասնավորապես նրա դիտարկումներն արևմտահայերի քաղաքական նպատակների շուրջ: Վերլուծելով Սասունի հայկական գյուղերում քրդերի՝ պարբերական բնույթ կրող ասպատակություններին առնչվող խնդիրը, հեղինակը նշում է ոչ միայն հայերի շրջանում դրանց հետևանքով առաջ եկած դժգոհությունների մասին, այլև բացառում «առճակատում հրահրելու» վերջիններիս ցանկությունը: Միևնույն հարցը նա քննարկում է շատ ավելի լայն կտրվածքով և իբրև թուրքերի՝ իրավիճակի հավաստի պատկերը խեղաթյուրելու պատասխան՝ պարզաբանում, որ հայերը չեն ձգտում անկախության, այլ, փաստորեն, շահախնդիր են բարենորոգումների իրականացման հարցում այն վարչակարգում, որի ենթակայության ներքո գտնվում են, ինչպես նաև ցանկանում են սոսկ պաշտպանել իրենց կյանքը, ունեցվածքը, կանանց և աղջիկների պատիվը քրդերի և այլոց բռնություններից²²²: Դրանով իսկ նրա մեկնաբանությունը ձեռք է բերում մեծ այժմեականություն, քանզի առ այսօր այս հարցը շահարկվում է Հայոց ցեղասպանության պատմության կեղծարարների կողմից:

Թեև մակերեսորեն, հեղինակն, այնուամենայնիվ, վկայակոչում է Հայկական հարցի գոյության փաստը, Բեռլինի վեհաժողովի՝ Բարձր Դռանը պարտադրած բարենորոգումների տխուր ճակատագիրը, բազմաթիվ առիթներով հանգամանորեն անդրադառնում հայերի անապահով վիճակին. «Այն հայերին, որոնք իրենց ապրանքները, տները, կանանց պատիվը և երբեմն սեփական կյանքը

²²¹ Նույն տեղում, էջ 46, 48:

²²² L. Marillier, La Question arménienne, Paris, 1897, p. 2, 3.

պաշտպանելու հանցանքն են գործել՝ նետում են բանտ»,– գրում է նա²²³:

Ինչ վերաբերում է օսմանյան կառավարությանը, որը հայերին հանիրավի կասկածում էր անկախ և ինքնուրույն Հայաստան կազմավորելու փափագներ գուրգուրելու մեջ, ապա Մարիյեն հայերի նկատմամբ նման դիրքորոշումը շաղկապում է տերությունների պարտադրած բարենորոգումների ծրագրի կենսագործման պահանջին: Ստեղծված պայմաններում՝ սուլթանը հայերին սկսում է դիտել իբրև նենգ հպատակների, ուստի նրա և օսմանյան պաշտոնյաների միջև ձևավորվում է հայացքների ընդհանրություն, որի արդյունքում բազմապատկվում են հայերի նկատմամբ կիրառվող հալածանքները²²⁴: Թեև Հայոց ցեղասպանությունը հեղինակն ուղղակիորեն չի դիտում իբրև մի իրադարձություն, որը ծնունդ էր առել սուլթանի որդեգրած՝ Հայկական հարցին վերջնական լուծում տալու «միակ» հնարավոր եղանակի կենսագործման հետևանքով, ամեն դեպքում, հստակորեն մատնացույց է անում օսմանյան միապետի և պաշտոնական անձանց ղեկավար դերը կոտորածներին ընթացք տալու հարցում, որոնք ամեն բանից զատ, ջանում էին զոհերին իբրև մեղավորներ ներկայացնելու միջոցով «զանգվածային կոտորածին» օրինականություն հաղորդել²²⁵:

Այսպես, Մարիյեն ամենևին էլ չըջանցելով ջարդարարների գործած վայրագությունները, անվանելով նրանց «բարբարոսներ»²²⁶, պարբերաբար ընդգծում է առավել կարևոր՝ օսմանյան իշխանությունների՝ կոտորածներին ունեցած մասնակցության հանգամանքը: Օրինակ, 1895 թ. Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ քաղաքներում և գյուղերում տեղի ունեցած ջարդերի առիթով նա, մասնավորապես մատնանշում է «տեղական իշխանությունների լռակյաց հանցակցությունը, որոնց դիրքորոշումն, անկասկած, կյանքի է կոչվել ավելի բարձր շրջանների թույլտվությամբ, իսկ երբեմն՝ հստակ հրամանների հիման վրա»²²⁷: Հեղինակի համանման դիտարկումներին ենք հանդիպում նաև 1896 թ. Բիթլիսում, Մարաշում, Ուրֆայում և այլ վայրերում տեղի ունեցած կոտորածների դրվագ-

²²³ Նույն տեղում, էջ 9:

²²⁴ Նույն տեղում, էջ 5, 6:

²²⁵ Նույն տեղում, էջ 9:

²²⁶ Նույն տեղում:

²²⁷ Նույն տեղում, էջ 15:

ների նկարագրության ընթացքում²²⁸: Ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատու համարելով Աբդուլ Յամիդին, նա հեզմանքով ակնարկում է հայկական կոտորածների հարցում մեղքի բաժինն ունեցող օսմանյան պաշտոնյաների հանդեպ սուլթանի «բարյացակամ» վերաբերմունքը²²⁹:

Ամեն դեպքում, Մարիյեն տարբեր առիթներով համադրելով անսքող փաստերը՝ առանձնացրել է որոշ թուրք նահանգային ղեկավարների և հոգևոր գործիչների, արժևորել հայերի նկատմամբ դրսևորած նրանց բարյացակամ վերաբերմունքը, որոնք իրենց հնարավորությունների սահմաններում ջանացել են սատարել հայերին, անգամ գերադասել են իրենց իսկ շնորհագրկությունը, քան արդարությունն ու մարդասիրությունը ոտնահարող հրամանների ի կատար ածումը: Ի վերջո, նա կոտորածների պատասխանատու է համարում միայն նրանց, ովքեր դրանց առնչվող հրամաններ են արձակել²³⁰:

Միաժամանակ Մարիյեն քննադատական խոսքեր է ուղղում եվրոպական տերությունների հասցեին՝ սուլթանի հետ մեկտեղ, իրավամբ, նաև նրանց վրա բարդում կոտորածների պատասխանատվությունը: Եվրոպական տերությունները պարտավոր էին, ըստ նրա՝ կոտորածից, բռնի կրոնափոխությունից փրկել մի ժողովրդի, որի «միակ զանցանքն այն է, որ թույլատրել է իրեն կոտորել առանց դիմադրության»: Եվրոպայի միջամտությունը դիտելով իբրև միջազգային պայմանագրերի միջոցով հավաստված իրավաբանական պարտավորություն, Մարիյեն շարունակում է. «Նա կարող էր, եթե այդ ցանկանար, անել այն, ինչ պետք է աներ. նա ի զորու էր, սակայն չցանկացավ այդ անել»²³¹: Քննադատելով եվրոպական մեծ տերություններին սոսկ հայերի հանդեպ ցուցաբերած «պլատոնական» համակրանքի, իսկ նրանց ղեկավարներից ոմանց՝ «համատեղ միջամտություն» ձեռնարկելուն ընդդիմանալու և դրան խոչընդոտելու համար, նա, այդուհանդերձ, չի մեկնաբանում նման քաղաքականության պատճառները, որոնք հանգում էին գլխավորապես Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը:

²²⁸ Նույն տեղում, էջ 17-18:

²²⁹ Նույն տեղում, էջ 14:

²³⁰ Նույն տեղում, էջ 6-7, 15, 19:

²³¹ Նույն տեղում, էջ 19:

Տարիներ անց, Մարիյեի ողբերգական վախճանի առիթով հարգանքի խորին տուրք մատուցելով նրա հիշատակին՝ «Անահիտը» տվել է նրա գործունեության հետևյալ բարձր գնահատականը. «Մարեյէ գլխաւոր նախադրոյիչներէն մին եղաւ Ֆրանսայի մէջ հայասիրական շարժման զարթումին, եւ մինչեւ իր վերջին վայրկեանը իր սիրտը մեզի հետ եղաւ, իր բոլոր ուժերը մեր դատին տրամադրութեանը նուիրուած մնացին... Սեր ժողովուրդը պիտի չմոռնայ այդ կեղեքուածներու սրտանց բարեկան ու պաշտպան հանդիսացող ֆրանսացիին անունը»²³²:

Եվրոպական տերությունների քաղաքականությունը շատ ավելի, քան Մարիյեն հատու քննադատության է ենթարկում Պ. Կուլբոն՝ Անժերի Կաթոլիկական համալսարանում 1899 թ. փետրվարի 24-ին ունեցած՝ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հրապարակային ծավալուն ելույթում: Վկայակոչելով այդ ժամանակաշրջանում արդեն լույս ընծայված թե՛ ֆրանսիական և թե՛ անգլիական դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուներում ամփոփված հարուստ վավերագրերը, նա, ինչպես և Վանդալը, ցուցաբերում է ընդգրկուն մոտեցում՝ բազմապիսի առանցքային հարցերի վերհանմամբ: Հեղինակի դիրքորոշումը խարսխվում է մի շարք էական դրույթների վրա, ինչպիսիք են Օսմանյան կայսրությունում հայերի անելանելի կացությունը, բարենորոգումների անցկացման հարցում Բարձր Դռան չկամությունը, հայերի բնաջնջումն օսմանյան կառավարության կողմից պետական քաղաքականության մակարդակով, եվրոպական տերությունների քաղաքականության խարազանումը:

Հայերի կացության վատթարացումը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո նա մեկնաբանում է օսմանյան գահակալի հայահալած քաղաքականության սաստկացմամբ, հեզմաբար նշելով, որ նրա իրականացրած բարենորոգումները մնացել են միայն թղթի վրա²³³: Ըստ նրա՝ թեպետ հայերի գանգատները որևէ հետաքրքրության չեն արժանացել, թուրքերը, սակայն, անվարան դիմել են իրենց խիստ բնորոշ մեթոդներին, որոնք «հայտնի են ամենքին: Պահպանելու համար իրենց տիրապետությունը՝ թուրքերը երբևէ չեն խորշել դիմելու ամենաարյունալի միջոցների: Այնժամ, երբ հույներն են անհանգստություն պատճառում՝ նրանց կոտորում են, այնժամ, երբ ենիչերիներն այլևս պիտանի չեն դառնում՝ նրանց

²³² «Անահիտ», Գ տարի, 1901, թիվ 10-11, էջ 266:

²³³ P. Coulbaut, նշվ. աշխ., էջ 3, 4:

զմղակոծում են, երբ հայերն են զանգատվում՝ նրանց բնաջնջում են»²³⁴:

Չամտեսելով այն էական դերը, որը սուլթանի կայացրած որոշումների կենսագործման և իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա ունեցել են թե՛ կրոնական զանազանության հանգամանքը և թե՛ մահմեդական մոլեռանդությունը (հեղինակը, մասնավորապես նշում է կրոնափոխության հազարավոր դեպքերի հետևանքով քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև թվական հավասարակշռության խախտման մասին), Կուլբոն շարունակ ուշադրության կենտրոնում է պահում հայերի հանդեպ պետականորեն դրսևորվող քաղաքականության հանգամանքը, պարբերաբար շեշտում Աբդուլ Յամիդի և օսմանյան գերագույն իշխանությունների վճռորոշ դերակատարությունը: «Դուռը վճռել էր ոչնչացնել հայերին երկաթի, կրակի և սովի միջոցով»,– հավաստում է նա: 1895 թ. սեպտեմբերին Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած հայերի ջարդերը Կուլբոն շաղկապում է Պալեի հրահանգների, իսկ երկարատև ամիսների ընթացքում հազարավոր քրիստոնյաների կոտորածների իրականացումը՝ անձամբ սուլթանի հրամանների հետ²³⁵:

Աբդուլ Յամիդի որդեգրած՝ հայերի զանգվածային ոչնչացման քաղաքականության մեկնակետն, իրավամբ, համարելով 1894 թ., Կուլբոն, այդուհանդերձ, գտնում է, որ լայնահուն կոտորածների սանձազերծմանը մեծապես նպաստել է 1895 թ. աշնանն Օսմանյան կայսրությունում տարածում գտած՝ Աբդուլ Յամիդի կողմից քրիստոնյաներին զիջումներ անելուն վերաբերող շշուկը, որն Արևմտյան Յայաստանի զանազան նահանգներում հանգեցրել է «սուլթանի պաշտոնյաների ղեկավարությամբ» ծավալուն ջարդերի: «Այդ պահից ի վեր, զոհերի թիվը հարկ է հաշվել հազարներով, այլ ոչ թե հարյուրներով... Գրեթե երեք ամսվա ընթացքում հայերով բնակեցված բոլոր գյուղերը կողոպտվել են, այնուհետև՝ հրկիզվել, բնակիչները՝ ոչնչացվել»: Կոտորածին ավելի մեծ թափ հաղորդելու մտադրությամբ է, որ «Աբդուլ Յամիդը քրդերին բաժանել է մի քանի թնդանոթ և կատարելագործված հրացաններ»²³⁶:

Յայր Շարմետանի հրապարակած փաստաթղթերի²³⁷ ուսումնա-

²³⁴ Նույն տեղում, էջ 5:

²³⁵ Նույն տեղում, էջ 5, 10, 14:

²³⁶ Նույն տեղում, էջ 7, 10, 11-13:

²³⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն գրքի երրորդ գլխի երրորդ ենթագլխում:

սիրությունը մեծապես նպաստել է ցեղասպանության գործընթացի շուրջ Կուլբոյի պատկերացումների հստակեցմանը և թույլատրել հանգելու խիստ իրատեսական եզրակացությունների. «Սխալ կլինի կարծել, թե Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի... Կարմիր սուլթանը փոխել է մարտավարությունը... Ջանգվածային կոտորածների համակարգը մերժվել է, այժմ դիմել են առանց դատ ու դատաստանի մահապատիժների, անհատական սպանությունների, բռնի կրոնափոխությունների և, մասնավորապես սովամահության»²³⁸: Ակնհայտ է, որ Կուլբոն, ի տարբերություն շատերի, ըմբռնել է և հավուր պատշաճի արժևորել հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականության շարունակական բնույթը՝ զանազան եղանակների կիրառմամբ, ինչը մենք համարում ենք նրա մոտեցման ակնառու առավելություններից:

Կուլբոյի ելույթում մեծ տեղ է հատկացված նաև եվրոպական պետությունների քաղաքականության վերլուծությանը, որը հիմք է ծառայել խստագույնս դատապարտելու՝ հայերի ողբերգության առնչությամբ նրանց դրսևորած քամահրական վերաբերմունքը: Նրան հաջողվել է վերհանել նման անտարբեր դիրքորոշման հիմնական պատճառները. «Հայերի ճակատագիրը, – գրում է նա, – տերություններին առանձնապես չի անհանգստացնում. ֆինանսական հարցից բացի, խոսքը նրանց համար նախ և առաջ՝ վերաբերում է այն բանին, որ խոչընդոտեն իրենցից որևէ մեկի ազդեցության ընդլայնմանը կամ նրա տարածքի ընդարձակմանը»²³⁹: Տերությունների վարած քաղաքականության ոլորտում նա իրավամբ առանձնացնում է նրանց անվերապահորեն որդեգրած՝ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման և տարանջատ գործողություններից ձեռնպահ մնալու սկզբունքները: Չանտեսելով, սակայն, նրանց պառակտող տարածայնությունները՝ Կուլբոն ծաղրի է ենթարկում այսպես կոչված «եվրոպական համերգը»՝ տերությունների կարծեցյալ միասնական գործողությունը, որը հիմնըվում է նրանց միջև առկա «փոխադարձ անվստահության և ատելության վրա» և «ծնունդ է առել ոչ թե հետաքրքրությունների ընդհանրությունից, այլ նկրտումների հակադրությունից»: Հենց այս դիրքերից է նա մոտենում նաև Հայկական հարցի լուծմանը ռուս-

²³⁸ P. Coulbaut, նշվ. աշխ., էջ 30-31:

²³⁹ Նույն տեղում, էջ 26:

Ֆրանսիական դաշինքի լույսի ներքո՝ անհնարին համարելով, ի տարբերություն Վանդալի, «հակասական շահերի հաշտեցումը»²⁴⁰:

Եվրոպական պետությունների թվում Կուլբոն, սակայն, բացառություն է անում Ֆրանսիայի համար և ցուցաբերելով բացահայտ կողմնակալ մոտեցում՝ նրան հանիրավի ներկայացնում իբրև քրիստոնյաների երդվյալ հովանավորի, որի «բարի համբավն աշխարհում բազում դարեր ի վեր նրան վերածել է ազգերի խաղաղասեր դատավորի», միաժամանակ հավաստում, որ Ֆրանսիան երբևէ չի հրաժարվել իր օժանդակությունը ցուցաբերել քրիստոնյաներին՝ մահնեդականների հետ նրանց դարավոր հակամարտության խաչուղիներում²⁴¹:

Հիմնվելով «Դեղին գրքի» վրա, Կուլբոն վկայակոչում է բազմաթիվ արժանահավատ փաստեր՝ ակներև դարձնելու համար կոտորածների ընթացքում՝ Օսմանյան կայսրությունում ծառայողական պարտականություններն իրականացնող ֆրանսիացի դիվանագետների՝ հայերի հանդեպ ցուցաբերած բարյացական վերաբերմունքը, որոնց միջամտության շնորհիվ փրկվել են բազմաթիվ մարդկային կյանքեր: «Ֆրանսիան, – եզրակացնում է նա, – Հայաստանում տեղի ունեցող կոտորածների ժամանակ իր ներկայությունն Արևելքում զգալ է տվել հիասքանչ ձևով: Մեր դեսպանի (Պոլ Կամբոնի – Վ. Պ.) հպարտ խոսելառժը հարգանք է ներշնչել սուլթանին»²⁴²:

Հայերի փրկության հարցում Ֆրանսիայի քաղաքականության ձախողումը նա մեկնաբանում է Արևելքում բողոքականության տարածմամբ, որը տեղիք է տվել Անգլիայի և հատկապես Գերմանիայի վարկի բարձրացմանը: Հենց դրանով է նա անիրավացիորեն պայմանավորում Ֆրանսիայի գործադրած ջանքերի փոխարինումը «եվրոպական համերգի» անպտուղ գործունեությամբ:

Վանդալի հետքերով գունազարդելով Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականությունը և նրան ներկայացնելով Արևելքում բնակվող քրիստոնյա ժողովուրդների ջերմեռանդ հովանավորի դերում, Կուլբոն դրանով իսկ ստանձնում է, ըստ էության, իր երկրի պետական քաղաքականության ջատագովի դերը, անտեսելով այն կործանարար հետևանքները, որոնք հայերի բնաջնջման ընթացքում ունեցել է Ֆրանսիայի բացահայտ թրջամետ քաղաքականությունը: Ֆրանսիացի դիվանագետների գործադրած ջանքերը (թե՛ Բարձր Դռան

²⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 26-29:

²⁴¹ Նույն տեղում, էջ 14-16:

²⁴² Նույն տեղում, էջ 19-20, 21:

առջև բողոքի ծայն բարձրացնելու ուղղությամբ և թե՛ անպաշտպան հայերին նահանգներում օգնության ձեռք մեկնելու հարցում) շրջանցելն անհարկի է: Սակայն հարկադրված ենք միաժամանակ շեշտել, որ գովերգելով Ֆրանսիայի պետական քաղաքականության մարդասիրական բնույթն Արևելքում, Կուլբոն Հայոց ցեղասպանության կասեցման ուղղությամբ ֆրանսիական կառավարող շրջանների կարծեցյալ շահագրգռվածությունն ու հետևողականությունը չի հիմնավորում որևէ փաստով, ինչի հետևանքով հանգում է պատմական իրականությանն այս հարցում հակասող հետևության:

Հայոց ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով առավել ցայտունորեն հաջողվել է բացահայտել Լուի Սելոսին Հայկական հարցի պատմությանը նվիրված ընդարձակ և վերլուծական հոդվածում²⁴³: Թեև նա սահմանափակվում է բուն կոտորածների պատմության հիմնական դրվագների շուրջ հպանցիկ տեղեկությունների հաղորդմամբ, այդուհանդերձ, նրա գլխավոր և դրվատանքի արժանի ներդրումը հանգում է ցեղասպանության հիմնական պատճառների վերլուծությանը և սուլթանի քաղաքականության համակողմանի ուսումնասիրությանը:

Հայկական հարցը հեղինակն իրավամբ դիտում է իբրև Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս և այն համարում Հայոց ցեղասպանության իրականացման հիմնական պատճառ, մասնավորապես ընդգծելով, որ Հայկական հարցին լուծում տալու համար հարկ էր ոչնչացնել հայերին²⁴⁴: Շարժառիթների թվում նա չի անտեսում մահմեդականների ատելությունը քրիստոնյաների հանդեպ և, ինչն ավելի կարևոր է՝ եվրոպական տերությունների սին խոստումների հետևանքով՝ բարենորոգումներ ակնկալող հայերի մշտական սպասողական և լարված վիճակը, ուստի և արժևորում է օսմանյան իշխանություններին անհանգստություններ պատճառող այս հանգամանքի նշանակությունը ևս²⁴⁵:

Հիմնվելով արժանահավատ սկզբնաղբյուրների և հատկապես հայր Շարմետանի հրատարակած փաստաթղթերի վրա՝ Սելոսն Օսմանյան կայսրության տարբեր վիլայեթներում գործող վարչակարգը բնորոշում է իբրև «ահակեբջական»: Հղելով հիմնավոր փաստեր՝ նա տարբեր կտրվածքներով բացահայտում է և հիմնավորում Հայոց ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքակա-

²⁴³ Selosse L., La question arménienne // « Revue de Lille », 1897, p. 289-311 ; 516-539.

²⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 517:

²⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 303-304:

նության մակարդակով, լիովին դիմագերծում օսմանյան պաշտոնյաներին, այդուհանդերձ, շեշտում, որ մարդասպանների հանցակիցը ոչ այնքան նրանք են, որքան հայերի բնաջնջումն իրականացնող բարձրաստիճան գինվորականներին հովանավորող և նրանց պարզների արժանացնող օսմանյան վարչության վերին օղակներում գտնվող ղեկավարները²⁴⁶: Ըստ այդմ՝ նա հայկական կոտորածների պատասխանատվությունը բարդում է գերազանցապես անձամբ Աբդուլ Չամիդ II-ի և նրա շուրջ համախմբված հանցախմբի՝ Պալեի վրա²⁴⁷: «Ամբողջ չարիքի, վարչական կոռուպցիայի, ֆինանսական խառնաշփոթի, կոտորածների կազմակերպման պատասխանատվությունը բարդվում է անձամբ սուլթանի վրա»,– եզրակացնում է նա²⁴⁸:

Միանգամայն իրատեսական են և ընդունելի Չայկական հարցում սուլթանի որդեգրած խորամանկ քաղաքականությանն առնչվող Սելուսի մեկնաբանությունները: Թեև Օսմանյան կայսրության տրոհման հնարավորությունը նա քննարկում է իբրև Չայկական հարցի լուծման հնարավոր տարբերակներից մեկը, այդուհանդերձ, այն չի համարում իրատեսական, քանզի գիտակցում է, որ տերություններից և ոչ մեկը նույնիսկ չի պատերազմում, թե ինչպես է հնարավոր այդ անել²⁴⁹: Ուստի արևմտահայերի համար եվրոպական տերությունների մշակած բարենորոգումների ծրագրերի իրականացման տապալումը նա շաղկապում է գլխավորապես բոլոր պետությունների հավանությանն արժանացած՝ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման «տխրահռչակ» վարդապետությանը, մանրամասնելով, որ սուլթանը հմտորեն օգտվում էր նրանց տարածայնություններից և թշնամանքից²⁵⁰:

Սելուսը քննադատության է ենթարկում եվրոպական տերությունների ղեկավարներին, որոնք գիտակցելով սուլթանի չկամությունը բարենորոգումների իրականացման խնդրում ցանկություն չեն դրսևորում նրան դրանք պարտադրելու²⁵¹: Թեև հայկական կոտորածների անպատժելիության հարցում նրա քննադատության կիզակետում գտնվում է առաջին հերթին Գերմանիայի կայսրը, այդուհան-

²⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 301:

²⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 305-307:

²⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 528:

²⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 528-529:

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 517-518:

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 535:

դերձ, նա չի գլանում չափավոր դիրքերից հանդիմանանքի խոսքեր ուղղել նաև Երրորդ հանրապետության ղեկավարների հասցեին, մասնավորապես «Դեղին գրքի» տպագրության հարցում ցուցաբերած հապաղման և փաստաթղթերը կրճատումներով հրապարակելու համար²⁵²:

Սելուսի հիմնական արժանիքներից հարկ է ընդգծել նաև օսմանյան ղեկավարների և նրանց ծայնակցող արևմտյան գրչակների կողմից շրջանառության մեջ դրած՝ հայերի կարծեցյալ ապստամբության վարկածի հերքումը, որն իբր պատճառ է դարձել նրանց հանդեպ բռնությունների կիրառման համար: «Մամեդականների զոհերի թիվն աննշան է, ինչն անբացատրելի երևույթ է, եթե, ինչպես հավակնում են թուրքերը, խոսքն առնչվում է հայերի կողմից հրահրված ապստամբությանը», – գրում է նա²⁵³: Հայերին իբրև ապստամբների, անուղղելի հեղափոխականների, ներկայացնելու միտումը, որոնք ձգտում են ոչնչացնել հեզ և անպաշտպան մահմեդականներին, նա համարում է լկտիություն²⁵⁴: Նույնիսկ Հնչակյան կուսակցության առնչությամբ հեղինակը թեև հիշատակում է, որ նրա գործունեության հետքը փաստվել է այլոց կողմից տարբեր՝ օսմանյան իշխանությունների համար ոչ այնքան բարեհաճ իրադարձությունների վրա, այդուհանդերձ, ինքը նման հարցադրմանը հավանություն չի տալիս: Փոխարենը, սակայն, նա չի գլանում առիթն օգտագործել այս կուսակցությանն առնչվող խնդիրը շահարկել՝ Անգլիայի քաղաքականության խարազանման համար, մասնավորապես Եգիպտոսի բռնագրավման հարցում²⁵⁵:

Սելուսի շարադրանքում նկատելի են նաև տարբեր բացթողումներ, մասնավորապես նա շրջանցել է Հայոց ցեղասպանության մեկնաբանման համար մեծ նշանակություն ունեցող այնպիսի էական հիմնահարցեր, ինչպիսիք են հայկական տարածքների բռնագրավումը, Հայկական հարցի առաջացման հանգամանքների վերլուծությունը: Նա զերծ չէ նաև սխալ հավաստումներից, օրինակ, հայերի և մահմեդականների թվաքանակի հարաբերակցության հարցում: Հավանաբար, իրեն սոսկ մատչելի, սակայն, կողմնակալ սկզբնաղբյուրների հիման վրա, ակնհայտորեն նվազեցնելով օսմանահապա-

²⁵² Նույն տեղում, էջ 538-539:

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 301:

²⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 303:

²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 305: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն գրքի երկրորդ գլխի երրորդ ենթագլխում:

տակ հայերի թիվը, նա կարծիք է հայտնում, ըստ որի՝ իրենց անունը կրող տարածքում նրանք իբր կազմել են բնակչության հազիվ մեկ երրորդը: Հարևան տարածաշրջաններում՝ թե՛ Օսմանյան կայսրության և թե՛ Կովկասում բնակվող հայերի թվաքանակն առհասարակ նա ներկայացնում է երկուս և կես միլիոնի սահմանում: Ինչպես տեսնում ենք, դեռևս ամբողջությամբ չկողմնորոշվելով այս հարցում, Սելլոսն Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի մոտավոր թիվը շփոթել է Մերձավոր Արևելքում բնակվող հայերի ընդհանուր թվաքանակի հետ:

Չնայած նման թերացումներին, հարկ են համարում նշել, որ Սելլոսի ուսումնասիրությունն իր ժամանակի համար ունեցել է մեծ նշանակություն, որը մեծապես նպաստել է ոչ միայն ֆրանսիական հանրությանը հավաստի տեղեկություններ հաղորդելուն, այլև, ինչն ավելի կարևոր է, Հայկական հարցի պատմության գիտական լուսաբանմանը:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության ասպարեզում մեծ հետաքրքրություն է դրսևորել «Ռեյու դե ռեյու» հանդեսի տնօրեն Ժան Ֆինոն (1856-1922), որն առաջիններից է Ֆրանսիայում լուսաբանել համիդյան կոտորածների հավաստի պատկերը և ֆրանսիական հանրությանը ստույգ տեղեկություններ հաղորդելու նպատակով հրապարակել անգլիացի հասարակական և հոգևոր գործիչ, Հայկական հարցին նվիրված բազմաթիվ ուսումնասիրությունների հեղինակ Մալքոլմ Սաք Քոլիի «Հայաստանը Եվրոպայի առջև» աշխատությունը²⁵⁶: Դրա ընդարձակ ներածական հոդվածում Ֆինոն շոշափում է Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայության բնաջնջմանն առնչվող մի շարք հարցեր²⁵⁷:

Հիմնվելով, իր իսկ հավաստմամբ, ամեն օր ստացվող նորանոր փաստերի վրա՝ Ֆինոն Հայոց ցեղասպանությունը մեկնաբանում է իբրև օսմանյան կառավարության կողմից պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող իրադարձություն: «Մի ամբողջ քրիստոնյա և քաղաքակիրթ, խաղաղասեր ու խելացի ժողո-

²⁵⁶ **Mac Coll M.**, L'Arménie devant l'Europe // « Revue des revues », livraison du 1er septembre, 1895, p. 381-402 ; livraison du 15 septembre, 1895, p. 492-521. **Նշենք նաև**, որ երկու տարի անց Փարիզում այն վերահրատարակվել է. տե՛ս **Mac Coll M.**, L'Arménie devant l'Europe. Le gouvernement turc est une théocratie, Paris, 1897:

²⁵⁷ **J. Finot**, Un peuple de martyrs ! (La Question arménienne) // « Revue des revues », livraison du 1er septembre 1895.

վորդ,— գրում է նա,— ... անհետանում է մարդասպանների դանակների հարվածներից, որոնց բացահայտորեն հովանավորում է նույնքան բարբարոսական, որքան և դաժան կառավարությունը»²⁵⁸: Յեղասպանության գործընթացում նա արձանագրում է միայն մեկ՝ կոտորածների մոլեգնության աճին առնչվող փոփոխություն, որը «ժամանակ առ ժամանակ կրկնապատկվում է»: Նուրբ երգիծանքով նա նշում է, որ օսմանյան կառավարությունը խույս է տալիս քաղաքակիրթ երկրին բնորոշ «տարրական պարտավորություններից», սակայն, փոխարենը՝ կառչում է իր բոլոր իրավունքներից և դիմում «ժողովուրդների իրավունքին», որպեսզի կոտորածները շարունակելու թույլտվություն ստանա²⁵⁹:

Սասունի ջարդերն անվանելով «սարսափելի», Ֆինոն նկատում է, որ դրանք «զարհուրանքով են համակել իրենց իսկ թուրքերին»²⁶⁰: Նա բացահայտում է համիդյան վարչակարգի էությունը, որը ոչ միայն չի խորշել կոտորածներից, կողոպուտից, գյուղերի ամայացումից, հազարավոր ընտանիքներ սնանկացնելուց, այլև չի քողարկել իր անգորությունը կարգ ու կանոնը պահպանելու հարցում: «Ընդհանուր առմամբ, մենք մասնակցում ենք,— եզրակացնում է նա,— ամենահրեշավոր ներկայացման՝ ընդհանուր իրավունքների նկատմամբ գործադրվող ոճիրների թագադրությանն ու մեծարմանը, որոնք պայմանավորված են եվրոպական պետությունների կողմից ճանաչված կառավարության դիրքորոշմամբ»²⁶¹: Ի դեպ, Ֆինոն ոչ միայն հիմնավորապես դիմազերծում է օսմանյան գերագույն իշխանություններին, այլև ֆրանսիացի եզակի պատմաբաններից է, որը հարևանցիորեն ակնարկում է պատմական Հայաստանի ռազմակալման փաստը, հեզմանքով նշում, որ թուրքական կառավարությունը կոտորածն իրականացնում էր «*իր* (ընդգծումը հեղինակինն է — Վ. Պ.) տարածքներում»²⁶², թեև զերծ է մնում մանրամասների մեջ թափանցելուց:

Ֆինոն մանրագնին քննարկում է և դատապարտում եվրոպական պետությունների դիրքորոշումը, իսկ Հայկական հարցի հանդեպ նրանց դրսևորած անտարբերությունը պատճառաբանում Օսմանյան կայսրության գործերին միջամտելու ցանկության բացակա-

²⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 377:

²⁵⁹ Նույն տեղում:

²⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 378:

²⁶¹ Նույն տեղում, էջ 377:

²⁶² Նույն տեղում:

յութամբ, հանգամանք, որը կարող էր «Եվրոպայի չորս անկյուններում հրդեհ բռնկել»²⁶³:

Ֆինոյի անուրանալի արժանիքներից է նաև հայերի վրա բարդ-վող անհիմն մեղադրանքների հերքումը, ըստ որոնց՝ անկախություն ձեռք բերելու նրանց ձգտումները մեծ դժվարություններ են հարուցել եվրոպական դիվանագիտության առջև: Նա զուգահեռներ է անցկացնում արևելահայերի և արևմտահայերի կացությունների միջև, ըստ այդմ՝ վկայակոչում Արևմտյան Հայաստանում բնակվող հայերի անապահովությանն առնչվող բազմապիսի փաստեր և հիմնավորում օսմանյան վարչակարգից արևմտահայության դժգոհության օրինաչափությունը: Ուստի Հայաստանի անկախության հռչակման խնդրի շահարկման կապակցությամբ նա պարզաբանում է. «Խոսքը վերաբերում է այդ դժբախտ բնակիչների կյանքին և ունեցվածքին, այլ ոչ թե քաղաքական երազանքների»²⁶⁴:

Ազատագրական շարժման զարթոնքն Արևմտյան Հայաստանում Ֆինոն պայմանավորում է մեծ տերությունների անտարբեր դիրքորոշմամբ և նշում, որ անհավասար պայքարում մահ փնտրող հայ երիտասարդությունը հույս էր տածում իր «հերոսական վախճանի միջոցով Եվրոպային դուրս բերել խորն ընդարմացումից»²⁶⁵: Ի տարբերություն իր մի շարք ժամանակակիցների՝ նա քննադատական խոսքեր է ուղղում ֆրանսիական դիվանագիտության հասցեին, որն իր հովանու ներքո է վերցնել Թուրքիային և միաժամանակ ֆրանսիացիներին հիշեցնում է հայ ժողովրդին օգնության ձեռք մեկնելու պարտքի զգացողության մասին:

Ինչպես տեսնում ենք, ոչ միայն Ֆինոյի մեկնաբանություններն են իրատեսական, այլև հարցադրումներն են ինքնատիպ, քանզի նա արժևորել է իրադարձությունների ժամանակակցի համար դեռևս ոչ այնքան մատչելի, սակայն, սկզբունքային նշանակություն ունեցող հիմնահարցեր, որոնք հաճախ վրիպել են այլոց ուշադրությունից, ինչը և կարևորում է նրա մոտեցման նշանակությունը²⁶⁶:

²⁶³ Նույն տեղում, էջ 378:

²⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 379:

²⁶⁵ Նույն տեղում:

²⁶⁶ Նշենք նաև, որ «Ռևյու դե ռևյու» հանդեսում Ֆինոն հրապարակել է նաև Զոպանյանի կողմից հրատարակության պատրաստված «Հայաստանի կոտորածները»՝ դեռևս անտիպ ժողովածուից մի նամակ՝ նվիրված Ուրֆայի կոտորածներին, որին կից ծանուցման մեջ արտացոլվել են մեր կողմից վերլուծված՝ նրա հիմնական եզրակացությունները: Les massacres d'Edesse. (Récit d'un témoin) // «Revue des revues», 82

Հարկ է չանտեսել Սապահ-Գյուլյանի ջանքերով 1896 թ. Փարիզում կազմակերպված «հռչակաւոր սալոնների տէր՝ նշանաւոր բուլոր տիկիններից մի բացառիկ» հավաքում²⁶⁷ տիկին Յուդրի-Մենոսի՝ համիդյան ջարդերին նվիրված ելույթը: Հեղինակն ըմբռնելով ցեղասպանության սանձազերծման պատճառների բուն էությունը, դրա իրականացումը պայմանավորում է «Հայկական հարցից ձերբազատվելու» նպատակ հետապնդող՝ Աբդուլ Համիդի ծրագրած քաղաքականությամբ: Խոսելով Տրապիզոնի կոտորածների մասին, նա, մասնավորապես նշում է, որ դրանք սկսվել են «Կոստանդնուպոլսից տեղ հասած գաղտնի հրամանների հիման վրա», հավաստի է համարում իշխանությունների մասնակցությունը նահանգներում ընթացող հայերի կոտորածներին, չի անտեսում կրոնափոխությանն առնչվող փաստերը²⁶⁸:

Ինչ վերաբերում է 1894 թ. Սասունի իրադարձություններին, Յուդրի-Մենոսը հայերի ըմբոստությունը մեկնաբանում է օսմանյան իշխանություններից ակնկալվող արդարության բացակայությամբ: Թուրք ջարդարարներին նա բնութագրում է իբրև «իրեշների», իսկ 1895 թ. Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած Բաբը Ալիի ցույցին հաջորդած արյունալի բախումներն անվանում «իսկական կոտորած»: Յուդրի-Մենոսը հայկական կոտորածները դիտելով իբրև «նոր Սուրբ Բարթոլոմեոսյան գիշեր», համոզված է, որ «անհնար է մատնանշել այն բուլոր քաղաքների անվանումները, որտեղ մահմեդական մոլեռանդությունն ահաբեկչություն, մահ և հուսալքություն է սփռել»²⁶⁹: Թեև, ինչպես նկատեցինք, ցեղասպանության իրականացումը նա մեկնաբանում է Աբդուլ Համիդի ծրագրած քաղաքականությամբ, այդուհանդերձ, մատնանշում է նաև այն թուրք պաշտոնյաներին, որոնք արել են իրենցից կախված հնարավոր ամեն ինչ՝ կոտորածները կասեցնելու համար²⁷⁰:

Հայոց ցեղասպանության իրականացման հարցում Յուդրի-Մենոսը խստագույնս դատապարտում է եվրոպական տերություններին, որոնք «թույլատրել են իրականացնել այն ամենասարսափազդու կոտորածները, որոնց վկան է դարձել քաղաքակիրթ կոչվող դա-

livraison du 15 juillet 1896, p. 153-160. Հմմտ. Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes, p. 239-258:

²⁶⁷ Ս. Սապահ-Գիւլեան, նշվ. աշխ., էջ 156:

²⁶⁸ Les massacres en Arménie par Mme Hudry-Menos, Paris, 1896, p. 3, 6, 10.

²⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 11:

²⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 4, 6, 11:

րաշրջանը», դրանց թվում բացառություն չանելով Ֆրանսիայի համար: Հեղինակը ֆրանսիական կառավարությանը պախարակում է, ի տարբերություն անգլիական կառավարության, արտաքին գործերի նախարարության արխիվում պահվող փաստաթղթերի ժողովածուի՝ «Դեղին գրքի» հրապարակման հարցում դրսևորած չկանության համար²⁷¹:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև «Ռևյու դե ռևյուում» տպագրված՝ Աբդուլ Համիդին և նրա մերձավորներին նվիրված անստորագիր մի հոդված, ուր տրված է սուլթանի գործունեության համառոտ գնահատականը²⁷²: Անանուն հեղինակն անկողնակալորեն ուրվագծում է նրա դիմագիծը, անվանում նրան «արյունարբու հրեշ»²⁷³, որը հետամուտ է մահմեդական կայսրության վերակազմավորման այն հիմունքներով, որոնք առաջադրել է Օմար խալիֆը²⁷⁴: Հեղինակն իր համոզմունքն է հայտնում, որ նման կայսրության շրջանակներում կարող են գոյություն ունենալ մարդկանց երկու խումբ՝ հավատացյալները և նրանց ծառայող ռայան: Ընդգծելով, այսպիսով, օսմանյան վարչակարգի քաղաքականության ռասիստական էությունը, նա, այդուհանդերձ, գտնում է, որ Աբդուլ Համիդը ոչ միայն ձգտում էր այդ քաղաքականությունը համատեղել իսլամի պատմության առաջին դրվագների հետ, այլև իրականացնում էր «հայկական կոտորածներ և թուրքերի արտաքսումներ»²⁷⁵: Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, 300000 հայի բնաջնջումը հեղինակը մեկնաբանում է, առանց մանրամասների մեջ թափանցելու, թե՛ սուլթանի՝ պանիսլամական գաղափարներին տուրք տալու միտումով, շրջանցելով, ի դեպ, օսմանիզմի գաղափարախոսության վերլուծությունն ու դրա իրականացման ասպարեզում Բարձր Դռան կրած անհաջողությունները և թե՛ դրանք դիտում է իբրև կայսրությունում տիրող խառնաշփոթ իրավիճակի ընդհանուր շղթայի բաղկացուցիչ օղակ՝ առանց բացահայտելու ցեղասպանության գլխավոր պատճառները: Այդուհանդերձ, նա իրավամբ մատնանշում է հայկական կոտորածների հետևանքով տնտեսության ոլորտում կայսրությանը պատճառված վնասները, որոնց

²⁷¹ Նույն տեղում, էջ 3, 4:

²⁷² Le maître et les serviteurs d'Yeldiz. (Dans l'intimité d'une Cour à la fin du XIXe siècle) // «Revue des revues», livraison du 15 août 1897, p. 304-310 ; livraison du 15 septembre 1897, p. 409-417.

²⁷³ Նույն տեղում, էջ 415:

²⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 416:

²⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 417:

հետևանքով «անկում են ապրել առևտուրը, արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը»²⁷⁶: Հեղինակը մերթ ընդ մերթ քննադատական խոսքեր է ուղղում եվրոպական տերությունների հասցեին, որոնք սուլթանին թույլատրել են իր գաղափարները վերածել քաղաքական գործողությունների²⁷⁷:

Նշված հեղինակները, չնայած տարբեր, այդ թվում սկզբունքային որոշ հարցերում ցուցաբերած իրարամերժ մեկնաբանություններին, հիմնահարցերի ընդգրկման զանազանությամբ, ինչը միանգամայն օրինաչափ է, այդուհանդերձ, միասնական դիրքորոշում են ունեցել Հայոց ցեղասպանության իրականացման հարցում՝ օսմանյան գերագույն իշխանությունների դիրքորոշման բացահայտման՝ ժամանակակիցների համար կնճռոտ խնդրում, արևմտահայության լայնածավալ բնաջնջումը պայմանավորել են օսմանյան պետական քաղաքականությամբ: Արժանին մատուցելով նրանց՝ Հայոց ցեղասպանության պատմությանն առնչվող մեծ թվով խնդիրներ անկողմնակալ դիրքերից լուսաբանելու համար, ցանկանում ենք հավաստել, որ իրադարձությունը պետական քաղաքականության մակարդակով մեկնաբանելը և այն արժանահավատ փաստերով հիմնավորապես ապացուցելը նրանց ամենամեծ արժանիքն է:

Այս խնդիրը, սակայն, ոչ բոլոր ժամանակակիցներն են ըմբռնել հավուր պատշաճի: Հայոց ցեղասպանությանը հայեցակարգային բնույթի այլ մեկնաբանություններ են տվել իրադարձության մի շարք այլ ժամանակակիցներ, այդ թվում հայտնի պատմաբաններ, որոնցից են Բերնար Կարա դը Վոն և Անատոլ Լերուա-Բոլիոն:

Առաջիններից մեկը, ով Ֆրանսիայում արձագանքել է հայկական կոտորածներին եղել է հայտնի արևելագետ, պատմաբան բարոն Կարա դը Վոն (1867-?)²⁷⁸: Փարիզի Մատենագիտական սրահում՝ 1896 թ. մարտի 9-ին հանդես գալով այս հարցին նվիրված գիտական զեկուցմամբ²⁷⁹, նա, սակայն, անտեսել է Հայկական հարցի գոյության իսկ փաստը և հետևաբար՝ դրա լուծման ուղղությամբ Աբդուլ Համիդ II-ի գործադրած եռանդագին ջանքերը: Այս պայմաններում, հարկավ, նա չէր կարող 1890-ական թվականներին Օսմանյան

²⁷⁶ Նույն տեղում:

²⁷⁷ Նույն տեղում:

²⁷⁸ Carra de Vaux, La doctrine de l'Islam, Paris, 1909.

²⁷⁹ Les massacres d'Arménie. Conférence faite au salon Bibliographique le 9 mars 1896. Par M. le baron Carra de Vaux, Paris, 1896.

կայսրությունն ալեկոծած ողբերգական իրադարձությունների դրդապատճառներին տալ սպառիչ մեկնաբանություններ:

Կարա դը Վոն ուշադրությունը կենտրոնացնում է, մասնավորապես Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի թշվառ վիճակի, կոտորածների ընթացքի և դրանց հարակից հարցերի վրա: Նրա կարծիքով անելանելի կացությունը հայերին դրդել է ընդվզելու, որն արտահայտվել է, առաջին հերթին՝ Օսմանյան կայսրության սահմաններից դուրս լրագրեր հրատարակելու և հանրահավաքներ կազմակերպելու միջոցով: Ընդ որում, այդ ասպարեզում հայերի ծավալած գործունեության դեմ ուղղված օսմանյան կառավարության վարքագիծը ենթարկվում է նրա խիստ քննադատությանը. «Ավելի մեծ ազատություններ ստանալու մտադրությամբ նրանց (հայերի – Վ. Պ.) ձեռնարկած փոքրագույն իսկ շարժումը թուրքերը կարող են դիտել իբրև ապստամբական գործողություն»²⁸⁰: 1895 թ. Բաբը Ալիի ցույցին հաջորդած բռնությունների առիթով Կարա դը Վոն եզրակացնում է. «Ասիայում այս պահին մահմեդական ոգին ամբողջությամբ պատրաստ էր մեծ հանցանքներ իրագործելու և հեռվում, անհայտ հովտում, բոցկլտաց այն կայծը, որից պետք է սարսափելի իրդեհ բռնկվեր»²⁸¹:

Թուրքերի հետ մեկտեղ քրդերին և լազերին համարելով հայերի ողբերգության «գլխավոր հեղինակներ»՝ Կարա դը Վոն իբրև կոտորածների միակ հնարավոր դրդապատճառ դիտում է մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող կրոնական առճակատումը: Ըստ նրա՝ մահմեդական մոլեռանդությունը սանձազերծվել է 1894 թ. Սասունում «նողկալի դաժանությամբ իրականացված գործողություններից» ի վեր: «Հայերի դժգոհությունը, նրանց հուզումները, կոչերը տերություններին՝ նրանց նույնացրել են ապստամբներին: Անհավատների դեմ նախկինում Մուհամեդի արտաբերած մուլեգին անեծքները կիրառելի էին նրանց համար»²⁸²:

Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերը Կարա դը Վոն բնութագրում է իբրև «սարսափելի կոտորած», «ահարկու տեսարաններ», որոնք Տրապիզոնի, Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Մուշի և այլ նահանգներում իրականացվել են «հաջորդաբար կամ միաժա-

²⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 7:

²⁸¹ Նույն տեղում, էջ 8:

²⁸² Նույն տեղում:

մանակ և անողոք համանմանությամբ»²⁸³: Նրա ելույթն, ի դեպ, գանազանվում է մյուս բոլորից՝ այլոց շրջանցած խնդիրների շոշափմամբ, քանզի սակավաթիվ մտավորականներից է, որը հանգամանալից քննարկել է գյուղական վայրերում տեղի ունեցած վայրագությունները: «Թվում է, թե իրագործված դաժանությունները, գրում է նա, շատ ավելի բարբարոսական բնույթ են կրում գյուղերում, քան քաղաքներում»: Հենց գյուղերում է, որ նրա կարծիքով, հայերին ոչնչացնելու կամ կրոնափոխությամբ անհավատներին բնաջնջելու՝ մահմեդականների աներեր գաղափարը, որն ամբողջությամբ անիրագործելի է քաղաքներում, իրականության է վերածվել ամենացավալի ձևով²⁸⁴:

Հայոց ցեղասպանության մեկնաբանության հարցում որդեգրած մոտեցումը Կարա դը Վոյին, անկասկած, մղել է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել գյուղերում վանքերի ու եկեղեցիների կողոպտման, ավերման, պղծման, ինչպես նաև մուլեզին կրքերի բորբոքման պատճառ դարձած՝ քահանաներին ամենադաժան խոշտանգումների ենթարկելու փաստերին: «Մահմեդական հորդաների մուլեզնությունը կրոնական տարրի հանդեպ, հավաստում է նա, ամենուր դրսևորվում է ծայրահեղորեն: Քահանաները ոչ միայն դատապարտված են վատթարագույն կտտանքների, այլև նրանց դիակներն են հոշոտվում»²⁸⁵:

Կոտորածները նա համեմատում է «սարսափելի փոթորկի» հետ, որի ամենի ալիքները կործանել են ամեն ինչ, հաշվի չառնելով «ո՛չ տրված խոստումը, ո՛չ սահմանված իրավունքը, ո՛չ ընտանիքը, ո՛չ հավատքը, ո՛չ մանկությունը, ո՛չ մայրությունը, ո՛չ ի թիվս այլ հանգամանքների՝ հարգանքի արժանի հոգևորականությանն ու կուսությունը»²⁸⁶:

Հեղինակը գանազան տեսանկյուններից վերլուծում է կոտորածների ընթացքում հայերի դրսևորած վարքագիծը, որը շատերն, ըստ էության, շրջանցել են: Հարևանցիորեն ակնարկելով պատմական Հայաստանի ռազմակալումը, նա նվաճման հետևանքով մահմեդականների լծի տակ գտնվող հայերի կողմից «հարաբերական անկախությամբ» որոնումը համարում է միանգամայն օրինաչափ²⁸⁷: Բա-

²⁸³ Նույն տեղում, էջ 10, 11-12:

²⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 10, 11:

²⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 12:

²⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 13:

²⁸⁷ Նույն տեղում:

ցառելով հայերի սադրիչ գործողությունների հնարավորությունը, Կարա դը Վոն ջանում է բացահայտել նրանց գրաված գերազանցապես կրավորական դիրքորոշման պատճառները. «Նախ կարելի է ենթադրել, որ եթե հայերն, ընդհանուր առմամբ, չեն մարտնչել, ապա այդ արվել է այն պատճառով, որ ցանկացած բնույթի պայքարն անհնար էր: Ինչ վերաբերում է մոտալուտ կոտորածներին ի տես նրանց անգործությանը, ապա դրան նպաստել են մի շարք պատճառներ՝ կառավարության հավաստիացումները, տերությունների գործողությունները, հյուպատոսների քայլերը»²⁸⁸:

Այդուհանդերձ, անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Կարա դը Վոն սակավաթիվներից է, որը թուցիկ հայացք է նետել հայերի ինքնապաշտպանության դրվագների վրա և փաստել, որ նրանք մեծ հերոսությամբ պաշտպանվել են այնտեղ՝ որտեղ դրա համար եղել են նպաստավոր պայմաններ: Խոսքը մասնավորեցնելով Ձեյթունի ինքնապաշտպանության վրա, հեղինակն այն համարում է «արդյունավետ», իսկ կայացած հաշտության պայմանները՝ «պատվավոր»²⁸⁹: Հարկ է նաև ընդգծել, որ թեև հարևանցիորեն, Կարա դը Վոն, այնուամենայնիվ, քննադատական խոսքեր է ուղղել թե՛ Ֆրանսիայի, որն անսալով հայերի կոչին, որևէ նախաձեռնությամբ հանդես չի եկել և թե՛ հակասություններից բզկտվող եվրոպական բազմաթիվ ժողովուրդների հասցեին²⁹⁰:

Ի վերջո՝ Հայոց ցեղասպանությունը բացառապես կրոնական զանազանության հանգամանքով պայմանավորող հեղինակը հայկական կոտորածների պատասխանատվությունն անհրավաճցիորեն վերագրում է սոսկ կրոնական հակամարտությանը. «Մեր կարծիքով Հայաստանի կոտորածների պատասխանատուն իսլամն է: Դրանք իրականացվել են ըստ Ղուրանի խրատների, իսլամականության ոգու և ավանդույթների ու հանուն այս կրոնի հավատացյալների համար ի սկզբանե նախանշված՝ անհավատներին ոչնչացնելու նպատակի»²⁹¹: Անկախ այս հանգամանքից, նա սոսկ թուցիկ մատնանշում է թուրքական իշխանությունների անժխտելի մասնակցությունը հայկական կոտորածներին. «Անհնար է հանցագործությունների այս լայնածավալ համակարգը ներկայացնել իբրև քուրդ և լազ հորդանների՝ տարերայնորեն սանձազերծած բարբարոսության

²⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 14:

²⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 15:

²⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 8, 17:

²⁹¹ Նույն տեղում, էջ 15:

հետևանք»²⁹²: Այդուհանդերձ, քանի որ հիմնահարցի նրա մեկնաբանության հիմքում խարսխվում է հայեցակարգային, մեր կողմից, անտարակույս, անընդունելի մեկնակետ, նա, ըստ էության, շրջանցում է թուրքական իշխանությունների մասնակցության վերլուծությունը, որևէ փաստով չի հիմնավորում իր իսկ անառարկելի եզրակացությունը, որն արդյունքում վերածվում է մերկապարանոց հայտարարության: Այդուհանդերձ, նրա ելույթն աչքի է ընկնում քննարկված խնդիրների բազմազանությամբ, որը և կանխորոշում է նրա տեղը պատմագիտական ծավալուն գրականության ասպարեզում:

Կարա դը Վոյի՝ Հայոց ցեղասպանությունն իբրև սոսկ կրոնական շղարշով պարուրված իրադարձություն մեկնաբանող ելակետային դրույթը լիովին համահունչ է Բարոյական գիտությունների ակադեմիայի անդամ (1887), Ռուսաստանի և Եվրոպայի պատմությանը նվիրված մի շարք ուսումնասիրությունների հեղինակ²⁹³ Անատոլ Լերուա-Բոլիոյի (1842-1912) դիրքորոշմանը²⁹⁴: Ունենալով լայն գիտելիքներ և պատմագիտական հզոր ներուժ, նա ևս հայկական կոտորածների պատմությանն առնչվող հարցերը քննարկել է ընդարձակ հենքի վրա:

Հայաստան այցելած Լերուա-Բոլիոն հայերին անվանում է «դժբախտ» և «ճնշված» ժողովուրդ, իսկ Հայկական հարցը՝ «ցավալի» ու «տանջահար»: Նա դառնությամբ է նշում, որ Հայաստանը վերածվել է սոսկ աշխարհագրական հասկացության, իսկ թուրքերը հավակնում են քարտեզի վրայից ջնջել ոչ միայն Հայաստան անունը, այլև վերացնել հայ ժողովրդին²⁹⁵: Հայերի համար ստեղծված ծանր կացությունը նա մասամբ պայմանավորում է հայկական նահանգները մայրաքաղաքից անջրպետող տարածությամբ. այնտեղ «թուրքական վարչության արատներն իրենց զգալ են տալիս ամենադժնի ձևով: Այնտեղ իսլամի հին ոգին գերիշխում է միահեծանորեն, այնտեղ չկա որևէ վերահսկողություն, քրիստոնյաների համար չկա արդարություն, այնտեղ ամենազոր են ոչ միայն փաշայի

²⁹² Նույն տեղում:

²⁹³ A. Leroy-Beaulieu, L'empire des czars et les Russes, Paris, 1881 ; *Նույնի*՝ Études russes et européennes, Paris, 1897.

²⁹⁴ Les Arméniens et la Question arménienne. Conférence faite par M. Anatole Leroy-Beaulieu, membre de l'Institut à l'Hôtel des Sociétés savantes le 9 juin 1896, Paris, 1896. Համիդյան կոտորածներին նվիրված հեղինակի սույն գրքույկի լույս ընծայմանը նախորդել է այս հարցին նվիրված նրա հրապարակային դասախոսությունը Փարիզի Գիտական ընկերությունների սրահում՝ 1896 թ. հունիսի 9-ին:

²⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 6:

կամ կայմակամի կամքը, այլև հաճախ՝ վերջին թուրքի կամայական քմահաճույքները»²⁹⁶: Օսմանյան կայսրությունը համարելով անսահմանափակ միապետություն, նա Աբդուլ Յամիդին բնութագրում է իբրև ժամանակակից մարդուն բնորոշ որևէ հատկանիշից զուրկ անձնավորության, որը «հին թուրքերի սկզբունքների և նախապաշարմունքների յուրօրինակ գերին էր» և բացարձակապես հակված էր հավասարություն հաստատելու «ռայայի» և մահմեդական հավատացյալների միջև²⁹⁷:

Հայերի՝ ինքնապաշտպանական միջոցների դիմելու փաստը Լերուա-Բոլիոն իրավամբ մեկնաբանում է նրանց վիատությամբ, որոնց բողոքները, ինչպես պարզաբանում է, նույնիսկ Բեռլինի վեհաժողովից հետո թե՛ եվրոպական դիվանագիտական և թե՛ օսմանյան ղեկավար շրջանակներում (որոնք պատասխանել են ընդամենը սպառնալիքներով կամ բանտարկությամբ), մնացել են անարձագանք: Ցանկություն իսկ չդրսևորելով հայերին՝ «իրենց իսկ օգնելու ցանկություն դրսևորելու համար» մեղադրելու հարցում²⁹⁸, նա մանրամասն քննարկում է այն հանգամանքները (ազգային կուսակցությունների, լրագրերի հիմնադրում, հայրենակիցների շրջանում ազգային ոգու արթնացում), որոնք պատճառ են դարձել հայերին անարխիստներ, միհիլիստներ և հեղափոխականներ անիրավացիորեն անվանելու համար: Նա հիմնավորապես հերքում է այս մտացածին կռվանները. «Այնժամ, երբ նրանք դառնում են այնքան անվեհեր, որ չեն հանդուրժում կեղեքումը, այնժամ, երբ համարձակվում են ինքնապաշտպանական ջանքեր գործադրել՝ նրանց անվանում են հեղափոխականներ, որոնց դեմ թույլատրելի է ցանկացած միջոցի կիրառումը»²⁹⁹:

Ցնցված կոտորածներից՝ Լերուա-Բոլիոն հայտարարում է. «Պատմությունը երբևէ չի արձանագրել, ես կասեմ ավելին, արևն իսկ... մեր տխուր՝ այդչափ հանցագործությունների հետևանքով արյունաներկ եղած երկրագնդի վրա, հավանաբար, երբևէ չի տեսել այնպիսի սարսափազդու ներկայացում, քան այն, որը շաբաթներ և ամիսներ շարունակ ընթացել է Արևելյան Անատոլիայի հարթավայրերում»³⁰⁰: Խուսափելով, ըստ էության, կոտորածների մանրամաս-

²⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 15-16:

²⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 21, 23:

²⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 28:

²⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 29:

³⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 30:

ների նկարագրության մեջ թափանցելուց, նա ճգնում է բացահայտել դրանց պատասխանատուներին: Որքան տարօրինակ է, բայց օսմանյան կառավարությանը և Աբդուլ Յամիդին խիստ բնորոշ և անկողմնակալ զնահատականներ տված պատմաբանը թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին ամբողջությամբ զերծ է պահում հայկական ջարդերի պատասխանատվությունից: Կոտորածների պատասխանատուների բացահայտման առնչությամբ հեղինակն առաջադրում է բավականին մշուշապատ և ծավալուն մեկնաբանություն՝ ըստ որի ակնհայտ է, որ նա հակված չէ օսմանյան կառավարությանը և սուլթանին անգամ հանդիմանելու. «Ես չեմ ցանկանում հավատալ, որ սուլթանը կարող էր նման հրաման արձակել: Ես չեմ կարող ընդունել, որ Դուռը կամ Պալեն կարող էին կառավարիչներին՝ համանման ձևով հայ ազգի բնաջնջումը նախանշող ցուցում տալ: Բայց այն, ինչն ինձ հայտնի է..., այն, ինչը բխում է ականատեսների բոլոր պատումներից, հանգում է նրան, որ այս ամենը կատարվել է կանխամտածված ձևով՝ իշխանությունների ազդանշանի հիման վրա: Այն է՝ եթե Անատոլիայի խորքերում Ստամբուլից կամ Ելզըզ-Քյոշքից տրված հրաման չեն ունեցել, ապա գիտակցել են, որ կոտորելով՝ կարող են հաճոյանալ»³⁰¹: Մեկ այլ ամիթով միևնույն հարցին տրված նրա մեկնաբանությունը նույնքան աղոտ է. «Բավական է պնդել, որ նրանք, ովքեր տվել են կոտորածների ազդանշանը, կարծել են, թե կարող են հաճոյանալ Պալեին»³⁰²:

Ինչպես տեսնում ենք, Լերուա-Բուլիոյի դիրքորոշումը ցեղասպանության պատասխանատուների դիմազերծման հարցում՝ մեղմ ասած միանշանակ չէ: Խիստ դժվար է, անշուշտ, եթե չասենք անհնար՝ կռահելն իսկ, թե սուլթանին և օսմանյան կառավարությանը կոտորածներին անմեղսակից համարող պատմաբանն ի՞նչ նկատի ունի «իշխանություններ» անորոշ հասկացության տակ: Շատ ավելի խրթին է կողմնորոշվելն այն հարցում, թե ո՞վքեր են կոտորածների ազդանշան տված խորհրդավոր անձինք, որոնց ինքնության բացահայտումը Լերուա-Բուլիոն խնամքով շրջանցում է:

Շարունակելով իր մտորումները, նա համառոտակի հիշատակում է XIX դարի ընթացքում Քիոսում, Լիբանանում, Բուլղարիայում, Եգիպտոսում տեղի ունեցած տարբեր՝ այդ թվում մահմեդականների կոտորածների մասին և հանգում որքան անտրամաբանական, նույնքան և անմեկնաբանելի հետևության. «Այդպիսիք են արևելյան

³⁰¹ Նույն տեղում, էջ 31:

³⁰² Նույն տեղում, էջ 33:

քաղաքականության գործելամիջոցները: Իսկ դրանից հետո, պարոմայք, արդյո՞ք հայերի կոտորածը ձեզ զարմանք է պատճառում»: Ինչպես տեսնում ենք, հայկական ջարդերի հարցում նա գերադասում է, փաստորեն, մեղավոր ճանաչել «արևելյան քաղաքականությանը և մահմեդական մոլեռանդությանը», ձեռնպահ մնալով, սակայն, թե՛ «արևելյան քաղաքականություն» հեղհեղուկ հասկացության մեկնաբանումից և թե՛ այն կերտողների անունները թվարկելուց³⁰³:

Ինչ վերաբերում է «մահմեդական մոլեռանդությանը», ապա այդ առիթով արդեն Լերուա-Քոլիոն չի զլանում անհրաժեշտ պարզաբանումներ տալ, քանզի նրա որդեգրած հայեցակարգը խարսխվում է Հայոց ցեղասպանության հարցում կիրառվող՝ հեռահար նպատակներ հետապնդող օսմանյան պետական քաղաքականության փաստի ժխտման վրա և ուղղակիորեն հանգում հայկական կոտորածները զուտ կրոնական պիտակով սքողելու գաղափարին. «Եթե իսկական մեղավորը մոլեռանդությունը չէ, ապա քրիստոնյայի նկատմամբ տածվող ատելությունն է և նախանձը, քանզի կրոնական ատելություններն այստեղ ձուլվում են ազգերի ատելությանը»: Հանգամանորեն անդրադառնալով տիրող իրավիճակի բարդացման հարցին, նա իրավամբ մատնանշում է օսմանյան բանակի զինվորների և սպաների մեծամասնության մասնակցությունը կոտորածներին, որոնց օգնությանը դիմել էին կարգ ու կանոն հաստատելու նպատակով, որոնք սակայն, քրիստոնյաների նկատմամբ տածած ատելությունից դրդված՝ վերածվել են կոտորածների կատարածուների³⁰⁴:

Ելնելով ցեղասպանությունն իբրև միմիայն կրոնական երևույթ մեկնաբանելու տեսակետը բազմակողմանիորեն հիմնավորելու անհրաժեշտությունից, Լերուա-Քոլիոն վկայակոչում է զանազան, հիրավի, հավաստի փաստեր: «Հայերը,– գրում է նա,– միակ զոհերը չէ, որ եղել են: Հանգուցյալների թվում եղել են հարյուրավոր, եթե ոչ հազարավոր՝ տարբեր արարողակարգ ունեցող այլ քրիստոնյաներ»: «Բարդ և ցավոտ» Հայկական հարցի «ամենատխուր» կողմերից մեկը նա համարում է բռնի կրոնափոխությունը, որի՝ իբրև իր դիրքորոշման հիմնավորման հերթական կռվանի վրա հիմնվում է

³⁰³ Նույն տեղում, էջ 33:

³⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 33, 34:

հաճույքով. «Բազմաթիվ վայրերում զոհերին՝ մահվան և ուրացման միջև ընտրության հնարավորություն է ընձեռվել»³⁰⁵:

Հասկանալի է, որ իրադարձությունների ընթացքին այսչափ իրազեկ պատմաբանը հազիվ թե անտեղյակ լիներ Օսմանյան կայսրությունում հայկական կոտորածների՝ պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացմանը, և դրանց իրական պատճառներին: Այդուհանդերձ, դժվարանում ենք ասել, թե ի՞նչ գործոններ են նրան մղել զանց առնելու ջարդերի կազմակերպիչների անունները և անտեսելու Հայոց ցեղասպանության մտահղացման և իրականացման հարցում սուլթանի և Բարձր Դռան մտադրություններն ու գործադրած ջանքերը: Ի վերջո, նա գերադասում է սոսկ «մարդկային խղճի» անունից պահանջել, որ «այդ դժբախտներին կրոնական ազատություն տրվի»³⁰⁶:

Այսպես, Հայոց ցեղասպանությունը պատմաբանն ամբողջությամբ պայմանավորում է մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև վաղուց ի վեր առկա հակամարտությամբ, որն անհրաժեշտության պարագայում չի հապաղում հրավառվել: «Այլ միջոցների բացակայության հետևանքով՝ իսլամի գերիշխանությունը հաստատվում է սրով», – եզրակացնում է նա: Դրա հետևանքով, «ոչ հեռավոր անցյալում ծաղկում ապրող այս երկրամասն այսօր վերածվել է ամայի անապատի, լի ավերված գյուղերով ու հրկիզված խրճիթներով», իսկ մազապուրծ հայերը դատապարտված են կործանման, որովհետև «ցուրտը, սովը, թշվառությունն անպատիժ ձևով ավարտին են հասցնում մարդասպանների գործը»³⁰⁷:

Ինչ վերաբերում է արևմտահայերին օժանդակություն ցուցաբերելու հարցին՝ Լերուա-Բոլիոն եվրոպական պետությունների համար անհրաժեշտ է համարում Բարձր Դռնից պահանջել՝ «աշխարհի առջև Եվրոպային խայտառակող վայրագությունների» կասեցումը և «համանման բարբարոսության կրկնությանը» խոչընդոտող զանազան, այդ թվում՝ հայերի համար ապրելու, աշխատելու, կրոնը դավանելու երաշխիքներ³⁰⁸:

Լերուա-Բոլիոն քննադատում է մեծ տերությունների անկարեկից վարքագիծը Հայոց ցեղասպանության հարցում, ֆրանսիական մամուլի լռակյացությունը, քառասունից հիսուն հազար հայի հեղ-

³⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 34, 35:

³⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 35:

³⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 36:

³⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 38, 39:

ված արյունը համարում «դիվանագիտության անշրջահայացության և անփութության» հետևանք³⁰⁹: Նա «Եվրոպայի պարտականությունն» է համարում Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ վերահսկողության սահմանումը, որն ըստ նրա՝ հնարավորություն կընձեռեր հայերի կոտորածների կասեցման միջոցով ի չիք դարձնելու Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին եվրոպական տերություններից որևէ մեկի զինված միջամտության հավանականությունը և հողմացրիվ անելու մեծ պատերազմի բռնկման հեռանկարը: Այլ կերպ ասած՝ Լերուա-Բոլիոն հանդես է գալիս իբրև Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման ջատագով և երկյուղելով դրա տրոհումից՝ մեծ շահագրգռվածություն հանդես բերում, մասնավորապես այնտեղ բնակվող ժողովուրդների անվտանգությունն ապահովելու հարցում, որը դիտում է իբրև Օսմանյան կայսրության գոյատևման ամենաանհրաժեշտ նախապայման: Այս հարցում հարկ է նրան արժանին մատուցել, քանզի ազնվորեն և բացահայտորեն նա ստանձնում է եվրոպական տերությունների և, ըստ այդմ՝ Ֆրանսիայի քաղաքականության պաշտպանի դեր: Եվրոպական պետությունների վերահսկողությունը համարելով հարցի լուծման միակ հնարավոր տարբերակ, նա գտնում է, որ հակառակ դեպքում կայսրությունը «մեկը մյուսի ետևից կկորցնի իր բոլոր եվրոպական և ասիական նահանգները... Ահա հենց սրանից է, որ թե՛ հանուն [Բարձր] Դռան և թե՛ հանուն Եվրոպայի, մենք ցանկանում ենք խուսափել. և այդ աղետը կանխելու համար այն, ինչ մենք պահանջում ենք..., ես կասեմ մեկ բառով՝ դա այնպիսի Թուրքիա ունենալն է, որը բնակվելու պիտանի լինի ամենքի՝ թե՛ քրիստոնյաների և թե՛ մահմեդականների համար»³¹⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Լերուա-Բոլիոն, կամա թե ականա, հանդես է գալիս, փաստորեն, ոչ այնքան իբրև հայերի պաշտպան, որքան եվրոպական երկրների միջև գոյություն ունեցող հավասարակշռության պահպանման ջերմեռանդ ջատագով՝ հմտորեն օգտագործելով հայկական խաղաքարտը³¹¹: Ամեն դեպքում, նրա

³⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 20, 32:

³¹⁰ Նույն տեղում, էջ 40:

³¹¹ Այս հարցի վրա որոշ չափով լույս է սփռում Սապահ-Գյուլյանի վկայությունը, որի խնդրանքով Ֆրանսիացի պատմաբանը հանդես էր եկել այս ելույթով: Ըստ նրա՝ Զանոտոն խնդրել էր հռետորին «չափաւոր լեզու գործածել»: Տե՛ս Ս. Սապահ-Գիւլեան, նշվ. աշխ., էջ 153:

ելույթն, անկախ իրադարձություններին տրված՝ հաճախ անընդունելի մեկնաբանություններից, անկասկած, նպաստել է լռության այն ամուր պատմեշի սասանմանը, որը հայկական կոտորածների եղելությունն անջրպետում էր ֆրանսիական հասարակության լայն խավերից³¹²:

Ինչպես նախորդ երկու հեղինակները՝ Ռ. Բարիդոնը ևս համիդյան կոտորածները մեկնաբանում է հայեցակարգային համահունչ դիրքերից, այն մեկնաբանելով գլխավորապես իբրև կրոնական հակամարտության հիման վրա կյանքի կոչված իրադարձություն: Հիմնվելով հայ ականատեսների վկայությունների, ինչպես նաև անգլիացի քաղաքական գործիչների (Գլադստոն, Դիլոն և ուրիշներ) ելույթների վրա՝ նա վերհանել է հայկական կոտորածների համառոտ, սակայն հավաստի պատկերը և խիստ քննադատության ենթարկել եվրոպական պետությունների քաղաքականությունը³¹³:

XIX դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունում հայերի համար ստեղծված անելանելի կացության առիթով Բարիդոնը նշում է. «Նույնիսկ այդ պահին, որը նրանց (հայերի – Վ. Պ.) պատմության լավագույն ժամանակաշրջաններից էր, նրանց վիճակը նույնքան վատթար էր, որքան Ամերիկայի ստրուկներինը՝ Քաղաքացիական պատերազմից առաջ... Նրանք երբևէ չեն ունեցել ո՛չ փոքր-իսկ անկախություն և ո՛չ նույնիսկ իրենց կամանց ու երեխաներին պաշտպանելու իրավունք»³¹⁴:

³¹² Այս առիթով, ի դեպ, տարիներ անց, նա հայտարարել է. «Ես առաջինն էի, որ Փարիզում, կոտորածների շուրջ տիրող լռության ժամանակաշրջանում, հանդես եկա հայերի համար ելույթով». *La Manifestation au Théâtre du Château-d'Eau de Paris* (15 février 1903). – *Pour l'Arménie et la Macédoine*, p. 59. Սապահ-Գյուլյանը ևս հավաստում է, որ Լեռուա-Քոլիոյի գրքույկի լույս ընծայումից հետո (ի դեպ, 10000 օրինակով), «հասարակական խնդիրներով պարապող մեկը չմնաց, որ մեծանուն դասախոսի մտքերին հաղորդակից չլիներ» (տե՛ս **Ս. Սապահ-Գիւլեան**, նշվ. աշխ., էջ 154): Նշենք նաև, որ Լեռուա-Քոլիոյի գրքույկին նվիրված ընդարձակ հոդված է լույս ընծայել «Մշակը», որտեղ ոչինչ նշված չէ Հայոց ցեղասպանության մեկնաբանության հարցում հեղինակի գրված դիրքորոշման մասին, բայց փոխարենը՝ քննության նյութ են դարձել հայերի անցյալի, դավամանքի հետ կապված երկրորդական բնույթի հարցերին վերաբերվող նրա տեսակետները («Մշակ», 1896, թիվ 100): Ավելի լայն կտրվածքով, սակայն վերստին առանց վերլուծական մոտեցման՝ Լեռուա-Քոլիոյի գրքույկը ներկայացվել է նաև ֆրանսիական մամուլում: Տե՛ս *Les Arméniens et la Question arménienne, conférence faite par M. Anatole Leroy-Beaulieu. – La vérité sur les massacres d'Arménie*, p. 121-125:

³¹³ **R. Baridon**, *Arménie. Coup d'œil général et explicatif sur son histoire et les derniers événements*, Paris, 1896.

³¹⁴ Նույն տեղում, էջ 5:

Վերլուծելով Բեռլինի վեհաժողովից հետո մեծ տերությունների և Օսմանյան կայսրության միջև ձևավորված փոխհարաբերությունները՝ Բարիդոնն առաջադրում է Արևմտյան Հայաստանի շուրջ ստեղծված քաղաքական իրավիճակի միանգամայն ընդունելի մեկնաբանություններ: Նա թափանցում է Հայկական հարցում Արդուլ Համիդի խուսանավողական քաղաքականության ծալքերի մեջ և բացահայտում դրա պատճառները, այն է՝ Բարձր Դուռը գիտակցում էր, որ իր՝ իբրև պետության գոյատևման անհրաժեշտությունը թելադրվում էր մեծ տերությունների միջև հավասարակշռությունը պահպանելու անհրաժեշտությամբ: Վկայակոչելով հայ ժողովրդի կյանքում բախտորոշ նշանակություն ունեցած այս անառարկելի իրողությունը, նա հանգում է միանգամայն իրատեսական հետևության. «Սուլթանը համարձակություն է ունեցել առաջին իսկ պահից խախտելու իր բոլոր խոստումները և Բեռլինի պայմանագրի հաջորդ օրվանից ի վեր որդեգրել է քրիստոնյա հպատակներին ոչնչացնելու համակարգը»³¹⁵:

Բարիդոնն անդրադառնում է համիդիե զորամիավորումների կազմավորման ուղղությամբ Արդուլ Համիդի գործադրած ջանքերին, դրանցում ընդգրկված հրոսակների հանցանքներին, ինչպես նաև 1895 թ. մայիսին՝ հայկական նահանգներում բարենորոգումների անցկացման պահանջով հանդես եկած մեծ տերությունների դեսպանների միջամտության հետևանքով տեղի ունեցած հայկական ջարդերին: «Ծրագիրը, որով առաջնորդվում էին, — նշում է նա, — հանգում էր մեծ թվով մարդկանց սպանությանը, որպեսզի անզոր դարձնեին տեղի քրիստոնյաներին, ապրողներից հափշտակեին գոյության յուրաքանչյուր միջոց, այնուհետև՝ սովամահության դատապարտեին կամ սպանեին նրանց, ովքեր կիրաժարվեին գրկաբաց ընդունել իսլամը»³¹⁶:

Այս հարցը կարիք ունի առավել հանգամանալից քննության, քանզի Հայոց ցեղասպանության մեկնաբանության ասպարեզում Բարիդոնի հայացքների ամբողջ համակարգը խարսխված է դրա վրա: Հեղինակը նկարագրում է հայկական նահանգներում և Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած կոտորածների մանրամասները, որոնք, սակայն, սխալմամբ պայմանավորում է սոսկ կրոնական առձակատման հանգամանքով և քննարկում իշխանությունների՝ կայս-

³¹⁵ Նույն տեղում, էջ 6:

³¹⁶ Նույն տեղում, էջ 8:

րության տարածքում բնակվող քրիստոնյա այլ ժողովուրդների նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքի ընդհանուր հենքի վրա:

Նախ նշենք, որ հայերից բացի օսմանյան լծի տակ հեծում էին շատ այլ՝ թե՛ քրիստոնյա և թե՛ մահմեդական ժողովուրդներ, որոնց նկատմամբ ևս օսմանյան տարբեր վարչակարգեր պարբերաբար կիրառել են բնաջնջման քաղաքականություն, ուստի Հայոց ցեղասպանությունն օսմանյան վարչակարգի ցեղասպան քաղաքականության ընդհանուր շղթայում տեղադրելու՝ Բարիդոնի մոտեցումը ողջունելի է, իսկ այդ առիթով տարակարծություններ տածելն իսկ անիմաստ է:

Այդուհանդերձ, Հայոց ցեղասպանության մեկնաբանության հարցում ուշադրությունը բևեռելով միմիայն, հիրավի, իր էական դերն ունեցած կրոնական դավանանքների տարբերության հանգամանքի վրա և այն անիրավացիորեն ներկայացնելով իբրև արևմտահայության բնաջնջման միակ պատճառ³¹⁷, հեղինակն ամբողջությամբ շրջանցում է այն առանձնահատկությունները, որոնք, հայ ժողովրդի ողբերգության պարագայում, բնորոշ էին Բարձր Դռան կիրառած օսմանյան պետական քաղաքականությանը և հայկական զանգվածային կոտորածներն ակնհայտորեն զանազանում էին քրիստոնյա այլ ժողովուրդների նկատմամբ գործադրված զանգվածային բռնություններից:

Ի վերջո, Հայոց ցեղասպանությունը Բարիդոնը մեկնաբանում է իբրև զուտ կրոնական հողի վրա խարսխված իրադարձություն՝ բացարձակապես չհիմնավորելով դրա իրական պատճառները, տեսադաշտից, այդպիսով, դուրս թողնելով Հայկական հարցին «լուծում» տալու՝ սուլթանի որդեգրած յուրօրինակ տարբերակը, որի հեռահար նպատակը ոչ միայն հեղինակի բազմիցս իրավամբ շեշտած՝ կայսրության տարածքում բնակվող քրիստոնյաների, այդ թվում հայերի՝ ոչնչացումն էր, այլև բռնագրավված հայկական պատմական տարածքների հայաթափումն ու դիվանագիտության քառուղիները մխրճված Հայկական հարցից մեկընդմիջտ ձերբազատումը:

Նահատակվող հայությանն օգնության հասնելու միակ գործնական միջոցը հեղինակը համարում է Եվրոպայում հասարակական կարծիքի աշխուժացումը, որը և կհարկադրեր, ըստ նրա՝ մեծ տերությունների կառավարություններին լրջորեն զբաղվել «մարդասիրական այս գործով»³¹⁸:

³¹⁷ Նույն տեղում, էջ 4, 10:

³¹⁸ Նույն տեղում, էջ 14:

Հայոց ցեղասպանության պատճառների բացահայտման հարցում միևնույն սահմանափակ մոտեցումն է դրսևորում Բարձրագույն հետազոտությունների դպրոցի դասախոս Պոլ Պասին՝ խիստ մակերեսային բնույթի գրքույկում, որի՝ «Ճշմարտությունը Հայաստանի մասին» խորագիրն իսկ ամբողջությամբ բացահայտում է հեղինակի միակ նպատակը³¹⁹: Պասին, հավանաբար, անհրաժեշտ տեղեկատվության խիստ սակավության պատճառով բավարարվում է սոսկ ամենաընդհանուր բնույթի դիտարկումներով, որոնք հայտարարում հանգում են 1894-1896 թթ. Սասունում, Ջեյթունում, Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած առավել ցցուն իրադարձությունների շուրջ սոսկ թռուցիկ տեղեկությունների հաղորդմանը: Արևմտահայության բնաջնջման սանձազերծումը նա պայմանավորում է սոսկ 1893-1894 թթ. մահմեդական մոլեռանդության զգալի աճով, որը «սուլթանի կառավարությունը» ոչ միայն ղեկավարել է, այլև դրան ընթացք տվել³²⁰: Չակնարկելով նույնիսկ Հայկական հարցի գոյությունը, որի մասին Պասին, հավանաբար, դեռևս պատկերացումներ չի ունեցել, նա շրջանցում է Հայոց ցեղասպանության բուն պատճառները, իսկ փոխարենը հղելով բռնի կրոնափոխությանն առնչվող փաստեր՝ եզրակացնում. «Կոտորածն ամենուր ունեցել է կրոնական երանգ»³²¹: Դրանով իսկ նա, անուղղակիորեն, բացասել է ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում ֆրանսիացի պատմաբանների մի մասը Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության լուսաբանմանն անդրադարձել է նաև Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականությանը և Արևելյան հարցի պատմությանը նվիրված ընդհանուր բնույթի աշխատություններում: Դրանցից առավել կարևոր է ֆրանսիացի նշանավոր պատմաբան, անվանի նապոլեոնագետ, Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականության գիտակ էդուարդ Դրիոյի (1864-1947)³²² Արևելյան հարցի պատմությանը

³¹⁹ P. Passy, La vérité sur l'Arménie, Paris, 1896.

³²⁰ Նույն տեղում, էջ 3:

³²¹ Նույն տեղում, էջ 5:

³²² St'eu օրինակ E. Driault, La politique orientale de Napoléon. Sébastiani et Gardane (1806-1808), Paris, 1904:

նվիրված գիրքը³²³, ուր նա մանրամասնորեն քննարկում է համիդյան կոտորածների պատմությունը:

Համառոտակի կանգ առնելով հայկական տարածքների մասնատման և XIX դարի 70-ական թթ. Հայկական հարցի ծագման վրա, նա հանգամանակից ներկայացնում է Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող հայերի կացությունը 1880-1890-ական թվականներին, բազմիցս ընդգծում Աբդուլ Համիդի քաղաքականության՝ Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած պայմանագրով ստանձնած պարտավորություններին անհարիր միտվածությունը և բարենորոգումների իրականացման հարցում արևմտյան տերությունների գործադրած ջանքերի անարդյունավետությունը. «Անցել են ամիսներ, տարիներ, – գրում է նա, – իսկ ո՛չ մի բարենորոգում չի իրականացվել. հարկերը գանձվել են ավելի կամայականորեն, քրդերը դարձել ավելի աներկյուղ ու գիշատիչ, քան երբևէ, կառավարությունը նրանց ընծռել է գործելու հնարավորություն, դեռ ավելին՝ քաջալերել է»:

Դրիոն իրադարձությունների եզակի ժամանակակիցներից է, որը խորամուխ է եղել համիդյան վարչակարգի քաղաքականության մանրամասների մեջ, քանզի նրա ելակետային դրույթը հանգում է այն բանին, որ Աբդուլ Համիդը վճռել էր «Հայկական հարցին լուծում տալ հայերին ոչնչացնելու միջոցով»³²⁴: Այսպես, Հայոց ցեղասպանության սանձազերծումն իրավամբ շաղկապելով Հայկական հարցին լուծում տալու սուլթանի մտադրությամբ, նա հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառված բռնությունների քաղաքականության մեկնաբանման խնդրում ցուցաբերում է շատ ավելի, քան իր ժամանակակիցները, ընդգրկում մոտեցում, մանրամասնում 1892-1893 թթ. հայերին կրոնափոխելու և վտարելու ուղղությամբ սուլթանի գործադրած ջանքերը, որոնք միտված էին, փաստորեն, միևնույն գերնպատակի իրականացմանը:

Բուն համիդյան կոտորածների ուսումնասիրության հարցում արդեն Դրիոն հիմնվում է «Դեղին գրքում» զետեղված փաստաթղթերի վրա, մանրամասնորեն նկարագրում 1894-1895 թթ. ջարդերի ընթացքը: Սակայն, ինչն ավելի կարևոր է, նա շեշտում է, որ 1895

³²³ E. Driault, La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours, Paris, 1898. Նշենք, որ այս գրքի 1909 թ. իրատարակությունը լույս է տեսել հայերեն թարգմանությամբ. Է. Տճիո, Արեւելեան խնդիրը եւ Հայկական հարցը իր ծագումէն մինչեւ մեր օրերը, թարգմանեց՝ Եր. Սրմաքէշխանլեան, Կ. Պոլիս, 1913:

³²⁴ Նույն տեղում, էջ 252:

թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում ու քաղաքներում (Դիարբեքիր, Մուշ, Մալաթիա և այլն) կոտորածները տեղի են ունեցել «ըստ Կոստանդնուպոլսից տեղ հասած հրամանների»³²⁵ դրանով իսկ ավելի ակնառու դարձնելով իրադարձության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով:

Դրիոյի ուշադրությունից չի վրիպել նաև հայկական կուսակցությունների գործունեության հանգամանքը: Այս խնդրի լուսաբանման հարցում ևս նրա մոտեցումն արժանի է ուշադրության: Նա չի ժխտում հայերի՝ հեղափոխական գործունեությանը տուրք տալու իրողությունը, նույնիսկ մատնանշում է, որ ամենասարսափելի ողբերգությունների գիրկը Հայաստանին նետել են «անձամբ սուլթանի վարած քաղաքականությունը, ազգային կուսակցությունների գործունեությունը, եվրոպական տերությունների անտարբերությունը կամ չկամությունը»³²⁶: Այսպիսով, թեև Դրիոն հայ ժողովրդի բնաջնջման պարագայում հայկական կուսակցություններին մասնակի պատասխանատվությունից ամբողջությամբ զերծ չի պահում, այդուհանդերձ, պատասխանատվությունը հավասարապես բարդում է օսմանյան գահակալի և եվրոպական պետությունների վրա:

Հայերի վրա բարդվող պատասխանատվության առնչությամբ էականն այն է, որ նա չի բավարարվում փաստի արձանագրմամբ, այլ ջանում է, իր հնարավորությունների սահմաններում, այն մեկնաբանել: Ցանկություն իսկ չդրսևորելով հայերին ներկայացնելու իբրև նախահարձակ կողմի՝ նա վերլուծում է նրանց՝ նման գործելամիջոցի դիմելու դրդապատճառները, ինչպիսիք են խորը վիատությունը թե՛ եվրոպական տերությունների անարդյունավետ քաղաքականությունից և թե՛ Ռուսաստանի՝ իրենց նկատմամբ դրսևորած անբարյացակամ վերաբերմունքից (հեղինակն անհերքելի փաստերով հիմնավորում է Ալեքսանդր III-ի քաղաքականության հայահալած բնույթը): Ի վերջո, Դրիոն անկողմնակալորեն մատնանշում է, որ հեղափոխական գործունեությամբ հայերը հետապնդել են միայն մեկ նպատակ՝ հարկադրել տերություններին և սուլթանին վերհիշել Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի գոյության մասին: Դրանում է Դրիոյի մոտեցման և կոտորածների սանձազերծման հարցում միայն հայերի վրա դրանց պատասխանատվությունն անվերապահորեն բարդող նրա տարբեր ժամանակակիցների անընդունելի դիրքո-

³²⁵ Նույն տեղում, էջ 255:

³²⁶ Նույն տեղում, էջ 252:

րոշման ակնհայտ զանազանությունը, որոնց նա տալիս է արժանի հակահարված:

Եվրոպական պետությունների պասիվ դիրքորոշման առիթով Դրիոն թեև ձեռնպահ է մնում նրանց հասցեին բացահայտ քննադատական խոսքեր ուղղելուց, այդուհանդերձ, իր տարակուսանքն է հայտնում առ այն, թե ինչպես է Եվրոպան թուլատրել նման ոճրի իրականացումը, որը միջնադարից ի վեր աննախադեպ է³²⁷: Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիայի քաղաքականությանը, ապա նա գտնում է, որ 1896 թ. Նիկոլայ II-ի Փարիզ կատարած այցից հետո Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման սկզբունքը ֆրանսիական կառավարությունը վերածել է «ժամանակակից եվրոպական իրավունքի հիմնաքարերից մեկի և այն դրել մեծ տերությունների համատեղ երաշխավորության ներքո»³²⁸:

Եզրափակելով իր ընդհանրացումները, հեղինակը վկայակոչում է Գլադստոնի և Վանդալի Աբդուլ Յամիդին՝ համապատասխանաբար՝ «մարդասպան սուլթան» և «կարմիր սուլթան» տված մականունները: Գլադստոնի գնահատականը նա ընդգրկում է չի համարում, քանզի ըստ նրա ոչ ստույգ տեղեկությունների՝ հայերի «զոհերի թիվը հասնում է գրեթե 150000-ի, իսկ այդ կտրվածքով՝ 1870-1871 թթ. ֆրանսիական պատերազմն առավել սարսափազդու էր չի եղել»³²⁹:

Ինչպես և Դրիոն, Յայոց ցեղասպանության հիմնական պատճառը միևնույն դիրքերից է մեկնաբանում նաև Ժորժ դը Դյուբորը (1848-1911): Օսմանյան կայսրությունում համիդյան վարչակարգի դրսևորած հայահալած քաղաքականության հենքի վրա նա հիմնավորապես մերկացնում է XIX դարի 70-90-ական թվականներին արևմտահայության նկատմամբ Բարձր Դռան գործադրած բռնությունները և բացահայտում դրանց դրսևորման եղանակները: Ուշադրությունը կենտրոնացնելով Բեռլինի վեհաժողովին հաջորդած ժամանակահատվածում հայերի գոյության և անվտանգության համար ստեղծված անապահով պայմանների վրա, հեղինակը հայահալած քաղաքականության կազմակերպման գործում պարբերաբար ընդգծում է օսմանյան իշխանությունների ղեկավար դերը, մասնավորապես մատնանշում ոչ միայն նրանց կրավորական վարքագիծը քրդերի հարձակումներից հայերին պաշտպանելու հարցում, այլև հաճախ նրանց իսկ մասնակցությունը «դժբախտ քրիստոնյա ժողովուրդներ-

³²⁷ Նույն տեղում, էջ 258:

³²⁸ Նույն տեղում, էջ 258-259:

³²⁹ Նույն տեղում, էջ 258:

րի» դեմ ուղղված գործողություններին³³⁰: Քանզի հայերի հանդեպ ոճիրների իրականացման ընթացքում քրդերն աչքի էին զարնում բացահայտ հանդգնությամբ, դը Դյուբորն, իրավամբ, այս հանգամանքը բնորոշում է իբրև նրանց մոտ արմատացած անպատժելիության զգացողության վկայություն և դրանով իսկ, ևս մեկ անգամ ընդգծում նրանց նկատմամբ իշխանությունների որդեգրած բարեհաճ դիրքորոշումը³³¹:

Ինչ վերաբերում է արևմտահայության նկատմամբ պարբերաբար գործադրվող բռնություններին, ապա հղելով արժանահավատ փաստեր, նա անկողմնակալորեն ներկայացնում է նրա համար առկա իրավիճակի մռայլ, սակայն հավաստի պատկերը (գյուղերի հրկիզում և ավերում, բանտերում ձերբակալված հայերի խոշտանգումներ, երիտասարդ աղջիկների առևանգում և այլն):

Դը Դյուբորը հիմնավորապես բացահայտում է Աբդուլ Չամիդի հայատյաց դիմագիծը, փաստերով հիմնավորում, որ նա հայերին պատժում էր նույնիսկ իրենց իրավիճակի բարելավմանն առնչվող հարցերով իրեն դիմելու համար, անվարան շեշտում, որ նման վարքագիծը մեծապես նպաստում էր օսմանյան իշխանությունների՝ «հայերի դեմ ուղղված մոլեռանդությունը բորբոքելուն»³³²: Ըստ դը Դյուբորի հայեցակարգի՝ 1890-ական թվականներին սանձազերծված Չայոց ցեղասպանությունն ուղղակիորեն առնչվում է Չայկական հարցին, որը մենք ամբողջությամբ բաժանում ենք: Այլ կերպ ասած, հեղինակն ըմբռնել է սուլթանի՝ Չայկական հարցին լուծում տալու որդեգրած քաղաքականության իմաստն ամբողջ խորությամբ. «Աբդուլ Չամիդի անբարյացակամությունը բարենորոգումների առնչությամբ ակնհայտ է: Նա ցանկանում էր լուծում տալ Չայկական հարցին հայերին բնաջնջելու միջոցով», – փաստում է նա³³³:

Թեպետ դը Դյուբորը գտնում է, որ Չայոց ցեղասպանության «արյունալի տեսարանները» համատեղելի են V դարի բարբարոսների արարքների հետ, այնուամենայնիվ գերադասում է շրջանցել դրանց թվարկումը: Օսմանյան վայրագ վարչակարգի ճիրաններում հեծող արևմտահայության ողբալի վիճակն ավելի ընդգծելու համար, նա զուգահեռներ է անցկացնում ռուսական տիրապետության

³³⁰ G. de Dubor, La Question arménienne // « La vie contemporaine et revue parisienne réunie », 1er novembre 1896, p. 203.

³³¹ Նույն տեղում, էջ 205:

³³² Նույն տեղում:

³³³ Նույն տեղում, էջ 207:

տակ գտնվող արևելահայերի և արևմտահայերի կացությունների միջև և ցցուն ձևով ի հայտ բերում առկա ահռելի զանազանությունները: Նրա կարծիքով, ի դեպ, եթե Արևմտյան Հայաստանը խելացիորեն կառավարվեր, ապա կդառնար Օսմանյան կայսրության «զանձերից»³³⁴:

Ակներև է, որ Հայկական հարցի բարեհաջող լուծումը հեղինակը պայմանավորում է, մասնավորապես բարենորոգումների իրականացմամբ և ըստ այդմ՝ խիստ քննադատության ենթարկում եվրոպական տերություններին, որոնց «մասամբ պատասխանատու» է համարում հայկական կոտորածների համար, քանզի նրանք չեն բարեհաճել ըստ ստանձնած պարտականությունների՝ բարենորոգումների գործընթացի նկատմամբ անհրաժեշտ վերահսկողություն սահմանել³³⁵: Ինչպես և դը Դյուբորի ֆրանսիացի ժամանակակիցներից ոմանք, նա ևս իրատեսորեն է մեկնաբանում եվրոպական մեծ տերությունների՝ Հայկական հարցում ցուցաբերած կաշկանդվածության գլխավոր՝ այն է զինված միջամտությունից խուսափելու պատճառը, որը կհանգեցներ նրանցից մեկի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավմանը³³⁶ և անխուսափելիորեն նրա իսկ դիրքերի շեշտակի ամրապնդմանը Մերձավոր Արևելքում՝ ի վնաս այլոց: Ի վերջո, տերությունների՝ Բարձր Դռանը հղած բողոքները բնորոշելով իբրև «պլատոնական», դը Դյուբորը, արդեն ի տարբերություն Դրիոյի, նրանց խստագույնս դատապարտում է թողտվության համար³³⁷ և Հայկական հարցի արմատական լուծումը պայմանավորում բացառապես եվրոպական տերությունների միջամտությամբ:

Դը Դյուբորին հաջողվել է իրատեսական դիրքերից մեկնաբանել Հայկական հարցի հիմնական առանձնահատկությունները: Սակայն նրա հողվածի արժանիքներից կցանկանայինք առանձնացնել ևս մեկը: Հեղինակը բազմապիսի փաստերով հիմնավորում է Օսմանյան կայսրությունում՝ ժամանակակից ցեղասպանագետների առաջադրած նոր կատեգորիայի՝ ցեղասպան հասարակության գոյության փաստը³³⁸: Նման հասարակությունը, ինչպես ամենուր, այս-

³³⁴ Նույն տեղում, էջ 209:

³³⁵ Նույն տեղում, էջ 203:

³³⁶ Նույն տեղում, էջ 213:

³³⁷ Նույն տեղում:

³³⁸ Ի. Տերմոնն ամդրադառնալով այս հարցին պարզաբանում է. «Ցեղասպան հասարակություններն այնպիսի հասարակություններ են, որտեղ պետությունն անխոչընդոտ տնօրինում է իր քաղաքացիների կյանքը»: Տե՛ս Y. Ternon, *L'État criminel*, p. 72. Ի. L. Հոդրուիցն այս առնչությամբ իրավամբ նշում է. «Ցեղասպան հա-

տեղ ևս, եթե ոչ ակտիվ միջամտությամբ, ապա առնվազն պասիվ դիրքորոշմամբ, հիրավի, 1894 թ. ի վեր օսմանյան իշխանություններին լայն հնարավորություններ է ընձեռել հայ ժողովրդի հանդեպ անշեղորեն իրականացնելու ցեղասպանության լայնածավալ քաղաքականությունը:

XIX դարի 90-ական թվականներին հայ ժողովրդին բազմիցս սատարել է էռնեստ Լավիսը (1842-1922): Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականությանը նվիրված հոդվածներում, ինչպես և իր ժամանակակից ֆրանսիացի գործիչների գերակշռող մասը, նա հանդես է գալիս Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման դիրքերից, հավաստում, որ Ֆրանսիան Թուրքիայում ունեցել է ֆինանսական մեծ շահախնդրություններ³³⁹: Օսմանյան կայսրության հովանավորի դեր ստանձնելը համարելով Ֆրանսիայի առաջնահերթ խնդիրներից, Լավիսն, այդուհանդերձ, համոզված է, որ նման քաղաքականությունը չի ենթադրում «սուլթանին իրավունք վերապահել վայրագ բռնակալության միջոցով վարկաբեկել այդ կայսրության գոյության իսկ փաստը»: Ավելին, նա գտնում է, որ Ֆրանսիայի պարտականությունների մեջ է մտնում Օսմանյան կայսրությունում բնակվող և անկախության տենչացող ժողովուրդների վերածնությանը զորավիգ լինելը³⁴⁰:

Թեև Լավիսը մանրազնի չի քննարկում հայկական կոտորածների ընթացքը, նրա որոշ դիտարկումներն, այնուամենայնիվ, հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմել այդ իրադարձության շուրջ նրա ունեցած դիրքորոշման վերաբերյալ: Օսմանյան կառավարությունը բնութագրելով իբրև «կոպիտ, բարբարոսական և արատավոր»³⁴¹, նա «սարսափելի ճգնաժամի գլխավոր պատճառ» համարում է Աբդուլ Յամիդին, նշելով, որ «Արևելյան հարցն արդի ժամանակաշրջանում վերածվել է սուլթանի հարցի»³⁴²:

սարակությունը տիրապետության միակ ձևն է, որը մարդկանց պարբերաբար զրկում է կյանքից»: Տե՛ս I. L. Horowitz, *Taking Lives. Genocide and State Power*, p. 154.

³³⁹ E. Lavissee, *Questions* // « *Revue de Paris* », livraison du 15 janvier 1897, p. 459-460.

³⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 460-461:

³⁴¹ E. Lavissee, *Notre politique orientale* // « *Revue de Paris* », livraison du 15 mai 1897, p. 282. Նշենք, որ Լավիսի այս հոդվածը մանրազնի քննական վերլուծության են ենթարկել հնչակյան կուսակցության օրգան «Նոր կյանք» ամսագրի թղթակիցները: Տե՛ս «Նոր կեանք», Ա տարի, 1898, թիվ 1, էջ 12-14; թիվ 4, էջ 60-63; թիվ 5, էջ 78-80:

³⁴² E. Lavissee, *Questions*, p. 463.

Աբդուլ Չամիդին մեկ այլ առիթով անվանելով «վախկոտ բռնակալ, որին ատում են և արհամարհում իրենք իսկ՝ մահմեդականները»³⁴³, Լավիսը Չայոց ցեղասպանությունը մեկնաբանում է իբրև կանխանտածված և նախապես ծրագրված իրադարձություն, 1895 թվականը համարում «մռայլ ժամանակաշրջան», երբ կոտորածները հաջորդում էին միմյանց³⁴⁴: 1895 թ. Տրապիզոնում տեղի ունեցած ջարդերի առիթով նա նշում է. «Այսօր մենք իրազեկ ենք այդ կոտորածի սարսափազդու մանրամասներին, որն իրականացվել է հստակ հրամանի հիման վրա, սկսվել ու ավարտվել ըստ տրված ազդանշանի»³⁴⁵:

Լավիսի հողվածներում ակնառու է մեծ տերությունների և, մասնավորապես, Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանակների՝ հայ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ դրսևորած անտարբեր վերաբերմունքի, Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու ցանկության բացակայության քննադատությունը, հանգամանք, որը սուլթանին լայն հնարավորություններ է ընձեռել անշեղորեն կենսագործելու արևմտահայության ոչնչացման քաղաքականությունը: Բանկ օտոմանի գրավման հետ կապված միջադեպի առիթով նա գրում է. «Անողորմ բռնությունները, որոնք բազում շաբաթներ ի վեր նախապատրաստել էին դավադրությանն իրազեկ օսմանյան իշխանությունները, դեսպանների աչքի առջև բազմաթիվ օրեր հարատևած սարսափելի կոտորածներն ապացուցում են սուլթանի աներեր համոզմունքն առ այն, որ Եվրոպայից երկյուղելու ոչինչ չունեն»³⁴⁶:

Լավիսը խարազանում է հատկապես Չամոտոյի թրքամետ քաղաքականությունը, որի ջանքերով «Դեղին գրքում» զետեղված մեծ թվով փաստաթղթեր հրատարակվել են կրճատումներով³⁴⁷, ֆրանսիական կառավարության՝ հայկական կոտորածների իրողությունը ֆրանսիական հասարակությունից քողարկելու շահագրգռվածությունը, ինչպես Բերարը, բնութագրում է իբրև «լռության դավադրություն»³⁴⁸, ընդգծում դրա կազմակերպիչների վրա բարդվող մեծ պատասխանատվությունը: «Ծգնաժամը շարունակվում էր,– գրում է

³⁴³ E. Lavissee, La paix d'Orient // « Revue de Paris », livraison du 15 février 1898, p. 865.

³⁴⁴ E. Lavissee, Notre politique orientale, p. 297.

³⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 294-295:

³⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 302:

³⁴⁷ E. Lavissee, Note sur le Livre Jaune // « Revue de Paris », livraison du 15 mars 1897, p. 443-451.

³⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 455: Տե՛ս նաև E. Lavissee, Questions, p. 463:

Լավիսը,– կոտորածները կրկնվում էին, կարմիր բիծն ընդլայնվում էր, իսկ սուլթանը շարունակում էր ստել: Այս ամենը միմյանց հաջորդում էին կառավարության և մամուլի լռակյացության, հասարակության անհրազեկության պայմաններում»³⁴⁹:

Լավիսի մոտեցումը թեև ունի ակնառու առավելություններ, ինչպիսիք են ցեղասպանության իրականացման փաստումը պետական քաղաքականության մակարդակով, մեծ տերությունների անկարելից քաղաքականության քննադատությունը, այդուհանդերձ, ընդհանուր առմամբ, այն համահունչ է պաշտոնական Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականությանը, քանզի նա, այնուամենայնիվ, հանդես է գալիս Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման դիրքերից, ինչի ապահովմանն է, փաստորեն, միտված նաև նրա՝ կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների վերածնության, այն է՝ նրանց կացության բարելավումն ապահովելուն առնչվող հորդորը:

Ընդհանուր բնույթի ուսումնասիրությունների թվում իր ուրույն տեղն ունի Ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ (1913) Էտիեն Լամիի (1845-1919) «Լևանտի Ֆրանսիան» մենագրությունը³⁵⁰, ուր մանրակրկիտ վերլուծված են Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականության ելևէջները: Համիդյան կոտորածները դարձնելով հանգամանալից ուսումնասիրության նյութ, նա հայերի ճակատագիրն Օսմանյան կայսրությունում քննարկում է ոչ թե իբրև մասնակի երևույթ, այլ օսմանյան լծի տակ հեծող քրիստոնյա ժողովուրդներին վիճակված տառապանքների ընդհանուր հենքի վրա, որոնց ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը պայմանավորում է հպատակների նկատմամբ թուրքերի հաստատած տիրապետությունը դատապարտող՝ XVIII դարի Ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխության առաջադրած վեհ սկզբունքներով: «Այդ պահից ի վեր, նրանց իղծերի անսանձելի հաստատականության և ապստամբությունների հետևանքով Օսմանյան կայսրության առջև ծառացել է մեծ բարդությունների հետ կապված գոյատևման խնդիրը»,– գրում է նա³⁵¹:

Բնութագրելով հայերին իբրև «խելացի, հարուստ, ճկուն և ճարպիկ» ժողովուրդ, նշելով XIX դարի ընթացքում նրանց փափագած՝ դավանանքի ազատության, անձի ապահովության և այլ իղծերի մասին, հեղինակը հավաստում է, որ խաղաղ իրավիճակը հարատևել է

³⁴⁹ E. Lavisse, Note sur le Livre Jaune, p. 454.

³⁵⁰ E. Lamy, նշվ. աշխ.:

³⁵¹ Նույն տեղում, էջ 74:

մինչև Աբդուլ Յամիդի գահակալությունը, երբ օսմանյան միապետը, ինչպես նա նեկնաբանում է, «ցանկացել է միաժամանակ ճնշել կայսրության տարածքային ամբողջականությանը սպառնացող ազգային շարժումները և ձախողել ազատական բարենորոգումները, որոնք նույնիսկ մահմեդականների շրջանում, քաջալերելով հեղափոխական ոգին՝ ի գորու էին սասանելու գահը և սպառնալու սուլթանի կյանքին»: Նմանօրինակ երկյուղներից Աբդուլ Յամիդը, ըստ նրա՝ վճռել է ձերբազատվել «իսլամական ոգուն, նախկին բռնապետությանը բնորոշ միջոցներին վերադառնալու և քրիստոնյա ազգերի նկատմամբ՝ մահմեդական ազգերին տրամադրվող գերիշխանության միջոցով»³⁵²: Կռահելով սուլթանի ռասիստական քաղաքականության էությունը, Լամին մատնանշում է, որ Աբդուլ Յամիդը ցանկանում էր «բռնության դեմ ճնշվածների մղած դիմադրությանը բռնության տեսք տալ և նրանց, ովքեր պաշտպանում էին իրենց ունեցվածքները, կանանց, երեխաներին՝ ներկայացնել իբրև օրինական իշխանության դեմ ոտքի ելած ապստամբների»³⁵³:

Չանտեսելով 1890 թ. ի վեր հայերի կացության վատթարացումը, 1894 թ. սկիզբ առած ջարդերը, Լամին ուշադրությունը կենտրոնացնում է ամենակարևոր՝ ցեղասպանության իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող եղելության հանգամանքի վրա: Սուլթանը, որն օգտվելով եվրոպական տերությունների տարածայնություններից, պատրաստվում էր լայնահուն ընթացք տալ հայերի բնաջնջման գործընթացին, նահանգներն է ուղարկում իր բանագնացներին, որոնք տանում էին կոտորածների իրականացմանն առնչվող հրահանգները: Միայն դրանք ստանալուց հետո են, ըստ նրա՝ տեղերում ձեռնամուխ եղել հայերի զանգվածային ոչնչացմանը, որի հետևանքով, ըստ հեղինակի տվյալների՝ 1895 թ. «սպանվում է, այրվում կամ կենդանի հուղարկավորվում 150000 տղամարդ, կին և երեխա, իսկ 80000-ը զոհվում է թշվառությունից»: Ֆրանսիացի պատմաբանը նրանց համարում է եվրոպական տերությունների «անգործունեության» զոհեր: «Բարենորոգումների գաղափարը սուզվում էր համակ արյան մեջ, գոյատևում էր միայն հեղափոխության զաղափարը, որը հանգեցնում էր վրեժխնդրության»,– նշում է նա³⁵⁴:

³⁵² Նույն տեղում, էջ 85-86:

³⁵³ Նույն տեղում, էջ 86:

³⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 91-92:

Այս առումով հատկանշական է այն բացատրությունը, որը Լամին տալիս է սուլթանի դիրքորոշմանը՝ կապված դաշնակցականների կողմից Բանկ օտոմանի գրավման հետ: Կասկածից վեր համարելով Աբդուլ Չամիդի իրազեկությունը նախապատրաստվող գործողությանը, նա սուլթանի թողտվությունը մեկնաբանում է իբրև ցեղասպանության գործընթացի ծավալման համար տարերայնորեն ի հայտ եկած՝ պատեհ առիթը բաց չթողնելու խորամանկ մտադրություն: Խոսքը վերաբերում է մի առիթի, որը սուլթանը, հիրավի, անհապաղ օգտագործել է հերթական անգամ կայսրության մայրաքաղաքի փողոցներն արյունալի անելու համար. ըստ նրա տվյալների՝ այս անգամ զոհվել է 8000 մարդ: Ֆրանսիայի չափավոր դիրքորոշումն այս հարցում Լամին բնորոշում է իբրև մի վարքագիծ, որը վարկաբեկել է պետության բարոյական հեղինակությունը:

Ակնհայտ է, որ Լամին, իրադարձությունները մեկնաբանում է միանգամայն անկողմնակալ դիրքերից, սակայն, ֆրանսիական կառավարության քաղաքականության քննադատության հարցում դրսևորում, այդուհանդերձ, զուսպ վերաբերմունք: Թեև նրան, անտարակույս, հաջողվել է կռահել Աբդուլ Չամիդի հայահալած քաղաքականության մի շարք էական նրբերանգներ, ինչպիսիք են Չայոց ցեղասպանության գործընթացն Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման անհրաժեշտությամբ պատճառաբանելը, Բարձր Դռան ռասիստական քաղաքականության էության բացահայտումը, զոհերին՝ ապստամբներ ներկայացնելու և ըստ այդմ՝ արևմտահայության բնաջնջման պատասխանատվությունը հայերի վրա բարդելու սուլթանի ստոր մտադրությունը, այդուհանդերձ, որոշ սկզբունքային հարցերում նա թույլատրել է վրիպումներ: Մասնավորապես, իրականության հետ որևէ աղերս չունի հեղինակի այն պնդումը, ըստ որի՝ «ամբողջ Թուրքիայում սփռված հայ ազգը ոչ մի տեղ, նույնիսկ իր անունը կրող երկրամասում, մեծամասնություն չէր կազմում»³⁵⁵:

Արևելյան հարցի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունների թվում հարցադրումների ինքնատիպությամբ առանձնանում է ֆրանսիացի լրագրող, 1895-1898 թթ. իբրև «Տան» թերթի թղթակից Կոստանդնուպոլսում բնակված Ժորժ Գուլիսի (1865-1912)³⁵⁶ մեմագրությունը, ուր Չայկական հարցի պատմությանն առնչվող զանա-

³⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 84: Այս հարցի մասին տե՛ս վերը:

³⁵⁶ Նրա մասին մանրամասն տե՛ս V. Bérard, Préface.– G. Gaulis, La ruine d'un empire. Abd-ul-Hamid, ses amis et ses peuples, Paris, 1913, p. V-XI:

զան խնդիրներ քննարկված են դրա թե՛ պատմական և թե՛, ինչն ավելի կարևոր է, գաղափարական նախադրյալների կտրվածքներով³⁵⁷: XIX դարում օսմանյան պետության ղեկավարների քաղաքականության հիմնական նպատակը համարելով կայսրության սահմաններից դուրս բնակվող մահմեդական ժողովուրդներին իրենց «հոգևոր իշխանությանը» ենթարկելու միտումը³⁵⁸, հեղինակը հավաստում է, որ Աբդուլ Յամիդի համար պանիսլամիզմը դարձել էր զավթած իշխանությունը պահպանելու միակ հենարանը³⁵⁹:

Հայոց ցեղասպանության գործընթացը միանգամայն իրավամբ քննարկելով գերազանցապես այս հայեցակարգի շրջանակներում, Գոլիսը հայկական զանգվածային կոտորածները դիտում է իբրև պանիսլամիզմի իրականացրած «մեծ գործ», որով այն կարող էր հպարտանալ³⁶⁰:

Հայկական հարցի ծագման քաղաքական ակունքները հեղինակը որոնում է Թանզիմաթի՝ XIX դարի առաջին կեսին Օսմանյան կայսրությունում սկիզբ առած բարենորոգումների ժամանակաշրջանում ծագած խնդրումներով, իսկ համիդյան կոտորածները բնորոշում իբրև Թանզիմաթի ճգնաժամ, որի առաջընթացին խոչընդոտել էր պանիսլամիզմը³⁶¹: Ընդհանուր առմամբ, Հայկական հարցի ծագումը Գոլիսն իրավամբ պայմանավորում է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած՝ միջազգային պայմանագրերում ամրագրված բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտությամբ:

Հարկ է Գոլիսին արժանին հատուցել, քանզի Հայոց ցեղասպանության սանձազերծման մեկնաբանության հարցում նա կռահել է հայկական նահանգներում նախատեսված բարենորոգումների իրականացման խնդրի առաջնակարգ նշանակությունը, որը ենթադրում էր եվրոպական պետությունների միջամտությունը և, ըստ այդմ, մեծ տեղ է հատկացրել այդ խնդրին: Ցեղասպանության գլխավոր պատճառների թվում դասելով «եվրոպական միջամտության շարժառիթների վերացման» անհրաժեշտությունը, նա նշում է. «Աբդուլ Յամիդի

³⁵⁷ G. Gaulis, Les questions d'Orient, Paris, 1905.

³⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 10:

³⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 25:

³⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 43:

³⁶¹ Նույն տեղում, էջ 31:

օրոք, ամեն անգամ երբ արտասանվում է բարենորոգում բառը, այն հանգեցնում է կարճատև կոտորածի»³⁶²:

Հայոց ցեղասպանությունը պատճառաբանելով սուլթանի կանխամտածված քաղաքականությամբ՝ Գոլիսը 1889 թ. համարում է նշանակալից տարեթիվ՝ սուլթանի հակահայկական քաղաքականության սանձազերծման ասպարեզում: Ըստ նրա՝ Աբդուլ Համիդն արհամարհելով Եվրոպայից ակնկալվող հնարավոր դիմադրությունների հնարավորությունը, «վճռել է վերջ տալ Հայկական հարցին *իր եղանակով* (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.)»³⁶³: Այսպիսով, հեղինակի հիմնական արժանիքներից է ցեղասպանության իրական պատասխանատուների դիմազերծումը: «Ահռելի հանցագործության»՝ երեք հարյուր հազար հայի բնաջնջման կազմակերպիչներ նա համարում է սուլթանին և Պալեին: Այս «սարսափելի ողբերգության» գլխավոր գործող անձը, ըստ նրա՝ կարող էր լինել միայն «մի հրեշ», որին նկարագրելն իսկ անհնար է³⁶⁴:

Ի շարս Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի, Գոլիսը քննարկում է Աբդուլ Համիդի՝ հայերին իբրև նախահարձակ կողմի ներկայացնելու վարկածը, բազում փաստերով ապացուցում, որ Եվրոպական տերությունների առջև հայերին հիմնավորապես վարկաբեկելը՝ սուլթանի հետապնդած հիմնական նպատակներից էր: Նա ծանրանում է, մասնավորապես, քարոզչության ասպարեզում սուլթանի գործադրած եռանդագին ջանքերի վրա, որոնք հետապնդում էին հայերին՝ իբրև սուլթանի դեմ մահափորձի կազմակերպիչների ներկայացնելու նպատակ, նշում, որ տարբեր բնակավայրերում սուլթանի բանագնացների այցելություններին հաջորդում էին հայկական կոտորածները³⁶⁵: Դրանով իսկ նա մեկ անգամ ևս շեշտում է Հայոց ցեղասպանության՝ իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով տեղի ունեցող իրադարձության բնույթը:

Հպանցիկ հայացք նետելով հայկական կոտորածների «ամոթալի ժամանակաշրջանում» Եվրոպական պետությունների քաղաքականության վրա, նա հեզնանքով նշում է, որ տերությունների միջամտությունը հանգել է միայն զրույցների, դատարկ սպառնալիքների և դիվանագիտական քայլերի³⁶⁶:

³⁶² Նույն տեղում, էջ 40:

³⁶³ Նույն տեղում, էջ 33:

³⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 28:

³⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 41:

³⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 42:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայկական հարցին լուծում տալու անհրաժեշտությունը շաղկապելով օսմանյան գահակալների պանիսլամական քաղաքականության հետ, Գոլիսն այն իրավամբ համարել է Հայոց ցեղասպանության հիմնական պատճառներից, ինչը նրա մոտեցման անժխտելի առավելությունն է:

Համիդյան կոտորածների գործընթացին հակիրճ, սակայն դիպուկ գնահատականներ է տվել նաև Ժորժ Բեքերը՝ XIX դարի 80-90-ական թվականների բալկանյան պատերազմների և Արևելյան հարցի պատմությունը լուսաբանող ուսումնասիրության մեջ³⁶⁷: Չժխտելով «վերջին ժամանակներում» առկա անելանելի կացության բարելավման՝ հայերի մտադրությունները և բարենորոգումների կենսագործման նպատակով նրանց հիմնադրած կուսակցությունների գոյության փաստը, Բեքերն, այդուհանդերձ, ամբողջությամբ բացահայտում է Աբդուլ Համիդի հայահալած քաղաքականության էությունը. «Սուլթան Աբդուլ Համիդը, – գրում է նա, – Հայաստանում տեղի ունեցող անկարգությունները ճնշելու պատրվակի ներքո, բազում անգամներ այդ տարածաշրջան է ուղարկել զինված հրոսակախմբեր, որոնք կոտորել են հազարավոր քրիստոնյաների: Սուլթանի հանցակցությունը մարդասպանների հետ որևէ մեկի կասկածն այլևս չի հարուցում»: Հիմնվելով «Դեղին գրքում» ամփոփված փաստաթղթերի վրա, հեղինակը հավաստում է նաև Հայոց ցեղասպանության՝ իբրև նախապես ծրագրված եղելության փաստը:

Բեքերը համոզված է, որ եթե կայսրության տարածքում տերությունների՝ սուլթանին պարտադրած բարենորոգումների ծրագիրն անշեղորեն չիրականացվի, ապա հայկական կոտորածները, որոնք նա բնութագրում է իբրև «սարսափելի», յուրաքանչյուր պահի կարող են վերսկսվել:

Աբդուլ Համիդի գործունեությանը նա տալիս է սպառիչ գնահատականներ, անվանում նրան բարենորոգումների բացահայտ թշնամի, որը դրանք կընդունի միայն այն պարագայում, եթե տերությունները դանակը նրա կոկորդին սեղմեն: Ըստ Բեքերի՝ Աբդուլ Համիդը հմտորեն համաձայնությունների է հանգում՝ իր իսկ խոստացած բարենորոգումների ծրագրի իրականացումը տապալելու նպատակով: Սակայն, սուլթանի քաղաքականությանն առնչվող նրա բացատրություններն ամենևին սպառիչ չեն, քանզի նա այն մեկնաբանում է հիմնականում կրոնական գործոնի՝ վերջինիս կայացրած որոշում-

³⁶⁷ G. Becker, La guerre contemporaine dans les Balkans et la question d'Orient (1885-1897), Paris, 1899.

ների վրա թողած վճռորոշ նշանակության հենքի վրա: Բեքերի համոզմամբ՝ սուլթանը «զգում է, որ այս բարենորոգումները միտում ունեն հավասարության եզրեր սահմանելու քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև, հողմացրիվ անելու իր հպատակների կույր հավատքը և գիտակցում, որ փոքր անց դրանք իր ձեռքերից կկորզեն այն հզոր լծակը՝ կրոնական մոլեռանդությունը, որի միջոցով կարող է ոտքի հանել ամբողջ թուրքական կայսրությունը»:

Զժխտելով հանդերձ Բեքերի իրավացիությունն այս հարցում, նշենք, որ բարենորոգումների ծրագրերի կենսագործման տապալման իրողությունը խարսխվում էր շատ ավելի լայն հենքի վրա, քան այդ ներկայացված է նրա գրքում, քանզի հեղինակն ամենևին ուշադրություն չի դարձրել հարցի ուսումնասիրության քաղաքական կողմի վրա: Հարկ է մեկնաբանել, հատկապես, որ Բուլղարիայի՝ կայսրությունից անջատման իրողությունից ահաբեկված սուլթանը, անկասկած, շատ ավելի սոսկում էր հայկական վիլայեթներին ինքնավարություն տրամադրելու հեռանկարից, հանգամանք, որն ամբողջությամբ շոջանցել է Բեքերը:

Արևելյան հարցի և մասամբ Հայկական հարցի պատմությանն առնչվող որոշ խնդիրներ արծարծվել են նաև պատմաբան Ռենե Պինոնի (1870-1958) գրքում, որը վերջինիս ծագումն արդարացիորեն պայմանավորում է Բեռլինի վեհաժողովում սկիզբ առած քննարկումներով³⁶⁸: Պինոնի շարադրանքում չկան հայկական կոտորածների պատճառների մեկնաբանություններ, դրանց ընթացքին վերաբերող նկարագրություններ և գնահատականներ, քանզի նրա ուշադրության կենտրոնում լոկ դիվանագիտական հարաբերությունների պատմությունն է:

Հանգամանորեն անդրադառնալով մեծ տերությունների քաղաքականությանը, Պինոնը ջանում է բացահայտել Հայոց ցեղասպանության հարցում նրանց անտարբեր վարքագծի պատճառները և, մասնավորապես Ֆրանսիայի որդեգրած քաղաքականության էությունը, որը հանգում էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը: Այս բանաձևը, ինչպես նա նշում է, դարձել էր Ֆրանսիայի ավանդական քաղաքականության հիմնահարցերից մեկը, որը նա հարմարեցրել էր «իր կարիքներին և արդի հետաքրքրություններին»³⁶⁹: Տերությունների պասիվ դիրքորոշման

³⁶⁸ R. Pinon, L'Europe et l'Empire ottoman. Les aspects actuels de la question d'Orient, p. 42.

³⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 53:

առիթով Պիճնոնն առաջադրում է իրատեսական մեկնաբանություն, այդ իրողությունը հիմնավորում մասամբ նրանց ծվատող տարածայնություններով, մասամբ հայ հեղափոխականների՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում ծավալած գործունեությանը, քանզի նման պայմաններում, եվրոպական պետությունների միջամտությունը կարող էր քաջալերել Թուրքիայում այնպիսի գործողությունների իրականացմանը, որոնց դեմ նրանք խիստ օրենքներ էին կիրառում իրենց երկրներում: Իսկ այս ամենն Աբդուլ Յամիդին հնարավորություն էր ընձեռում «բավարարվելու լայնահուն խոստումներով, հետաձգելու յուրաքանչյուր բնույթի բարենորոգումներ և շարունակելու կոտորածները»³⁷⁰:

Հայոց ցեղասպանության պատմությունը հպանցիկ քննարկել է նաև ֆրանսիացի մեծ պատմաբան՝ Շառլ Սենյոբոսը (1854-1942), որը XIX դարի եվրոպայի քաղաքական պատմությանը նվիրված՝ ընդհանուր բնույթի ուսումնասիրության մեջ տվել է Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած անցքերի համառոտ, սակայն անկողմնակալ գնահատականներ: Նշելով, որ արևմտահայության հանդեպ Աբդուլ Յամիդի վարած քաղաքականությունը 1890 թ. ի վեր կրել է փոփոխություններ, նա հիշատակում է հայկական հեղափոխական փոքր կուսակցության ձևավորման մասին (առանց ճշգրտելու, թե որ կուսակցությանն է առնչվում խոսքը), որը հայերի համար պահանջում էր «ինքնավարություն և անձնական անվտանգության երաշխիքներ, այլ ոչ թե անջատում կայսրությունից»: Այդ պահանջներն, ըստ նրա իրատեսական մեկնաբանության՝ պատճառ են դարձել նախ՝ «իրական կամ կարծեցյալ հեղափոխականների» դատապարտելու, այնուհետև՝ 1894-1895 թթ. «զանգվածային կոտորածների» համար, որոնք ղեկավարում էին «մահմեդական իշխանությունները և իրականացնում զինվորները կամ վարձու մարդասպանները, սակայն պաշտոնապես եվրոպային ներկայացվում իբրև հայկական ապստամբություններ»³⁷¹:

Ինչպես տեսնում ենք, սահմանափակվելով նույնիսկ ամենահամառոտ դիտարկումներով և ձեռնպահ մնալով մանրամասների մեջ խորամուխ լինելուց, Սենյոբոսին հաջողվել է Հայոց ցեղասպանության պատմությանն առնչվող որոշ կարևոր հանգամանքներ արժեվորել հավուր պատշաճի:

³⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 50:

³⁷¹ Ch. Seignobos, Histoire politique de l'Europe contemporaine. Evolution des parties et des formes politiques 1814-1896, Paris, 1897, p. 605.

Օսմանյան կայսրությունում տիրող իրավիճակին է նվիրված չորս տարի Կոստանդնուպոլսում բնակված Էդմոն Ֆազիի գիրքը: Ելնելով շարադրանքից, կարելի է հավաստել, որ հեղինակը քաջատեղյակ է եղել համիդյան վարչակարգի օրոք օսմանյան տարբերատյաններում ու ասպարեզներում (Բարձր Դուռ, Պալե, ֆինանսական ոլորտ և այլն) իշխող մթնոլորտին և անկողմնակալ բացահայտել է տեղի ունեցող բազմաթիվ ապօրինությունների իրական պատկերը: Թեպետ նա չի հետապնդել սուլթանի ազգային քաղաքականության մանրամասն վերլուծության նպատակ, այնուամենայնիվ, համառոտակի տվել է Ադրուլ Յամիդի քաղաքականության գնահատականն այս ասպարեզում՝ նրան անվանել «քրիստոնյա հպատակների կոտորող», «Ելդըզի իր պալատում դողահար» բռնակալ³⁷²: Յղելով գերմանացի ժամանակակիցներից մեկի հաշվարկները, Ֆազին անվարան պնդել է, որ նույնիսկ Յոննեսական կայսրության արյունարբու տիրակալներ Ներոնի կամ Յելիոգաբալոսի օրոք «այդչափ անմեղ մարդիկ չեն գոհվել», որքան Աբդուլ Յամիդի տիրակալության հաստատումից ի վեր: Ի դեպ, նա քրիստոնյաների կյանքի համար կայսրությունում ստեղծված անելանելի պայմանների հարցը քննարկել է մարդու իրավունքների տեսանկյունից, ինչը եզակի երևույթ է քննարկվող ժամանակաշրջանում. «Պատմությունը կհավաստի, որ երբևէ մարդկային էակի ամենատարրական ազատություններն այնպիսի ծայրահեղությամբ չեն ոտնահարվել, ինչպես վերջին տասնհինգ տարվա ընթացքում Թուրքիայում»³⁷³:

Ընդհանուր բնույթի աշխատությունների թվում ցանկանում ենք առանձնացնել Է. Լավիսի և Ա. Ռամբոյի խմբագրությամբ լույս ընծայված «Յամընդհանուր պատմություն՝ IV դարից մինչև մեր օրերը» ծավալուն կոլեկտիվ աշխատությունում ամփոփված՝ թուրքագետ Մ. Լ. Կահընի «Իսլամական աշխարհը» ուշագրավ հոդվածը³⁷⁴: Յեղինակը մանրամասնորեն քննարկում է կայսրության տարածքում բնակվող զանազան ժողովուրդների նկատմամբ՝ օսմանյան վարչակարգի կիրառած բռնի օսմանացման քաղաքականությունը և դրա ձախողումն իրավամբ մեկնաբանում իբրև Յայոց ցեղասպանության հիմնական պատճառներից մեկը:

³⁷² E. Fazy, Les Turcs d'aujourd'hui ou le grand Karagheuz, Paris, 1898, p. 244, 248.

³⁷³ Նույն տեղում, էջ 244:

³⁷⁴ M. L. Cahun, Le monde islamique.– Histoire générale du IVe siècle à nos jours. T. XII, Le monde contemporain, 1870-1900. Ouvrage publié sous la direction de M[essieurs] Ernest Lavisse, Alfred Rambaud, Paris, 1901.

Անդրադառնալով XIX դարում Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող ժողովուրդների քանակական հարաբերակցության կարևոր խնդրին, Կահընը չի ճշգրտում քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում հայերի թվաքանակը, այդուհանդերձ, իրավամբ շեշտում է 1840-1870 թթ. կայսրության բնակչության (ներառյալ թե՛ մահմեդականները և թե՛ քրիստոնյաները) թվում օսմանցիների փոքրամասնության հանգամանքը³⁷⁵: Հեղինակը խոսքը կենտրոնացնում է տարբեր երկրներից Օսմանյան կայսրությունում բնակություն հաստատած մահմեդական ժողովուրդների օսմանացման քաղաքականության վրա և իրավամբ ընդգծում, որ 1829 թ. Յուլիանոսյանի ազատագրումից ի վեր, այն ավելի լայնածավալ ընթացք էր ստացել (քանզի օսմանցիները ծուլել էին իրենց իսկ կորցրած կամ ռուսների բռնագրաված տարբեր նահանգներից տեղափոխվող վերաբնակներին): Այնուամենայնիվ, նա չի հստակեցնում Բարձր Դռան՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող այլազգիների հանդեպ կիրառած նոր՝ օսմանացման քաղաքականության հիմնական պատճառը, որի ղեկավարներն ահաբեկված ազգային-ազատագրական շարժումների զարթոնքից և, մասնավորապես Յուլիանոսյանի կորլուստից, մակերեսային բարենորոգումների միջոցով հարկադրաբար դիմել էին խուսանավելու քաղաքականության՝ ժողովուրդների ծուլման և միասնական՝ օսմանական ժողովրդի ստեղծման միջոցով, կայսրության տարածքային մասնատման սկիզբ առած գործընթացի կանխարգելման հեռահար նպատակով³⁷⁶:

Կահընն արձանագրում է, 1870 թ. ի վեր, դեպի Օսմանյան կայսրության տարածք մահմեդականների հոսքի աճ, որը, ինչպես նաև զանազան մահմեդական և քրիստոնյա ժողովուրդներով բնակեցված նահանգների անջատումը կայսրությունից, նպաստում է կայսրության տարածքում բնակչության կազմում օսմանցիների և այլոց հարաբերակցության խախտմանը: Այս պայմաններում, ժողովուրդների բռնի օսմանացման ասպարեզում նա ընդգծում է հատկապես Աբդուլ Յամիդի ղեկավար դերը, բայց և միաժամանակ նշում, որ այդ հարցում նրան մեծապես խոչընդոտում էր տարբեր ժողովուրդների (ալբանացիներ, արաբներ) շրջանում անջատողական ձգտումների վերելքը: 1894-1895 թթ. հայկական զանգվածային կոտորածների հարցը նա մեկնաբանում է այս հենքի վրա, որոնք իրավամբ համա-

³⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 479:

³⁷⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Р. А. Сафрасьян**, Доктрина османизма в политической жизни османской империи, Ереван, 1985, с. 18-47:

րում է ոչ թե «մասնավոր փաստ», այլ քաղաքական համակարգի մշակած ծրագրի բաղկացուցիչ մաս, այն է՝ պետական մակարդակով տեղի ունեցած իրադարձություն, որը հանգում էր «թե՛ կայսրության այն ժողովուրդների բնաջնջմանը, որոնց ձուլելու հետ կապված հույսերն անհավանական էին և թե՛ նրանց փոխարինմանն օսմանացման ենթակա այլ ժողովուրդներով»³⁷⁷:

Կահընը բացահայտել է ոչ միայն կայսրության տարածքում տարբեր ժողովուրդների ազատագրական շարժման վերելքի դեմ պայքարի անհրաժեշտությունից դրդված՝ օսմանյան վարչակարգի կիրառած՝ մահմեդական և քրիստոնյա տարբեր ժողովուրդների միջև (ալբանացիների և հույների, քրդերի և հայերի) երկպառակություններ սերմանելու ստոր քաղաքականության բնույթը, այլև, ի տարբերություն այլոց, բռնի օսմանացման քաղաքականության կիրառման որոշ նենգ եղանակներ, որը նրա մոտեցման առավելություններից է: Դիցուք, համիդիե զորամիավորումների ստեղծումը նա մասամբ պայմանավորում է սուլթանի՝ քրդերի և արաբների օսմանացման գործընթացը դյուրին դարձնելու մտադրությամբ: «Բացի սպասվող զինվորական ծառայություններից,– նշում է նա,– այս զորքի ստեղծումը հետապնդում էր, մասնավորապես քուրդ և արաբ ղեկավարներին շնորհվող աստիճանների (զինվորական – Վ. Դ.) և հնարավոր առաջընթացի միջոցով՝ նրանց ենթակայության ներքո պահելու, ինչպես նաև կանոնավոր բանակի սպաների հետ շփումների ճանապարհով՝ նրանց օսմանացնելու նպատակ»³⁷⁸:

Կահընի մոտեցումները, ինչպես տեսնում ենք, հետաքրքիր են և ինքնատիպ, քանզի նա՝ տողերիս հեղինակին հայտնի միակ ֆրանսիացի պատմաբանն է, որն ուշադրությունը կենտրոնացրել է բռնի օսմանացման քաղաքականության վրա և ջանացել, հնարավորության սահմաններում, 1890-ական թվականների հայկական զանգվածային կոտորածների սանձազերծման գործընթացը շաղկապել դրա ձախողման հետ: Այդուհանդերձ, նշենք, որ բռնի օսմանացմանն առնչվող նրա մեկնաբանությունները սպառիչ չեն: Նրան չի հաջողվել ամբողջությամբ բացահայտել կայսրության տարածքում բնակվող զանազան ժողովուրդների ձուլման ասպարեզում Բարձր Դռան որդեգրած քաղաքականության նախադրյալներն (ազգային-ազատագրական շարժումների վերելք, կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման անհրաժեշտություն և

³⁷⁷ M. L. Cahun, նշվ. աշխ., էջ 480:

³⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 482:

այլն) ու ելևէջները, օսմանիզմի գաղափարախոսության զարգացման փուլերին բնորոշ առանձնահատկությունները (հեղինակը նույնիսկ չի հիշատակել այդ գաղափարախոսությունը կերտող գործիչների անունները, շրջանցել է նաև օսմանացման գաղափարախոսության դրույթների ամրագրումն օրենսդրական փաստաթղթերում)³⁷⁹:

Պատմաբաններից բացի Հայկական հարցի ծագումը և ցեղասպանությանն առնչվող խնդիրները հանգամանորեն վերլուծել են նաև մի քանի իրավաբաններ և դիվանագետներ, որոնց թվում վերլուծությունների խորությամբ և տարատեսակ հարցերի լայն ընդգրկմամբ առանձնանում է իրավաբանության դոկտոր Մաքս Շուբլիեի գիրքը³⁸⁰, որն օգտագործել է Անգլիայի և Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարությունների արխիվների վավերագրերն ամփոփող «Կապույտ» և «Դեղին» գրքերը: Հայկական հարցի ծագումը նա իրավամբ պայմանավորում է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած դիվանագիտական մեքենայություններով: Քննարկելով Բեռլինի վեհաժողովին հաջորդած ժամանակաշրջանում արևմտահայերի իրավիճակը, Շուբլիեն հավաստում է, որ նրանց կացությունն աստիճանաբար դարձել է ավելի անելանելի, իսկ թուրքերն, ի վերջո, ընտրել են նրանց զանգվածաբար ոչնչացնելու միջոցով՝ այդ հարցին լուծում տալու տարբերակը՝ հիմնավորապես բացահայտելով Հայոց ցեղասպանության հիմնական պատճառը:

Այս հենքի վրա նա քննարկում է օսմանյան կառավարության քաղաքականության մանրամասները, որը «Հայաստանը հեղեղում էր հազարավոր՝ չերքեզ և այլ վերաբնակներով, բնակչության ընդհանուր թվում հայերի քանակն, անկասկած, նվազեցնելու միտումով»³⁸¹: Մեկնաբանելով վերաբնակների որդեգրած՝ իրենց գոյությունը պահպանելու երկու հիմնական՝ հայ բնակչությանը կողոպտելու և կոտորելու ուղիները, նա հանգում է տրամաբանական հե-

³⁷⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Р. А. Сафракян**, նշվ. աշխ., էջ 48-63:

³⁸⁰ **M. Choublier**, La question d'Orient depuis le traité de Berlin. Étude d'histoire diplomatique, Paris, 1897.

³⁸¹ Նույն տեղում, էջ 390:

տևության. «Հայերի կացությունը դառնում էր նույնիսկ ավելի վատթար, քան ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ»³⁸²:

Շուրջիեն տրամաբանական կապ է արձանագրում բարենորոգումները կենսագործելու խնդրում սուլթանի դրսևորած չկամության և հայերի շրջանում անկախության գաղափարի հասունացման միջև: Չնայած տերությունների միջամտություններին, «սուլթանը,– ինչպես նա նշում է,– չէր կամենում կատարել այն խոստումները, որոնք իր հպատակներին տվել էր միայն ուժի գործադրման ներքո և որոնց պահանջները, նրա կարծիքով, հավասարազոր էին խռովության»³⁸³: Այսպես, բարենորոգումների իրականացման ասպարեզում օսմանյան կառավարության ցուցաբերած համառությունը, քրիստոնյա կառավարիչ ունենալուն, քաղաքացիական օրենսգրքի մշակմանը, հարկերի կարգավորմանն առնչվող՝ հայերի պահանջների անտեսումը, դրդում է նրանց արտասահմանում հիմնադրել կուսակցություններ, որոնց գլխավոր նպատակը հանգում էր «բոլոր եղանակներով, այդ թվում ապստամբության միջոցով, հարկադրել օսմանյան կառավարությանը բարենորոգումների իրականացումը» և որոնք «խորհուրդ էին տալիս իրենց եղբայրներին գործել հանուն հայրենիքի ազատագրման և ուժի միջոցով դիմակայել կեղեքիչներին»³⁸⁴: Հավանաբար, իրադարձությունների հետագա զարգացման ընթացքն ու ավարտը հաշվի առնելով, կուսակցությունների խորհուրդներին հետևելու իրողությունը Շուրջիեն անիրավացիորեն համարում է հայերի համար «դժբախտություն»:

Ինչ վերաբերում է համիդյան վարչակարգի քաղաքականությանը, ապա Շուրջիեն չի շրջանցում Աբդուլ Համիդի ստոր գործելամիջոցները, համիդիե հեծելազորային զնդերի կազմավորումը մեկնաբանում է թե՛ հայերի շրջանում ըմբոստություններ հրահրելու և թե՛ դրանք ճնշելու միջոցներն ապահովելու նրա մտադրությամբ³⁸⁵: Հայերին զոհասեղանին դնելուց առաջ՝ նրանց իբրև

³⁸² Նույն տեղում, էջ 386:

³⁸³ Նույն տեղում, էջ 391:

³⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 397:

³⁸⁵ Համիդիե զորամիավորումների իրականացրած առաջին զանգվածային կոտորածն ըստ Ա. Պելերյանի՝ տեղի է ունեցել 1894 թ. օգոստոսին Սասունում: Տե՛ս Ա. Պելերեան, Համիդիե զորախումբերու կազմակերպութեան ծագումը (1890-1894).– «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. ԺԴ., Պէյրուք, 1994, էջ 92: Համիդիեների կազմավորման մասին տե՛ս նաև Վ. Ա. Բայբուրդյան, Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին, Երևան, 1989, էջ 205-212; M. Russo, La formation des régiments de cavalerie kurde 118

ապստամբներ ներկայացնելու հանգամանքը, հեղինակը համարում է Բարձր Դռան հետապնդած հիմնական նպատակներից:

Բուն ցեղասպանությունը Շուբլիեն դիտում է իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող եղելություն. «Դուռը վճռել է նրանց (հայերին – Վ. Պ.) բնաջնջել երկաթի, կրակի և սովի միջոցով», – նշում է նա³⁸⁶: Հեղինակը բացահայտում է օսմանյան կենտրոնական իշխանությունների հանցակցությունը տեղի ունեցած զանգվածային բռնությունների, որոնց ծավալման համար նշանաբան են ծառայել տերությունների պահանջած՝ բարենորոգումների կենսագործմանն առնչվող լուրերը: 1895 թ. աշնանը Կոստանդնուպոլսում կազմակերպված կոտորածների առիթով նա ընդգծում է պետական մարմինների անգործունեությունը, որոնք դրանք կանխելու համար ոչինչ չեն ձեռնարկել:

Մանրամասն վերլուծելով եվրոպական պետությունների քաղաքականությունը Հայկական հարցում, Շուբլիեն շեշտում է, հատկապես, նրանց մեղսակցությունը 1896 թ. կոտորածներին: Ըստ նրա՝ հայերին օգնություն ցուցաբերելու գործում մեծ տերություններին առավելապես խոչընդոտել է «փոխադարձ անվստահությունը, որը կազմալուծել է նրանց գործողությունները»³⁸⁷: Օսմանյան կայսրության մասնատման խնդրի առիթով Շուբլիեն հավաստում է, որ դրա տարածքային ամբողջականության պահպանումը տերությունները վերածել էին վարդապետության և «հրաժարվել ռազմարշավից, որը կարող էր հանգեցնել կայսրության ամբողջ տարածքում բնակվող քրիստոնյաների համընդհանուր կոտորածի»³⁸⁸: Այս հարցում, սակայն, ցուցաբերելով ընդգրկված մոտեցում, նա մեծ տերությունների քաղաքականությունը պայմանավորում է գլխավորապես նրանց ռազմավարական շահերով, կայսրության տարածքի մասնատման արդյունքում՝ նրանցից որևէ մեկի՝ Մերձավոր Արևելքում դիրքերի ամրապնդման անցանկալի հեռանկարից խուսափելու անհրաժեշտությամբ: «Երբ ամբողջ Փոքր Ասիան արյունաներկ եղավ, – գրում է նա, – նրանց համար հիրավի անհնար դարձավ գործել Հայաստանում՝ առանց հարցականի տակ դնելու Օսմանյան կայս-

Hamidié, d'après les documents diplomatiques italiens // Revue d'histoire arménienne contemporaine, t. 1, Paris, 1995, p. 33-43.

³⁸⁶ M. Choublier, նշվ. աշխ., էջ 400:

³⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 406:

³⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 419-420:

րության գոյությունը և վտանգելու համընդհանուր առճակատման բռնկումից խուսափելու հնարավորությունը»³⁸⁹:

Հայոց ցեղասպանության պատմությանն առնչվող որոշ հարցեր, սակայն, շատ ավելի սահմանափակ ընդգրկումով, քան Շուբլիեն, քննարկել է նաև իրավաբան Ալբերիկ Կահյուեն (1877-1942)՝ Արևելյան հարցի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրության մեջ³⁹⁰: Հեղինակը, ի տարբերություն, հունական և բուլղարական հարցերի, չի ընդունում Հայկական հարցի գոյությունը և ըստ այդմ՝ Հայոց ցեղասպանությունը չի դիտում իբրև մի իրադարձություն, որը պատճառակցական կապի մեջ է եղել Բարձր Դռանը մեծ անհանգստություններ պատճառած այս հարցի լուծման անհրաժեշտության հետ: Չըմբռնելով Հայկական հարցի իմաստը (հեղինակը չի հիշատակում նույնիսկ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում ամրագրված՝ արևմտահայությանը վերաբերող 16-րդ հոդվածի մասին)՝ Կահյուեն դրա ժխտումը հիմնավորում է արտառոց մի կռվանով, այն է՝ հայ ժողովուրդն, իբր, Բեռլինի պայմանագրի կնքման ժամանակաշրջանում դեռևս չի ունեցել ազգային ինքնագիտակցություն, որը բնորոշ էր միայն եվրոպայում ապաստանած մի քանի վտարանդիների³⁹¹:

Անկախության գաղափարների արմատացումն ու տարածումը, այդուհանդերձ, նա պայմանավորում է թե՛ հայ ժողովրդի հարստահարման սաստկացմամբ (անասելի ծանր հարկեր, գողերին և հարստահարիչներին պատժելու հարցում՝ պետական մարմինների անկարողություն, «մահմեդական հորդաների»՝ հատկապես, Ռուսաստանը լքած և Արևմտյան Հայաստանում հաստատված չերքեզների կողմից հայ բնակչության իրավունքների ոտնահարում և այլն) և թե՛ Բեռլինի վեհաժողովից հետո եվրոպական տերությունների՝ արևմտահայության «զազրելի լուծը» մեղմացնելու հարցում դրսևորած անզորությամբ³⁹²:

Նշելով արտասահմանում հայկական հեղափոխական շարժման վերելքի, մասնավորապես հնչակյան կուսակցության հիմնադրման մասին, Կահյուեն, այնուամենայնիվ, հայ ժողովրդի ազգային-ազա-

³⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 419:

³⁹⁰ A. Cahuet, La question d'Orient dans l'histoire contemporaine (1821-1905), Paris, 1905.

³⁹¹ Նույն տեղում, էջ 462:

³⁹² Նույն տեղում, էջ 463:

տագրական շարժումը, հանիրավի, բնութագրում է իբրև «անջատողական»³⁹³:

Այդուհանդերձ, նրա մոտեցման նշանակալից առավելությունը հայերի նկատմամբ սուլթանի գրաված դիրքորոշման բացահայտումն է: Կահյուլեն խարազանում է 1890-ական թվականներին ստեղծված իրադրության պայմաններում օսմանյան կառավարության՝ հայերի հանդեպ կիրառած քաղաքականությունը, որն «անհրաժեշտ բարենորոգումներ իրականացնելու փոխարեն, դիմել է ծայրահեղ կատաղի միջոցների» և աստիճանաբար թափ առնող հայկական շարժումից ահաբեկված՝ յուրաքանչյուր հայի դիտել իբրև Օսմանյան կայսրության թշնամու³⁹⁴: Այդ հենքի վրա է նա մեկնաբանում տխրահռչակ համիդիե գորամիավորումների կազմավորումը:

Վկայակոչելով «Կապույտ» և «Դեղին» գրքերում հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերը, Կահյուլեն 1890-ական թթ. հայկական զանգվածային կոտորածները դիտում է, փաստորեն, իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող իրադարձություն: Բազմիցս անդրադառնալով 1894-1896 թթ. զանազան վայրերում (Սասուն, Տրապիզոն, Էրզրում, Սեբաստիա, Դիարբեքիր, Մալաթիա և այլն) տեղի ունեցած կոտորածներին, նա պարբերաբար ընդգծում է դրանց կանխատեսված բնույթը³⁹⁵, շեշտում, նույնիսկ կայսրական ապարանքի հարևանությամբ տեղի ունեցող հայկական ջարդերը կասեցնելու հարցում օսմանյան իշխանությունների և բանակի չկամությունը, ջարդարարներին զինելու ուղղությամբ ոստիկանության սպանների և զինվորների գործադրած ջանքերը³⁹⁶: Դիցուք, 1895 թ. Բաբը Ալիի ցույցին հաջորդած կոտորածների առիթով, նա նշում է. «Այս վայրագություններն, ի դեպ, քաջալերել են իշխանությունները, որոնք չեն ցանկացել դրանք կանխել»³⁹⁷:

Կահյուլեի շարադրանքում նշանակալի տեղ է հատկացված մեծ տերությունների քաղաքականության վերլուծությանը: Տարբեր կտրվածքներով նա անդրադառնում է Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին մեծ տերությունների միջամտության խնդրին և հան-

³⁹³ Նույն տեղում:

³⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 464:

³⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 466-469:

³⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 472:

³⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 467:

գում միանգամայն իրատեսական հետևության, այն է՝ եվրոպական պետությունները բացառում են զինված միջամտության գաղափարը: Մեծ տերությունների որդեգրած նման դիրքորոշման պատճառների լուսաբանման հարցում, սակայն, նրա մեկնաբանությունները թերի են, քանզի նա սահմանափակվում է ուշադրությունը գերազանցապես Անգլիայի և Ռուսաստանի շահերի անհամատեղելիության վրա բեռնելով: Այս հարցում հեղինակին հաջողվել է բացահայտել Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ թե՛ անգլիական և թե՛ ռուսական կառավարող շրջանակների ակնկալությունները: Անգլիայի քաղաքականությունը, որը մեծ շահագրգռվածություն էր հանդես բերում բարենորոգումների միջոցով արևմտահայության իրավիճակը բարելավելու հարցում, որպեսզի Հայաստանը մնար օսմանյան վարչակարգի տիրապետության տակ՝ նա իրավամբ պայմանավորում է բրիտանական կառավարության՝ Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի առաջխաղացմանը դիմակայելու մտադրությամբ³⁹⁸: Ինչ վերաբերում է ինքնակալության քաղաքականությանը, ապա Կահյունեն այն հիմնավորում է «ցանկալի» տարածաշրջանն իր ազդեցության ոլորտում պահելու Ռուսաստանի շահագրգռվածությամբ՝ այնտեղ իր տիրապետությունը հաստատելու հեռահար ակնկալությամբ³⁹⁹:

Հեղինակը, սակայն, շրջանցում է Ֆրանսիայի քաղաքականության վերլուծությունը, որը համահունչ էր նրա դաշնակից Ռուսաստանի դիրքորոշմանը և հանգում էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը: Ըստ այդմ՝ կայսրության ներքին գործերին զինված միջամտությունն անհարիր էր Ֆրանսիայի ռազմավարական շահերին: Ի դեպ, հեղինակի պնդումը, ըստ որի՝ եվրոպական հասարակական կարծիքը «համառորեն» արտահայտվում էր հօգուտ զինված միջամտության⁴⁰⁰, ամենևին չի համապատասխանում իրականությանը, առավել ևս, որ այդ հավաստումը նա չի հիմնավորում որևէ փաստով: Այս առիթով իմաստ ունի նշել, որ նույնիսկ հայ ժողովրդի՝ ֆրանսիացի ջերմեռանդ պաշտպանները (սակավաթիվ բացառություններով), որոնց գործունեությանը կանդրադառնանք ստորև, երբևէ չեն սատարել զինված միջամտության և դրանից անխուսափելիորեն բխող՝ Օսմանյան կայսրության մասնատման գաղափարը:

³⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 465:

³⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 464-465:

⁴⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 464:

Նկատենք նաև, որ տերությունների կրավորական քաղաքականության ետնախորքի վրա, Կահյունեն հմտորեն բացահայտում է հայկական նահանգներում բարենորոգումների իրականացմանն առնչվող՝ Բարձր Դռանը մեծ տերությունների հղած բողոքներն անտեսելու հարցում օսմանյան գահակալի դիրքորոշման հիմնական պատճառը. «Սուլթանը գիտեր,– նշում է նա,– որ իր կառավարության դեմ հարկադրական միջոցներ կիրառելու հարցում տերությունների միջև համաձայնություն գոյություն չունի»⁴⁰¹: Բացի դրանից, նրա ուշադրությունից չի վրիպել նաև Աբդուլ Յամիդին խիստ բնորոշ խուսանավելու հակումը, որն անհրաժեշտության դեպքում, առկա իրավիճակը լիցքաթափելու մտադրությամբ՝ տերությունների դեսպաններին անվարան սին խոստումներ էր շռայլում, կապված քրիստոնյաների կացության բարելավման, բարենորոգումների իրականացման հետ:

Ինչպես տեսնում ենք, թեպետ Կահյունեն ամբողջությամբ չի ընկալել Չայկական հարցի իմաստը, նույնիսկ ժխտել է դրա գոյությունը, իսկ երբեմն սահմանափակվել ոչ սպառնիչ մեկնաբանություններով, իր շարադրանքում, այդուհանդերձ, ընդհանուր առմամբ, հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում Օսմանյան կայսրությունում սկիզբ առած Չայոց ցեղասպանության գործընթացի և դրան հարակից որոշ էական հիմնահարցերի մասին:

1890-ական թվականների հայկական կոտորածներին թռուցիկ անդրադարձ է կատարել նաև միջազգային իրավունքի մասնագետ և դիվանագետ Է. Էնգելհարդը՝ Չայկական հարցին նվիրված վերլուծական հոդվածում: Խորամուխ չլինելով իրադարձությունների նկարագրության մեջ, նա փոխարենը բացահայտել է Չայոց ցեղասպանության պատմությանն առնչվող մի շարք էական հանգամանքներ, ինչն ավելի կարևոր է:

Էնգելհարդը Չայկական հարցի ծագումն իրավացիորեն պայմանավորում է 1870-ական թվականներին տեղի ունեցած դիվանագիտական մեքենայություններով, իսկ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի վերանայման գլխավոր մեղավոր համարում՝ Ռուսաստանի առաջխաղացման հեռանկարից ահաբեկված Մեծ Բրիտանիային⁴⁰²: Նրա հիմնական արժանիքներից է արևմտահայության անելանելի կացության հիմնավոր մեկնաբանումը Բեռլինի վեհաժողովում:

⁴⁰¹ Նույն տեղում, էջ 461:

⁴⁰² E. Engelhard, La question arménienne // «Revue générale de Droit International Public», 1895, t. II, p. 298-299.

ղովին հաջորդած ժամանակաշրջանում, եվրոպական դիվանագիտության թողտվությամբ նրա նկատմամբ օսմանյան վարչակարգի կիրառած սոցիալական և տնտեսական հարստահարումների, ազգային խտրականության փաստումը, ինչը միանգամայն համահունչ է նրա կողմից ներկայացված՝ Օսմանյան կայսրությունում տիրող անիշխանության և օրինականության բացակայության ընդհանուր համայնապատկերին⁴⁰³:

Այս պայմաններում օրինաչափ է, որ 1894 թ. Սասունի ընթատությունը, հեղինակը պատճառաբանում է սոսկ հարկերի գանձման հարցում օսմանյան պաշտոնյաների չարաշահումներով, ցավով արձանագրելով, որ տեղեկատվության բացակայության պատճառով «հայկական վայրագություններին» վերաբերող իրական ճշմարտությունը եվրոպացիներին մնում է դեռևս անհայտ, թեպետ միաժամանակ կասկած իսկ չի տածում, որ դրանց համեմատությամբ «բուլղարական վայրագությունները» կարող են լինել սոսկ աննշանակալից սպանություններ⁴⁰⁴: Նման անկողմնակալ հավաստումներով հեղինակը, փաստորեն, հերքում է թե՛ իր ժամանակակից և թե՛ հետագա տասնամյակների պատմության կեղծարարների որոշ հիմնական դրույթներ:

Ի դեպ, ավելորդ չէ նշելը, որ հայկական ապստամբության սին վարկածը հերքելուց զատ, իրավաբան Էնգելհարդը խոսքը կենտրոնացնում է նաև մեկ այլ խիստ էական հանգամանքի վրա, ընդգծում, որ հայերը հավակնում էին սոսկ «սահմանադրական ազատությունների»⁴⁰⁵, ակնարկելով, հավանաբար, 1876 թ. Աբդուլ Յամիդի թեականորեն հռչակած սահմանադրությունը և դրանով իսկ անուղակիորեն շեշտում հայերի՝ կարծեցյալ անջատողական ձգտումների անհավանականությունը:

Մանրամասնեցք Էնգելհարդի մոտեցման՝ հիշատակության արժանի ևս մեկ առանձնահատկություն. իր հնարավորությունների սահմաններում նա ջանում է առաջադրել հայ ժողովրդին ճգնաժամային իրավիճակից փրկելու՝ իր համոզմամբ միակ հնարավոր տարբերակը, և ըստ այդմ՝ թափանցում Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների ճակատագրին առնչվող հարցերի խրթին քառուղիների մեջ: Լինելով Օսմանյան կայսրության վարչական ապակենտրոնացման կողմնակից, նա հանդես է գալիս միջազգային հանձնա-

⁴⁰³ Նույն տեղում, էջ 299, 305:

⁴⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 300:

⁴⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 305:

խմբի ջանքերով հայկական նահանգներին ինքնավարություն հատկացնելու առաջարկությամբ՝ Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանման պայմաններում⁴⁰⁶: Նշենք, որ կայսրության տարածքում ընդգրկված տարբեր նահանգներին վարչական ինքնավարություն տրամադրելու հարցը քննարկվել է դեռևս 1876 թ. օսմանյան սահմանադրության ծրագրի մշակման ընթացքում, սակայն, որևէ դրական արդյունքի չի հանգեցրել: Միդխատ փաշայի դրվատանքի արժանի առաջարկությունն այս առնչությամբ մերժվել է տարբեր քաղաքական կողմնորոշումներ ունեցող թուրք պետական գործիչների կողմից⁴⁰⁷: Էնգելհարդը, հավանաբար, դրան անտեղյակ չի եղել, հանգամանք, որը և նրան դրդել է կայսրության կազմում ընդգրկված ժողովուրդների համար կենսական այս խնդրին՝ միջազգային հանրության միջամտությամբ լուծում տալու առաջարկությամբ հանդես գալու:

Ի վերջո, շրջանցելով արևմտահայության նկատմամբ սկիզբ առած ցեղասպան գործընթացի մանրամասների թվարկումը, որոնք հեղինակին դեռևս հայտնի չեն եղել, Էնգելհարդը, ինչպես տեսանք, փոխարենը, Հայկական հարցը քննարկում է շատ ավելի կարևոր տեսանկյուններից, փորձում հիմնավորել տարբեր ժողովուրդների, այդ թվում հայերի համար կայսրությունում տիրող խառնաշփոթ իրավիճակի բարելավման անհրաժեշտությունը՝ սկզբունքային վարչական փոփոխությունների կիրառման միջոցով: Նշենք, որ իր ժամանակակիցների թվում նա մեզ հայտնի միակ հեղինակն է, որն ուշադրությունը կենտրոնացրել է այս խիստ էական խնդրի վրա՝ հայերի իրավիճակի բարելավման հարցի քննարկումը տեղափոխելով Օսմանյան կայսրության վարչական ապակենտրոնացման հարթություն: Դա Էնգելհարդի մոտեցման ամենադրվատելի կողմերից է, ինչը և պայմանավորում է նրա հողվածի կարևորությունը:

Բոլորովին այլ դիրքերից է Հայկական հարցին առնչվող մի շարք խնդիրներ մանրամասն քննարկել դիվանագետ կոմս Ժան-Բատիստ Շոդորդին (1826-1899) «Ֆրանսիան և Արևելյան հարցը» փոքրածավալ, սակայն ինքնատիպ հարցադրումներով հագեցված գրքույկում: Հեղինակը՝ հանրապետականների նշանավոր առաջնորդ Լեոն Գամբետայի վարչապետության կարճատև ժամանակաշրջանում (1881 թ. նոյեմբեր – 1882 թ. հունվար) վարել է Սանկտ-

⁴⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 306:

⁴⁰⁷ Մանրամասն տե՛ս **И. В. Фадеева**, *Мидхат-паша. Жизнь и деятельность*. М., 1977, с. 83-84:

Պետերբուրգում Ֆրանսիայի դեսպանի պաշտոնը, սակայն իշխանափոխությունից հետո հրաժարական տվել⁴⁰⁸: Իբրև դիվանագետ, նա Հայկական հարցը վերլուծում է գլխավորապես Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականության ետնախորքի վրա: Թե՛ Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության գերակա ուղղություններին և թե՛ ֆրանս-ռուսական հարաբերություններին առնչվող՝ Ռուսաստանում երրորդ հանրապետության նախկին դեսպանի վերլուծություններն ունեն իր պետության որդեգրած սկզբունքների նկատմամբ խիստ քննադատական միտում: Այս առումով, Շոդորդի մոտեցումը մեծապես զանազանվում է նրա ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանների և գործիչների՝ պետական քաղաքականությամբ հիմնականում հավանության արժանացնելու, առավել ևս այն հիմնավորելու դիրքորոշումից:

1890-ական թվականներին Հայկական հարցում Ֆրանսիայի՝ հայ ժողովրդի շահերին չհամապատասխանող քաղաքականության մեկնաբանությունն ածանցվում է Շոդորդիի՝ ռուս-ֆրանսիական հարաբերությունների հայեցակարգին: Հայկական հարցին առնչվող խնդիրները նա քննարկում է 1891-1893 թթ. ռուս-ֆրանսիական դաշինքի հետևանքով ձևավորված միջպետական հարաբերությունների հենքի վրա: Հատկանշական է, որ Շոդորդին, ի տարբերություն իր ժամանակակիցների հանդես է գալիս իբրև ռուս-ֆրանսիական դաշինքի շրջանակում՝ Ռուսաստանի նկատմամբ Ֆրանսիայի գրաված ստորադասի կարգավիճակի դատափետող, որի հետևանքով վերջինս, ինչպես նա համոզիչ ձևով հիմնավորում է, վերածվել էր, փաստորեն, ինքնակալության կամակատարի:

Ուստի Արևելյան հարցի քննարկման խնդրում ևս, հեղինակը Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությունն ամբողջությամբ պայմանավորում է նրա դաշնակից Ռուսաստանի քաղաքականությամբ և ըստ այդմ՝ անհրաժեշտ համարում համառոտակի մեկնաբանել ինքնակալության՝ Օսմանյան կայսրության հանդեպ գրաված դիրքորոշումը: Շոդորդին անողորք քննադատության է ենթարկում Ֆրանսիայի դաշնակցի՝ սուլթանի հանդեպ որդեգրած ընդգծված հովանավորական քաղաքականությունը, որը հանգում էր Օսմանյան կայսրության գործերին չմիջամտելուն և լայն հնարավորություններ էր ընձեռում Աբդուլ Համիդին կոտորելու քրիստոնյաներին⁴⁰⁹: Ռուսաստանի ստանձնած անտարբեր դիտորդի կարգավիճակը կոմս

⁴⁰⁸ Chaudordy c^{te} de, La France et la question d'Orient, Paris, 1897, p. 6.

⁴⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 2-3:

Շողորդին մեկնաբանում է Օսմանյան կայսրությունում գործող «վատթար վարչության» միջոցով այն քայքայելու ինքնակալության ցանկությանը, ինչը նրան հնարավորություն կտար, բարենպաստ առիթի ընձեռնան պարագայում, այն վերածել «կախյալ պետության»: Այս ասպարեզում Ռուսաստանի քաղաքականության բացահայտման կապակցությամբ նա առաջադրում է ընդունելի մեկնաբանություններ, որոնք, ընդհանուր առմամբ, համահունչ են, ինչպես կտեսնենք ստորև, նրա ժամանակակիցներից ժան ժորեսի բացատրություններին:

Ինչ վերաբերում է կայսրության տարածքում բնակվող քրիստոնյա ժողովուրդների հանդեպ Ռուսաստանի գրաված դիրքորոշմանը, ապա այս հարցում ևս Շողորդին ցուցաբերում է քննադատական մոտեցում և մատնանշում, որ ի տարբերություն հայերի ու հույների՝ ինքնակալությունը հովանավորում էր միայն սլավոնական ժողովուրդներին⁴¹⁰:

Ֆրանսիայի թրքամետ քաղաքականությունը Հայկական հարցում կոմս Շողորդին միանգամայն իրավամբ դիտում է իբրև Ռուսաստանին սիրաշահելու դրսևորում և այն ենթարկում անողոք քննադատության: Նա երրորդ հանրապետության՝ վարչապետ ժյուլ Մելիհի կառավարության 1896 թ. ապրիլից իշխանության ղեկի մոտ գտնվող կոպիտ սխալներից է համարում հայկական կոտորածների շուրջ կատարյալ լռության պահպանումը: Հայկական կոտորածներին առնչվող հարցում Ֆրանսիական մամուլի պահպանած լռությունը Շողորդին մեկնաբանում է ոչ այնքան սուլթանի գործադրած ջանքերով (ինչպես իր ժամանակակիցները), որն, իրոք, կաշառել էր արևմտյան, մասնավորապես ֆրանսիացի լրագրողներին, որքան ֆրանսիական կառավարության քաղաքականությամբ, որը խոչընդոտել է արձագանքել իրադարձությանը և «հանրությանը տեղեկացնել սարսափներին»: Իսկ ինչ վերաբերում է «Դեղին գրքի» հրատարակությանը, հեղինակը շրջանցելով դրա լույս ընծայման հանգամանքները (հատկապես ֆրանսիացի պատգամավորների մեծ լուծման այս հարցում), ինչը նրա ակնհայտ բացթողումներից է, սահմանափակվում է միայն հավաստելով փաստաթղթերի այս ժողովածուի տպագրության փաստը մեծ ուշացումով՝ 1894-1896 թթ. «առանց ընդմիջումների շարունակված կոտորածների սկզբից ավելի քան երկու տարի անց»⁴¹¹:

⁴¹⁰ Նույն տեղում, էջ 3:

⁴¹¹ Նույն տեղում, էջ 7-8:

Շողորդին դրվատում է «այլախոհ» դեսպան Կամբոնի ջանքերը, որն իր ճեպագրերում պարբերաբար լուսաբանել է Հայոց ցեղասպանության գործընթացը, ինչը միանգամայն օրինաչափ է, եթե նկատի ունենանք հեղինակի խիստ քննադատական դիրքորոշումը պետական քաղաքականության հանդեպ, դեսպանի վկայությունները բնորոշում է իբրև հստակ և ճշգրիտ: Նա առանձնահատուկ ուշադրություն է բեռնում Կամբոնի և Հանտոյի՝ հայկական կոտորածների առնչությամբ որդեգրած դիրքորոշումների միջև առկա որոշ զանազանությունների վրա, մասնավորապես ընդգծելով, որ դեսպանն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ հարկադրական միջոցներ կիրառելու կողմնակիցն է, (թեև չի մեկնաբանում, որ վերջինս ևս, ինչպես և նախարարը, չէր սատարում հարցի լուծման՝ զինված միջամտության հնարավոր տարբերակը)⁴¹²:

Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու հարցում արդեն հեղինակը դատափետում է Երրորդ համրապետության արտաքին քաղաքականությունն իրականացնող Հանտոյին, որն «ընդդիմանում էր հարկադրական միջոցների կիրառմանը», խոսում սուլթանի անձնական իշխանությանը հարգալից վերաբերվելու, հայտարարում Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման անհրաժեշտության և յուրաքանչյուր condominium-ի ու տերությունների տարանջատ գործողությունները մերժելու մասին⁴¹³:

Հիանալիորեն կողմնորոշվելով Աբդուլ Համիդի խորամանկ քաղաքականության ծալքերում, դիվանագետ Շողորդին օսմանյան գահակալի հետ բարենորոգումների անցկացման շուրջ բանակցություններ վարելը համարում է սոսկ ժամավաճառություն, քանզի համոզված է, որ «նա դրանք չի իրականացնի»⁴¹⁴: Ըստ այդմ՝ Շողորդին իրավամբ հավաստում է, որ Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությունը ճանապարհ է հարթում հայկական կոտորածների ծավալման համար: Տոգորված առկա իրավիճակը շտկելու ցանկությամբ՝ նա հակադրվելով պետական քաղաքականությանը, հանդես է գալիս իբրև սուլթանի նկատմամբ հարկադրական միջոցների կիրառման կողմնակից: Սակայն, նա ցավով փաստում է հայ ժողովրդի փրկությանը միտված նման քաղաքականության հանդեպ ֆրանսիական կառավարության ժխտողական վերաբերմունքը և

⁴¹² Նույն տեղում, էջ 8:

⁴¹³ Նույն տեղում, էջ 9:

⁴¹⁴ Նույն տեղում:

այն մեկնաբանում ռուսական ինքնակալության միևնույն՝ չմիջամտելու քաղաքականությանը սատարելու՝ Երրորդ հանրապետության ղեկավարների ցանկությամբ⁴¹⁵:

Խիստ քննադատելով Ֆրանսիական կառավարության նման դիրքորոշումը, Շոդորդին առաջարկում է հարցի լուծման իր տարբերակը, որը հանգում է Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի համատեղ ջանքերի գործադրմամբ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ այնպիսի քաղաքականության մշակմանը, որը համատեղելի լինի Ֆրանսիայի ավանդական քաղաքականության սկզբունքներին, այն է՝ քրիստոնյաների շահերի պաշտպանությանը և նպաստի բարենորոգումների իրականացմանն Օսմանյան կայսրությունում⁴¹⁶: Այս հարցում, սակայն, Շոդորդիի մոտեցումը հեռու է իրատեսական լինելուց, ինչը կարելի է բացատրել Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության ակունքների բացահայտման նրա խիստ սահմանափակ մոտեցմամբ: Ըստ նրա ոչ համոզիչ մեկնաբանությունների՝ Ֆրանսիայի ավանդական քաղաքականությունը միշտ միտված է եղել քրիստոնյաների, ինչպես նաև թուլյերի և ճնշվածների շահերի պաշտպանությանը⁴¹⁷: Ելնելով այս անիրատեսական հայեցակարգից, նա ամբողջությամբ անտեսում է Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման առնչությամբ պետական քաղաքականության գերակա ուղղությունը կյանքի կոչած Ֆրանսիայի ռազմավարական, մասնավորապես ֆինանսական շահերը և դրանք ածանցում բացառապես Չանոտոյի՝ սուլթանի և մահմեդականների հանդեպ հիրավի դրսևորած խիստ բարյացակամ վերաբերմունքին⁴¹⁸:

Այս պայմաններում, հարկ է քննարկել Շոդորդիի՝ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման խնդրին տված մեկնաբանությունները, որին անքակտելիորեն շաղկապվում է Չայկական հարցը: Այս հարցում ևս հեղինակի դիրքորոշումն ամենևին համահունչ չէ նրա ժամանակակիցների մոտեցմանը, քանզի նա այն մեկնաբանում է պետական քաղաքականությանը տրամազծորեն հակասող դիրքերից և տոկ իր մեծ զարմանքը հայտնում այն համառության կապակցությամբ, որով Ֆրանսիա-

⁴¹⁵ Նույն տեղում, էջ 10:

⁴¹⁶ Նույն տեղում, էջ 11:

⁴¹⁷ Նույն տեղում, էջ 4:

⁴¹⁸ Նույն տեղում, էջ 28-29:

կան կառավարությունը հետամուտ էր կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման քաղաքականությանը: Նշենք, որ այս պարագայում հեղինակը խոսքը կենտրոնացնում է հատկապես Կրետեի աղմկահարույց հարցի վրա և խստագույնս դատապարտում ֆրանսիական կառավարությանը Կրետեի՝ Հունաստանին միացմանն ընդդիմանալու համար, ինչն արվում էր հանուն Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման վարդապետության: Իր ժխտական վերաբերմունքն այս քաղաքականության հանդեպ հիմնավորելու համար նա վկայակոչում է ավելի քան քսանհինգ տարում այդ սկզբունքի խախտման փաստը⁴¹⁹, իսկ Հանոտոյի որդեգրած դիրքորոշումն այս հարցում անվանում «անորոշ»⁴²⁰:

Ակնհայտ է, որ կոմս Շոդորդիի՝ Արևելյան, այդ թվում Հայկական հարցին լուծում տալու առաջադրած տեսակետները ոչ միայն չեն համապատասխանում պետական քաղաքականության ուղղությանը, այլև միանգամայն անհարիր են այն սատարող՝ իր ֆրանսիացի ժամանակակիցների ճնող մեծամասնության տեսակետին: Շոդորդիի՝ պետական քաղաքականության հանդեպ դրսևորած նման քննադատական վերաբերմունքը կարելի է, հավանաբար, բացատրել նրա արմատական հանրապետական հայացքներով, հակառակ պարագայում՝ Գամբետայի վարչապետության օրոք նա չէր նշանակվի Ռուսաստանում Ֆրանսիայի դեսպան: Ուստի՝ բացահայտ հետադիմական քաղաքականություն իրականացնող Սելինի գլխավորած կառավարությանը⁴²¹ ընդդիմության մեջ գտնվող Շոդորդիի՝ նշավակելու իրողությունն օրինաչափ է: Ամեն դեպքում, իր հնարավորությունների սահմաններում, կոմս Շոդորդին արել է հնարավոր ամեն ինչ, հանուն հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության՝ նրա պատմության ճակատագրական ժամանակաշրջանում:

Հայոց ցեղասպանության պատմությանն առնչվող տարբեր հիմնահարցեր ֆրանսիացի որոշ հեղինակներ հպանցիկ քննարկել են

⁴¹⁹ Նույն տեղում, էջ 26:

⁴²⁰ Նույն տեղում, էջ 25:

⁴²¹ Այդ մասին տե՛ս **А. З. Манфред**, Третья республика (1871-1899 годы).— История Франции в трех томах, М., 1973, т. 2, с. 507-508; **В. И. Антюхина-Московченко**, նշվ. աշխ., էջ 221:

նաև Աբդուլ Չամիդին նվիրված կենսագրականներում: Անտարակույս, հարցերի ընդգրկման և գիտական վերլուծության խորության առումներով այս բնույթի աշխատությունների հեղինակները մեծապես գիջում են նախորդներին, սակայն, նրանց գրչին պատկանող ուսումնասիրությունները ևս զուրկ չեն հետաքրքրությունից:

Հայոց ցեղասպանությունը, հիրավի, բարդ գործընթաց է, որն ունեցել է զանազան դրդապատճառներ, որոնցից մեկն իրավամբ նկատել է Պոլ դը Ռեգլան: Համիդյան կոտորածների մեկնաբանման հարցում ձեռնպահ մնալով համակողմանի մոտեցում ցուցաբերելուց, նա, սակայն, ի տարբերություն այլոց, ուշադրությունը կենտրոնացնում է մեկ այլ էական հանգամանքի վրա և դրանք պատճառաբանում սուլթանի՝ Օսմանյան կայսրությունում հայերի ծավալած ֆինանսական, արդյունաբերական և առևտրական գործունեությունը կասեցնելու մտադրությամբ: Դրանով է նա մեկնաբանում Աբդուլ Չամիդի հրահրած սարսափազդու կոտորածը, որը «երբևէ հայտնի է եղել» և որի արդյունքում Օսմանյան կայսրությունը զրկել է՝ հատկացված ամնշան ազատությունների վրա խարսխված, հայ ժողովրդի աջակցությունից⁴²²: Ակնհայտ է, որ Հայոց ցեղասպանության պատճառների վերլուծության հարցում նրա մոտեցումը խիստ սահմանափակ է, այդուհանդերձ, նրա արժանիքը դրանցից միայն մեկի բացահայտումն է, որն անտեսելը միանգամայն անհարկի է:

Ցեղասպանությանն առնչվող որոշ հարցեր թռուցիկ արտացոլվել են նաև Աբդուլ Չամիդին նվիրված՝ Ժորժ Դորիսի գրչին պատկանող կենսագրական ուսումնասիրության մեջ, որտեղ անկողմնակալորեն վերհանված են սուլթանի քաղաքականության զանազան ծալքերը և ուրվագծված է նրա իրական դիմագիծը⁴²³: Հեղինակն իրավամբ գտնում է, որ ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ վարած քաղաքականության ասպարեզում սուլթանն ի սկզբանե որդեգրով «divide et impera» սկզբունքը՝ վերացնում էր այն արտոնությունները, որոնք կայսերական հրովարտակներով հատկացվել

⁴²² P. de Réglé, *Au pays de l'espionnage. Les sultans Mourad V et Abdul-Hamid II*, Paris, 1902, p. 129.

⁴²³ G. Dorys, *Abdul-Hamid intime*, Paris, 1901 ; 2ème éd. 1903 (մենք կիղենք գրքի երկրորդ հրատարակությունը): Ըստ ժամանակակիցների հավաստման՝ Դորիս կեղծանվամբ հանդես է եկել ֆրանսիացի լրագրող Ալեքսանդր Ադոսիդեսը: Այդ մասին տե՛ս À propos « d'Abd-ul-Hamid intime » // « Pro Armenia », 25 avril 1901 ; «Անահիտ», 9 տարի, 1901, թիվ 1, էջ 3:

էին ոչ մահմեդական համայնքներին⁴²⁴: Նա հիշատակում է 1895 թ. Աբդուլ Յամիդի՝ «Բոսֆորի ալիքները բոլոր հայերի արյամբ բոսորագույն դարձնելուն» առնչվող հայտարարությունը և դրանով ընդգծում ցեղասպանության կանխամտածված բնույթը⁴²⁵, 1896 թ. ծավալված իրադարձություններն անվանում «մեծ կոտորած»⁴²⁶:

Տալով՝ իր ամբողջ գործունեության ընթացքում «Պետությունը ես եմ»⁴²⁷ և «Ինձնից հետո թեկուզ ջրհեղեղ» կարգախոսներով առաջնորդված օսմանյան գահակալի գործունեության ընդհանուր գնահատականը, հեղինակը, մասնավորապես նշում է. «Իր հարազատներին, ինչպես նաև իր հպատակներին նա միայն երկյուղ ու սարսափ է ներշնչել և թե՛ յուրայինների և թե՛ իր ժողովրդի համար կմնա իբրև այնպիսի մի բռնակալ, ինչպիսին է ամբողջ մարդկության համար, իսկ պատմության առջև՝ իբրև կարմիր սուլթան»⁴²⁸:

Աբդուլ Յամիդի ներքին և արտաքին քաղաքականությանն առնչվող մի շարք հարցեր մակերեսորեն քննարկում է բարոն Յ. դը Շվիտերը՝ օսմանյան գահակալների գործունեությանը նվիրված աշխատության մեջ⁴²⁹: Հեղինակը, սակայն, ուշադրությունը կենտրոնացնելով սուլթանի կազմակերպած զանազան պալատական դավերի, քաղաքական հակառակորդների հետ հաշվեհարդար տեսնելու հարցերի վրա, շրջանցում է նրա ազգային քաղաքականությանն առնչվող խնդիրների մանրամասն արծարծումը և սահմանափակվում համառոտ դիտարկումներով: Նա սուսկ թռուցիկ հիշատակում է XIX դարում Օսմանյան կայսրության կրած տարածքային կորուստների, արաբական աշխարհում, Ալբանիայում, Կրետեում՝ Բարձր Դռան տիրապետության դեմ բռնկված ապստամբությունների, ինչպես նաև «հայերի կոտորածների» մասին, որոնք բնորոշում է իբրև «կայսրությունը ցնցած ավելի աղետալի, քան արտաքին պատերազմները՝ իրադարձություններ»⁴³⁰: Օսմանյան վարչությունում տիրող կատարյալ անիշխանության և կաշառակերության հենքի վրա նա ընդգծում է սուլթանի կամազրկության հանգամանքը, ինչի հե-

⁴²⁴ G. Dorys, նշվ. աշխ., էջ 63:

⁴²⁵ Նույն տեղում, էջ 73:

⁴²⁶ Նույն տեղում, էջ 73, 98:

⁴²⁷ Նշենք, որ Լյուդովիկոս XIV-ին վերագրվող այս թևավոր խոսքերը մտացածին են: Այդ մասին տե՛ս **А. В. Чудинов**, Французская революция. История и мифы, М., 2007, с. 87:

⁴²⁸ G. Dorys, նշվ. աշխ., էջ 271:

⁴²⁹ Le baron H. de Schwiter, Trois sultans. D'Abdul-Aziz à Abdul-Hamid, Paris, 1900.

⁴³⁰ Նույն տեղում, էջ 51:

տևանքով տառապող ժողովուրդները կնքում են իրենց մահկանացուն⁴³¹: Այլ կերպ ասած՝ օսմանյան վարչակարգի լծի տակ հեծող ժողովուրդների անելանելի կացությունը, նրանց նկատմամբ կիրառվող բռնությունները, հալածանքները և զանգվածային կոտորածները, որոնց թվում հեղինակն, ի դեպ, հիշատակում է միայն հայերի բնաջնջման մասին, նա ամենևին չի պայմանավորում Բարձր Դռան պետական քաղաքականությամբ:

Փոխարենը, բարոն Յ. դը Շվիտերը մանրամասնորեն քննարկում է ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ուղիները և հավատարիմ Ֆրանսիայի ռազմավարությանը՝ առաջադրում մեծ թվով բարենորոգումների շտապ իրականացում, Օսմանյան կայսրության՝ մեծ տերությունների համար խիստ անցանկալի տրոհումը կանխելու նպատակով, որն, ըստ նրա անիրատեսական հավաստման՝ մի քանի տարիների, եթե ոչ ամիսների հարց էր դարձել: «Հարկ է, մի խոսքով,՝ գրում է նա,՝ որ կայսրությունում դադարեն իշխել բռնակալությունը, կամայականությունը և կաշառակերությունը»⁴³²: Նույնիսկ Աբդուլ Համիդին անվանելով «այն երկրի դահիճը, որը նա կոչված էր ղեկավարելու», հեղինակն առաջարկում է նրան գահընկեց անել և այդ եղանակով շտկել աղետալի իրավիճակը, որի հետևանքով Թուրքիան հեռու չէ կործանումից⁴³³: Ակնհայտ է, որ հեղինակի հիմնական նպատակը եղել է ոչ թե Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող ժողովուրդների անելանելի կացության վերլուծությունը, այլ կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման հիմնավորումը: Ըստ այդմ՝ ինչպես և Ֆրանսիացի ժամանակակիցներից շատերը, նա հանդես է գալիս իբրև տառապանքներ կրող և բնաջնջվող ժողովուրդների վիճակի բարելավմանն ուղղված բարենորոգումների իրականացման ջերմեռանդ կողմնակից:

Մեր թեմայի ուսումնասիրության կտրվածքով նվազ հետաքրքրություն է ներկայացնում օսմանյան նախկին պաշտոնյա Պ. Ֆրենոնի՝ Աբդուլ Համիդի գահակալությանը նվիրված աշխատությունը, թեև նրան ևս հաջողվել է հիմնավորապես բացահայտել Օսմանյան կայսրությունում առկա իրավիճակը⁴³⁴: Հայոց ցեղասպա-

⁴³¹ Նույն տեղում, էջ 52:

⁴³² Նույն տեղում:

⁴³³ Նույն տեղում, էջ 53:

⁴³⁴ P. Frémont, Abd ul-Hamid et son règne. Par un ancien fonctionnaire ottoman, Paris, 1895.

նությունը, ինչպես նաև քրիստոնյա ժողովուրդների բնաջնջման փաստը չդարձնելով ուսումնասիրության նյութ, հեղինակը բավարարվում է Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող քրիստոնյա հպատակների ոչնչացմանն առնչվող թռուցիկ ակնարկներով⁴³⁵: Ուրվագծելով Օսմանյան կայսրությունում տիրող բռնակալական վարչակարգի մանրամասն և արժանահավատ պատկերը (պետական մարմինների չարաշահումներ, իշխանության ներկայացուցիչների գործադրած բռնություններ, աստիճանավորների շրջանում կաշառակերության աճ, ավազակության և գողության անմախադեպ ծավալում), հեղինակն, ըստ էության, որևէ զանազանություն չի նշմարում այն կացությունների միջև, որոնցում գտնվել են սուլթանի մահնեդական և քրիստոնյա հպատակները: Հակառակ դեպքում, նա չէր հավաստի, որ «առաջինները տառապում են նույնքան, եթե ոչ ավելի, քան երկրորդները, սակայն որևէ մեկը նրանց հարցը եվրոպական հասարակական կարծիքի դատին չի ներկայացնում»⁴³⁶:

Ելնելով շարադրանքից, կարելի է ենթադրել, որ Օսմանյան կայսրությունում տիրող իրավիճակին քաջածանոթ հեղինակն, ըստ էության, շրջանցել է քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ համիդյան վարչակարգի կիրառած հալածանքների և կոտորածների մանրամասն քննարկումը՝ տուրք տալով, հավանաբար, ֆրանսիական կառավարության թրքամետ քաղաքականությանը կամ կատարել է հատուկ պատվեր:

Աբդուլ Համիդ II-ի կենսագրականների թվում հարցադրումների ինքնատիպությամբ առանձնանում է գրող և լրագրող ժոզեֆ Դենեի (1851-1916) վիճահարույց, սակայն, հետաքրքիր հոդվածը⁴³⁷: Նա, փաստորեն, սուլթանի միակ կենսագիրն է, որը ձեռնպահ մնալով օսմանյան գահակալի քաղաքական գործունեությանն առնչվող փաստերի, այդ թվում հայ ժողովրդի դեմ կիրառած ցեղասպան քաղաքականության մանրամասների թվարկումից, հարցերը քննարկում է բավականին հետաքրքիր՝ սոսկ նրա՝ իբրև պետական գործչի հոգեբանության վերլուծության հենքի վրա:

Դենեն, ի դեպ, ոչ միայն 1890-ական թվականներին հայկական կոտորածների իրականացման ընթացքում Կոստանդնուպոլիս այցելած ֆրանսիացի սակավաթիվ ժամանակակիցներից է, ինչը նրան հնարավորություն է ընձեռել տեղում ծանոթանալու իրավիճակին,

⁴³⁵ Նույն տեղում, էջ 98-100:

⁴³⁶ Նույն տեղում, էջ 45:

⁴³⁷ J. Denais, Le sultan, Paris, 1897.

այլև եզակիներից է, որը հյուրընկալվել է անձամբ սուլթանի կողմից և արժանացել նրա լավագույն ընդունելությանը⁴³⁸: Այդ հանգամանքը, սակայն, նրան ամենևին չի խանգարել իր մոտեցման շրջանակում անկողմնակալ դիրքերից քննարկելու իր նկատմամբ խիստ բարեհաճ վերաբերմունք ցուցաբերած Աբդուլ Չամիդի հոգեբանության առանձնահատկությունները և բացահայտել, ըստ իր հանդգման, միայն այդ հանգամանքով պայմանավորված՝ հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականության ակունքները:

Այլազգի օսմանահպատակների հանդեպ առհասարակ Աբդուլ Չամիդի որդեգրած քաղաքականությունն անհարկի ածանցելով միայն նրա հոգեբանությանը, Դենեն սուլթանի քաղաքական գործունեությունը մեկնաբանում է խիստ սահմանափակ կտրվածքով՝ ժանրության կենտրոնը տեղափոխելով բացառապես նրա հոգեկան կերտվածքի և մարդկային տարօրինակությունների ուսումնասիրության հարթություն: Ըստ այդմ՝ պատահական չէ, որ հեղինակը մեծ տեղ է հատկացնում գլխավորապես առօրեական կյանքում Աբդուլ Չամիդի վարքագծի մանրամասների քննարկմանը, ընդգծելով նրան խիստ բնորոշ ավելորդ զգուշությունը, սեփական անձի անվտանգության հետ կապված՝ նրա մոտ արմատացած ծայրահեղ մտավախությունը⁴³⁹, որը ժամանակի ընթացքում վերածվել է հետապնդման բարդությի⁴⁴⁰:

Ելնելով Աբդուլ Չամիդի գործունեության վերլուծության իր հայեցակարգից, Դենեն թե՛ օսմանյան վարչակարգի քաղաքականության և թե՛ Չայոց ցեղասպանության մեկնաբանության հարցերում հանգում է իրականությանն ամենևին չհամապատասխանող հետևությունների: Մասնավորապես, «աղետալի տարիներին», այն է՝ 1890-ական թվականներին, արևմտահայության հանդեպ Աբդուլ Չամիդի քաղաքականության մեկնաբանության հարցում նրա թույլ տված սխալների և հանցանքների պատճառը նա որոնում է միայն նրա խաթարված հոգեկան համակարգի ծալքերում⁴⁴¹:

Չեղինակը համառոտակի անդրադառնում է 1878 թ. ի վեր կայսրությունում միահեծան իշխանության հաստատման ուղղությամբ

⁴³⁸ Նույն տեղում, էջ 1: Հյուրերին հմայելու՝ Աբդուլ Չամիդի հմտության մասին տե՛ս մանրամասն G. Samné & Y.M. Goblet, *La vie politique orientale en 1909*, Paris, 1910, p. 60-62 ; F. Georgeon, նշվ. աշխ., էջ 137-139:

⁴³⁹ J. Denais, նշվ. աշխ., էջ 6-7:

⁴⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 5:

⁴⁴¹ Նույն տեղում, էջ 6:

Աբդուլ Չամիդի գործադրած ջանքերին և «կայսրության քայքայմանը նպաստող անվերջանալի հանցանքների» շարքը դիտում իբրև երկրում ամբողջատիրական վարչակարգի հաստատման հետևանք⁴⁴²: Այս հարցի շուրջ առաջադրած նրա մեկնաբանությունն ամբողջությամբ համապատասխանում է պատմական իրականությանը: Նրան հաջողվել է նաև, առանց մանրամասների մեջ թափանցելու, ընդհանուր բնույթի հպումներով ուրվագծել Օսմանյան կայսրությունում տիրող խառնաշփոթ իրավիճակի հավաստի պատկերը, ընդգծելով, մասնավորապես պետական պաշտոնյաների կաշառվածությունը, բանակում տիրող անիշխանությունը, օսմանյան քաղաքացիների անձի անապահովությունը, բանտերում կալանավորների նկատմամբ գործադրվող խոշտանգումները, մաքսակետերում մարդկանց կողոպտելը և այլն⁴⁴³: Հիմնախնդիրների վերլուծության խիստ սահմանափակ մոտեցման շրջանակում, նա, ի վերջո, կայսրությունում հաստատված վարչակարգի գործունեության վերլուծության հիման վրա եզրակացնում է, որ օսմանյան պետության հիմնական նպատակը միայն սուլթանի անձի ապահովության երաշխավորումն է⁴⁴⁴: Հարցերի քննարկման նման նեղ տեսանկյունը նրան ամբողջությամբ զրկել է Բարձր Դռան և անձամբ սուլթանի քաղաքականության ելևէջներում կողմնորոշվելու հնարավորությունից: Նա, մասնավորապես լռությամբ է շրջանցում խիստ էական մի հանգամանք՝ օսմանյան կառավարության առջև ծառայած՝ կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման խնդիրը, որի իմաստը, հավանաբար, դեռևս չի ըմբռնել:

Ինչ վերաբերում է Աբդուլ Չամիդի գործած անհամար ոճիրներին, որին բնորոշում է իբրև «մեծ մարդասպանի», «անձնավորված ոճրի», որի կարմիր ձեռքի վրայից «Բոսֆորի բոլոր ջրերը չեն կարող վերացնել արյան հետքերը»⁴⁴⁵, Դենեն, այդուհանդերձ, խոսքը կենտրոնացնում է սոսկ արևմտահայության բնաջնջման վրա, չակնարկելով իսկ օսմանահպատակ այլ ժողովուրդների նկատմամբ նրա կիրառած ցեղասպան քաղաքականությունը: Ընդհանուր բնույթի դիտարկումներով նա փաստում է արևմտահայության կոտորած-

⁴⁴² Նույն տեղում, էջ 9:

⁴⁴³ Նույն տեղում, էջ 9-10: Այդ մասին տե՛ս նաև J. Denais, Mourad V, vrai kalife, sultan légitime et Abdul Hamid II, usurpateur fratricide. Lettre à S. M. l'Empereur d'Allemagne, Paris, 1898, p. 14:

⁴⁴⁴ J. Denais, Le sultan, p. 11.

⁴⁴⁵ J. Denais, Mourad V, vrai kalife, sultan légitime et Abdul Hamid II, usurpateur fratricide, p. 5, 10, 12, 15.

ները, օրինակ՝ 1896 թ. օգոստոսին Բանկ օտոմանի գրավմանը հաջորդած «մարդկային սարսափելի հեկատոմբերը» Կոստանդնուպոլսում, որոնք, նրա կարծիքով, միայն Օսմանյան կայսրությունը չէ, որ պատվազրկել են⁴⁴⁶: Վկայակոչելով «Դեղին գրքում» զետեղված ֆրանսիացի դիվանագետների միայն սակավաթիվ գրագրություններ, հեղինակն անուղղակիորեն մատնանշում է սուլթանի ղեկավար դերը 300000 հայի բնաջնջման գործում, իսկ արևմտահայության ոչնչացմանը վերաբերող «անհավանական» ներկայացվող փաստերի արժանահավատությունը համարում է կասկածից վեր⁴⁴⁷:

Այդուհանդերձ, այս հարցում ևս հեղինակի ցուցաբերած սահմանափակ վերլուծական մոտեցումը նրան խոչընդոտել է իր իսկ հղած փաստերից հանգելու ընդգրկուն հետևությունների և Չայոց ցեղասպանության սանձազերծումը պայմանավորել պետական քաղաքականությամբ: Չարկ է իհարկե նշել, որ արևմտահայության բնաջնջման գործընթացին առնչվող հիմնահարցերի համակողմանի ուսումնասիրությունը նրա հիմնական խնդիրների շարքում նույնիսկ չի ընդգրկվել: Ըստ հեղինակի հավաստման՝ նա հետպնդել է միայն մեկ՝ սուլթան Աբդուլ Չամիդ II-ին՝ եվրոպական հանրությանը ներկայացնելու նպատակ⁴⁴⁸: Ուստի Չայոց ցեղասպանությանն անդրադառնալով ընդամենն օսմանյան գահակալի հոգեբանության վերլուծության պրիզմայի միջով, նա հայտարարում հանգել է արևմտահայության բնաջնջման առնչությամբ խիստ վիճահարույց, անգամ անընդունելի հետևությունների:

Նախ Դենեն հայկական կոտորածները հանիրավի ոչնչով չի գանազանում կայսրության տարածքում՝ նույնիսկ մահմեդականների հանդեպ Բարձր Դռան գործադրած բռնություններից⁴⁴⁹ և ընդվզում է բոլոր նրանց դեմ, ովքեր կարծում են, թե վերջիններս կարող էին խնայվել⁴⁵⁰: Թեև լայն առումով այս հարցադրմանն առարկելն անիմաստ է, նշենք, սակայն, որ Օսմանյան կայսրությունում հաստատված ամբողջատիրական վարչակարգի լայնածավալ գործունեության պայմաններում, նա հայ ժողովրդի հանդեպ օսմանյան կառավարության ցեղասպան քաղաքականությունն, այդուհանդերձ,

⁴⁴⁶ J. Denais, *Le sultan*, p. 7-8.

⁴⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 13-14, 15:

⁴⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 1:

⁴⁴⁹ Աբդուլ Չամիդին նա անվանում է «հայերի և թուրքերի մարդասպան»: Տե՛ս նաև J. Denais, *Mourad V, vrai kalife, sultan légitime et Abdul Hamid II, usurpateur fratricide*, p. 22:

⁴⁵⁰ J. Denais, *Le sultan*, p. 12.

տեղադրում է միայն օսմանյան հպատակների նկատմամբ առհասարակ Բարձր Դռան կողմից կիրառվող կամայականությունների միևնույն հարթության վրա, չմեկնաբանելով դրան բնորոշ առանձնահատկությունները: Ցանկացած բռնության պատասխանատվությունը նա վերագրում է բացառապես սուլթանին, քանզի նրան ընդդիմանալու պարագայում յուրաքանչյուր պաշտոնյա կարող էր դառնալ հատուցել: Նա միևնույն կտրվածքով է քննարկում նաև հայերին կոտորող հանցագործների կողմից կրկնվող՝ «Տերը թույլատրել է սպանել» ասույթը⁴⁵¹ և արդյունքում, արևմտահայության ոչնչացումը մեկնաբանում իբրև լոկ սուլթանի քմահաճույքներով պայմանավորված, բայց ոչ պետական քաղաքականության հենքի վրա խարսխված եղելություն:

Դեմեի հիմնական խնդիրն, այդուհանդերձ, պարզության սահմանումն է այն հարցում, թե ինչ հանգամանքներ են դրդել Աբդուլ Չամիդին նետվելու հանցանքների գիրկը: Մանրամասն վերլուծելով սուլթանի վարքագիծը, նա յուրօրինակ բանտի վերածված Ելդըզ-Քյոչքում ապաստանած «Նորին դողահար մեծության»⁴⁵² հայասպան քաղաքականությունը մեկնաբանում է նրա հոգեկան անառողջ վիճակով, մասնավորապես, հետապնդման բարդությամբ, որով նա տառապում էր, ինչն, ի դեպ, իրավամբ պատճառաբանում է գահակալի ծագումնաբանությամբ, շեշտելով, որ նրա մայրը հիվանդ է եղել թոքախտով, իսկ հայրական կողմից գրեթե բոլոր նախորդները եղել են ալկոհոլիկներ⁴⁵³:

Չետապնդման բարդությամբ, ինչպես անիրավացիորեն մեկնաբանում է հեղինակը, միակ պատճառն է, որն Աբդուլ Չամիդին դրդել է զանգվածաբար ոչնչացնելու հայազգի հպատակներին⁴⁵⁴: Ըստ նրա՝ սուլթանն այդ քայլին, այդուհանդերձ, դիմել է ելնելով ոչ թե

⁴⁵¹ Նույն տեղում, էջ 13:

⁴⁵² Նույն տեղում, էջ 7:

⁴⁵³ Նույն տեղում, էջ 14: Նույնն է հավաստում Աբդուլ Չամիդ II-ի կենսագիրներից Ժ. Ռոյը. «Նրա դաժանությունը հետևանք էր հիվանդագին երկյուղի, որը նմանվում էր խելացնորության: Նրա ընտանիքում ամենքը փոքրիշատե խելահեղներ էին. ալկոհոլիկներ, խրախճասերներ՝ այլասերված տոհմի ներկայացուցիչներ»: St'ou G. Roy, Abdul-Hamid. Le sultan rouge, Paris, 1936, p. 237:

⁴⁵⁴ Նշենք, ի դեպ, որ ալկոհոլիզմով տառապող մարդկանց ժառանգների մոտ հոգեկան շեղումների փաստումը խիստ բնորոշ է պատմական այս ժամանակաշրջանում ֆրանսիացի մտավորականներին: Հոգեկան շեղումների հանգեցնող՝ ալկոհոլիզմի հետևանքների հարցը, որը դրսևորվում էր, մասնավորապես մարդկանց ոչնչացմամբ, մանրամասնորեն քննարկել է նաև ֆրանսիացի խոշորագույն վիպասաններից Էմիլ Զոլան՝ 1890 թ. լույս ընծայած «Մարդկային գազանը» վեպում:

դաժանությունից, այլ նախագուշացումից դրդված, քանզի նման գործելամիջոցը նրա մոտ վերածվել է կարծեցյալ հալածողներից և իր կյանքին սպառնացողներից ձերբազատվելու յուրօրինակ միջոցի: Միայն այս՝ իրականությանը չհամապատասխանող հանգամանքով է հեղինակը բացատրում արևմտահայության ոչնչացումը 1890-ական թվականներին և եզրակացնում, որ եթե Աբդուլ Յամիդի հիվանդությունն առաջադիմի, ապա նա կարող է կոտորել ամբողջ կայսրության բնակիչներին⁴⁵⁵: Նման մոտեցման շրջանակում հեղինակի տեսադաշտից, փաստորեն, ամբողջությամբ դուրս են մնում Չայոց ցեղասպանության պատճառները, դրան բնորոշ առանձնահատկությունները, որոնք այդ գործընթացը զանազանում են այլազգի օսմանահպատակների բնաջնջումից և ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով, ինչը նրա ամենաակնառու թերությունն է: Չնայած Դենեի կողմից Չայոց ցեղասպանությանը վերաբերող որոշ հավաստի փաստերի արձանագրմանը, որը նրա հիմնական արժանիքն է, հարցերի քննարկման խիստ ընդգծված միակողմանի մոտեցման հետևանքով նրա մեկնաբանությունները մնում են խիստ սահմանափակ և մակերեսային:

Ոչ միայն հայերի, այլև մյուս բոլոր ժողովուրդների ազատագրման միակ միջոցը, ըստ այդմ, Դենեն, իր հայեցակարգի շրջանակում, համարում է «ժամանակակից վարչակարգի» տապալումն Օսմանյան կայսրությունում:

Եզրափակելուց առաջ, անհրաժեշտ ենք համարում մանրամասնել մի էական հանգամանք, այն է՝ մեր քննարկած ուսումնասիրությունները ֆրանսիացի պատմաբանները գրել են Չայոց ցեղասպանության շուրջ չունենալով դեռևս ամբողջական և լիարժեք տեղեկություններ, ինչն իր դրոշմն է թողել նրանց շարադրանքի և վերլուծությունների վրա: Այս պայմաններում, նրանց գերակշռող մասը հաճախ սահմանափակվել է Չայոց ցեղասպանության սոսկ այս կամ այն պատճառների վերլուծությամբ, դրանք չի քննարկել պատճառակցական կապի մեջ, իսկ նրանցից ոմանք հաճախ տեսադաշտից դուրս են թողել ցեղասպանության գլխավոր պատճառները: Նրանցից մի մասին հաջողվել է, այդուհանդերձ, միայն մասամբ բացահայտել Չայոց ցեղասպանության որոշ հիմնական պատճառներ (Չայկական հարցին լուծում տալու անհրաժեշտությունը, բռնի օսմանացման քաղաքականության ձախողումը և այլն), դիմազերծել

⁴⁵⁵ J. Denais, *Le sultan*, p. 15.

կազմակերպիչներին և արևմտահայության հանդեպ անկարեկից դիրքորոշման համար խարազանել մեծ տերությունների մի մասի, այդ թվում Ֆրանսիայի, ղեկավար շրջանակներին: Այս առնչությամբ իմաստ ունի մանրամասնել, որ ուշադրությունը կենտրոնացնելով Ֆրանսիայի ոչ հայանպաստ քաղաքականության խարազանման վրա, ինչը միանգամայն արդարացված է, քանզի վճռորոշ դերակատարությունը պատմական այս ժամանակահատվածում պատկանել է Ֆրանսիային և նրա դաշնակից Ռուսաստանին, ֆրանսիացի պատմաբանները գրեթե ամբողջովին շրջանցել են Գերմանիայի ընդգծված թրքամետ քաղաքականության⁴⁵⁶ վերլուծությունը:

Հայոց ցեղասպանության ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբաններն իրադարձության պատճառների և հարակից հարցերի շուրջ չեն ունեցել (և չէին կարող ունենալ) միասնական հայեցակարգ, իսկ նրանցից ոմանք առաջադրել են անգամ իրականությանը չհամապատասխանող մեկնաբանություններ (օրինակ՝ ցեղասպանությունը պայմանավորել են լոկ կրոնական զանազանության հանգամանքով): Իրենց տեղեկությունների սահմաններում նրանք լուսաբանել են, մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության պատմության առանձին, այդ թվում հայեցակարգային հիմնահարցեր, որոնց շաղկապունը միայն հնարավորություն է ընձեռում հայտարարում ստանալ լիարժեք պատկերացումներ ֆրանսիական պատմագրության ներդրած մեծ ավանդի մասին և հավուր պատշաճի այն արժևորել իր ամբողջության մեջ: Անտարակույս, Հայոց ցեղասպանության պատմությունը լուսաբանող նրանց աշխատությունները թե՛ սկզբնաղբյուրների և թե՛ նյութի ընդգրկման առումներով սպառիչ չեն, այդուհանդերձ, այս իրադարձության պատմության գիտական մեկնաբանության ասպարեզում նրանք կատարել են առաջին, անտարակույս, երբեք քայլերը և դրանով իսկ հող նախապատրաստել հետագա տասնամյակներում պատմաբանների հաջորդ սերունդների առավել բեղմնավոր գիտական գործունեության համար:

⁴⁵⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **А. С. Ерусалимский**, *Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века*, М., 1951, с. 198-199; **А. С. Силин**, նշվ. աշխ., էջ 208, 217-218; **J.-P. Garnier**, *La fin de l'Empire ottoman du Sultan Rouge à Mustafa Kemal*, [Paris], 1973, p. 72-73:

2. ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1909-1918 ԹԹ. ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՍԲ

Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմությունը շարունակել է գրավել ֆրանսիացի պատմաբանների ուշադրությունը նաև 1909-1918 թթ. ժամանակշրջանում: Ստորև քննարկվող հեղինակները ֆրանսիական պատմագրության որոշակի դպրոցների կամ ուղղությունների ներկայացուցիչներ չեն:

Նրանք, ի դեպ, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմությանը հատկացրել են շատ ավելի նվազ ուշադրություն, քան իրենց նախորդները, դրան անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության տարբեր փուլերի կամ միջազգային հարաբերությունների պատմությանը նվիրված ընդհանուր բնույթի աշխատություններում և ըստ այդմ՝ նրանց ներդրումը իրադարձության ուսումնասիրության բնագավառում համեստ է: Այդուհանդերձ, պատմագիտական նշանակության առումով ոչ համարժեք նրանց աշխատությունները ևս արժանի են ուշադրության:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված պատմագիտական գրականության ետնախորքի վրա բազմազան հիմնահարցերի ընդգրկմամբ և քննական վերլուծությամբ աչքի է զարնում գրող Անդրե Բարի «Սպիտակ ստրկություն (Հայաստան և Մակեդոնիա)» գիրքը: Այս արժեքավոր աշխատությունը, ըստ հեղինակի վկայության՝ գրի է առվել, 1908 թ.՝ 1876 թ. օսմանյան սահմանադրության վերահաստատումից հետո: Ելնելով նյութի շարադրանքից, կարելի է անվարան հավաստել, որ հեղինակն այն ավարտին է հասցրել մինչև 1909 թ. սուլթանական հեղաշրջումը և դրա ճնշումը սահմանադրական գորքերի կողմից:

Բարի գրքի վերնագիրն իսկ երկմտանքի տեղիք չի տալիս հեղինակի՝ այլազգի հպատակների հանդեպ օսմանյան վարչակարգի քաղաքականության շուրջ: Ելնելով XIX դարում Օսմանյան կայսրությունում տարբեր ասպարեզներում (վարչական, ֆինանսական, իրավական և այլն) տիրող խառնաշփոթից՝ Բարն այնտեղ տիրող իրավիճակը բնորոշում է իբրև «անարխիա», որը հանգեցնում է բնիկ ժողովուրդների համար անվտանգության կատարյալ բացակայության և չի երաշխավորում նրանց ունեցվածքի ապահովությունը⁴⁵⁷:

⁴⁵⁷ A. Barre, L'esclavage blanc. (Arménie et Macédoine), Paris, [1909], p. 23.

Թեպետ Բարն օսմանահպատակներին առհասարակ, անկախ ազգային պատկանելության և դավանանքների տարբերություններից, բնորոշում է իբրև «սպիտակ ստրկության» զոհեր, քանզի օսմանյան վարչակարգը նրանց կատարյալ կախման մեջ էր դրել պաշտոնյաներից, այդուհանդերձ, նրանց թվում իրավամբ առանձնացնում է ի տարբերություն դանդաղ հոգևորք ապրող մահմեդականի՝ «ահարկու մեքենայի» ամբողջ ծանրությունը կրող և նահատակվող քրիստոնյաների առավել վատթար կացությունը⁴⁵⁸։ Օսմանահպատակ մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև առկա զգալի տարբերությունների հստակ ընդգծումը պայմանավորված է գլխավորապես Բարի հայեցակարգի ակնհայտ սահմանափակվածությամբ, որը խարսխվում է թուրքերի կրոնական մոլեռանդության և քրիստոնյաների հանդեպ նրանց մոտ արմատացած խորին ատելության վրա։

Իրականությանն, անտարակույս, սոսկ մասամբ համապատասխանող, սակայն, իրադարձությունների ծավալման վրա այնպիսի վճռորոշ ազդեցություն չունեցած, ինչպիսին ներկայացնում է Բարը, այս ետնախորքի վրա է նա քննարկում Թանգիմաթի ժամանակաշրջանում օսմանյան գահակալների ընդունած՝ բարենորոգումների իրականացում նախատեսող փաստաթղթերը։ Նա դրանք իրավամբ բնութագրում է իբրև սոսկ մակերեսային և անօգուտ փաստաթղթեր, որոնց մեկնաբանությունը, սակայն, հանիրավի, սահմանափակում է միայն կրոնական հակամարտության շրջանակներում։ «Թուրքիայում ոչինչ չի փոխվել, քանզի ոչինչ չի կարող փոխվել։ Իսլամը նորանուծությունների հանդեպ թշնամական դիրքորոշում ունի», – այսպիսին է նրա հիմնական եզրահանգումը⁴⁵⁹։ Ըստ այդմ՝ կայսրության բազմամիլիոն բնակչության (այդ թվում մահեդական հպատակների) վրա երեք միլիոն թուրքերի, որոնց բնորոշում է իբրև՝ «անուղղելի բարբարոսների», տիրապետությունը, Բարը, ելնելով իր ոչ ընդգրկուն հայեցակարգից, հիմնավորում է հատկապես Ղուրանի պատվիրաններով։ Ըստ նրա՝ մահմեդականների մոտ ամեն ինչ կանխորոշել է կրոնը, որն ի սկզբանե կարգավորել է թե՛ անձնական կյանքում և թե՛ քաղաքական ոլորտում տիրող բարքերը։ Մահմեդականը, ինչպես նա պարզաբանում է, ընդդիմանում է յուրաքանչյուր բարենորոգման, քանզի այն ընդունում է իբրև իրեն քրիստոնյայից կախ-

⁴⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 25, 27-28։

⁴⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 27։

ման մեջ ընկնելուն միտված քայլ, ինչը հեղինակն ամբողջությամբ պայմանավորում է նրան բնորոշ կրոնական նախապաշարմամբ⁴⁶⁰:

Նախքան Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմության քննարկմանն անդրադառնալը, Բարն անկողմնակալ դիրքերից հանգամանորեն վերլուծում է արևմտահայության վիճակն Օսմանյան կայսրությունում: Բարձր կարծիքներ հայտնելով հայ ժողովրդի ունակությունների և տարբեր ասպարեզներում (գյուղատնտեսության, առևտրի) նրա ծավալած գործունեության վերաբերյալ, նա հայերին համարում է կայսրության տարածքում բնակվող ժողովուրդներից ամենատաղանդավորը⁴⁶¹:

Օսմանահպատակ քրիստոնյաների հանդեպ տիրապետող ժողովրդի մոտ արմատացած արհամարհական վերաբերմունքը Բարը ցայտուն ձևով լուսաբանում է արևմտահայության օրինակի հիման վրա: Ըստ նրա դիպուկ բնորոշման՝ թուրքերը հային դիտում են իբրև «հարկատու ստրուկի»⁴⁶²: Այս հենքի վրա, հերթական անգամ առանձնացնելով հոգեբանական գործոնի նշանակությունը, նա հավաստում է, որ հայերին հալածելը և նրանց աշխատանքի արդյունքները յուրացնելը թուրքերը համարում են բարոյական և պատվաբեր: Միևնույն՝ հայերին իբրև ստորադասի վերաբերվելու շրջանակում է հեղինակը քննարկում նաև նրանց համար ստորացուցիչ այնպիսի իրողություններ, ինչպիսիք են զենք կրելու, ձի հեծնելու արգելքը և այլն⁴⁶³:

Խիստ կարևոր են արևմտահայության տնտեսական ծանր կեղեքմանը միտված օսմանյան իշխանությունների քաղաքականության շուրջ Բարի հավաստումները, ինչը նա մանրագնիմ մեկնաբանում է օսմանյան վարչական և դատական համակարգերի կողմից նրա հանդեպ կիրառվող զանազան բռնությունների, մասնավորապես բազմապիսի հարկերի հենքի վրա⁴⁶⁴: Հայերի հանդեպ կիրառվող տնտեսական քաղաքականությունն անվանելով «պաշտոնական ավազակություն», Բարն արժևորում է նաև քրդերի կողմից նրանց նկատմամբ գործադրվող բռնությունները, կողոպուտներն ու կոտորածները և հանգում հետաքրքիր հետևության. «Հայերի համար արդյունքում առկա է հարկերի անվերջանալի բազմապատկում

⁴⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 26:

⁴⁶¹ Նույն տեղում, էջ 29:

⁴⁶² Նույն տեղում, էջ 30:

⁴⁶³ Նույն տեղում:

⁴⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 32-34:

և ծավալման հեռանկարներ ունեցող բնաջնջում»⁴⁶⁵: Այլ խոսքերով, Հայոց ցեղասպանությունը հեղինակը դիտում է իբրև արևմտահայության հանդեպ օսմանյան վարչակարգի պետականորեն կիրառած քաղաքականության օրինաչափ շարունակություն: Նման մոտեցումը բացառում է ցեղասպանությունն իրականացրած օսմանյան պաշտոնյաների և հետագայում նրանց հետքերով՝ պատմության կեղծարարների առաջադրած ստահող փաստարկների արժանահավատության հավանականությունը՝ կապված օսմանյան պետության կողմից հայկական կարծեցյալ հեղափոխական շարժումները հարկադրաբար ճնշելու անհրաժեշտության հետևանքով տեղի ունեցած բռնությունների կիրառման հետ:

Հեղինակին հաջողվել է բացահայտել նաև արևմտահայության հանդեպ իրավական դաշտում կիրառվող ազգային խտրականության քաղաքականության դրսևորումները, քանզի, ինչպես միանգամայն իրավամբ շեշտում է՝ հային թույլատրված է եղել գանգատվել, սակայն, միայն տեսականորեն: Իրականում, թուրքական արդարադատությունը նրան շրջանցում է⁴⁶⁶: Արդյունում՝ Բարը հավաստում է, որ մինչև 1870-ական թվականներն արևմտահայության համար չեն եղել ո՛չ ունեցվածքի և ո՛չ պատվի ապահովության երաշխիքներ: Այդուհանդերձ, նույնիսկ այսպիսի պայմաններում, նա շեշտում է հայերին բնորոշ աշխատասիրությունը, որն, ի վերջո, հանգեցում էր նրանց իսկ դահիճներին կերակրելուն⁴⁶⁷:

Հայերի նկատմամբ պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող տնտեսական կեղեքման և ազգային խտրականության այս ծավալումն հենքի վրա Բարը մեկնաբանում է հայկական խնդիրների միջազգայնացման խրթին հարցը, որն արդարացիորեն պայմանավորում է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած բանակցություններով և հայերի՝ իրենց իսկ անմխիթար կացությունը բարելավելու ուղղությամբ գործադրած ջանքերով: Սակայն, ի տարբերություն օսմանյան վարչակարգի ճիրաններում հեծող արևմտահայության կացության հանգամանքների մանրազնի և համակողմանի քննարկմանը, Հայկական հարցի ծագման առնչությամբ նրա մեկնաբանությունները խիստ թերի են և հեռու սպառիչ լինելուց: Հղելով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում զետեղված՝ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի իրավիճակի բարե-

⁴⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 37:

⁴⁶⁶ Նույն տեղում:

⁴⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 38:

լավում նախատեսող 16-րդ հոդվածը, Բարը շրջանցում է դրա ամենակարևոր դրույթը, որը վերաբերում էր Ռուսաստանի առջև բարենորոգումների իրականացման գործընթացի շուրջ՝ Բարձր Դռան ստանձնած պարտավորությանը: Ուստի օրինաչափ է, որ հեղինակը հանգում է պատմական իրականությանն ակնհայտորեն հակասող անընդունելի եզրակացության: Նա պնդում է, որ տերություններն այս հոդվածով հույսեր էին կապում Թուրքիայի բարի կամքի դրսևորման հետ, ինչը, նրա կարծիքով, «հավասարազոր էր բարենորոգումների հուղարկավորությանը»⁴⁶⁸: Իրականում պատկերը փոքր-ինչ այլ էր, քանզի 16-րդ հոդվածով սահմանված օսմանյան վարչակարգի հանդեպ Ռուսաստանի վերահսկողության կիրառման պայմաններում, նախատեսված գործընթացը կարող էր հանգեցնել շոշափելի արդյունքների:

Փոխարենը, Բարի գնահատականները միանգամայն ընդունելի են Բեռլինի վեհաժողովին նախորդած ժամանակաշրջանում տերությունների դիրքորոշման առնչությամբ, որոնք դեմ էին Օսմանյան կայսրությունում Ռուսաստանի ազդեցության աճին: Որքան տարօրինակ է, այս հարցում արդեն Բարն արժևորում է 16-րդ հոդվածի նշանակությունը, որը, ինչպես նա նշում է, հայկական նահանգներում ապահովում էր Ռուսաստանի գերակշռող ազդեցությունը⁴⁶⁹:

Հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է Բեռլինի վեհաժողովի գումարումն ու ընթացքը և գտնում, որ հայերի գործունեությունն անհետևանք չի անցել. «Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը դարձել է Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը», – նշում է նա⁴⁷⁰, շրջանցելով, սակայն, դրանց միջև առկա էական տարբերությունները, կապված Բարձր Դռան նկատմամբ վերահսկողության սահմանման հետ: Այս փաստն, ինքնին, վկայում է, որ նա, ըստ էության, չի ըմբռնել ծագման փուլում Հայկական հարցի իրական իմաստը, ամբողջությամբ չի կողմնորոշվել դրա առաջացման պատմական հանգամանքներում: Այս պայմաններում, պատահական չէ, որ 1870-ական թվականների դիվանագիտական հարաբերությունների քննարկման առնչությամբ նա նույնիսկ չի օգտագործում «Հայկական հարց» արտահայտությունը, ինչն արդեն նրա մոտեցման ակնառու թերությունն է (ի դեպ, հեղինակն առաջին

⁴⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 40:

⁴⁶⁹ Նույն տեղում:

⁴⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 57:

անգամ այն օգտագործում է միայն հայկական կուսակցությունների գործունեության վերլուծության առնչությամբ)⁴⁷¹:

Բարենորոգումների խնդիրը ևս Բարը քննարկում է սահմանափակ կտրվածքով, ցավով մատնանշելով, որ Բեռլինի վեհաժողովից երկու տարի անց Բարձր Դուռն «իրական» բարենորոգումների իրականացման ուղղությամբ ոչ մի քայլ չի ձեռնարկել և սոսկ պահպանել է status quo-ն: Այս առնչությամբ Բարը փաստում է սոսկ Բարձր Դռան խորամանկ քաղաքականության ելևէջները, չբացահայտելով, սակայն, դրանց իրական պատճառները: Իրականությանն ամբողջությամբ համապատասխանող նրա որոշ մեկնաբանություններ հանգում են հետևյալին՝ Դռան վարած քաղաքականությունը պարզորոշ վկայում է, որ համիդյան վարչակարգի իրական ծրագրերը համահունչ չեն եղել 61-րդ հոդվածի ոգուն: Օսմանյան կառավարությանը նա հանդիմանում է ցուցադրական զիջումների մեջ, որի նպատակը երկրում խառնաշփոթի պահպանումն էր՝ բացառապես ձևական փոփոխությունների քողի տակ: «Բարենորոգումները զուտ պատրանքային բնույթ ունեին», – եզրակացնում է նա⁴⁷²: Այդուհանդերձ, նրա մեկնաբանությունները պարզորոշ վկայում են, որ միջազգային պայմանագրերով Արևմտյան Հայաստանի համար նախատեսված բարենորոգումների տապալման հանգամանքները նրա համար մնացել են անհասանելի:

Բացահայտորեն և անհարկի գերազնահատելով Անգլիայի հայանետ քաղաքականության նշանակությունը, ինչը միանգամայն բնորոշ է այս ժամանակաշրջանում ֆրանսիական պատմագրությանը⁴⁷³, նա կարծիք է հայտնում, թե իբր հանձինս Բեռլինի վեհաժողովի և 1878 թ. հունիսի 4-ին Անգլիայի և Օսմանյան կայսրության միջև Կոստանդնուպոլսում կնքված պայմանագրերի՝ հայերն ունեին Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման երկու երաշխիք⁴⁷⁴: Բարենորոգումների ձախողումը նա մեկնաբանում է, ըստ էության, երկրորդական բնույթի հանգամանքներով, ինչպիսիք են հայերի՝ վերոհիշյալ երկու կարծեցյալ երաշխիքները, որը հարցի լուծումը դատապարտել էր ձախողման կամ մահմեդականներին բնորոշ կրոնական մոլեռանդությունը, ինչի հետևանքով նրանք եվրոպական պետությունների միջամտությունները դիտել են

⁴⁷¹ Նույն տեղում, էջ 65:

⁴⁷² Նույն տեղում, էջ 62:

⁴⁷³ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս գրքի երկրորդ գլխի երրորդ ենթագլխում:

⁴⁷⁴ A. Barre, նշվ., աշխ. էջ 59:

իբրև իրենց «հավատալիքների» դեմ ուղղված բացահայտ ոտնձգության դրսևորումներ⁴⁷⁵: Արդյունքում, Բարը շրջանցում է բարենորոգումների ձախողման հիմնական պատճառը, այն է՝ եվրոպական տերությունների ներքին տարածայնությունները:

Փոխարենը, սակայն, սուլթանի և մեծ տերությունների փոխհարաբերությունների վերլուծության հարցում նրա մեկնաբանությունները շատ ավելի ընդգրկուն են և արժանի ուշադրության: Նա ծավալվում է Աբդուլ Յամիդի դիրքորոշման շուրջ, որը 1880-ական թվականների երկրորդ կեսին հմտորեն օգտագործում էր տերությունների անվճռականությունը, քանզի գիտակցում էր իր հանցանքների անպատժելիությունը: Ուստի նա վճիռ է կայացնում կազմակերպել «լայնածավալ կոտորածներ, որոնք արժանի են կայսրին»⁴⁷⁶, – հեզմաբար եզրակացնում է հեղինակը: Այս հանգամանքը Բարը համարում է, փաստորեն, Յայոց ցեղասպանության նախապայմաններից, որի պատասխանատվությունն անուղղակիորեն և իրավացիորեն բարդում է սուլթանից զատ նաև եվրոպական պետությունների ղեկավար շրջանակների վրա:

Ընդգծելով ստանձնած պարտավորությունների կատարման հարցում օսմանյան գահակալի հապաղումները, Բարը նման դիրքորոշումը մեկնաբանում է իբրև գիտակցված քայլ, որը միտված էր մեծ տերությունների միացյալ գործողությունների ջլատմանը: Այս առումով, հեղինակը գտնում է, որ սուլթանը հիրավի հասել է իր նպատակին, քանզի արդյունքում՝ Դուռը ձեռնպահ է մնացել բարենորոգումների իրականացումից⁴⁷⁷:

Բարի շարադրանքում ակնհայտորեն դրսևորվում է Յայկական հարցին առնչվող հիմնախնդիրների քննարկումը պատճառակցական կապի մեջ, որը նրա մոտեցման դրվատելի կողմերից է: Նա հիմնավորապես հերքում է հայերի վրա հաճախ բարդվող՝ իրականությանը չհամապատասխանող այն զրպարտությունը, ըստ որի՝ հայերը ձգտել են անկախության, փոխարենը պարբերաբար ընդգծում տասնամյակներ ի վեր նրանց անտրտունջ պահվածքը⁴⁷⁸: Ապացուցելու համար, որ հայերի պահանջները հեղափոխական բնույթ չեն կրել, նա հրապարակում է 1878 թ. հունիսի 13/25-ին Բեռլինում Խրիմյան հայրիկի՝ տերությունների ներկայացուցիչներին

⁴⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 26:

⁴⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 65:

⁴⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 63:

⁴⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 29:

հանձնած խնդրագիրը, ինչպես նաև հայ պատվիրակների՝ վեհաժողովի նախագահին ներկայացրած երկու այլ փաստաթղթեր՝ «Ծրագիր կազմակերպական կանոնակարգի Օսմանյան Հայաստանի» և «Վիճակագիր Օսմանյան Հայաստանի»⁴⁷⁹: Ելնելով արևմտահայության համար ստեղծված կացության առանձնահատկություններից, նա հանգում է միակ հնարավոր հետևության, պնդելով, որ երկրնտրամբի առջև հայերին կանգնեցրել են տերությունների անպտուղ գործողությունները. «Ազգերի կողմից լքված՝ Հայաստանն այսուհետև կարող էր հույսեր կապել միայն սուլթանի բարյացակամության հետ կամ հենվել իր սեփական ուժերի վրա»,– գրում է նա⁴⁸⁰: Ըստ այդմ՝ 1880-ական թվականների կեսերին երիտասարդ սերնդի կողմից «հեղափոխական մարտավարության» որդեգրումը նա գերադասում է մեկնաբանել սոսկ պայքարի խաղաղ ձևերի անարդյունավետությամբ⁴⁸¹:

Հնչակյան և ՀՅԴ կուսակցությունների կազմավորումը հեղինակը պայմանավորում է բացառապես հայերի, մասնավորապես երիտասարդության՝ ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու անհրաժեշտության գիտակցմամբ, բացառելով ցեղասպանության պատմության կեղծարարների որդեգրած հիմնական տեսակետներից մեկը՝ հեղափոխական գաղափարներին՝ հայերի տուրք տալու հավանականությունը: Երկու կուսակցության հիմնական նպատակը նա համարում է օսմանյան վարչակարգի բռնությունների շուրջ քաղաքակիրթ աշխարհին հավաստի տեղեկությունների հաղորդումը և ապստամբությունների հրահրումը Հայաստանում, սակայն, էական մի վերապահությամբ՝ եվրոպական ազդեցիկ միջամտության ակնկալությամբ⁴⁸²:

Այդուհանդերձ, Բարը ևս մեկ անգամ ընդգծում է, որ արևմտահայերը կանխազգալով վերահաս կոտորածների անխուսափելիությունը և նախքան հեղափոխական գործողությունների հարկադրաբար դիմելու վճռի կայացումը, ջանացել են հայցել Անգլիայի աջակցությունը, որը ոչնչի չի հանգեցրել⁴⁸³:

⁴⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 42-43, 44-48: Այդ մասին տես է. **Կոստանդյան**, Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 253-255:

⁴⁸⁰ A. Barre, նշվ., աշխ. էջ 54:

⁴⁸¹ Նույն տեղում:

⁴⁸² Նույն տեղում, էջ 65:

⁴⁸³ Նույն տեղում, էջ 67:

Անգլիայի քաղաքականությանը տված անկողմնակալ այս գնահատականի առիթով ևս ցանկանում ենք մանրամասնել, որ այն, ըստ էության, հակասում է նրա նախորդ դիտարկումներից մեկին և վկայում, որ հեղինակն այս հարցում ևս հստակ կողմնորոշում դեռևս չի ունեցել: Իսկ ինչ վերաբերում է արևմտահայությանը, Բարն իրավացիորեն փաստում է, նույնիսկ այս պայմաններում, հնչակյանների՝ հարվածին հարվածով պատասխանելու հարցում գրաված ժխտական դիրքորոշումը: Այդուհանդերձ, մատնանշելով հայերի՝ բռնակալության վրա խաղաղ միջոցներով ներգործելու ապարդյունության մեջ հավաստիամալու փաստը, նա հանգում է միակ հնարավոր տրամաբանական հետևության. «Այսօր, ինչպես և նախկինում, միայն հեղափոխությունն է շնորհում կյանքի իրավունքը»⁴⁸⁴:

Յեղիմակը մանրամասն քննարկում է 1894 թ. Սասունի ինքնապաշտպանության հետ կապված հանգամանքները, սակայն, այս հարցում ևս ցուցաբերում է փոքր-ինչ անհետևողականություն: Դիցուք, ակնարկելով հայկական ապստամբությունների բռնկումը, նա ոչ միայն չի մեկնաբանում դրանց անմիջական դրդապատճառները, այլև, հանիրավի, դրանք բնորոշում է իբրև՝ անողոր ճնշման հանգեցրած «հեղափոխություն»: Փոխարենը, Սասունի ապստամբության առնչությամբ Բարը հավուր պատշաճի մեկնաբանում է ամենատևական հանգամանքը՝ Աբդուլ Յամիդի ղեկավար դերը դրա ճնշման հարցում, որը կարգադրել է օսմանյան զորքերի հրամանատար Ջեքի փաշային արյան մեջ խեղդել հայկական ապստամբությունը: Սասունցիների աննախադեպ խոշտանգումների, սպանությունների ծավալի հիման վրա, նա մատնանշում է օսմանյան զորքերի հիմնական նպատակը, այն է՝ հասնել այն բանին, որ «հայկական կոտորածները ոչնչով չզիջեն պատմության մեջ արձանագրված մեծ կոտորածներին»⁴⁸⁵:

1895 թ. Բաբը Ալիի ցույցը Բարը պատճառաբանում է բարենորոգումների «մայիսյան» ծրագրի ի կատար ածման հարցում Բարձր Դռան ցուցաբերած չկամությամբ⁴⁸⁶: Անկողմնակալ դիրքերից մեկնաբանելով հնչակյանների հիմնական նպատակը՝ տեղեկացնել օսմանյան իշխանություններին, որ հայերն այլևս ցանկություն չունեն խաբվել սնանկ խոստումներով, հեղինակն այս պարագայում ևս անուշադրության չի մատնում նրանց մոտ ապստամբելու կամ խառ-

⁴⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 87:

⁴⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 67:

⁴⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 69:

նակչություններ կազմակերպելու մտադրության բացակայությունը⁴⁸⁷:

Յուլյին հաջորդած իրադարձությունների առնչությամբ (տերությունների միջամտություն, սուլթանի՝ հոկտեմբերի 17-ի հրովարտակի հրապարակում, որով նա սին խոստումներ էր շայտում բարենորոգումների իրականացման շուրջ), Բարին հաջողվել է ամբողջ խորությամբ բացահայտել Աբդուլ Յամիդի հայատյաց քաղաքականության իրական դիմագիծը: Տերություններին խաբելու քրդի տակ, ինչպես նա հիմնավորապես ապացուցում է, սուլթանն ամբողջ կայսրության տարածքում միաժամանակ գաղտնաբար կազմակերպում էր լայնածավալ հայկական կոտորածներ, տարբեր վայրեր ուղարկում իր բանագնացներին՝ տեղերում գտնվող իր ներկայացուցիչներին կարգադրելով կոտորել հայերին: Աբդուլ Յամիդի բանագնացները՝ «ոճրի պատգամավորները», ինչպես նա նշում է, գրգռում էին թուրք և քուրդ մահմեդականների ատելությունը «գյավուրների» նկատմամբ, բորբոքում նրանց կրոնական մոլեռանդությունը, պաշտոնյաներին կարգադրում իրականացնել քրիստոնյա հպատակների հանընդհանուր կոտորած⁴⁸⁸: Թե՛ այս և թե՛ տարատեսակ այլ փաստերի վկայակոչմամբ Բարը բացահայտում է հայ ժողովրդի ցեղասպանության կազմակերպումը պետական քաղաքականության մակարդակով, որը նրա ամենամեծ արժանիքն է:

Չեղինակը, մասնավորապես կարևորում է տեղական օսմանյան իշխանությունների դերը հայերի բնաջնջման կազմակերպման գործընթացում. «Ամենուր իշխանությունները դրդում են մահմեդականներին գործել քրիստոնյաների դեմ: Որոշ վայրերում դրանք նույնիսկ դիմում են քրդական հրոսակախմբերի օգնությանը», – նշում է նա⁴⁸⁹: Իսկ 1895 թ. Դիարբեքիրում տեղի ունեցած կոտորածների հիման վրա, Բարն արդեն հանգում է շատ ավելի հատու եզրակացության, հավաստելով, որ հայկական ջարդերը վկայում էին «թե ինչ չափով են իշխանություններն օժանդակում մարդասպանների գործողություններին»⁴⁹⁰:

Բարի մոտեցման առանձնահատկություններից է Աբդուլ Յամիդի գահակալության օրոք Չայոց ցեղասպանության գործընթացի հարատևության փաստումը 1890-ական թվականների լայնածավալ

⁴⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 73-74:

⁴⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 75, 76:

⁴⁸⁹ Նույն տեղում:

⁴⁹⁰ Նույն տեղում:

կոտորածներին հաջորդած ժամանակահատվածում: Անդրադառնալով Արևմտյան Հայաստանի զանազան բնակավայրերում (Ուրֆա, Էրզրում և այլուր) մինչև 1904 թ. տեղի ունեցած կոտորածներին, հեղինակն, իհարկե, հայերի կրած մարդկային կորուստների քանակի առումով համեմատություններ չի արձանագրում 1894 թ. Սասունում և դրան անմիջականորեն հաջորդած իրադարձությունների միջև: Այդուհանդերձ, նա մանրամասն քննարկում է ոչ միայն 1904 թ. Սասունի կոտորածները, այլև արևմտահայության դեմ ուղղված ցեղասպանային բնույթ կրող՝ օսմանյան վարչակարգի կիրառած քաղաքականության այլևայլ դրսևորումները (մարդկանց խոշտանգումներ, անօրինականություններ բանտերում և այլն)⁴⁹¹:

Շրջանցելով Հայոց ցեղասպանության պատճառների գերակշռող մասը (մասնավորապես, Հայկական հարցին լուծում տալու անհրաժեշտությունը, օսմանացման քաղաքականության ձախողումը), ինչը Բարի վերլուծության խոցելի կողմերից է, նա հիմնավորապես բացահայտում է, փաստորեն, դրանցից միայն մեկը՝ Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումը: Այս առումով հետաքրքրությունից զուրկ չէ այդ ուղղությամբ Աբդուլ Համիդի վարած քաղաքականության նշավակումը: Փաստելով կոտորածների և աննախադեպ հալածանքների պատճառով հայերի արտագաղթը տարբեր երկրներ, ինչը հեղինակը դիտում է իբրև կոտորածների հետևանքով հայերին համակած հուսալքության դրսևորում, նա միաժամանակ մատնանշում է սուլթանի ջանքերը՝ կապված նրանց պատկանող պատմական տարածքները մահմեդականներով բնակեցնելու հետ⁴⁹², հանգամանք, որն, ի դեպ, նրա ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբաններից շատերի ուշադրությունից վրիպել է:

Ի վերջո, Բարը մարդասպանների անկաշկանդ գործողություններն իրավամբ մեկնաբանում է մահմեդականների մոտ արմատացած անպատժելիության զգացումով⁴⁹³, ինչն, անտարակույս, ևս մեկ անգամ հարևանցիորեն հավաստում է Հայոց ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով:

Հայ ժողովրդի ողբերգության հարցում Բարը խստագույն դատապարտում է եվրոպական մեծ տերությունների անտարբեր դիրքորոշումը, որոնց թվում առանձնացնում է հատկապես պատմական այս ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայի ամեհի հակառակորդ կայգե-

⁴⁹¹ Նույն տեղում, էջ 84-85:

⁴⁹² Նույն տեղում, էջ 86:

⁴⁹³ Նույն տեղում:

րական Գերմանիային, որը, ինչպես պատկերավոր ձևով նշում է՝ «իր սրով պատսպարում է թուրքերի հանցանքները»⁴⁹⁴: Նրա մտորումներում բացահատորեն նկատելի է հակազերմանական տրամադրվածությունը, ինչն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆրանսիացի բոլոր հեղինակներին խիստ բնորոշ առանձնահատկություններից է: Նշենք, որ միաժամանակ նա ձեռնպահ է մնում, ի տարբերություն իր մեծ թվով նախորդների, երրորդ հանրապետության ղեկավարների բացահայտ թրքամետ քաղաքականության քննադատությունից: Ըստ նրա անիրատեսական հաշվարկների՝ 100000-ի հասնող հայերի մարդկային կորուստները հետևանք են դիվանագիտության հետ կապված նրանց ունայն հույսերի: Իրականությանը մասամբ համապատասխանող նրա այս եզրահանգումը պարունակում է միաժամանակ չափազանցության տարրեր: Մենք թեև ամենևին հակված չենք թերագնահատելու մեծ տերությունների եսասիրական քաղաքականության չարագուշակ հետևվանքներն արևմտահայության ոչնչացման գործում, այդուհանդերձ, հարկ ենք համարում մանրամասնել, որ պատասխանատվության առյուծի բաժինը բարդվում է, անտարակույս, հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագիրը մշակած օսմանյան գահակալի վրա, որն իրականացվում էր պետական քաղաքականության մակարդակով:

Ինչպես տեսնում ենք, Բարի մոտեցումն ակնհայտ առավելությունների հետ մեկտեղ ունի նաև զգալի թերություններ: Թեև բազում փաստերով նա փաստել է Հայոց ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով, այդուհանդերձ, անկարող է գտնվել ելնելով իր իսկ թվարկած փաստերից՝ խուսափել չափազանցություններին տուրք տալուց: Հայ ժողովրդի բնաջնջման մեկնաբանության խնդրում օսմանյան իշխանությունների պետական մակարդակով կրիառած քաղաքականության վճռորոշ հանգամանքը նրա մտորումներում, ըստ էության, ածանցվում է կրոնական հողի վրա մահմեդականներին բնորոշ մոլեռանդության և քրիստոնյաների հանդեպ նրանց ատելության փաստմանը:

Բարի անտարակուսելի արժանիքներից է, սակայն, XIX դարի երկրորդ կեսին արևմտահայության կացության մանրազնին և հիմնավոր վերլուծությունը, հայերի կարճեցյալ ապստամբության վարկածի հերքումը, իսկ ինչ վերաբերում է դիվանագիտական հարաբերությունների և, մասնավորապես Հայկական հարցի ծագման

⁴⁹⁴ Նույն տեղում:

քննարկմանը, նրա մեկնաբանությունները մնում են թերի և առարկելի: Ամեն դեպքում նրա գիրքը ոչ միայն նպաստել է Հայոց ցեղասպանության շուրջ հավաստի տեղեկատվության ընդլայնմանը, այլև նշանակալից ներդրում է՝ նրա ժամանակի գիտության չափանիշների կտրվածքով, հարցի գիտական ուսումնասիրության ասպարեզում:

Ի տարբերություն Բարի՝ Հայկական հարցին լուծում տալու անհրաժեշտությանը հանգող, Հայոց ցեղասպանության հիմնական պատճառը հաջողվել է բացահայտել Մոնտոբոնում բողոքական աստվածաբանության ֆակուլտետի դեկան Էմիլ Դումերգին (1844-1937): Համիդյան կոտորածների պատմությունը նա հպանցիկ քննարկել է 1916 թ. հունվարի 16-ին Փարիզում՝ Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հրապարակային դասախոսությունում⁴⁹⁵: Հայոց ցեղասպանության սանձազերծումը նա մեկնաբանում է Հայկական հարցի ծագման ակունքների հենքի վրա:

Նախ հայ ժողովրդի պատմական զարգացման ետնախորքի վրա՝ մի քանի անկողմնակալ հպումներով, նա ուրվագծում է Օսմանյան կայսրության կազմավորման ընթացքը: Թուրքերին բնորոշելով իբրև Կենտրոնական Ասիայի անծայրածիր անապատներից եկած հորդաների, Դումերգն իրավամբ նրանց համեմատում է Իրանի և Հայաստանի վրայով անցած փոթորկի հետ, որոնք գրավելով Կոստանդնուպոլիսը, կազմավորել են ավելի քան կայսրություն. «Նրանք ստեղծել են ասիական ռազմամոլության աշխարհը», – մանրամասնում է հեղինակը⁴⁹⁶: Ինչպես տեսնում ենք, նա ի սկզբանե ընդգծում է Օսմանյան կայսրության ռազմամոլ բնույթը, ինչի վրա և խարսխվում է նրա ամբողջ հայեցակարգը:

Դումերգը հավուր պատշաճի բացահայտում է թուրքերի՝ իբրև Օսմանյան կայսրությունում տիրապետող ժողովրդի, օսմանյան հասարակությունում զբաղեցրած տեղի առանձնահատկությունը, այն է՝ ի վիճակի չլինելով հանրօգուտ աշխատանքի, նրանք գոյատևում էին քրիստոնյա հպատակներին շահագործելու միջոցով: Օսմանյան կառավարությունը բնորոշելով իբրև վատթարագույնը բոլոր կառավարությունների թվում, նա իրավամբ նշում է, որ բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին, այն վերաբերվում էր իբրև «կթան կովերի» և

⁴⁹⁵ E. Doumergue, L'Arménie. Les massacres et la question d'Orient. Conférence, études et documents, Paris, 1916.

⁴⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 6:

միայն դրանով է բացատրում թուրքերի հանդուրժողականությունը քրիստոնյաների հանդեպ⁴⁹⁷:

Ինչ վերաբերում է հայերին, որոնց հեղինակն առանձնացնում է օսմանահպատակ քրիստոնյաների թվում, ապա նրանց նա հակադրում է թուրքերին, մանրամասնելով, որ եթե առաջինները ռազմամուլ են, գիտությունների, արվեստների և առևտրի հետ առնչություն չունեցող, ապա հայերն աչքի են ընկնում առևտրի ասպարեզում բացառիկ ունակություններով և խաղաղասիրությամբ, ուստի հեղափոխական տրամադրությունները նրանց բնորոշ չեն⁴⁹⁸: Հայոց ցեղասպանության պատմագրության ժխտողական ուղղության ներկայացուցիչների կողմից առ այսօր շահարկվող այս էական հիմնախնդրի շուրջ թեև Դուներզը, ի տարբերություն Բարի, սահմանափակվում է սոսկ նման ընդհանուր բնույթի դիտարկմամբ, այդուհանդերձ, դրանով հակահարված է տալիս նրանց թյուր թեզերին՝ կապված արևմտահայության կարծեցյալ հեղափոխական գործունեության հետ:

Հայկական հարցի ծագման խնդիրը Դուներզն ուսումնասիրում է պատմական Հայաստանի բաժանման հենքի վրա, որին մեծ նշանակություն է հատկացնում: Ընդգծելով, սակայն, Արևմտյան Հայաստանի բաժանումը վեց վիլայեթի, նա հստակորեն չի մատնանշում այն պատմական հանգամանքները, այն է՝ 1555 թ. Ամասիայի և 1639 թ. Կասրե-Շիրիների պայմանագրերը, որոնց հիման վրա տեղի է ունեցել Հայաստանի մասնատումը Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև, ինչն արդեն նրա բացթողումներից է⁴⁹⁹:

1870-ական թվականներից ի վեր սկիզբ առած և մինչև իր օրերը հարատևած միջազգային ճգնաժամի զլխավոր պատճառները, որոնք հանգեցրել են Առաջին համաշխարհային պատերազմի սանձազերծմանը, Դուներզը պայմանավորում է 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած որոշումներով: Բեռլինի պայմանագրում՝ ըստ նրա պատկերավոր համեմատության, «հազիվ տեսանելի տառերով դեն ուրվագծել էր 1876-1916 թթ. իրադարձությունների ամբողջ ծրագիրը»⁵⁰⁰: XIX դարի վերջին տասնամյակներում միջազգային հարաբերությունների ընթացքը քննարկելով նման խիստ նեղ տեսանկյունից, ինչը մեր կողմից անընդունելի է (պայմանագիրը չէր

⁴⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 7:

⁴⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 8-9:

⁴⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 8:

⁵⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 11:

ուրվագծում հակամարտ դաշինքների ձևավորումը Եվրոպայում), նա համեմատական քննության է ենթարկում մի կողմից՝ Սան-Ստեֆանոյի «արդարության և ազատագրման», ինչպես նաև «Ռուսաստանի համար խիստ շահավետ» և մյուս կողմից՝ Բեռլինի «անարդար ու նողկալի» պայմանագրերը: Դուներգը թեև, ըստ էության, չի մեկնաբանում դրանցում ամփոփված՝ հայ ժողովրդի ճակատագրին առնչվող հողավածների զանազանությունը, այդուհանդերձ, բավարարվում է առնվազն այդ էական հանգամանքին առնչվող հպանցիկ ակնարկով, մատնանշելով, որ վերջինն անվավեր էր դարձնում Ռուսաստանի ստանձնած բոլոր պարտավորությունները⁵⁰¹: Ըստ այդմ, այս պարագայում, միանգամայն իրավամբ նա եզրակացնում է. «Թուրքիան փրկված էր»⁵⁰²:

Միջազգային ասպարեզում իրադարձությունների ծավալման՝ Դուներգի հայեցակարգի հիմնական առանցքը մեծ տերությունների՝ բարենորոգումների իրականացման հարցում օսմանյան կառավարության հանդեպ վերահսկողության սահմանման հիմնախնդիրն է: Նա իրավամբ մեծ նշանակություն է հատկացնում Բեռլինի պայմանագրով Եվրոպական պետությունների ստանձնած պարտավորություններին, այն է՝ սուլթանի ներքին գործերի նկատմամբ վերահսկողության սահմանմանը, որը կանխորոշել է տերությունների և Օսմանյան կայսրության փոխհարաբերությունների զարգացման ընթացքը, և ըստ նրա մեկնաբանության՝ վերածվել Թուրքիայի համար ստորացուցիչ իրողության: Ակնհայտորեն չափազանցնելով հոգեբանական այս գործոնի նշանակությունը և անհարկի խտացնելով գույները, Դուներգը տերությունների վերահսկողության սահմանումն անիրավացիորեն ներկայացնում է իբրև սադրանք, ինչը համահունչ է նրա հայեցակարգին: Իրականում, սակայն, մեծ տերությունների՝ Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու և վերահսկողություն սահմանելու հեռանկարը, անտարակույս, շիկացրել է մթնոլորտն օսմանյան պետության դեկավար շրջանակներում, բորբոքել սուլթանի և նրա համախոհների կրքերը, մեծապես նպաստել երկրում ազգայնամոլության վերելքին: Այդուհանդերձ, մեր համոզմամբ, դրանից նման ծայրահեղ չափազանցված հետևության հանգելն աննպատակահարմար է: Առավել ևս Դուներգի իսկ ուրվագծած՝ կայսրությունում տիրող իրավիճակի ետնախորքի վրա, վերահսկողության սահմանումը կարելի է գնահատել ոչ թե իբրև

⁵⁰¹ Նույն տեղում:

⁵⁰² Նույն տեղում:

սադրանք, այլ սոսկ 1880-1890-ական թվականներին գերլարված իրավիճակի առաջացման շարժառիթ:

Ինչպես ցույց տվեց իրադարձությունների զարգացման հետագա ընթացքը, արևմտահայության հանդեպ տերությունների ստանձնած պարտավորվածությունները, հիրավի, կրում էին ձևական բնույթ: Միայն այս առումով արդեն կարելի է համաձայնվել նրա հիմնական հետևություններից մեկի հետ, ըստ որի՝ Բեռլինի պայմանագիրը լինելով ավելին, քան սխալ՝ «հանցանք էր»⁵⁰³: Մասնավորապես արևմտահայության համար այն, իրոք, ունեցել է ճակատագրական նշանակություն, ինչը փաստել է նաև հեղինակը. «Չայաստանի և աշխարհի վիճակը նետված էր»⁵⁰⁴:

Դումերզը, սակայն, ոչնչով չի հիմնավորում մեծ տերությունների՝ Չայկական հարցում իրականացրած անտարբեր քաղաքականության պատճառները և, ըստ էության, խուսափում է արևմտահայության ճակատագիրը կանխորոշած, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման վարդապետությանը հավատարիմ մնալու դրանց ղեկավար շրջանակների անասան ցանկության մեկնաբանությունից:

Դումերզի առաջադրած՝ Չայկական հարցի վերլուծությունների կապակցությամբ նախ հարկ ենք համարում նշել, որ նա չի մանրամասնում դրա ծագման հանգամանքները: Փոխարենը, ելնելով իր հայեցակարգից, նա ծավալվում է Աբդուլ Չամիդի՝ եվրոպական տերությունների վերահսկողությունից և ըստ այդմ՝ հետագա ստորացումներից ու սպառնալիքներից ձերբազատվելու մտադրության շուրջ և միայն այս առնչությամբ արդեն առաջին անգամ հիշատակում «Չայկական հարցի» գոյության մասին, որի լուծման «ամենահուսալի միջոցը», ինչպես նա մեկնաբանում է՝ ըստ սուլթանի հոգեբանության, հանգում էր հայերի ոչնչացմանը⁵⁰⁵: Թեև նրան հասու է, ինչպես տեսնում ենք, Չայոց ցեղասպանության գլխավոր պատճառը, այդուհանդերձ, նույնիսկ այս պայմաններում, նա այն, ըստ էության, հիմնավորապես չի մեկնաբանում: Արդյունքում, ժամանակաշրջանի պատմությանն անիրազեկ պատմաբանի համար մնում է անհասկանալի, թե ի՞նչ հանգամանքներում է ծագել Չայկական հարցը և առավել ևս ի՞նչ է այն իրենից ներկայացրել, քանզի այս

⁵⁰³ Նույն տեղում:

⁵⁰⁴ Նույն տեղում:

⁵⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 11-12:

խնդիրների շուրջ արդեն նա գերադասում է ձեռնպահ մնալ մեկնաբանություններից:

Ինչ վերաբերում է Հայոց ցեղասպանության սանձազերծմանը, հեղինակը սոսկ հպանցիկ հիշատակում է Աբդուլ Համիդի նախապատրաստական միջոցառումների, մասնավորապես 1891 թ. համիդիե զորամիավորումների կազմավորման մասին, որոնց անդամներին անվանում է «դաժան կողոպտիչներ», մանրամասնելով, որ սուլթանը նրանց շնորհել էր արտոնություններ, իսկ նրանց զոհերին զրկել նույնիսկ «բողոքելու իրավունքից»⁵⁰⁶:

1894 թ. սուլթանի կարգադրությամբ տեղի ունեցած Սասունի կոտորածի մասին ևս հեղինակը հիշատակում է թռուցիկ⁵⁰⁷: Դրան հաջորդած եվրոպական պետությունների միջամտությանն առնչվող նրա դիտարկումները խիստ մակերեսային են: Այս կապակցությամբ, սակայն, ցանկանում ենք մեր համաձայնությունը հայտնել նրա հիմնական մեկնաբանություններից մեկի հետ, ըստ որի՝ այդ միջամտությունն ընդամենն արագացրել է սուլթանի ծրագրի իրականացումը և նպաստել 1895 թ. հայկական վեց վիլայեթում կոտորածների ծավալմանը⁵⁰⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայոց ցեղասպանության պատմության խնդիրների թվում Դումերգն ուշադրությունը կենտրոնացնում է զլխավորապես մեծ տերությունների միջամտության հանգամանքի վրա: Կոտորածների առնչությամբ նա սահմանափակվում է սոսկ մի քանի, սակայն, խիստ կարևոր մանրամասների թվարկմամբ: Նա պարբերաբար, այդ թվում, ըստ Լեփսիուսի տվյալների՝ փաստում է սուլթանի ղեկավար դերը, և դրանով իսկ առնվազն ակնարկում Հայոց ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով⁵⁰⁹: Այստեղ հարկ է, անտարակույս, մեկնաբանել, որ իրադարձությունների մանրամասների մեջ թափանցելը Դումերգի խնդիրներում նույնիսկ չի ընդգրկվել: Նա հավաստի տվյալներ չի ունեցել անգամ 1894-1896 թթ. արևմտահայության զոհերի քանակի շուրջ, այն պարփակելով 200000-ի սահմանում⁵¹⁰: Ինչ վերաբերում է կոտորածների առնչությամբ եվրոպական տերությունների, ըստ էության, դիտորդի դերում հանդես գալուն խիստ

⁵⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

⁵⁰⁷ Նույն տեղում:

⁵⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 13:

⁵⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 14:

⁵¹⁰ Նույն տեղում, էջ 15:

բնորոշ կեցվածքին, հեղինակը բավարարվում է քննադատական մի քանի աննշան դիտարկումներով⁵¹¹:

Չնայած ընդհանուր բնույթի դիտողություններին և հաճախ ոչ սպառիչ մեկնաբանություններին, Դումերգին, այդուհանդերձ, հաջողվել է ցուցաբերել վերլուծական մոտեցում, բացահայտել Աբդուլ Յամիդի՝ Յայկական հարցում որդեգրած քաղաքականության էությունը և հանգել թեպետ ոչ ընդգրկուն, այդուհանդերձ, ընդհանուր առմամբ, անկողմնակալ և իրատեսական հետևությունների:

Դումերգի դասախոսությանը, ի դեպ, նախորդել է, մեզ հետաքրքրող կտրվածքով և գիտական նշանակության առումով նվազ կարևոր՝ ժողեֆ Դենեի, 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությանը հաջորդած ժամանակաշրջանում Թուրքիայում տեղի ունեցող խնդրումներին նվիրված, 1908 թ. մարտի 8-ին Փարիզում կայացած՝ «Նոր Թուրքիան և հին վարչակարգը» հրապարակային դասախոսությունը, որի ընթացքում նա մակերեսայնորեն քննարկել է նաև 1894-1896 թթ. կոտորածների պատմությանն առնչվող որոշ խնդիրներ⁵¹²:

Յեղինակն ավելի, քան Դումերգը խուսափում է իրադարձության մանրամասների մեջ թափանցելուց, ինչը նրա հիմնական խնդիրների մեջ ամենևին չի ընդգրկվել: Այդուհանդերձ, իմաստ ունի ծանրանալ նրա որոշ մեկնաբանությունների վրա: Դենեի մոտեցման հիմնական արժանիքը Յայոց ցեղասպանության առաջին փուլի իրականացման փաստումն է պետական քաղաքականության մակարդակով: Նա հղում է առ այդ օսմանյան կենտրոնական իշխանությունների, մասնավորապես Պալեի ղեկավար դերն արևմտահայության բնաջնջման գործընթացում բացահայտող տարբեր հավաստի փաստեր⁵¹³:

Յայոց ցեղասպանության սանձազերծման պատասխանատվությունը Դենեն իրավամբ բարդում է օսմանյան պետության ղեկավարների վրա, որոնք հղացել են արևմտահայության ոչնչացման ծրագիրը: Միաժամանակ, սակայն, նա ամբողջությամբ չի բացահայտում թուրքերի և քրդերի մասնակցությունն այդ իրադարձությանը և նսեմացնում է ցեղասպանության գործընթացի վրա իր էական դրոշմը թողած՝ պետության կողմից հրահրվող՝ վերջիններիս կրո-

⁵¹¹ Նույն տեղում, էջ 16:

⁵¹² J. Denais, La Turquie nouvelle et l'Ancien régime. Conférence faite par M. Joseph Denais à Paris le 17 novembre 1908. Annotée le 8 mars, Paris, 1909.

⁵¹³ Նույն տեղում, էջ 21:

նական մոլեռանդության նշանակությունը, ինչն արդեն բացահայտ շեղում է պատմական իրականությունից և անընդունելի է: Մատնանշելով կայսրության տարբեր վայրերում արձանագրված մահմեդականների՝ հայերին ցուցաբերած օժանդակությանն առնչվող փաստեր, որոնք անառարկելիորեն վկայում են գթասիրտ մահմեդականների՝ իրենց դավանանքը չընդունող անձանց ցուցաբերած օգնության մասին⁵¹⁴, նա, ըստ այդմ, նրանց բնորոշ մոլեռանդությունը, հանիրավի, բնորոշում է ընդամենն իբրև «կարծեցյալ»⁵¹⁵: Չարկ է նշել, որ այս պարագայում Դենեն անտեսում է մահմեդականների կրոնական մոլեռանդությանն առնչվող՝ ֆրանսիական բազմաթիվ փաստաթղթերի ժողովածուներում, այդ թվում «Դեղին գրքում», հրապարակված անհամար արժանահավատ փաստերը, որոնց նա, հավանաբար, չէր կարող անտեղյակ լինել: 1890-ական թվականների պատմությունը Դենեն մեկնաբանում է իրականությանն ամենևին չհամապատասխանող այս հենքի վրա:

Սակայն, պետական քաղաքականության մակարդակով Չայոց ցեղասպանության իրականացման փաստը հավաստող Դենեի՝ դրա հետ մեկտեղ առաջադրած՝ պատմական իրականությանը հակասող, մման անընդունելի մեկնաբանության առնչությամբ հարկ է հաշվի առնել այն պատմական ժամանակաշրջանը, երբ նա հանդես է եկել այս զեկուցմամբ: Երիտթուրքական հեղափոխության արդյունքում՝ 1876 թ. օսմանյան սահմանադրության վերահաստատումից հետո, նա, ինչպես և իր ժամանակակիցները, անտարակույս, մեծ հույսեր է կապել, մասնավորապես կայսրության քրիստոնյա հպատակներին ազատություններ հատկացնելու առնչությամբ՝ երիտթուրքերի շայլած սին խոստումների հետ: 1908 թ. հեղափոխությունից հետո մահմեդական ժողովուրդների և, մասնավորապես թուրքերի՝ քրիստոնյաների հետ խաղաղ գոյակցելու անիրատեսական հեռանկարն իրադարձության լուսաբանման խնդրում նրան կարող էր միայն ապակողմնորոշել և, մեր կարծիքով, դարձել է մահմեդականների մոլեռանդության՝ ցեղասպանության իրականացման վրա թողած դրոշմի ոչ սպառիչ գնահատման հավանական պատճառներից: Բացի դրանից, հարկ չկա անտեսելու ևս մեկ հնարավոր պատճառ, որը ևս սերտորեն առնչվում է 1908 թ. հեղափոխության հռչակած՝ կայսրության ժողովուրդների թեական իրավահավասարությանը: Չի բացառվում, որ հաշվի առնելով ստեղծված նոր իրավիճակի

⁵¹⁴ Նույն տեղում, էջ 20, 21:

⁵¹⁵ Նույն տեղում, էջ 18:

առանձնահատկությունները, նման կողմնակալ մոտեցում Դենեն ցուցաբերել է գիտակցաբար՝ հայերի և երիտթուրքերի միջև հաշտության եզրերի հաստատմանը նպաստելու մտադրությամբ:

Հայոց ցեղասպանության գործընթացին հպանցիկ, սակայն, հիշարժան գնահատականներ է տվել ֆրանսիացի լրագրող՝ իբրև «ժուրնալ» թերթի զինվորական թղթակից 1916 թ. Արևմտյան Հայաստանի տարբեր քաղաքներ (Երզրում, Տրապիզոն, Երզնկա, Վան) այցելած և իրադարձությունների ականատեսը դարձած Անրի Բարբին⁵¹⁶:

1915 թ. Մեծ եղեռնին առնչվող խնդիրները Բարբին քննարկում է հայ ժողովրդի անցած ուղու ետնախորքի վրա, օսմանյան բռնակալության ներքո վաղուց ի վեր հեծող Արևմտյան Հայաստանի պատմությունը բնորոշում իբրև «երկարատև ու ողբերգական մահատակություն»⁵¹⁷, ինչը կարելի է համարել նրա դիրքորոշման անկյունաքարը: Թեպետ Բարբին հիշատակում է տարբեր ասպատակիչների՝ Հայաստանին տիրելու համար մղած պայքարի մասին, սակայն, անտեսում է հայ ժողովրդի կյանքում ճակատագրական նշանակություն ունեցած՝ XVI դարում Հայաստանի մեծ մասի ռազմակալումը թուրքերի կողմից: Այդուհանդերձ, նա հպանցիկ ակնարկում է Հայաստանի բռնագրավման մասին, մատնանշելով դարեր ի վեր օսմանյան լծի ներքո հեծող արևմտահայության թշվառ վիճակն «այն երկրում, որը եղել է *իրենց* (ընդգծումը հեղինակինն է - Վ. Պ.) երկիրը»⁵¹⁸:

Ըմբռնելով XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հայ ժողովրդի հանդեպ օսմանյան պետության կիրառած ցեղասպան քաղաքականության ակունքները, Բարբին հայ ժողովրդի բնաջնջման գործընթացի վրա նետում է հետադարձ հայացք և ջանում այն քննարկել իր ամբողջության մեջ, ինչն ինքնին ողջախոհ մոտեցում է: Հայոց ցեղասպանության նախակարապետ և մտահղացող նա իրավամբ համարում է Աբդուլ Համիդ II-ին, որը 1878 թ. հետո, ի թիվս այլ հանգամանքների (Արևմտյան Հայաստանի և Ռուսաստանի հարևանությանը, որտեղ բնակվող հայերի վիճակն անհամեմատ բարվոք էր, բալկանյան ժողովուրդների օրինակով՝ օսմանյան լծի թոթափմանը միտված ազատագրական շարժման զարգացման հեռանկարը),

⁵¹⁶ H. Barby, Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre. Préface de M. Paul Deschanel, Paris, 1917.

⁵¹⁷ Նույն տեղում, էջ 6, 114:

⁵¹⁸ Նույն տեղում, էջ 112:

ահաբեկված, մասնավորապես Եվրոպայի՝ Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին նոր միջամտության հեռանկարից, «վայրենի տրամաբանությամբ» վճռել է ոչնչացնել, ըստ իր հոգեբանության և համոզման՝ վտանգավոր թվացող տարրին⁵¹⁹:

Իրատեսական համարելով հարցի նման մեկնաբանությունը, հարկ է, այդուհանդերձ, ելնելով Բարբիի շարադրանքից, հավաստել, որ Հայոց ցեղասպանության պատճառների նրա վերլուծությունը սպառիչ չէ, քանզի հեղինակը շրջանցում է Հայկական հարցի գոյության իսկ փաստը: Այլ խոսքերով՝ նա ամբողջությամբ չի ըմբռնել ցեղասպանության կյանքի կոչման գերխնդրի՝ օսմանյան գահակալի առջև ծառայած Հայկական հարցին թուրքական եղանակով լուծում տալու էությունը: Այնուամենայնիվ, Բարբին անդրադառնում է 1877-1878 թթ. պատերազմին հաջորդած ժամանակաշրջանում դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքում արևմտահայության կացության բարելավման հետ կապված քննարկումներին և քննադատական խոսքեր ուղղում մեծ տերությունների հասցեին, որոնք ոչինչ չեն ձեռնարկել հայ ժողովրդի հանդեպ ստանձնած «հանդիսավոր պարտականություններն» ի կատար ածելու ուղղությամբ⁵²⁰:

Հայոց ցեղասպանության պատմության վերլուծության հարցում Բարբիի հայեցակարգը, ըստ որի՝ այն հարկ է դիտել իբրև շարունակական բնույթ կրող իրադարձություն, ընդունելի է: Միանգամայն իրավամբ նա առանձնհատուկ ուշադրություն է դարձնում այն հարցին, որ իշխանության գալուց հետո երիտթուրքերը սոսկ շարունակել են կենսագործել իրենց կողմից գահընկեց արված Աբդուլ Համիդ II-ի մտահղացած՝ հայերի բնաջնջման ծրագիրը⁵²¹, ինչի մասին վկայում են 1909 թ. Ադանայի կոտորածները: Սակայն ինչն ավելի կարևոր է, մեր կարծիքով, Բարբիի կողմից Հայոց ցեղասպանության գործընթացի շարունակական բնույթի ընդգծումն է համիդյան «սարսափելի վարչակարգին» հաջորդած երիտթուրքական իշխանության օրոք՝ մինչ 1915 թ. համատարած կոտորածների և տեղահանությունների սանձազերծումը⁵²²:

⁵¹⁹ Նույն տեղում, էջ 7-9:

⁵²⁰ Նույն տեղում, էջ 7:

⁵²¹ Նույն տեղում, էջ 13:

⁵²² Բարբիի գրքի մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Պողոսեան, Հայոց ցեղասպանության ընկալումը Անրի Բարբիի կողմից.– «Հանդես ամսօրեայ», 2007, թիվ 1-12, էջ 335-362:

Հայոց ցեղասպանության գործընթացի շարունակական բնույթը փաստել է նաև ֆրանսիացի արևելագետ, հնագետ Ժակ Մորգանը (1857-1924): Թռուցիկ անդրադառնալով 1894-1896 թթ. կոտորածներին՝ նա պարբերաբար շեշտում է դրանց իրականացումն Արդուլ Համիդի կողմից պետական քաղաքականության հիման վրա⁵²³: Լիներվով 1896 թ. Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած հայերի կոտորածի ակնանատեսը, Մորգանն այն ոչ միայն բնորոշում է իբրև «սարսափելի սպանդ», այլև ընդգծում հայերի ոչնչացումը՝ ըստ վաղօրոք նախապատրաստված ծրագրի, այլ կերպ ասած՝ կանխամտածվածության հիման վրա⁵²⁴: Շրջանցելով Հայոց ցեղասպանության պատճառների քննարկումը, նա բավարարվում է սոսկ իրադարձության սանձազերծումը «Հայաստանի քաղաքական վերածնունդն» անհնարին դարձնելու սուլթանի մտադրությամբ պատճառաբանելով⁵²⁵: Ինչ վերաբերում է Մորգանի առաջադրած մեկնաբանությանը, ապա նման հարցադրումը, հիրավի, կարող էր Աբդուլ Համիդի մոտ ծնունդ առնել և նրան մեծ անհանգստություններ պատճառել: Միաժամանակ, հարկ է նաև հաշվի առնել, որ 1870-1880-ական թվականներին, ըստ էության, քննարկվում էր արևմտահայության համար բարենորոգումների իրականացման խնդիրը, հարց, որն արդեն Մորգանը հավուր պատշաճի չի բացահայտում:

Ինչպես և 1890-ական թվականներին, այս ժամանակաշրջանում ևս Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմությանն առնչվող խնդիրներին անդրադարձել են նաև որոշ իրավաբաններ, որոնք արևմտահայության ճակատագրին առնչվող հիմնահարցերը վերլուծել են միջազգային հարաբերությունների հենքի վրա: Մասնավորապես, էռնեստ Լենոնոնը (1878-1956)՝ 1882-1911 թթ. Մեծ Բրիտանիայի արտաքին քաղաքականությանը նվիրված գրքում համառոտակի քննարկել է նաև Հայկական հարցի

⁵²³ J. de Morgan, Essai sur les nationalités, Paris-Nancy, 1917, p. 84, 92, 94 ; *նույնի՝* Contre les barbares de l’Orient, Paris-Nancy, 1918, p. 28.

⁵²⁴ J. de Morgan, Contre les barbares de l’Orient, p. 27.

⁵²⁵ J. de Morgan, Essai sur les nationalités, p. 94.

պատմությունը՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հակամարտության հոլովություն⁵²⁶:

Առանց խորամուխ լինելու հայկական կոտորածների պատմության մանրամասներում, Լեմոնն ուշադրությունը բևեռում է մասնավորապես 1890-ական թվականներին Հայկական հարցում մեծ տերությունների շահերի բախման ուսումնասիրության վրա՝ ցուցաբերելով ակնհայտ միտումնավոր մոտեցում: Նրա հիմնական նպատակը Ֆրանսիայի արտաքին արևելյան քաղաքականության հիմնավորումն է և ջատագովումը, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման հարցում:

Տուրք տալով, ըստ այդմ՝ ծայրահեղությունների, հեղինակը մեծապես չափազանցում է Անգլիայի արտաքին քաղաքականության բացասական հետևանքները Մերձավոր Արևելքում, ինչը միանգամայն համահունչ է պատմական այս ժամանակաշրջանում ֆրանսիական պատմագրության ընդհանուր ոգուն: Հայկական հարցում Անգլիայի քաղաքականության մեկնաբանության ասպարեզում Լեմոնն ընդգծված միակողմանի դիրքորոշումը դրսևորվում է երկու հիմնական կտրվածքներով: Անթաքույց շեղվելով պատմական իրականությունից, նա նախ մեծապես գունազարդում է «մշուշապատ Ալբիոնի» շահագրգռվածությունն արևմտահայության համար նախատեսվող բարենորոգումների իրականացման հարցում: 1878 թ. հունիսի 4-ի պայմանագրի կապակցությամբ հեղինակը պնդում է, որ Հայաստանում նախատեսվող բարենորոգումների հարցը Մեծ Բրիտանիան իբր վերածել էր «անգլիական գործի», քանզի միջազգային պայմանագրերը նրան ընծեռել էին բացառիկ հնարավորություն Հայաստանը հիմնավորապես իր ազդեցության ոլորտում ընդգրկելու համար⁵²⁷: Այս խիստ չափազանցված հետևությամբ հեղինակը ցանկանում է առարկայական դարձնել Մեծ Բրիտանիայի կարծեցյալ նպատակը, այն է՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում իրավիճակի գերլարումը, ինչն ակնհայտ կդարձներ Աբդուլ Համիդ II-ի թուլությունը և հնարավորություն կընձեռեր բրիտանական կառավարությանը հիմնավորելու սուլթանի ներքին գործերին զինված ճանապարհով միջամտելու նպատակահարմարությունը, ինչն «Անգլիային թվում էր անհրաժեշտ»⁵²⁸:

⁵²⁶ E. Lémonon, L'Europe et la politique britannique (1882-1911), deuxième édition, revue et corrigée, Paris, 1912. Գրքի առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել 1909 թ.:

⁵²⁷ Նույն տեղում, էջ 152:

⁵²⁸ Նույն տեղում, էջ 154:

Բրիտանական կառավարության արևելյան քաղաքականության գնահատման հարցում Լեմոնոնի վերջնական խնդիրն է Անգլիային՝ իբրև Օսմանյան կայսրության տրոհման կողմնակցի անարդարացիորեն ներկայացնելը, ինչը պայմանավորված է Անգլիայի կողմից Եգիպտոսի բռնագրավմամբ⁵²⁹:

Իր համոզմամբ, Ֆրանսիայի ռազմավարությանն անհարիր՝ Անգլիայի քաղաքականությանը նա հակադրում է Երրորդ հանրապետության և Ռուսաստանի ղեկավար շրջանակների՝ իր համոզմամբ խոհեմ քաղաքականությունը, որոնք հետամուտ լինելով Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման վարդապետությանը, սուլթանին խորհուրդ էին տալիս վարել «զգույշ և չափավոր» քաղաքականություն, իրականացնել բարենորոգումներ և լիցքաթափել իրավիճակը: Լեմոնոնը դրվատում է Անգլիայի զինված միջամտությունը խափանելու խնդրում Չանոտոյի ջանքերը, որն Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքին հավատարիմ⁵³⁰, այդուհանդերձ, սուլթանի վրա ունեցած իր ազդեցությամբ՝ պարտադրել է նրան դիմել հայերի օգտին զիջումների, ինչպիսին է օրինակ համընդհանուր ներման շնորհումը⁵³¹:

Միջազգային հարաբերությունների պատմությանն առնչվող հիմնախնդիրները Լեմոնոնը քննարկում է ընդգծված միտումնավոր դիրքերից, շրջանցում արևմտահայության համար կործանարար հետևանքներ ունեցած Ֆրանսիայի թրքամետ քաղաքականության հետևանքները, ինչը չի նպաստում իրադարձությունների շուրջ հավաստի պատկերացումների ձևավորմանը: Դա պայմանավորված է առաջին հերթին Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությանը հիմնավորում տալու անհրաժեշտությամբ: Միաժամանակ, նրա շարադրանքում ակներևաբար իրենց զգալ են տալիս XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ֆրանսիական պատմագրությանը բնորոշ հակաանգլիական միտումները:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության որոշ հիմնախնդիրներ վերլուծել է նաև մեկ այլ իրավաբան (դատապաշտպան)՝ Ֆրանսուա Սուրբեզին՝ 1911 թ. Մոնպելիեի համալսարանում պաշտպանած՝ «Հայաստանի գործերը և եվրոպական տե-

⁵²⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս գրքի երկրորդ գլխի երրորդ ենթագլխում:

⁵³⁰ Այդ մասին ևս մանրամասն տե՛ս նույն տեղում:

⁵³¹ Այդ մասին տե՛ս Décret. Réformes en Arménie.– Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 155:

րությունների միջամտությունը (1894-1897 թթ.)» դոկտորականատենախոսությունում⁵³²: Հիմնվելով գլխավորապես «Դեղին գրքում» ամփոփված վավերագրերի վրա, հեղինակն անկողմնակալ դիրքերից քննարկում է Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմությանն առնչվող մի շարք էական հիմնախնդիրներ, իբրև իրավաբան՝ շեշտը դնելով եվրոպական տերությունների որդեգրած քաղաքականության մեկնաբանության վրա՝ իր ժամանակի միջազգային իրավունքի չափանիշների կտրվածքով:

Սուրբեզին նախ համառոտակի անդրադառնում է հայ ժողովրդի պատմական անցյալին, Հայաստանի ռազմակալմանը թուրքերի կողմից, ինչի հետևանքով հայերին վիճակվել է հեծել օսմանյան լծի տակ: Թվարկելով օսմանահպատակ հայերի հարստահարմանը վերաբերող փաստեր, նա ոչ միայն նրանց կացությունն է բնորոշում իբրև ողբալի, այլև պարզորոշ ընդգծում է հայերի համար ստեղծված նման իրավիճակի առկայությունն «*իրենց սեփական երկրում*» (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.), դրանով իսկ մեկ անգամ ևս ակնարկելով պատմական Հայաստանի ռազմակալման փաստը: Սուրբեզին, սակայն, հանդես չի գալիս սոսկ իրադարձությունների դիտորդի դերում: Հաշվի առնելով հայ ժողովրդի պատմական զարգացման առանձնահատկությունները, արևմտահայության և արևելահայության անցած ուղու վրա հետադարձ հայացք նետելու արդյունքում, նա 1878 թ. հայկական որոշ տարածքների՝ Օսմանյան կայսրության կողմից Ռուսաստանին զիջելու առնչությամբ, ելնելով հայ ժողովրդի անվտանգության շահերից, իր կարծիքն է հայտնում Հայաստանի՝ Ռուսաստանի կազմում ընդգրկվելու նպատակահարմարության շուրջ:

1880-ական թվականներին հայկական զարթոնքի կապակցությամբ ևս Սուրբեզին ցուցաբերում է նույնքան անկողմնակալ մոտեցում, հավաստելով, որ հայերը ցանկանում էին սոսկ իրականության վերածել ըստ Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրի՝ Բարձր Դռան ստանձնած պարտականությունները, կապված իրենց իրավիճակի բարելավման հետ: Ի տարբերություն Հայոց ցեղասպանության պատմության՝ իր ժամանակակից ֆրանսիացի կեղծարարների, նա հնչակյան կուսակցության անդամներին չի հանդիմանում Օսմանյան կայսրությունում ազգամիջյան խռովություններ հրահրելու համար: Նրանց գործունեությունը Սուրբեզին մեկնաբանում է երկու՝

⁵³² F. Surbezy, Les affaires d'Arménie et l'intervention des puissances européennes (de 1894 à 1897) [http:// www.imprescriptible.fr/documents/surbezy/](http://www.imprescriptible.fr/documents/surbezy/).

հայ ժողովրդի մոտ ազգային ինքնագիտակցության և ազատության գաղափարներ ներարկելու, ինչպես նաև եվրոպական տերությունների միջամտությունը հայցելու մտադրությամբ՝ վերջիններիս ուշադրությունն օսմանյան վարչակարգի չարաշահումների վրա հրավիրելու ակնկալությամբ:

1894 թ. հայկական կոտորածների սանձազերծման առնչությամբ Սուրբեզին առաջադրում է ընդունելի մեկնաբանություններ, ըստ որոնց՝ արևմտահայության բնաջնջումը տեղի է ունեցել պետական քաղաքականության մակարդակով, որը նա հավաստում է բազում փաստերի վկայակոչմամբ: Անդրադառնալով 1894 թ. Սասունի կոտորածներին, նա մատնանշում է զորքերի՝ օսմանյան կառավարության գաղտնի համաձայնությամբ գործելու հանգամանքը, իսկ հետաքննությունը վարած միջազգային հանձնաժողովի կազմած զեկուցագրում ամփոփված տեղեկությունների կապակցությամբ ընդգծում, որ դրանք չափազանցություններ չեն պարունակում, ինչը խիստ արդիական է, քանզի փաստաթղթում հիմնավորապես հերքվում է հայկական կարծեցյալ ապստամբության վարկածը⁵³³: Արևմտյան Հայաստանի այլ տարածաշրջաններում (Էրզրում, Երզնկա, Բաբերդ, Բիթլիս, Սեբաստիա, Մալաթիա և այլուր) տեղի ունեցած հայկական կոտորածները ևս նա պայմանավորում է օսմանյան վարչակարգի «հանցավոր անտարբերությամբ»: Սուրբեզին խարազանում է հատկապես օսմանյան տեղական պաշտոնյաներին՝ վիլայեթների կուսակալներին և նրանց ենթականերին, որոնք հայերի ոչնչացման ընթացքում հաճախ նույնիսկ քաջալերել են մահմեդական բնակչությանը: Ի վերջո, նա հավաստում է, որ օսմանյան իշխանություններն ուրախ էին այն ամենի առիթով, ինչ տեղի էր ունենում, քանզի հույս էին տածում այդպիսով ձերբազատվել հայերից և նրանց գանգատներից: Սուրբեզին հավաստում է նաև 1896 թ. Բանկ օտոմանի գրավմանը հաջորդած՝ Կոստանդնուպոլսում կազմակերպված հայկական կոտորածներին Բարձր Դռան հանցակցությունը, մասնավորապես ընդգծելով, որ մահմեդականներին «զինել էր օսմանյան կառավարությունը»:

Լինելով իրավաբան, Սուրբեզին առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում գերազանցապես Հայկական հարցի հանդեպ մեծ տերությունների որդեգրած քաղաքականության վերլուծությանը,

⁵³³ Բնագիրը տե՛ս Rapport collectif des Délégués consulaires adjoints à la Commission d'enquête sur l'affaire de Sassoun.– Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 96-111:

ինչը նրա մոտեցման առանցքում է: Միջազգային իրավունքի սկզբունքների շրջանակներում մանրամասնորեն վերլուծելով մեծ տերությունների՝ այս կամ այն պետության ներքին գործերին միջամտելու և չմիջամտելու իրավասությունները, Սուրբեզին ելնելով միջպետական փոխհարաբերություններից, հավաստում է, որ տերությունների ղեկավար շրջանակները որդեգրել էին այլ պետությունների գործերին չմիջամտելու սկզբունքը: Փոխարենը, նա առանձնացնում է Օսմանյան կայսրության պարագան, խոսքը կենտրոնացնելով, հատկապես տերությունների, ի նպաստ հայերի, սուլթանի ներքին գործերին միջամտելու սկզբունքին հետամուտ լինելու վրա: Այս բացառությունը նա բնորոշում է իբրև չմիջամտելու սկզբունքին անհարիր «ամենահրաշալի» օրինակը, քանզի մեծ տերությունները պարբերաբար միջամտել են կայսրության գործերին թե՛ սուլթանի համաձայնությամբ և թե՛ նրա կամքին հակառակ: Ընդհանուր առմամբ, 1878 թ. Հայկական հարցի ծագումից ի վեր, Հայաստանի գործերին Եվրոպայի միջամտության իրավունքը նա իրավամբ համարում է «անառարկելի», ինչը հիմնավորում է նախ և առաջ Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրերով Բարձր Դռան կողմից այս իրավունքի ճանաչմամբ:

Սուրբեզին ոչ միայն քննարկում է Հայկական հարցը միջազգային իրավունքի հարթության վրա և փաստում Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու եվրոպական պետությունների իրավասությունը, այլև քննադատում նրանց, ըստ էության, ցանկություն չդրսևորելու համար պարտադրելու օսմանյան կառավարությանը՝ կենսագործելու Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրով ստանձնած պարտականությունները: Միանգամայն իրավամբ նա ընդգծում է դրա հետևանքով քրիստոնյա հպատակների կացության վատթարացումը 1880-ական թվականներին, ինչն առիթ է տվել նրանց բողոքներին, որոնք և, վերջին հաշվով, 1894 թ. սեպտեմբերին հանգեցրել են Սասունի կոտորածին: Ակնհայտ է, որ հեղինակը Հայոց ցեղասպանության սանձազերծման պատասխանատվությունն Օսմանյան կայսրության ղեկավարներից զատ անուղղակիորեն բարդում է նաև մեծ տերությունների՝ Հայկական հարցում իրականացրած անարդյունավետ քաղաքականության վրա:

Այդուհանդերձ, Սուրբեզին շատ ավելի մեծ տեղ է հատկացնում Բարձր Դռան՝ արևմտահայության համար բարենորոգումների կենսագործման հարցում դրսևորած չկամության մերկացմանը և նշավակմանը: Նա մանրամասնորեն մեկնաբանում է Կոստանդնուպոլ-

սում հավատարմագրված օտարերկրյա դեսպանների մշակած պատմության մեջ «մայիսյան» անվամբ հայտնի բարենորոգումների ծրագիրը⁵³⁴, որը բնորոշում է թե՛ իբրև «բավական չափավոր» և թե՛ հայերի ցանկությունները մեծապես բավարարող ու թուրքերից մեծ զիջումներ չպահանջող:

Ծավալվելով այս կարևոր հարցի շուրջ, Սուրբեզին մանրամասնորեն քննարկում է նաև Բարձր Դռան՝ 1895 թ. հունիսին և օգոստոսին դեսպաններին հղած պատասխանները⁵³⁵, որոնք պարզորոշ վկայում են օսմանյան ղեկավար շրջանակների՝ արևմտահայության անվտանգության հարցում որևէ բարենորոգումների իրականացումից խուսափելու հաստատականության մասին. «Այս ոգով ոչինչ չի արվել», – եզրակացնում է նա:

Հայերի երբեմն ծայրահեղ արարքները (Բանկ օտոմանի գրավում և այլն) Սուրբեզին պատճառաբանում է նրանց նկատմամբ «օսմանյան կառավարության անտարբերությամբ և չկամությամբ»: Մասնավորապես, 1895 թ. Կոստանդնուպոլսում Բաբը Ալիի ցույցը նա շաղկապում է բարենորոգումների իրականացման հարցում Բարձր Դռան գրաված կոշտ դիրքորոշմանը, ինչն իր հերթին առիթ է տվել լայնածավալ կոտորածների սանձազերծման համար: Դրանով իսկ հեղինակը մեկ անգամ ևս հուժկու հակահարված է տալիս Չայոց ցեղասպանության պատմության տարբեր կեղծարարների, որոնք հայերի ցույցը պայմանավորում են հնչակյանների կարծեցյալ խառնակիչ գործունեությամբ:

Սուրբեզին խստագույնս նշավակում է օսմանյան վարչակարգի երկդիմի քաղաքականությունը, մասնավորապես 1895 թ. հոկտեմբերին Բարձր Դռան մշակած բարենորոգումների թեական ծրագրի քննության հիման վրա⁵³⁶: Այս առիթով նա մատնանշում է, որ դրա ընդունումից ի վեր հայերի կացությունը որևէ փոփոխություններ չի կրել, քանզի նրանց կոտորել են ոչ միայն 1895 թ. սեպտեմբերին Կոստանդնուպոլսում՝ մինչ այդ ձևական փաստաթղթի ընդունումը, այլև դրանից հետո՝ Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր նահանգներում:

Դիվանագիտական հարաբերությունների պատմության ելևէջներում հիանալի կողմնորոշումներ ունեցող հեղինակը հանգամանա-

⁵³⁴ Բնագիրը տե՛ս Мémorandum.– Նույն տեղում, էջ 45-48; Projet de réformes administratives à introduire dans les provinces arméniennes. – Նույն տեղում, էջ 48-56:

⁵³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71-75, 80-81, 87-94:

⁵³⁶ Décret. Réformes en Arménie.– Նույն տեղում, էջ 156-162:

լից անդրադառնում է նաև եվրոպական մեծ տերությունների՝ Չայկական հարցում վարած քաղաքականության առանձնահատկություններին (խոսքը վերաբերում է, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միայն խաղաղ ձևերով միջամտությանը նախապատվություն տալուն), վերհանում նրանց միջև առկա տարածայնությունները: Ձինված միջամտության հարցում տերությունների դրսևորած անբարյացակամ վերաբերմունքը նա իրավամբ պատճառաբանում է Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման սկզբունքի խախտման՝ նրանց համար անցանկալի հեռանկարից խուսափելու հանգամանքով, ընդգծում դրան միտված ռուսական ինքնակալության և Երրորդ հանրապետության որդեգրած համահունչ քաղաքականությունն Արևելյան հարցում:

Ընդհանուր առմամբ, Սուրբեզին հանգում է միակ հնարավոր հետևության, այն է՝ տերությունների անհամաձայնեցված գործողությունները Բարձր Դռանը հնարավորություն են ընձեռել օսմանահպատակ հայերի հետ վարվել ըստ իր հայեցողության:

Չնայած, ընդհանուր գծերով, Սուրբեզիի առաջադրած ընդունելի մեկնաբանություններին, հարկ է նշել, որ նրա մոտեցումը որոշ առանցքային հարցերում զերծ չէ «աքիլլեսյան գարշապարներից»: Ինչպես և իր ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբաններից շատերը, Սուրբեզին ևս առիթը բաց չի թողնում չափազանցելու համար Անգլիայի քաղաքականության դերը Մերձավոր Արևելքում առկա իրավիճակի շիկացման հարցում: Նա անհարկի Անգլիային է վերագրում 1895-1896 թթ. Օսմանյան կայսրությունում սկիզբ առած խառնաշփոթի պատասխանատվությունը, նույնքան չափազանցված դիրքերից մեկնաբանում Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին զինված միջամտություն ցուցաբերելու հարցում բրիտանական կառավարության ակնկալությունները:

Բացի դրանից, Սուրբեզիի՝ եվրոպական տերությունների և, մասնավորապես Ֆրանսիայի հասցեին ուղղած քննադատությունը խիստ չափավոր է, քանզի նա բավարարվում է սոսկ ընդհանուր բնույթի դիտողություններով: Ինչպես և Լեմոնոնը, նա ձեռնպահ է մնում Չանոտոյի ընդգծված թրքամետ քաղաքականության՝ հայերի համար անբարենպաստ հետևանքների քննարկումից, փոխարենը, սակայն, փաստորեն, հակասելով իրեն, անվարան մատնանշում է իր իսկ հավաստած, սոսկ խուսափողական բնույթ կրող, արևմտահայության հանդեպ սուլթանի կրավորական դիրքորոշման փոփո-

խությունները, նախարարի՝ օսմանյան գահակալի վրա ունեցած ազդեցության հետևանքով: Այս հարցում, ի դեպ, նա բավարարվում է, առանց քննադատական մոտեցման, սոսկ Լեմոնոնի փաստարկների վերաշարադրմամբ:

Ի շարս Հայոց ցեղասպանության գործընթացի իրականացման գանազան եղանակների, Սուրբեզին արժևորում է, ֆիզիկական ոչնչացումից բացի, նաև բռնի կրոնափոխության հանգամանքը: Այս հարցում, սակայն, նրա մեկնաբանությունները տեղիք են տալիս առարկությունների, քանզի կրոնափոխությունը նա համարում է ոչ այնքան հայերի ոչնչացման նպատակ հետապնդող երևույթ, որքան Օսմանյան կայսրությունը քրիստոնեության ազդեցությունից դուրս բերելու և դրանով իսկ Եվրոպայի վերահսկողությունից խուսափելու հուսալի միջոց: Այս դեպքում արդեն իրեն զգալ է տալիս իրադարձության պատմությունը գլխավորապես դիվանագիտական հարաբերությունների տեսանկյունից մեկնաբանելու նրա դիրքորոշումը:

Սուրբեզիի աշխատությունը հիմնավորապես հավաստում է համիդյան վարչակարգի կողմից պետական մակարդակով իրականացված հայ ժողովրդի բնաջնջման փաստի արժանահավատությունը: Սակայն, նրա հիմնական արժանիքը քննարկվող հարցադրումների վերլուծության ինքնատիպության մեջ է, քանզի նրա գրչին պատկանող թեզը միակն է ֆրանսիական ընդարձակ պատմագիտական գրականության մեջ, որտեղ Հայկական հարցին առնչվող հիմնախնդիրները քննարկվում են միջազգային իրավունքի հարթության վրա:

Ինչպես տեսանք, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում համիդյան կոտորածների հիմնահարցերն ուսումնասիրած հեղինակների քննությունը ոչ միայն նյութի ընդգրկման, այլև գիտական վերլուծությունների խորության առումով, անտարակույս, զիջում է նախորդ ժամանակաշրջանի պատմաբանների ներդրմանը: Նրանց մոտեցումներին, ընդհանուր առմամբ, բնորոշ են միևնույն թերությունները և առավելությունները: Հեղինակներից ոմանք ամբողջությամբ չեն կողմնորոշվել Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմությանն առնչվող հիմնահարցերում (Հայկական հարցի առաջացման, ցեղասպանության պատճառների բացահայտման), երբեմն առաջադրել են նույնիսկ հակասական մեկնաբանություններ (փաստելով պետական քաղաքականության հիման վրա հայկական կոտորածների իրականացումը, այդուհանդերձ, ժանրության կենտրոնը տեղափոխել կրոնական առճակատման հարթություն և այլն),

բավարարվել եվրոպական պետությունների, մասնավորապես Ֆրանսիայի քաղաքականության չափավոր քննադատությամբ, Անգլիայի քաղաքականությունը մեկնաբանել կողմնակալ դիրքերից, անտեսել հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասների հիմնախնդիրը:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում ֆրանսիական պատմագրության ներկայացուցիչների և նրանց նախորդների միջև առկա են նշմարելի զանազանություններ. խոսքը վերաբերում է հատկապես Հայկական հարցում եվրոպական տերությունների քաղաքականության վերլուծությանը խիստ կողմնակալ դիրքերից: Նրանց դիրքորոշումը հանգում է, մասնավորապես Ֆրանսիայի հակահայկական քաղաքականության, ըստ էության, շրջանցմանը և Գերմանիայի քաղաքականության քննադատությանը խիստ չափազանցված դիրքերից, ինչը պայմանավորված է XX դարի սկզբին միջազգային հարաբերությունների ոլորտում տեղի ունեցած նշանակալից տեղաշարժերով և Առաջին աշխարհամարտի բռնկմամբ:

Այդուհանդերձ, ֆրանսիացի հեղինակների գերակշռող մասը, համիդյան կոտորածները մեկնաբանել է իբրև պետական քաղաքականությամբ իրականացված իրադարձություն, ընդգծել գործընթացի շարունակական բնույթը, բացահայտել այն անելանելի պայմանները, որոնք առկա էին օսմանյան լծի տակ հեծող արևմտահայության համար, միաժամանակ շեշտել նրանց՝ իրավիճակի սուկ փոփոխությանը միտված ձեռնարկած քայլերը և հիմնավորապես հերքել հայերի՝ կարծեցյալ ապստամբության վարկածը: Ըստ այս ամենի՝ մենք հակված ենք բարձր գնահատելու այն ավանդը, որը նրանք ներդրել են Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմության գիտական ուսումնասիրության ասպարեզում:

3. ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՏՈՂԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայոց ցեղասպանության իրողությունը ժխտող՝ խոր արմատներ ունեցող պատմագիտական ուղղությունը սկզբնավորվել է 1890-ական թվականներին Ֆրանսիայում, որի համար, անտարակույս, պարարտ հող է նախապատրաստել XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության թրքամետ դիրքորոշումը: Այս ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայում հրատարակվել են բազմաթիվ գրքեր և հոդվածներ, որոնց հեղինակները, կատա-

րելով, հավանաբար, Աբդուլ Չամիդ II-ի պատվերը և միաժամանակ օգտվելով ֆրանսիական կառավարության թրքամետ քաղաքականության ընձեռած հնարավորությունից, հարցը մեկնաբանել են ելնելով օսմանյան կառավարության համար բարեհաճ լույսի ներքո:

Այս ասպարեզում առաջնության դափնին, անտարակույս, պատկանում է Երրորդ հանրապետության բացահայտ թրքամետ արտաքին քաղաքականության գերակա ուղղությունները մշակող և իրականացնող՝ 1894-1895 և 1896-1898 թթ. արտաքին գործերի նախարար Գաբրիել Չանոտոյին: Օսմանյան ղեկավարներին սիրաշահելու մղումից դրդված, օգտագործելով տարբեր միջոցներ, այդ թվում, խորհրդարանական ամբիոնը, վերջինս իր ամբողջ հեղինակությունը գործադրել է հայկական կոտորածներին առնչվող հավաստի տեղեկությունները Ֆրանսիայում հանրության լայն խավերից քողարկելու համար: Ինքնին հասկանալի է, որ մասնագիտությամբ պատմաբան Չանոտոն⁵³⁷ քաջ գիտակցում էր զրավոր խոսքի ուժը: Ուստի օրինաչափ է, որ նա նպատակահարմար է գտել Չայոց ցեղասպանությանն առնչվող խնդիրները, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրությունում առկա իրավիճակը հարթելուն միտված՝ Ֆրանսիայի ռազմավարական շահերին համահունչ իր մոտեցումները, որոնք կարող էին լուր ապակողմնորոշել ֆրանսիական հանրությանը, մանրամասն ներկայացնել նաև գիտական մամուլում: Նրա դիրքորոշման լավագույն առիվատյան՝ «Ռեյու դը Պարի» պատմագիտական ամսագրում լույս ընծայված՝ «Արևելքում» խորագիրը կրող անստորագիր հոդվածն է⁵³⁸, որն ըստ ժամանակակիցների վկայության՝ պատկանում է նրա գրչին⁵³⁹:

Չանոտոյի մտորումներում ակնառու է Աբդուլ Չամիդին գովերգելու միտումը: Այս առիթով, ի դեպ, նշենք, որ Վ. Տատոյանը Չայոց

⁵³⁷ Նշենք, որ 1897 թվականից՝ Ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ Չանոտոն, ընտրվել էր նաև Ռուսական կայսերական պատմական ընկերության արտասահմանյան պատվավոր անդամ: Տե՛ս **С. А. Никитин**, Императорское Русское общество // "Вопросы истории", 2007, N 3, с. 9:

⁵³⁸ ***, En Orient // « Revue de Paris », livraison du 1er décembre 1895. Նշենք, որ Չանոտոյի հոդվածը որոշ կրճատումներով վերատպվել է Պ. Քիառի և Լ. Սարժերիի գրքի հավելվածում. տե՛ս **P. Quillard & L. Margery**, La question d'Orient et la politique personnelle de M. Hanotaux, Paris, 1897, p. 41-45:

⁵³⁹ Տե՛ս Պ. Քիառի անթվակիր նամակը Ա. Չոպանյանին՝ ԳԱԹ, ֆ. Ա. Չոպանյանի, բաժին III, վավ. 9465: Տե՛ս նաև V. Bérard, նշվ. աշխ., էջ 286: Գարկ է, անտարակույս, մանրամասնել, որ Չանոտոն սույն հոդվածը գրել է նախարարի պաշտոնից հրաժարվելուց հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Այդ մասին տե՛ս **P. Quillard**, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er janvier 1906.

ցեղասպանության լուսաբանման հարցում Հանոտոյի որդեգրած թրջամետ դիրքորոշումը հիմնավորում է մի կողմից՝ ֆրանսիական «ազգային շահերով», որը հավաստման կարիքը չունի, իսկ մյուս կողմից, նրա՝ իբրև Օսմանյան կայսրությունում հավատարմագրված ֆրանսիացի նախկին դիվանագետի⁵⁴⁰ Աբդուլ Համիդի հանդեպ տածած «անձնական զգացմունքներով»⁵⁴¹, ինչն արդեն մեզ թվում է անհավանական:

Ամեն դեպքում, անառարկելի է, որ Հանոտոյի հողվածը շարադրված է օսմանյան գահակալի ջատագովման դիրքերից: Աբդուլ Համիդ II-ը «շատ ուշադիր է և խիստ շրջահայաց, որպեսզի հնարավոր լինի նրան անակնկալի բերել: Իրականում, – շարունակում է հեղինակը, – նա նշմարում է այն, ինչը մենք չենք տեսնում... Երբ մենք նրան մեղադրում ենք անուշադրության համար, նրա ուշադրությունն ամբողջությամբ սևեռված է լինում մեր անփույթ հայացքից վրիպած կարևոր գործերի վրա»⁵⁴²: Սուլթանին համարելով «աստվածավախ մահմեդական», հանձին որի, մահմեդականությունն Օսմանյան կայսրությունում գտել է իր առաջնորդին, նա գիտակցաբար կեղծում է կայսրությունում տիրող իրական կացության պատկերը, մասնավորապես անտեսելով նրա քաղաքականության խիստ ընդգծված ազգայնամոլ բնույթը և նրան հանիրավի ներկայացնում՝ իբրև այլազգի հպատակների հանդեպ քնքշություն, մեծահոգություն և անկողմնակալություն ցուցաբերող միապետի⁵⁴³: Ուստի Հանոտոն կասկած իսկ չի տածում, որ միայն նա է ի գործ լուծել «Հայաստանն արյունամերկ արած բռնությունների և չարաշահումների հետևանքով անցյալ ծնունդ (1894 թ. – Վ. Պ.) ծառացած խնդիրը»⁵⁴⁴: Նման հարցադրումն ունի հեռու գնացող ենթատեքստ, որն ինչպես կտեսնենք, ամբողջությամբ համապատասխանում է Ֆրանսիայի որդեգրած արտաքին արևելյան քաղաքականության ուղղվածությանը:

Ցուցաբերելով խիստ կողմնակալ վերաբերմունք և անհիմն գովերգելով Աբդուլ Համիդ II-ին՝ Հանոտոն, այնուամենայնիվ, անկարող է ժխտել հայկական կոտորածների փաստը, որոնք, սակայն, նա

⁵⁴⁰ Մինչ նախարարի պաշտոնը զբաղեցնելը, ի թիվս դիվանագիտական այլ պաշտոնների, Հանոտոն եղել է նաև Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանատան քարտուղար. տե՛ս L. Villate, նշվ. աշխ., էջ 171:

⁵⁴¹ V. Dadrian, նշվ. աշխ., էջ 158:

⁵⁴² ***, En Orient, p. 451-452.

⁵⁴³ Նույն տեղում, էջ 453:

⁵⁴⁴ Նույն տեղում:

մեկնաբանում է հակապատմական դիրքերից: Նախ նա գիտակցաբար շրջանցում է ծայր առած հայկական զանգվածային կոտորածների իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով, նենգափոխում դրանց ցեղասպան բնույթը և հմտորեն շրջանցում հայկական ողբերգության պատասխանատուների դիմագերծումը: Արդյունքում Հանոտոն հայկական կոտորածները միտումնավոր մեկնաբանում է իբրև կրոնական շղարշ ունեցող իրադարձություն, դառնալով Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ հետագայում տարածում գտած և պատմական իրականությունը բացահայտորեն խեղաթյուրող այս թյուր տեսակետի կնքահայրերից: Նա գտնում է, որ «խոսքն, ընդհանուր առմամբ, վերաբերում է քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև տեղի ունեցող պայքարի մասը կազմող հազարից մեկ միջադեպի», այլ ոչ թե պետական քաղաքականության հենքի վրա խարսխված հայ ժողովրդի բնաջնջման:

Ավելին, արևմտահայության լայնածավալ կոտորածների գործընթացը լկտիաբար բնորոշելով իբրև միջադեպ, Հանոտոն չի տարակուսում, որ այն կարող էր կարգավորվել «փոխզիջումների» ճանապարհով, եթե նախապես ձեռնարկվեին անհրաժեշտ միջոցներ: Դրանով իսկ, թեև բացահայտ ջատագովական դիրքերից Աբդուլ Համիդի ազգային քաղաքականության անհարկի գունազարդմանը, նա խիստ չափավոր դիրքերից, այնուամենայնիվ, ակնարկում է օսմանյան գահակալի կրավորական դիրքորոշումն Օսմանյան կայսրությունում ծայր առած հայկական կոտորածների խնդրում, սակայն, ի վերջո, առկա իրավիճակի պատասխանատվությունը հանիրավի բարդում է միմիայն եվրոպական պետությունների վրա:

Օսմանյան կայսրությունում ծավալված իրադարձությունների առնչությամբ եվրոպական մեծ տերությունների քաղաքականության սկզբունքների առաջադրումն ու հիմնավորումը՝ նախարարի մտորումներում աչքի զարնող հաջորդ էական հանգամանքն է: Նա կտրականապես դեմ է արտահայտվում Աբդուլ Համիդի ներքին գործերին միջամտելու հնարավոր տարբերակին, քանզի հիանալի պատկերացնում է, որ այն հղի է Օսմանյան կայսրության՝ մեծ տերությունների համար խիստ անցանկալի տրոհման հեռանկարով: Ուստի այս հարցում իր մոտեցմանը հիմնավորում տալու համար, նա ջանում է մեղավորի դերում ներկայացնել եվրոպական այն պետություններին, որոնց ներկայացուցիչները զբաղվել են 1894 թ. Սա-

սունի կոտորածների հետաքննությամբ⁵⁴⁵ և իրավիճակի կարգավորման հարցում սուլթանի անվճռականությունն անիրավացիորեն պայմանավորում է միմիայն մեծ տերությունների միջամտությամբ, որը, «շատ է երկարաձգվել» և իբր դարձել, ըստ նրա հայեցակարգի՝ հարցի լուծման ձախողման միակ պատճառը⁵⁴⁶: «Վերջին խռովությունների ամենացավոտ հետևանքը՝ Եվրոպայի նոր միջամտության հիմնավորումն է», – եզրակացնում է Յանոտոն⁵⁴⁷:

Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանակների համար ցավագին այս հարցի կապակցությամբ նախարարն առաջադրում է փակուղուց ելնելու, իր համոզմամբ, լավագույն տարբերակը, այն է՝ կայսրությունում առկա ճգնաժամը հարկ է համարել ներքին հարց և դրա կարգավորումը թողնել միայն Աբդուլ Յամիդի հայեցողությանը: «Յենց սա է, որ պետք է ցանկանան ամենքը: Սուլթանը մնում է իր երկրի տիրակալը»⁵⁴⁸, – եզրակացնում է նա:

Միաժամանակ քաջ գիտակցելով, որ Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին մեծ տերությունների միջամտության կասեցումը պայմանավորված է սուլթանի ներքին քաղաքականությամբ, Յանոտոն ուշադրությունը կենտրոնացնում է այն ուղիների վրա, որոնք, ըստ նրա՝ հարցի խաղաղ կարգավորման գործընթացում կարող էին ունենալ էական նշանակություն: «Յարկ է, որ նա (սուլթանը – Վ. Պ.) հակված լինի շտապ իրականացնելու իր ստանձնած պարտավորությունները... Ամեն ինչից բացի, պետք է խուսափել այն ամենից՝ քրիստոնյաների հանդեպ բռնություններից, օտարերկրացիների համայնքների կամ համայնքների անդամների վրա հարձակումներից, ինչը կարող է առիթ տալ տերությունների ուղղակի միջամտությանը»⁵⁴⁹:

Ֆրանսիայի ռազմավարական շահերից բխող՝ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման անհրաժեշտությունից ելնելով, Յանոտոն եզրափակիչ խոսքում ևս, ի թիվս այն խնդիրների, որոնք ծառայած էին օսմանյան գահակալի առջև, առաջնային նշանակությունը հատկացնում է «խելամիտ, չափավոր, զգույշ» բարենորոգումների կենսագործմանը⁵⁵⁰: Ըստ այս ամենի՝

⁵⁴⁵ Նույն տեղում:

⁵⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 455:

⁵⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 456:

⁵⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 458:

⁵⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 458-459:

⁵⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 460-461:

օրինաչափ է, որ նա անվարան կոչում է ֆրանսիացի լրագրողներին «չտարածել տագնապալից լուրեր»⁵⁵¹, այն է՝ շրջանցել հայկական կոտորածներին առնչվող իրողությունների լուսաբանումը:

Հայոց ցեղասպանության մեկնաբանման հարցում Հանոտոյի մոտեցումը, որն ի դեպ, առավել ամբողջական ձևով արտացոլվել է սույն հոդվածի տպագրությունից մեկ տարի անց՝ 1896 թ. նոյեմբերի 3-ին Ազգային ժողովում ունեցած նրա ելույթում, կարիք ունի մեկնաբանությունների: Ինքնին հասկանալի է, որ Օսմանյան կայսրությունում հավատարմագրված ֆրանսիացի դիվանագետներից իրադարձությունների ընթացքին առնչվող հավաստի տեղեկություններ պարբերաբար ստացող արտաքին գործերի նախարարը չէր կարող անիրազեկ լինել հայ ժողովրդի բնաջնջման գործընթացի պատճառներին և հանգամանքներին: Այդուհանդերձ, իր տարբեր ելույթներում նա կողմնակալորեն նույնիսկ չի հիշատակում՝ իր ենթակայության ներքո գտնվող դիվանագետների զեկուցագրերում փաստված Հայկական հարցի գոյության⁵⁵², առավել ևս Հայաստանի ռազմակալման մասին, չի մեկնաբանում, թե որոնք էին վերը նշված՝ սուլթանի ստանձնած պարտավորությունները, այն է՝ կատարյալ լռությանը է շրջանցում Բեռլինի վեհաժողովում ընդունված պայմանագրի 61-րդ հոդվածը, և իբրև դրա հետևանք՝ Հայոց ցեղասպանության իրական պատճառները, առավել ևս կտրականապես ժխտում է դրա իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով: Այլ կերպ ասած՝ նա հանդես է գալիս հայկական կոտորածների պատմության բացահայտ կեղծարարի դերում: Ուստի պատահական չէ, որ հայ ժողովրդի նվիրյալ Ուրբեն Գոհիեն Հանոտոյի ելույթը բնորոշել է իբրև «Աբդուլ Համիդի հուզումնալից ներբող»⁵⁵³: Դրա համար կային հիմնավոր պատճառներ:

Արևելյան հարցում Հանոտոյի որդեգրած այս կոշտ դիրքորոշումն ամբողջությամբ պայմանավորված է ոչ միայն եվրոպական մեծ պետությունների միջև հավասարակշռությունը պահպանելու անհրաժեշտությամբ, ինչը սերտորեն առնչվում էր Օսմանյան կայս-

⁵⁵¹ Նույն տեղում, էջ 458-459: Այս հարցում Հանոտոյի քաղաքականությանը Մ. Պրանսը տվել է սպառիչ գնահատական. «Չնայած ահռելի հուզմունքին, որով ավել կոծվեց ֆրանսիական հասարակական միտքը կոտորածների պատճառով, այդ ժամանակ արտաքին գործերի նախարար Գաբրիել Հանոտոն՝ տեղեկատվական մանուլի կազմակերպած լռության օժանդակությամբ, հաղթանակով պսակեց չմիջամտելու սկզբունքը»: Տե՛ս M. Prince, նշվ. աշխ., էջ 322:

⁵⁵² Այդ մասին տե՛ս սույն գրքի առաջին գլխի առաջին ենթագլխում:

⁵⁵³ Մ. Gohier, նշվ. աշխ., էջ 51:

րության տարածքային ամբողջականության պահպանման խնդրին և ինքնաբերաբար թելադրում դրա անսասանության անհրաժեշտությունը, այլև Ֆրանսիայի ֆինանսական և տնտեսական շահախնդրություններով Օսմանյան կայսրությունում⁵⁵⁴: Այս հիմնական պատճառներով է Չանոտոն կտրականապես բացառում սուլթանի ներքին գործերին՝ տերությունների միջամտության հնարավորությունը:

Պաշտոնական Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականության երեք հիմնական սկզբունքներն, ի դեպ, նա առաջադրել է Ազգային ժողովում ունեցած՝ հիշված ելույթում, կոչ անելով եվրոպական պետություններին դրանցով առաջնորդվել արևելյան ճգնաժամի կարգավորման խնդրում, այն է՝ կայացնել տերությունների միջև անուր դաշինք, բացառել տարամբար գործողությունների հնարավորությունը և սուլթանից ստանալ նրա հպատակների կյանքի բարելավմանն առնչվող երաշխիքներ⁵⁵⁵:

Ըստ այդմ՝ հայկական կոտորածների փաստն, ըստ էության, ընդունող նախարարը, ելնելով իր պետության շահերից, տարբեր ելույթներում ջանք ու եռանդ չի խնայում հիմնավորելու երկու առանցքային հանգամանքներ: Նախ արևմտահայության հանդեպ սուլթանի քաղաքականությունը հարկ է համարել բացառապես Օսմանյան կայսրության ներքին խնդիր, այնուհետև պարտադրել նրան բարելավելու հայերի (և առհասարակ այլազգի հպատակների) կացությունը՝ երկրում ստեղծված գերլարված իրավիճակը լիցքաթափելու նպատակով: Նրա առաջադրած թե՛ մեկ և թե՛ մյուս թեզերը նպատակաուղղված էին, անտարակույս, մեծ տերությունների՝ Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու հավանականության բացառմանը և իբրև դրա հետևանք՝ եվրոպայում առկա հավասարակշռության պահպանմանը:

Այս պայմաններում, պատահական չէ, որ տարիներ անց, երբ քաղաքական գործունեությունը լքելուց հետո Չանոտոն զբաղվում

⁵⁵⁴ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն մենագրության վերջաբանում:

⁵⁵⁵ Discours de M. Hanotaux, ministre des Affaires étrangères, à la séance de la Chambre des Députés du 3 novembre 1896, p. 317. Բուլղարական մամուլի օրգաններից մեկը Չանոտոյի այս ելույթը գնահատել է իբրև «թուրքական սուլթանի առջև ֆրանսիական հանրապետության հաճոյակատարության ամոթալի կատակերգություն»: Տե՛ս **С. В. Овчанин**, *Узл. азխ.*, էջ 270: Չանոտոյի ելույթի մասին մանրամասն տե՛ս **V. Poghosyan**, *La discussion de la Question arménienne dans la Chambre des Députés aux années 1890 // Բազմավեպ*, 2007, էջ 469-472: Դրան համառոտակի անդրադարձել է նաև Ի. Տերմոնը. **Y. Ternon**, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 139:

էր միայն գիտահետազոտական աշխատանքներով, իր հիմնական պատմագիտական ուսումնասիրություններից մեկում երկու ստվարածավալ գլուխներ հատկացնելով Արևելյան հարցի և 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ու Բեռլինի վեհաժողովի պատմության քննությանը, շրջանցում է թե՛ Ղաթական հարցի ծագման ու գոյության փաստը և թե՛ հայկական զանգվածային կոտորածների իրողությունը⁵⁵⁶:

Հայոց ցեղասպանության մեկնաբանության հարցում Հանոտոյի պարսավելի դիրքորոշումը խիստ քննադատության են ենթարկել նրա ֆրանսիացի ժամանակակիցներից ոմանք: Պ. Քիառը և Լ. Մարժերին բացասել են նրա առաջադրած որոշ դրույթներ, ապացուցել, որ հայկական ջարդերը պայմանավորված են եղել պետական քաղաքականությամբ, այլ ոչ թե քրիստոնյաների ու մահմեդականների միջև առկա դավանանքների հակամարտությամբ. «Կոտորածները կազմակերպել էր միայն Պալեն, որը տվել էր դրանց ազդանշանը և ապահովել իրագործումը»,– գրում են նրանք⁵⁵⁷: Ընդհանուր առմամբ, նրանք գտնում են, որ սույն հոդվածում Հանոտոն «որոշակիորեն հանդես է գալիս սուլթանի, այն է՝ Պալեի դիրքերից»⁵⁵⁸: Ուստի Բերարն ունեցել է բոլոր իրավունքները նրան «ֆրանսիական հասարակության և կառավարության առջև» «Աբդուլ Համիդի դատապաշտպանն» անվանելու համար⁵⁵⁹, իսկ Քիառը, մեկ այլ առիթով, նրա հոդվածը բնութագրել է իբրև «նողկալի»⁵⁶⁰:

⁵⁵⁶ G. Hanotaux, Histoire de la France contemporaine (1871-1900), t. 4, Paris, 1908. Ի տարբերություն Հանոտոյի՝ փոքր-ինչ այլ է մեկ այլ հեղինակի դիրքորոշումը, որը ևս, թեև շրջանցում է Ղաթական հարցի և Հայոց ցեղասպանության փաստերը, այնուամենայնիվ, թեկուզ և թուցիկ, արձանագրում է «սուլթանի հպատակ քրիստոնյա ժողովրդի օրինական պահանջի» փաստը, առանց մեկնաբանելու, թե ինչ պահանջի է խոսքն առնչվում: C. R. Geblesco, La Question d'Orient et son caractère économique, Paris, 1904, p. 117.

⁵⁵⁷ P. Quillard & L. Margery, նշվ. աշխ., էջ 18:

⁵⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 32:

⁵⁵⁹ V. Bérard, նշվ. աշխ., էջ 286: Նշենք նաև, որ Աբդուլ Համիդը բարձր է գնահատել Հանոտոյի ջանքերը և նրան պարգևատրել է սուլթանին մեծ ծառայություններ մատուցած անձանց շնորհվող՝ Իմթիյազի շքանշանով: Այդ մասին տե՛ս P. Quillard & L. Margery, նշվ. աշխ. էջ 32: Օսման Նուրի, Աբդուլ Համիդ երկրորդը և նրա իշխանության շրջանը.– Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Դ, Թուրքական աղբյուրներ, թարգմանություն բնագրից՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Գ. Զ. Սանթուրջյանի, Երևան, 1972, էջ 180: Սուլթանը նրան արժանացրել է նաև «զերազանցություն» տիտղոսի և զեներալի աստիճանի: Տե՛ս E. Antoine, Les massacres d'Arménie, Bruxelles, 1897, p. 93 ; Y. Ternon, նշվ. աշխ., էջ 376:

⁵⁶⁰ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 mars 1906.

Ավելի անողոք քննադատությամբ է հանդես եկել Գոհիեն: Վերջինս հիմնավորապես ապացուցել է կանխամտածված ձևով Չայոց ցեղասպանությանն առնչվող հանգամանքների խեղաթյուրման փաստը «գրպանները թուրքական ոսկով ուռաճացրած և դեմքը հայկական արյամբ աղտոտված» Չանոտոյի կողմից⁵⁶¹, որն, ըստ նրա մեկնաբանությունների՝ օր առ օր հետևում էր իրադարձության մանրամասներին՝ ֆրանսիացի դիվանագետների կողմից ստացվող ճեպագրերի հիման վրա, սակայն, որևէ նշանակություն դրանց տալ չէր ցանկանում: Ըստ այդմ՝ նա եզրակացնում է. «Երբևէ սպանությանն ունեցած հանցակցությունն ավելի պարզորոշ ձևով չի հաստատվել»⁵⁶²: Բացի դրանից, նա իրավամբ շաղկապել է Չանոտոյի ընդգծված հակահայկական քաղաքականությունը եվրոպական պետությունների ֆինանսական և տնտեսական շահերին, ի դերն է բերելով դրանց ներհակությունը կործանման դատապարտված արևմտահայության շահերին, ինչը, բնականաբար, շատ ավելի էական հանգամանք է, քան սուլթանի կողմից նախարարի կաշառված լինելը⁵⁶³:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության թրջամետ դիրքորոշումը, անտարակույս, լայն հնարավորություններ է ընձեռել Չայոց ցեղասպանության պատմության նենգափոխման համար: Ուստի պատահական չէ, որ թե՛ նախքան Չանոտոյի կողմից բացահայտորեն նախանշված՝ հարցին առնչվող խնդիրների քննարկման և լուծման տարբերակների մատնանշումը և թե՛ առավել ևս դրանից հետո, հակահայկական տրամադրություններն արտացոլվել են ֆրանսիացի տարբեր հեղինակների՝ Օսմանյան կայսրության պատմությանը և արևմտահայությանը ողբերգությանը նվիրված աշխատանքներում:

Չայոց ցեղասպանության արժանահավատությունը բացահայտորեն ժխտող հեղինակներից հիշատակենք Պ. Բ. Ալոշին, որին բնորոշ է ոչ միայն Չայոց ցեղասպանության փաստը ժխտելու, այլև օսմանյան բարբարոսական կայսրության պատմությունը նենգափոխելու և նրա գահակալներին բացահայտորեն գովերգելու միտումը⁵⁶⁴: Նույնիսկ 1453 թ. Կոստանդնուպոլիսը գրաված, ավերած, քա-

⁵⁶¹ U. Gohier, նշվ. աշխ., էջ 37:

⁵⁶² Նույն տեղում, էջ 45:

⁵⁶³ Նույն տեղում, էջ 23:

⁵⁶⁴ P. B. Allauch, La Turquie et les Ottomans, Paris, [1894] ; *Ուլյնի*՝ La vérité sur l'Arménie. Récit d'un témoin oculaire, Paris, 1895.

ղաքի բնակչությանը սրի քաշած ու կողոպտած արյունարբու սուլթան Մեհմեդ II-ի (1451-1481) հասցեին նա անամոթաբար մեծաբանքի խոսքեր է շռայլում, ընդգծում, որ սուլթանն իբր հույներին ընծեռել է իրենց կրոնը դավանելու ազատություն և ունեցվածքը տնօրինելու հնարավորություն⁵⁶⁵:

Ընդունելով պանիսլամիզմի գոյությունը, Ալոշն, այդուհանդերձ, ամբողջությամբ ժխտում է այդ գաղափարախոսության քաղաքական բնույթը և ռազմաճակատությունը, որի հիմնական նպատակներից էր իսլամ դավանող ժողովուրդների համախմբումն Օսմանյան կայսրության ղեկավարության ներքո, քանզի այդ ժամանակաշրջանում սուլթանն ամբողջ աշխարհի մահմեդականների առաջնորդն էր՝ խալիֆը: Ալոշը, սակայն, պանիսլամիզմը ներկայացնում է իբրև լոկ կրոնական արմատներ ունեցող գաղափարախոսություն, որն իբր «հիմնվում է ոչ թե ուժի, այլ հավատքի վրա»⁵⁶⁶: Այդուհանդերձ, նույնիսկ նման սահմանափակ կտրվածքով ևս, պանիսլամիզի՝ իբրև գաղափարախոսության նրա մեկնաբանությունը կողմնակալ է և թերի: Այս առնչությամբ հարկ է մանրամասնել, որ Աբդուլ Չամիդի որդեգրած՝ պանիսլամիզմի տարբերակը ենթադրում էր նաև կայսրության բնակչության քրիստոնյաների բռնի մահմեդականացում, ինչն արտացոլվեց 1890-ական թթ. արևմտահայության կոտորածների ընթացքում:

Ինչ վերաբերում է արևմտահայության ճակատագրին, ապա՝ Ալոշը կտրականապես չի ընդունում Չայկական հարցի գոյությունը: Վերլուծելով Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրերը, նա շրջանցում է դրանցում զետեղված՝ հայերին վերաբերող հոդվածները, իսկ Չայկական հարցն անվանում «կարծեցյալ»⁵⁶⁷: Անդրադառնալով ժողովրդագրության խնդրին, նա միտումնավոր նվազեցնում է Արևմտյան Չայաստանի տարբեր վիլայեթներում և կայսրության զանազան քաղաքներում (Բիթլիս, Տրապիզոն, Կոնիա) բնակվող հայերի թվաքանակը: «Փոքրամասնություն կազմող նրանց համայնքը հաճախ խիստ նվազ է», – գրում է նա⁵⁶⁸:

Առաջին հայացքից, Ալոշի դիտարկումներն այս հարցում կարող են արտառոց թվալ, առավել ևս եթե նկատի ունենանք, որ 1889-

⁵⁶⁵ P. B. Allauch, La Turquie et les Ottomans, p. 40.

⁵⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 120-121:

⁵⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 155:

⁵⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 156: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն գրքի երկրորդ գլխի առաջին ենթագլխում:

1891 թթ. նա բնակվել է Բիթլիսում և շրջագայել Արևմտյան Հայաստանի զանազան նահանգներում: Իրականում, նման մոտեցումն ամբողջությամբ համապատասխանում է նրա հայեցակարգի ընդհանուր ոգուն, քանզի հեղինակի գլխավոր նպատակներից մեկը՝ Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ունեցող ազգային խնդիրների շրջանցումն է:

Թեև իր հուշերն ամփոփող՝ 1895 թ. վերահրատարակված «Իրականությունն Հայաստանի մասին» խորագիրը կրող գրքի առաջաբանում նա մատնանշում է, թե դրանք իբր «վերջին պատահարների ազդեցության տակ» չեն գրվել⁵⁶⁹, այդուհանդերձ, նրա շարադրանքը վկայում է, որ դա ստահող հայտարարություն է, որին հեղինակը դիմել է հասարակական կարծիքը թյուրիմացության մեջ գցելու մտադրությամբ:

Իրականում Ալոշը ֆրանսիական հանրության ուշադրությունը բևեռում է տուկ երկու հիմնական հանգամանքների վրա. դրանք են՝ հայերի բարեկեցությունն Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթներում և հպատակների նկատմամբ Աբդուլ Համիդի բարյացակամ վերաբերմունքը: Արևմտյան Հայաստան այցելած, բայց տարօրինակ ձևով այնտեղ տիրող իրավիճակին «ամիրագեկ» հեղինակը՝ անտեսելով XIX դարի վերջին լուսավորության, մշակույթի և կրոնի ասպարեզներում օսմանյան վարչակարգի հայախալած քաղաքականության սաստկացումը⁵⁷⁰, պնդում է, թե իր այցելած վայրերում՝ կառավարությունն ամենուր հայկական եկեղեցիների և դպրոցների հանդեպ մշտապես ցուցաբերել է անսահման բարեհաճ վերաբերմունք: Արևմտահայության հուսակտուր վիճակի կապակցությամբ, ոտնահարելով իրական փաստերը, նա գրում է. «Ասիայում հայերն ամենուր ապրում են շքեղության մեջ»⁵⁷¹:

Թե՛ Ալոշի այցելությունը Հայաստան և թե՛ նրա գրքերում նկարագրված դեպքերը ժամանակագրական առումով նախորդում են համիդյան կոտորածներին: Այդուհանդերձ, Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող հայերի իրավիճակին և նրանց կյանքի պայմաններին վերաբերող, սակայն այցելուի՝ իրականության հետ հեռավոր իսկ առնչություն չունեցող վկայությունները՝ արևմտահայերի բուն կացության մասին փոքրիշատե ստույգ պատկերացում ունե-

⁵⁶⁹ P. B. Allauch, La vérité sur l'Arménie. Récit d'un témoin oculaire, p. 6.

⁵⁷⁰ Այդ մասին տե՛ս Ա. Համբարյան, Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908 թթ.), էջ 49-51:

⁵⁷¹ P. B. Allauch, La vérité sur l'Arménie. Récit d'un témoin oculaire, p. 24, 38, 43.

ցող ընթերցողին անվարան հանգեցնում են սուկ մեկ հնարավոր հետևության. այն է՝ հեղինակի հետապնդած հիմնական նպատակը 1890-ական թվականների կեսին տեղի ունեցած հայկական զանգվածային կոտորածների կազմակերպիչ Աբդուլ Չամիդին՝ դրանց փոքր-իսկ պատասխանատվությունից զերծ պահելն է: Սուլթանին մեծարելու միտումը Ալոշի հիմնախնդիրներից է, որը գահ ելնելուն ևեթ, ըստ նրա՝ հաղթահարել է այն բոլոր «դժվարությունները, խոչընդոտները և վտանգները, որոնք կարող էին ի հայտ գալ... Նա գահակալի մեծ հատկանիշներին միակցել է մարդկային բոլոր արժանիքները»⁵⁷²:

Աբդուլ Չամիդին անսքող վերցնելով իր հովանու ներքո, Ալոշը կայսրության տարբեր նահանգներում տեղի ունեցած մի քանի խախտումների համար պետության ղեկավարին պատասխանատու ճանաչելը համարում է «հրեշավոր արարք» և նրան լկտիաբար բնութագրում իբրև՝ «համայն աշխարհի ամենամեծահոգի» և «ամենաազնվաբարո» միապետի⁵⁷³: Նա ընդգծում է հատկապես Աբդուլ Չամիդի կարծեցյալ՝ խիստ բարյացակամ վերաբերմունքն իր հպատակների հանդեպ: Սուլթանը «խիստ մտահոգ է,– ինչպես նա նշում է,– իր հպատակների բարօրությամբ և այնքան մեծ նշանակություն է տալիս իր քաջարի բանակի արյունը խնայելուն, որ սուսերը պատյանից հանում է միայն կայսրության շահերը պաշտպանելու համար»⁵⁷⁴: Ուստի միանգամայն օրինաչափ է, որ Ալոշը ոչ միայն լռությամբ է շրջանցում համիդիե հրոսակախմբերի չարաբաստիկ գործողությունները, այլև դրանց կազմավորման փաստն իսկ հիմնավորում է առաջիկա պատերազմներին, որոնց մեջ Օսմանյան կայսրության ներգրավումը բացառված չէր, մասնակցելու անհրաժեշտությամբ⁵⁷⁵:

Այս պայմաններում, հետաքրքրությունից զուրկ չէ հայացք նետել նրա՝ ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ սուլթանի քաղաքականությանը տված գնահատականների վրա: Ըստ նրա խորհրդածությունների՝ շատերը, «ամնվազն անհրազեկ անձինք», չեն ցանկանում հաշվի առնել, թե ինչպիսի «ահռելի ծանրության» ներքո է կքված սուլթանը, որի՝ կայսրության ներքին նահանգներում խաղաղություն ապահովելու և բոլոր տերությունների հետ ներդաշ-

⁵⁷² P. B. Allauch, La Turquie et les Ottomans, p. 102.

⁵⁷³ P. B. Allauch, La vérité sur l'Arménie. Récit d'un témoin oculaire, p. 32.

⁵⁷⁴ P. B. Allauch, La Turquie et les Ottomans, p. 105.

⁵⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 162:

նակության մեջ գոյակցելու ջանքերը նա գնահատում է իբրև «հերկուլեսյան արարք», առավել ևս՝ երբ խորհում ենք, թե որքան տարրերից է բաղկացած Օսմանյան կայսրությունը և թե որքան թշնամիներով է այն շրջապատված»⁵⁷⁶: Դեռ ավելին. հեղինակը վկայակոչում է կարծեցյալ հմուտ դիվանագետների, որոնք հաշվի առնելով Աբդուլ Չամիդի հայաքցների լայնախոհությունը, խելա-մտությունը, տատասկոտ հարցերում ցուցաբերած սառնասրտությունը, նրան անվանում են «աշխարհին զարմանք պատճառող՝ հիասքանչ սուլթան»⁵⁷⁷:

Խորհրդավոր դիվանագետների (որոնց անունները սակայն չեն հիշատակվում) այս բնորոշման հետ կարելի է, ընդհանուր գծերով, համամիտ լինել: Հիմնավորելու համար այդ հավաստումը, ցանկանում ենք վկայակոչել Դենի Կոչենի՝ 1897 թ. փետրվարի 12-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում ունեցած ելույթը, որը հայկական կոտորածների կապակցությամբ հայտարարել է. «Հարկ է նրան (Աբդուլ Չամիդին – Վ. Պ.) արժանին հատուցել: Ամեն ինչ արվել է ըստ հիասքանչ մեթոդի: Հազարավոր այրված տները՝ սուլթանի հպատակների տներն էին, հարյուր հիսուն հազար կամ երկու հարյուր հազար սպանված մարդիկ՝ սուլթանի հպատակներն էին»⁵⁷⁸:

Ալոշի գրքերում անհնար է գտնել թե՛ օսմանյան վարչակարգի հայահալած քաղաքականությանը և թե՛ հայկական կոտորածներին ամռնվող նվազագույն իսկ ակնարկ. փոխարենը՝ նա հիշատակում է այն խռովության մասին, որին, ըստ նրա մշուշապատ մտորումների՝ հայերին դրդել են դիմելու ինչ-որ խորհրդավոր՝ «շահագրգիռ անձինք»: Հենց նրանց վրա է, որ հուշերի առաջաբանում, հեղինակը հեռակա կարգով բարդում, իր իսկ շրջանցած՝ 1894-1895 թթ. հայկական կոտորածների պատասխանատվությունը: Նրանք «թաքնվում են վարագույրի ետևում մինչ այն պահը, որը նրանց նպաստավոր է թվում՝ հասարակական դժբախտությունից օգտվելու և հանուն իրենց շահերի այն օգտագործելու համար: Պ[արոնայք] առաջնորդները լավ կանեն, եթե այցելեն այն երկրամասերը, որտեղ մենք հենց նոր ենք շրջագայել: Նրանք, սակայն, խորամանկաբար գերադասում են ապրել եվրոպական կենտրոններում, որտեղ, զարտուղի ճանապարհներով ձեռք բերված դրամով, ոսկեզօծ և

⁵⁷⁶ P. B. Allauch, La vérité sur l'Arménie. Récit d'un témoin oculaire, p. 32.

⁵⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 33:

⁵⁷⁸ D. Cochon, Contre les barbares, Paris, 1899, p. 58.

հարուստ կահավորված սենյակներում վայելում են հրահրիչների՝ իրենց կյանքին համապատասխանող հաճույքներ»⁵⁷⁹:

Հետևությունը մեկն է՝ Աբդուլ Համիդը «հրեշտակ» է, իսկ հայկական կոտորածների պատասխանատուները՝ Եվրոպայում բնակվող և խռովության դրդող հրահրիչներն են: Ստանձնած անշնորհակալ առաքելությունն Ալոշին չի հաջողվել կատարել ցանկալի մակարդակով: Նա չի վկայակոչում զեթ մեկ փաստ այն մասին, թե ո՞ր ասպարեզներում է երբևէ դրսևորվել Աբդուլ Համիդի «մեծահոգությունը» քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ կամ ե՞րբ, որտե՞ղ և ի՞նչ պարագաներում է ի հայտ եկել նրա «ազնվաբարո» վարքագիծը: Փոխարենը, նրա առաջադրած կեղծ վարկածը՝ կապված Հայոց ցեղասպանության պատճառ դարձած՝ կայսրության տարածքից դուրս գտնվող հայ հեղափոխականների գործունեության հետ, հետագա տասնամյակներում որդեգրել են ցեղասպանության արժանահավատությունը ժխտող և պատմական անցյալը խեղաթյուրող բազմաթիվ թուրք պետական գործիչներ⁵⁸⁰ և նրանց հավատարմորեն ծառայող պատմաբաններ:

Ալոշին ծայնակցում է, սակայն, քննարկվող հարցի նկատմամբ ցուցաբերվող շատ ավելի լայն ընդգրկումով, Ռ. Դե Կուրսոնը, որը ևս, ըստ իր հավաստման՝ երկու անգամ այցելել է Օսմանյան կայսրության «ասիական նահանգները, որոնք դրանից հետո խռովահույզ են եղել արհեստածին ապստամբությամբ» և հայկական կոտորածների հետքերով հայկական «ապստամբական շարժման» պատմությանն է մվիրել առանձին ուսումնասիրություն⁵⁸¹: Ի տարբերություն նախորդ հեղինակի՝ նա մանրագնին քննարկում է XIX դարի 80-90-ական թվականներին Օսմանյան կայսրությունում տիրող իրավիճակին, մասնավորապես ազգային փոխհարաբերություններին և արևմտահայության կացությանն առնչվող տարբեր հիմնահարցեր:

Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձությունների շուրջ Դե Կուրսոնի առաջադրած մեկնաբանություններն ակնհայտորեն խարսխվում են մի շարք էական հայեցակարգային դրույթների վրա, որոնք հանգում են Հայկական հարցի իմաստի աղավաղմա-

⁵⁷⁹ P. B. Allauch, La vérité sur l'Arménie. Récit d'un témoin oculaire, p. 33.

⁵⁸⁰ Տե՛ս օրինակ 1917 թ. սեպտեմբերի 24-ին Թալեաթի արտասանած ճառը «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի համընդհանուր վեհաժողովում. A. Beylerian, նշվ. աշխ., էջ 417-419:

⁵⁸¹ R. Des Coursons, La rébellion arménienne. Son origine-son but, Paris, 1895.

նը և, փաստորեն, դրա շրջանցմանը, Հայոց ցեղասպանության իրողության ժխտմանը, 1890-ական թվականներին կայսրության տարածքում սկիզբ առած, այսպես կոչված, հայկական «խնորունների» պատասխանատվությունը Հնչակյան կուսակցության վրա բարդելուն և դրանց ծավալումն Անգլիայի «սադրիչ» քաղաքականությամբ պայմանավորելուն:

Հիմնավորելու համար այս ելակետային թեզերը, Դե Կուրսոնը նյութը շարադրում է օսմանյան կառավարության ազգային քաղաքականության գունազարդման և օսմանյան գահակալի՝ իբրև մեծ մարդասերի ջատագովման դիրքերից: Նկատենք, որ հեղինակի գլխավոր նպատակներից է նաև Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման հիմնավորումը: Հարկ է, անտարակույս, այս հանգամանքով բացատրել, որ Դե Կուրսոնը, Հանոտոյի հետքերով, ոչ միայն չի ակնարկում պատմական Հայաստանի բռնագրավման և ռազմակալման փաստերը, այլև բացահայտորեն ժխտում է նույնիսկ նախորդ դարաշրջաններում Հայաստանի՝ իբրև ինքնուրույն պետության գոյության իրողությունն ընդհանրապես: Ուստի նա հանդիմանում է բոլոր նրանց, ովքեր օգտագործում են «Հայաստան» բառը, քանզի ըստ նրա՝ տվյալ պարագայում խոսքը կարող է վերաբերվել լուկ Ասիայում գտնվող մի տարածաշրջանի, որը նա առաջարկում է անվանել «Քրդստան»: Նման արտառոց եզրահանգումը Դե Կուրսոնը ջանում է հիմնավորել տարածաշրջանում բնակվող ժողովուրդների թվաքանակին առնչվող շինծու տվյալների վկայակոչմամբ, ըստ որոնց՝ ութ հարյուր հազար հայերի դիմաց այդտեղ բնակվում են մեկ և կես միլիոն քրդեր⁵⁸²:

Այս հորինվածքին արժանահավատություն հաղորդելու համար Դե Կուրսոնը, հիմնվելով Քինեի ոչ ստույգ տվյալների վրա, մանրագնին քննարկում է ժողովրդագրական հիմնախնդիրը, «Ճշգրտում» կայսրության տարածքում բնակվող ժողովուրդների թվաքանակը և հանգում իրականության հետ առնչություն չունեցող հետևությունների: Ըստ նրա կեղծ հաշվարկների՝ տարածաշրջանում բնակվող մահմեդականների թիվը շուրջ երեք անգամ գերազանցում է քրիստոնյաների թվին, իսկ հայերը կազմում են վերջիններիս միայն կեսը⁵⁸³:

⁵⁸² Նույն տեղում, էջ 6:

⁵⁸³ Նույն տեղում, էջ 32: Այդ մասին տե՛ս սույն գրքի երկրորդ գլխի առաջին ենթագլխում:

Հայեցակարգային այս մոտեցումն ավելի համոզիչ դարձնելուն է միտված նաև Դե Կուրսոնի կողմից մեկ այլ թեզի առաջադրումը, որով նա հայերին հանիրավի գրկում է տարածաշրջանում բնիկ ժողովուրդ լինելու կարգավիճակից՝ միտումնավոր ձևով այն վերագրելով քրդերին: Այս խիստ էական հարցի նկատմամբ նման դիրքորոշումը պայմանավորվում է հեղինակի ինքնին վերացական հարցադրման, այն է՝ Անգլիայի հովանու ներքո՝ «Հայաստանի թագավորության» ստեղծման անհավանականությունը հիմնավորելու անհրաժեշտությամբ: Այս առիթով նա գրում է. «Քրդերն անառարկելիորեն երկրի (նկատի ունի, հավանաբար, Արևմտյան Հայաստանը – Վ. Պ.) իսկական տեր ու տնօրեններն են, նախ և առաջ այն պատճառով, որ բնիկներ են, իսկ այնուհետև կազմում են բնակչության ճնշող մեծամասնությունը»⁵⁸⁴:

Վիճակագրական տվյալների բացահայտ կեղծիքի և քրդերին իբրև բնիկների ներկայացնելու հենքի վրա Դե Կուրսոնը հեզմանքով է արտահայտվում հայկական թագավորության ստեղծման հավանականության շուրջ, քանզի հայերը, որոնք նման պարագայում կարող են գրավել իշխանությունը և ղեկավարել այլոց, ըստ նրա՝ կազմում են ամբողջ բնակչության ընդամենը մեկ վեցերորդ մասը⁵⁸⁵:

Աբդուլ Համիդ II-ի՝ իբրև Օսմանյան կայսրության այլազգի հպատակների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ խիստ բարյացակամորեն տրամադրված միապետի «մարդասիրական» քաղաքականությունը հիմնավորելու համար Դե Կուրսոնը նեղագիտում է թե՛ օսմանահպատակ հայերի կացության և թե՛ նրանց ու թուրքերի փոխհարաբերությունների իրական պատկերը՝ ներկայացնելով դրանք բացառապես վարդազույն երանգներով: Հայերի արժանիքների և կարողությունների մասին հեղինակն արտահայտվում է անկողմնակալ դիրքերից, բնորոշելով նրանց իբրև քաջարի, խաղաղասեր, շատ խելացի ժողովրդի, որը «զարմանալի ունակություններ» ունի հաշվարկներ կատարելու, լեզուների յուրացման և այլ ասպարեզներում⁵⁸⁶:

Այդուհանդերձ, հայ ժողովրդի հանդեպ արտաքուստ բարեհաճ վերաբերմունքի այս դրսևորումը զերծ չէ ենթատեքստից, քանզի դրանով նա ցանկանում է ավելի ընդգծել հայերին խիստ բնորոշ հնազանդությունը: Իբրև դրա հիմնավորում՝ նա վկայակոչում է

⁵⁸⁴ R. Des Coursons, նշվ. աշխ., էջ 31:

⁵⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 32:

⁵⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 7, 25:

հայերի հանդեպ օսմանյան վարչակարգի դրսևորած բարյացակամությանն առնչվող մտացածին փաստարկներ: Ըստ նրա մեկնակերպի՝ Բարձր Դուռը հայերին ընծեռել էր մայրենի լեզվով խոսելու, եկեղեցիներ, սոցիալական հաստատություններ, դպրոցներ ունենալու և մի շարք այլ արտոնություններ: Այս պայմաններում, իրենց նկատմամբ սուլթանի դրսևորած բարեհաճ վերաբերմունքից զոհ հայերին միանգամայն խորթ են եղել հեղափոխական տրամադրությունները կամ ապստամբական հակումները⁵⁸⁷: Ահա այսպիսին է այն միակ՝ եվրոպական հանրությանն ապակողմնորոշելու նպատակ հետապնդող հետևությունը, որին կարելի է հանգել հեղինակի խորհրդածությունների արդյունքում:

Իրականում, խոսքը կենտրոնացնելով արևմտահայերի՝ իբրև հնագանդ հպատակներ լինելու հանգամանքի վրա, Դե Կուրսոնը ցանկանում է ավելի ցցուն դարձնել արտասահմանում, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայում գտնվող «հրահրիչների» կարծեցյալ նենգ դերը, որոնք նրանց դրդել են ապստամբության, ինչը պատճառ է դարձել մարդկային զոհերի և տարածաշրջանում առաջ է բերել խառնաշփոթ⁵⁸⁸:

Այդուհանդերձ, Դե Կուրսոնն ընդունում է, որ Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերը գտնվում են սոցիալական ծանր պայմաններում, սակայն, այս հարցում ևս նա բացահայտորեն աղավաղում է իրավիճակի հավաստի պատկերը, ըստ էության, որևէ զանազանություն չարձանագրելով նրանց և սուլթանի մահմեդական հպատակների կացությունների միջև: Շրջանցելով միայն քրիստոնյաներից գանձվող հարկերին, ինչպես նաև ազգային ճնշումներին և վերջիններիս քաղաքական իրավազրկությանն առնչվող փաստերը, նա, փոխարենը, առանձնացնում է քրիստոնյաների «օգտին» վկայող մեկ հանգամանք՝ ուշադրությունը հրավիրելով նրանց զինապարտ չլինելու իրողության վրա: Սակայն, նա խուսափում է դրա իրական պատճառը մեկնաբանելուց, որը հանգում էր Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառվող վերաբերմունքի հերթական նվաստացուցիչ դրսևորմանը՝ նրանց զենք կրելու իրավունքից զրկելուն: Հեղինակը քննադատում է թուրքերին պարբերաբար զրպարտող անգլիացի տարբեր հեղինակների, որոնց փաստարկների հենքն է համարում «բոլոր իրավախախտումների և քրեական հանցանքների, կողոպուտների, տեղական ընդհարում-

⁵⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 7-9:

⁵⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 12:

ների հանրագումարը, որը հանրությանն է ներկայացվում իբրև մահմեդականների վայրագությանը զոհ դարձած խեղճ հայերի դեմ ուղղված հալածանք»⁵⁸⁹: Այս եզրահանգմամբ, նա ամբողջությամբ ժխտում է Օսմանյան կայսրությունում էթնիկական հողի վրա տեղի ունեցող հալածանքների ու տնտեսական կեղեքումների իրողությունը: Արդյունքում, թուրքերի և հայերի միջև գոյություն ունեցող «ավանդական հակակրանքը», ինչպես նաև մոլեռանդ մահմեդականների կողմից քրիստոնյաների հարստահարումը նա հանիրավի համարում է միմիայն անգլիացի գրողների երևակայության արգասիքը⁵⁹⁰:

Օսմանյան կայսրությունում ազգամիջյան փոխհարաբերությունների ասպարեզում Աբդուլ Յամիդ II-ի քաղաքականության ջատագովման և ըստ այդմ՝ այս ասպարեզում ևս իրավիճակի պատկերի նենգափոխման դիրքերից է Դե Կուրսոնը լուսաբանում նաև թուրք-քրդական և հայ-քրդական փոխհարաբերությունները: Այդ մասին են վկայում Աբդուլ Յամիդի կողմից համիդիդե պատժիչ զորամիավորումների կազմավորման կապակցությամբ հեղինակի հիմնազուրկ մեկնաբանությունները: Դե Կուրսոնը հակված չէ «հպարտ և անկանխատեսելի քոչվորներին»⁵⁹¹, օսմանահպատակ քրդերին, համարելու սուլթանի կամակատարներ: Պատահական չէ, որ մեծ մասամբ քրդերից բաղկացած համիդիդե պատժիչ զորամիավորումներ կազմավորելու՝ Աբդուլ Յամիդի նախաձեռնությունը նա մեկնաբանում է իբրև նրանց սանձահարելու և, փաստորեն, սուլթանին ենթարկելու նպատակ հետապնդող միջոց⁵⁹²: Ոչ միայն քրդեր, այլև մահմեդական տարբեր ժողովուրդներ ընդգրկող համիդիդե զորամիավորումների կազմավորման իրական նպատակը (մասնավորապես քրիստոնյաների հարստահարման) շրջանցող հեղինակը նույնիսկ չի ակնարկում արևմտահայության հանդեպ նրանց գործածած անհամար չարիքների և ոճիրների մասին:

Թեև Դե Կուրսոնը չի ժխտում նախկինում հայ ընտանիքների՝ քուրդ բեյերին հարկատու լինելու հանգամանքը, այդուհանդերձ, հերթական անգամ կեղծելով իրականությունը, նույնիսկ հավաստում է, թե իբր 1890-ական թվականներին հայերն են արդեն քրդերից տուրքեր գանձել, քանզի իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով ամ-

⁵⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 36:

⁵⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 26:

⁵⁹¹ Նույն տեղում, էջ 29:

⁵⁹² Նույն տեղում, էջ 30:

բողջ առևտուրն ու բանկային գործը, այն օգտագործել են իբրև լծակ՝ նրանց շահագործելու համար⁵⁹³։ Ըստ էության, այս պարագայում ևս նա անթաքույց ստանձնում է Աբդուլ Չամիդի դատապաշտպանի դերը և դրվատելով ազգային քաղաքականության ասպարեզում օսմանյան կառավարության գործունեությունը՝ նշում. «Այս ստորացուցիչ և ստրկական փրկագնի վերացման համար քրիստոնյաները պարտական են ժամանակակից թուրքական կառավարությանը»⁵⁹⁴։

Ինչ վերաբերում է «անհուն մեծահոգությամբ» օժտված սուլթանին, ապա Դե Կուրսոնը գտնում է, որ Եվրոպայում ոչ մի գահակալ այնքան լուստանքների չի արժանացել, այդչափ չի զրպարտվել և անվանարկվել, որքան Աբդուլ Չամիդը։ Ըստ նրա՝ սուլթանի հասցեին տեղացող վիրավորանքները հասնում են աներևակայելի չափերի և անբարյացակամության դրոշմը կրող այդ «կողմնակալ կարծիքը հոգնեցնում է ընթերցողին, հատկապես, երբ խորհում ենք այն մասին, որ խոսքը վերաբերում է այնպիսի նրբազգաց, խելացի, աշխատասեր միապետի, ինչպիսին է Աբդուլ Չամիդը»⁵⁹⁵։

Ինչպես տեսնում ենք, Օսմանյան կայսրությունում ազգամիջյան փոխհարաբերությունների՝ Դե Կուրսոնի ներկայացրած հենքի վրա այլազգի հպատակների դեմ Աբդուլ Չամիդի ցեղասպան քաղաքականության մասին, անտարակույս, խոսք անգամ լինել չի կարող։ Ուստի քողարկելու համար 1894-1895 թթ. սուլթանի մտահղացմամբ կազմակերպված հայկական կոտորածների փաստը, նա դրանք մեկնաբանում է հակադարձ կտրվածքով, այն է՝ իբրև «հայկական ապստամբություն», որի հետևանքով հակամարտող կողմերը տվել են զոհեր⁵⁹⁶։ Իրադարձության պատասխանատվությունը նա բարդում է բացառապես Յնչակյան կուսակցության և Անգլիայի ղեկավար շրջանակների խառնակիչ գործունեության վրա։ Յնչակյաններին ներկայացնելով իբրև «անարխիստների» և հեղափոխականների, հետևաբար, Արևմտյան Չայաստանի տարբեր քաղաքներում տեղի ունեցած զանազան բողոքի ցույցերի միակ կազմակերպիչների, հեղինակը նրանց մեղադրում է համիդյան բիրտ վարչակարգի ճիրաններում հեծող տարբեր, այդ թվում մահմեդական, ժողովուրդներին օսմանյան լծից ազատագրելու և սոցիալական հեղափոխու-

⁵⁹³ Նույն տեղում, էջ 29։

⁵⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 28։

⁵⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 36, 92։

⁵⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 59-61։

թյուն բռնկելու ցանկություն ունենալու մեջ, ինչի հետևանքով «ամբողջ Արևելքը» կարող էր դառնալ հրի ճարակ⁵⁹⁷:

Եթե 1891-1892 թթ. տեղի ունեցած անցքերը Դե Կուրսոնը նպատակահարմար է գտնում համարել «հայկական ապստամբության» նախապատրաստական փուլ, ապա 1893-1894 թթ. տարբեր վայրերում և, մասնավորապես Սասունում՝ «հայկական խմորումների» գարթոնքի մասին վկայող իրադարձությունները պայմանավորում է 1892 թ. Անգլիայում Գլադստոնի իշխանության գլուխ անցնելով⁵⁹⁸: 1894 թ. Սասունի՝ դաժանության առումով աննախադեպ հայկական կոտորածները ևս բնորոշելով իբրև «ճակատագրական ապստամբություն», հեղինակը պնդում է, որ «սխալ կլինի կարծելը, թե այն նախօրոք խնամքով կազմակերպված չի եղել»⁵⁹⁹: Ուստի օրինաչափ է, որ նա ծանրանում է Արևմտյան Հայաստանում հնչակյանների ծավալած բեղուն գործունեության վրա, ինչի արդյունքում, ըստ նրա, հրահրիչները, բրիտանական կառավարության աջակցությամբ, հայերին նախապես զինել են, ֆինանսավորել և դրդել օսմանյան կառավարության դեմ ապստամբելու:

Դե Կուրսոնն առաջիններից է, որը Սասունի կոտորածների մեկնաբանության հենքի վրա առաջադրում է հետագա տասնամյակներում Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչների և պատմության կեղծարարների՝ իրադրության պատկերը խեղաթյուրող հիմնական կռվաններից մեկը, ըստ որի՝ օսմանյան վարչակարգն Անդոք սարում համախմբված և շրջակայքի մահեղական բնակչության հանդեպ անհամար վայրագություններ ու սարսափելի հանցանքներ գործած ապստամբ հայերին հարկադրված է եղել սանձահարել զինված ուժերի օգնությամբ⁶⁰⁰: «Ապստամբությունն անհրաժեշտաբար կյանքի է կոչում բռնություն, իսկ յուրաքանչյուր բռնություն՝ առաջադիմության այս կամ այն չափով երկարատև կասեցում», – այսպիսին է նրա հիմնական հետևություններից մեկը⁶⁰¹:

Հեղինակը կողմնակալ դիրքերից է վերլուծում նաև Սասունի կոտորածների հետաքննությունը վարած միջազգային հանձնաժողովի «Համատեղ հաղորդագրությունը»⁶⁰²: Բացահայտորեն շեղվե-

⁵⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 52:

⁵⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 65, 67:

⁵⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 69:

⁶⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 70-76:

⁶⁰¹ Նույն տեղում, էջ 12:

⁶⁰² Բնագիրը տե՛ս Rapport collectif des Délégués consulaires adjoints à la Commission d'enquête sur l'affaire de Sassoun:

լով փաստաթղթի բնագրից, նա ջանում է ընթերցողին համոզել, թե իբր հանձնաժողովը հավաստել է արտասահմանից եկած գործակալների հրահրմամբ՝ հայերի ապստամբելու և տարբեր ոճիրներ գործելու փաստը, իսկ օսմանյան կառավարությունն օգտվել է իր «ամենաօրինական իրավունքից» և նրանց դեմ զորքեր ուղարկել՝ ապստամբությունը ճնշելու համար: Դե Կուրսոնը թեև դրվատում է օսմանյան զորքերի հրամանատար՝ «մարդասիրությամբ» օժտված Ջեքի փաշայի ջանքերը, այդուհանդերձ, հարկադրված է մեծահոգաբար ընդունել, որ հայերն, այնուամենայնիվ, տվել են «ընդամենը» երկուսից երեք հարյուր զոհեր⁶⁰³, ինչի պատասխանատվությունը, սակայն, ըստ նրա մոտեցման տրամաբանության՝ բարդվում է բացառապես հայերի վրա:

«Համատեղ հաղորդագրությունը» Դե Կուրսոնն ակնհայտորեն մեկնաբանում է կամայականորեն: Հակառակ պարագայում, նա չէր անտեսի այդ կարևոր և արժանահավատ սկզբնաղբյուրի հեղինակների՝ այդ թվում ոչ միայն Անգլիայի, այլև այդ ժամանակաշրջանում բացահայտ թրքամետ քաղաքականություն որդեգրած տերությունների՝ Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների (համապատասխանաբար՝ Շիպլի, Պրժևալսկի, Վիլբեր) հիմնական եզրակացությունները, որոնք հիմնավորապես հերքում են հայկական ապստամբության վարկածի հավանականությունը: Այդ կապակցությամբ փաստաթղթում, մասնավորապես նշվում է, որ տարածաշրջանում բնակվող հայերի՝ օսմանյան կառավարությանը հարկեր վճարելուց հրաժարումը «չի վկայում բնակիչների՝ հեղափոխական ոգով տոգորված լինելու մասին»⁶⁰⁴: Վկայակոչելով հայերի կացությանն առնչվող բազում հավաստի փաստեր, տերությունների ներկայացուցիչները հանգում են միակ հնարավոր հետևության, այն է՝ Անդոք սարում հայերի համախմբման պատճառ դարձել են քրդերի հարձակումները⁶⁰⁵:

Փաստաթղթին քաջածանոթ Դե Կուրսոնն, անտարակույս, միայն կողմնակալ մոտեցման արդյունքում է շրջանցել հաղորդագրության հեղինակների մի շարք այլ գլխավոր եզրահանգումներ, որոնք աներկբայորեն հավաստում են հայ ժողովրդի հանդեպ կիրառված անմախաղեպ կոտորածը. «Ներքոստորագրյալները...

⁶⁰³ R. Des Coursons, նշվ. աշխ., էջ 79-80:

⁶⁰⁴ Rapport collectif des Délégués consulaires adjoints à la Commission d'enquête sur l'affaire de Sassoun, p. 106.

⁶⁰⁵ Նույն տեղում:

հարկադրված են կարծել, որ իրականում, այս իրադարձությունների ընթացքում, հայերը՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաները պարբերաբար հետապնդվել են կամ սպանվել զինվորների, քրդերի և զափթիեների կողմից՝ առանց տարիքի կամ սեռի զանազանության»⁶⁰⁶:

Բացի դրանից, հանձնաժողովի անդամներն անուղղակիորեն փաստում են հայկական կոտորածների կազմակերպումը պետական քաղաքականության մակարդակով, քանզի բացահայտորեն դրանց պատասխանատվությունը բարդում են հավասարապես «օսմանյան տեղական քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների վրա»⁶⁰⁷: Նշենք նաև, որ հաշվի առնելով թուրքական հորդանների կողմից տարածաշրջանի կատարյալ ավերումը, հանձնաժողովի անդամները հանգել են մեկ այլ խիստ կարևոր հետևության ևս, հավաստելով, որ պատճառված վնասների ծավալը չի կարող դիտվել իբրև «նույնիսկ ապստամբությունը պատժելու» նպատակ հետապնդող բռնություն⁶⁰⁸:

Դե Կուրսոնը միննույն աչառու մոտեցումն է ցուցաբերում մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի քննարկման առնչությամբ: Նա խիստ քննադատում է հայ ժողովրդի կացության բարելավման նպատակ հետապնդող առաջարկություններ անփոփող այս փաստաթուղթը⁶⁰⁹, մասնավորապես կայսրության վիլայեթների թվի նվազեցման նախատեսման կապակցությամբ: Փաստաթուղթը նա անիրավացիորեն մեկնաբանում է իբրև ետին նպատակ հետապնդող, որն իբր նպատակաուղղված է «Հայաստանի փոխթագավորության» վերականգնմանը:

Ծրագրի շուրջ Դե Կուրսոնի մեկնաբանությունները, ըստ էության, ամբողջությամբ համապատասխանում են Օսմանյան կայսրության տարածքում ազգամիջյան փոխհարաբերությունների առնչությամբ նրա առաջադրած հայեցակարգին: Աբդուլ Համիդի՝ ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ դրսևորած կարծեցյալ բարյացակամ վերաբերմունքի՝ իր իսկ ուրվագծած շրջանակում, Դե Կուրսոնը բարենորոգումների մայիսյան ծրագրով նախատեսվող միջոցառումները (կուսակալների ընտրություն, բարենորոգումները

⁶⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 107:

⁶⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 109:

⁶⁰⁸ Նույն տեղում:

⁶⁰⁹ Բնագիրը տե՛ս Mémoire.— Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 45-48 ; Projet de réformes administratives à introduire dans les provinces arméniennes. — Նույն տեղում, էջ 48-56:

վերահսկող գերագույն կոմիսարի նշանակում, վերահսկողության մշտական հանձնաժողովի ստեղծում և այլն) գնահատում է իբրև սուլթանի և նրա նախարարների իշխանության վերացում. «Սա յուրօրինակ պրոտեկտորատ է»,– եզրակացնում է նա⁶¹⁰: Ծրագրի քննարկումը պարփակելով այսպիսի շրջանակներում, Դե Կուրսոնը հանգում է պաշտոնական Ֆրանսիայի թրքամետ քաղաքականության հիմնավորմանը միանգամայն համահունչ հետևության, այն բնորոշելով իբրև Թուրքիայի դեմ ուղղված անօրինականություն, որը «նախապատրաստում է Օսմանյան կայսրության մասնատումը՝ ի նպաստ բացառապես հայ ազգության, կամ ավելի ստույգ՝ եվրոպական այն տերության, որն իրեն է վերագրել հայերին ներկայացնելու առաքելությունը»⁶¹¹: Սա արդեն բացահայտ ակնարկ է Անգլիայի հասցեին:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ Դե Կուրսոնն աղավաղում է Հայկական հարցի իրական իմաստը և, փաստորեն, այն քննարկում բացահայտ կողմնակալ դիրքերից: Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կայսրության հանդեպ Անգլիայի վարած «սադրիչ» քաղաքականության վերլուծությանը, ապա նա այս կարևոր հիմնահարցը մեկնաբանում է ակնհայտորեն չափազանցված կտրվածքով, գունազարդում բրիտանական կառավարության քաղաքականության «հակասուսմանյան» միտվածությունը, ինչն ունի հիմնավոր պատճառներ:

XIX դարի 70-ական թվականների սկզբից ի վեր, հիրավի, աճում է Անգլիայի հետաքրքրությունը Եգիպտոսի նկատմամբ: Դա պայմանավորված է եղել 1869 թ. նոյեմբերին բացված Սուեզի ջրանցքի ռազմավարական նշանակությամբ, քանզի այն Անգլիայի ղեկավար շրջանակներին կարող էր հնարավորություն ընձեռել շատ ավելի կարճ ուղով կապ հաստատել իրենց հիմնական գաղութի՝ Հնդկաստանի հետ: Ըստ այդմ՝ 1870-ական թվականները նշանավորվում են Եգիպտոսում գերիշխող դիրքեր գրավելու համար Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև ծավալված համառ մրցապայքարով⁶¹²: Հանգուցալուծումը տեղի է ունենում 1882 թ., երբ Մեծ Բրիտանիան զենքի ուժով ռազմակալում է Եգիպտոսը⁶¹³, ինչն ավելի է սրում երկու

⁶¹⁰ R. Des Coursons, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁶¹¹ Նույն տեղում:

⁶¹² Մանրամասն տե՛ս **Ա. Յ. Մանֆրեդ**, *Внешняя политика Франции 1871-1891 годов*, с. 292-293, 301-303, 307-310; **Փ. Ա. Րոշտեյն**, *Захват и закабаление Египта*, М., 1959, с. 30-41, 51-60:

⁶¹³ **Փ. Ա. Րոշտեյն**, նշվ. աշխ., էջ 186-198:

տերությունների առանց այն էլ շիկացած փոխհարաբերությունները: Այդուհետև, դրանց միջև պայքարը շարունակվում է երկար ու ծիգ տարիներ, քանզի Ֆրանսիան դիվանագիտական ոլորտում ջանք ու եռանդ էր խնայում անգլիական զորքերը Եգիպտոսից դուրս վճռելու համար⁶¹⁴:

Մեր կողմից քննարկվող պատմական ժամանակաշրջանը համընկնում է Ֆրանսիայում հակաանգլիական կրքերի բորբոքմանը, ինչն իր դրոշմն է թողել նաև պատմագիտական ուսումնասիրությունների ընդհանուր ոգու վրա: Այս ժամանակաշրջանում ֆրանսիացի հեղինակներին խիստ բնորոշ է ամենուր անգլիական քաղաքականության չարագուշակ ազդեցության «բացահայտումը»: Հարկ է միմիայն այս էական հանգամանքով մեկնաբանել Դե Կուրսոնի և այլ հեղինակների՝ Հայկական հարցի մեկնաբանության ասպարեզում որդեգրած խիստ ընդգծված հակաանգլիական դիրքորոշումը⁶¹⁵, ինչը հանգեցրել է անհարկի չափազանցությունների և թյուր մեկնաբանությունների:

Դա արտացոլվել է նաև Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման հիմնախնդիրը քննարկելու և դրա անձեռնմխելիությունը հիմնավորելու առնչությամբ: Այս հարցը Դե Կուրսոնը մեկնաբանում է խիստ միակողմանիորեն: Գերագնահատելով Փոքր Ասիայում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության նշանակությունը, նա պնդում է, որ «մշուշապատ Ալբիոնը» հետապնդում էր արհեստական ապստամբությունների միջոցով օսմանյան վարչակարգի ազդեցությունը թուլացնելու նպատակ, ինչը նրան հնարավորություն կընձեռներ տարածաշրջանում իրականացնել ավելի ակտիվ քաղաքականություն և հաստատել իր քաղաքական պրոտեկտորատը⁶¹⁶:

Անգլիայի արևելյան քաղաքականությունը նա մեկնաբանում է հիմնականում նրա «սարսափելի թշնամուն»՝ Ռուսաստանին հակազդելու անհրաժեշտությամբ⁶¹⁷: Պատահական չէ, որ այս հարցը Դե Կուրսոնը քննարկում է լայն հենքի վրա, վկայակոչում նաև փաս-

⁶¹⁴ **A. 3. Магфре**, նշվ. աշխ., էջ 310:

⁶¹⁵ Դե Կուրսոնն, ի դեպ, Եգիպտոսի բռնագրավումը բնորոշում է իբրև «կոպիտ և լկտի» արարք: Տե՛ս R. Des Coursons, նշվ. աշխ., էջ 18:

⁶¹⁶ Նույն տեղում:

⁶¹⁷ Նույն տեղում, էջ 17:

տեր, որոնք առնչվում են Մեծ Բրիտանիայի հակաօսմանյան քաղաքականությանը Կրետեում, Մակեդոնիայում⁶¹⁸:

Անգլիայի ընդգծված հակառուսական քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում հիմնավորման կամ առարկումների կարիք ամենևին չունի, փոխարենը, սակայն, մեկնաբանման կարիք ունեն Յայկական հարցում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության կապակցությամբ Դե Կուրսոնի խիստ չափազանցված մեկնաբանությունները: 1878 թ. հունիսի 4-ին Կոստանդնուպոլսում Անգլիայի դեսպան Լեյարդի և Արդուլ Յամիդի միջև գաղտնի բանակցությունների արդյունքում ստորագրված պայմանագիրը հիրավի կրում է ընդգծված հակառուսական բնույթ: Ըստ պայմանագրի՝ բրիտանական կառավարությունը պարտավորվում էր «զենքի ուժով» սատարել սուլթանին՝ Ռուսաստանի կողմից նրա ասիական տարածքների նկատմամբ ոտնձգությունների դեպքում: Փոխարենը, սուլթանը ոչ միայն Անգլիային էր զիջում Կիպրոս կղզին, այլև խոստանում կայսրության տարածքում բնակվող քրիստոնյա և այլ հպատակների կացության բարելավման նպատակ հետապնդող անհրաժեշտ բարենորոգումներ իրականացնել⁶¹⁹: Օսմանահպատակ քրիստոնյաների համար բարենորոգումներ նախատեսող՝ պայմանագրի այս կետի առնչությամբ հարկ ենք համարում մանրամասնել, որ բրիտանական կառավարությունն իրականում շահագրգռված էր ոչ թե նրանց վիճակի բարելավմամբ, այլ առաջնորդվում էր ընդամենը եվրոպական տերությունների միջև հավասարակշռությունը պահպանելու շահերով: Արտաքուստ քրիստոնյա հպատակների շահերից բխող մնան նախաձեռնության իրական նպատակը բոլորովին այլ էր: Քրիստոնյաների կացության բարելավման միջոցով Մեծ Բրիտանիան ցանկանում էր նվազագույնի հասցնել, եթե ոչ իսպառ բացառել Ռուսաստանի՝ Օսմանյան կայսրության գործերին միջամտելու հնարավորությունը, ինչը կարող էր հերթական անգամ (Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով նախատեսված հայկական տարածքների զիջումից հետո) հանգեցնել սուլթանին պատկանող տարածքների նոր կորստի: Արդյունքում, ռուսական ինքնակալության դիրքերը Մերձավոր Արևելքում ավելի կամրապնդվեին, ինչն ամենևին չէր համապատասխանում «ծովերի տիրուհու» շահերին:

⁶¹⁸ Նույն տեղում, էջ 19-23, 50-51:

⁶¹⁹ Տե՛ս բնագիրը՝ Յայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 104:

Ինչպես հիմնավորապես ապացուցել է հայրենական պատմաբան Ա. Կիրակոսյանն անգլիական դիվանագիտական գրագրությունների ուսումնասիրության հիման վրա, անկախ այն բանից, թե 1870-1890-ական թվականներին որ քաղաքական ուժերն են ղեկավարել բրիտանական կառավարությունը, այդ թվում ազատականները՝ Գլադստոնի գլխավորությամբ, Անգլիան, արևմտահայերի և առհասարակ քրիստոնյաների վիճակի բարելավումը համարել է սոսկ անհրաժեշտ նախապայման ռուսական հարձակմանը դիմակայելու համար և որևէ էական քայլեր չի ձեռնարկել նրանց վիճակի բարելավմանն ուղղված բարենորոգումների իրականացման ասպարեզում⁶²⁰։ Հունիսի 4-ի պայմանագրի կապակցությամբ նա հանգել է այն հետևության, որ կայսրության ճնշված ժողովուրդների ինքնավարության ձգտումներին բրիտանական դիվանագիտությունը հակադրում էր Օսմանյան կայսրությունն ամբողջապես բարենորոգելու ծրագիրը և դրանով իսկ ընդամենը խոչընդոտում նրանց ազատագրության գործին⁶²¹։

Ինչ վերաբերում է 1880-ական թվականներին Անգլիայի արտաքին արևելյան քաղաքականության ելևէջներին, ապա բրիտանական կառավարական շրջանակների «հայամետ» տրամադրվածությանն առնչվող վարկածի կատարյալ սնանկությունը մանրագին քննարկել է ակադեմիկոս Վ. Խվոստովը։ Տարբեր կտրվածքներով Անգլիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության վերլուծության արդյունքում, դիվանագիտության պատմության խորհրդային ամվանի մասնագետը հիմնավորապես դիմազերծել է «նեմո Ալբիոնի» երկդիմի քաղաքականության էությունը Հայկական հարցում։ Ըստ նրա համոզիչ մեկնաբանությունների՝ բրիտանական քաղաքականությունը կերտողները, ելնելով իրենց եսասիրական շահերից, սոսկ հմտորեն շահարկում էին հայկական խաղաքարտը և այդ ճանապարհին դիմում երկու գործելամիջոցի։ Դրանցից մեկը հանգում էր սուլթանի վրա ճնշում գործադրելուն, երբ «ազատական և հումանիստական դատարկ խոսքերից հյուսված բարեվայելուչ պարեզոտով զգեստավորված»՝ բրիտանական դիվանագիտությունը սուլթանից պահանջում էր հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների իրականացում։ Հաջորդը՝ Օսմանյան կայսրության մասնատման ծրագրերի առաջադրումն էր։ Ի վերջո, Անգլիան ձգտում էր

⁶²⁰ Ա. Կիրակոսյան, Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (XIX դարի 30-ական թթ.-1914 թ.), Երևան, 1999, էջ 193, 195, 225, 246։

⁶²¹ Նույն տեղում, էջ 107։

հայերի օգտին իր միջամտությամբ ճնշում գործադրել սուլթանի վրա և պարտադրել նրան հաշտվելու Եգիպտոսի բռնագրավման հետ, ինչպես նաև վերականգնել իր սասանված ազդեցությունն Օսմանյան կայսրությունում՝ հետապնդելով ասիական մայրցամաքում հսկայածավալ կայսրության ստեղծման վերջնական նպատակ, որի կենտրոնում լինելու էր Հնդկական օվկիանոսը⁶²²:

Ինքնին հասկանալի է, որ այս պայմաններում Անգլիային՝ իբրև հայկական խմորումների կազմակերպչի ներկայացնելու Դե Կուրսոնի ջանքերը կատարելապես հիմնազուրկ են: Բրիտանական կառավարության ընդգծված հակառուսական քաղաքականության ետնախորքի վրա նույնքան անհիմն են նաև նրա կողմից Անգլիայի վրա բարդվող մեղադրանքներն Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության մասնատման հարցում, ինչը ևս պայմանավորված է Եգիպտոսի ռազմակալմամբ, քանզի դրանով Անգլիան, իրոք որ, բացահայտորեն ոտնահարել էր եվրոպական տերությունների կողմից որդեգրված վարդապետությունը: Իրականում Անգլիայի քաղաքականությունը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, ըստ էության, միտված էր գլխավորապես կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը⁶²³:

Այսպիսին են Դե Կուրսոնի հիմնական կռվանները, որոնք հետագա տասնամյակներում բազմիցս վկայակոչելու են ոչ միայն թուրք, այլև այլազգի՝ Հայոց ցեղասպանության արժանահավատությունը ժխտող տարբեր հեղինակներ: Ինչպես տեսնում ենք, անկախ այն բանից, թե որոնք են դրա շարժառիթները (ամենայն հավանականությամբ՝ սուլթանի պատվերը), նա խեղաթյուրում է փաստերը, ամբողջությամբ շրջանցում 1878 թ. ի վեր մեծ տերությունների ղեկավար շրջանակներին բազում անհանգստություններ պատճառած Հայկական հարցի իրական իմաստը, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ՝ համիդյան վարչակարգի կիրառած հալածանքները, գործադրած բռնությունները և արևմտահայության դեմ սանձազերծած ցեղասպանության գործընթացի իրողությունը:

Դե Կուրսոնի ելակետային դրույթներից մեկի, այն է՝ Անգլիայի՝ իբրև Օսմանյան կայսրությունում խառնակությունների հրահրիչի

⁶²² В. М. Хвостов, История дипломатии, т. II. Дипломатия в новое время 1871-1914, М., 1963, с. 334.

⁶²³ Մանրամասն տե՛ս А. С. Сялян, նշվ. աշխ., էջ 210-211; Ա. Կիրակոսյան, նշվ. աշխ., էջ 184, 189, 199:

առիթով, նպատակահարմար ենք գտնում վկայակոչել Կամբոնի անաչառ հավաստումը: Հայկական հարցին առնչվող խնդիրները բացառապես անկողմնակալ դիրքերից քննարկող և ըստ այդմ՝ պետական թրքամետ քաղաքականությանը, ինչպես նշեցինք, բացահայտորեն հակադրվող դեպքում, 1896 թ. հոկտեմբերի 29-ի թվակիր՝ Հանոտոյին հղած ճեպագրում, քննադատում է ռուսական կառավարությանը՝ վերջին տարում Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած տարբեր միջադեպերի պատճառն «անգլիական բանասարկությունների ազդեցությամբ» մեկնաբանելու համար, «չարիքի պատճառն» օսմանյան կառավարության գործելամիջոցներում որոնելու փոխարեն⁶²⁴:

Ինչ վերաբերում է Դե Կուրսոնի կողմից հայկական կուսակցություններին վերագրվող մեղադրանքներին, ապա հարկ ենք համարում նշել, որ այդ հարցը հիմնավորապես մեկնաբանել է նրա ֆրանսիացի ժամանակակիցներից տիկին Հուդրի-Մենոսը. «Սուլթանի խոստումները մնացին իբրև մեռյալ տառեր: Հայ երիտասարդության մի մասն այդժամ դիմեց ազգին՝ խնդրելով բողոքել և բարենորոգումների կենսագործման պահանջ ներկայացնել: Ազգային զարթոնք խթանելու նպատակով ձևավորվեցին հայրենասիրական կոմիտեներ (այն է՝ ազգային կուսակցություններ – Վ. Պ.): Հենց այս իրողությունն են անվանել հայկական ապստամբություն և այն վերագրել անգլիական մեքենայություններին»⁶²⁵:

Հայեցակարգային առումով միևնույն դիրքերից է համիդյան կոտորածները մեկնաբանում Հայոց ցեղասպանության պատմության ժխտողական ուղղության մեկ այլ նախակարապետ՝ Պ. Աբդոն Բուասոնը: Իր հետևություններին նա հանգում է մասնավորապես անգլիական մամուլի և մասամբ «Կապույտ գրքի» որոշ փաստաթղթերի, այդ թվում 1894 թ. Սասունում կոտորածների հետաքննությունը վարած միջազգային հանձնաժողովի արձանագրության քննության հիման վրա⁶²⁶: Պատահական չէ, որ նա դրվատում է Դե Կուրսոնի գրքույկը, որն, ըստ նրա, Փարիզում առաջ է բերել սենսացիա⁶²⁷:

⁶²⁴ P. Cambon, Correspondance 1870-1924. Tome premier (1870-1898). Avec un commentaire et notes par Henri Cambon, Paris, 1940, p. 420.

⁶²⁵ Les massacres en Arménie par Mme Hudry-Menos, p. 5.

⁶²⁶ P. Abdon Boisson, L'agitation anglo-arménienne, Paris, 1896.

⁶²⁷ Նույն տեղում, էջ 3:

Աբդոն Բուասոնը խիստ քննադատության է ենթարկում Անգլիայի պաշտոնական շրջանակներին՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում հայկական «հեղափոխական խմորումներ» հրահրելու և անգլիական մամուլին՝ Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների կապակցությամբ «կեղծ լուրեր» տարածելու համար: Անգլիայի պաշտոնական շրջանակների միջամտությունը հիմնավորելու և Օսմանյան կայսրությունում բնակվող մահմեդական ժողովուրդների համար դրա կործանարար ու ողբերգական հետևանքներն ավելի ցայտուն դարձնելու մտադրությամբ՝ բացահայտորեն կեղծելով պատմական իրականությունը, նա վկայակոչում է մտացածին մի փաստարկ, ըստ որի՝ Օսմանյան կայսրությունում հինգ հարյուրամյակ շարունակ հայերը մահմեդական ժողովուրդների՝ լազերի, քրդերի և, մասնավորապես թուրքերի հետ համատեղ ապրել են իբր առանց որևիցե խնդիրների: Ուստի նա հանգում է «տրամաբանական» հետևության և իր զարմանքը հայտնում, թե այս պայմաններում հայերն ինչպե՞ս կարող էին անհնազանդություն ցուցաբերել՝ առանց արտասահմանում գտնվող տարբեր սադրիչների հրահրման⁶²⁸:

Հեղինակի հաջորդ գլխավոր միտումը հանգում է սուլթանական վարչակարգի ցեղասպան քաղաքականության ժխտմանը: Աբդոն Բուասոնի դիրքորոշումն այս հարցում ևս միանգամայն համահունչ է Դե Կուրսոնի հայեցակարգին: 1893-1895 թթ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները, ինչպես և նախորդ հեղինակը, նա մեկնաբանում է իբրև լայնածավալ «հայկական ապստամբություն», որի հետևանքով առաջ եկած խմորումների պատասխանատվությունը բարդում է բացառապես Անգլիայի վրա: Ի վերջո, նա հայերին ներկայացնում է իբրև մահմեդական ժողովուրդների դահճի, իսկ վերջիններիս՝ իբրև «ապստամբ» հայերի զոհերի:

Չհղելով որևէ սկզբնաղբյուր, նա, փաստորեն, անսպառ երևակայության շնորհիվ մանրամասնորեն «նկարագրում» է 1893 թ. ի վեր Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր տարածաշրջաններում (Մուշ, Երզնկա, Բաբերդ, Դիարբեքիր, Խարբերդ և այլուր) մահմեդական բնակչության նկատմամբ ապստամբ հայերի «գործած» անհամար ոճիրները: Ըստ հեղինակի՝ ապստամբ հայերը ոչ միայն անխնա կոտորել են և զանգվածաբար բնաջնջել մահմեդականներին,

⁶²⁸ Նույն տեղում, էջ 5, 6:

այդ թվում կանանց և երեխաներին, այլև ավերվել են նրանց բնակավայրերն ու մզկիթները, կողոպտել նրանց ունեցվածքը⁶²⁹:

Աբդոն Բուասոնն Անգլիայի՝ իբրև կարծեցյալ «հայկական ապստամբության» կազմակերպչի դերն ավելի ընդգծելու և ակնառու դարձնելու համար անառարկելի է համարում «ապստամբության» նախապես կազմակերպված լինելու հանգամանքը, շեշտում, որ այն կյանքի է կոչվել և իրականացվել՝ ըստ նախօրոք մշակված ծրագրի⁶³⁰: Բացի դրանից, ի տարբերություն Դե Կուրսոնի, հեղինակը համիդյան կոտորածների պատմությանն անտեղյակ ընթերցողին «հայկական ապստամբության» վարկածի արժանահավատության մեջ հավաստիացնելու համար ընդլայնում է մահմեդական ժողովուրդների հանդեպ հայերի գործած կարծեցյալ զանգվածային բռնությունների և կոտորածների աշխարհագրական շրջանակները, մշում, որ «ապստամբական շարժումը» ծավալվել է Արևմտյան Յայաստանի տարածքից դուրս՝ ներառելով նաև Անգորայի, Ադանայի, Կոնիայի և Յալեպի վիլայեթները:

Ավելի ազդու դարձնելու համար իր խոսքը, հեղինակը մանրամասնում է, որ Արևմտյան Յայաստանից դուրս ևս մահմեդական ժողովուրդների շրջանում «հայկական ապստամբությունը» պատճառել է մեծաքանակ զոհեր⁶³¹: Աբդոն Բուասոնն, ի վերջո, հավաստում է, որ «ապստամբ» հայերի իրականացրած «կոտորածների» հետևանքով մահմեդականներն ունեցել են «առասպելական» թվերի հասնող զոհեր, որոնք, ի դեպ, գերազանցում են, ըստ նրա՝ ամբողջ Անատոլիայում բնակվող հայերի թվին⁶³²: Սակայն, քանի որ նա չի հստակեցնում ո՛չ մահմեդականների կարծեցյալ զոհերի և ո՛չ կայսրության կամ մուլմիսկ միայն Անատոլիայի տարածքում բնակվող հայերի թվաքանակը, ըստ այդմ՝ իրականության հետ հեռավոր առնչություն չունեցող նրա «հավաստումները» ոչնչով չեն տարբերվում մերկապարանոց բարբառանքներից:

Չեղինակն, այդուհանդերձ, միայն մեկ առիթով է հարևանցիորեն հիշատակում հայերի կրած մարդկային կորուստների մասին և այն պատճառաբանում Անատոլիայում նրանց և մահմեդականների միջև ծագած ընդհարումներով, որոնց արդյունքում հակամարտող կողմե-

⁶²⁹ Նույն տեղում, էջ 6-11:

⁶³⁰ Նույն տեղում, էջ 8:

⁶³¹ Նույն տեղում, էջ 11:

⁶³² Նույն տեղում:

որը տվել են բազմաթիվ զոհեր⁶³³: Ըստ նրա շարադրանքի՝ կարելի է հանգել միայն մեկ հնարավոր հետևության՝ որոշ թվով հայեր դարձել են իրենց իսկ ապստամբության հետևանքով ծագած ընդհարումների զոհը և ըստ այդմ՝ դրա պատասխանատվությունը կարող է բարդվել միայն նրանց վրա:

Աբդոն Բուասոնը չի շրջանցում օսմանյան զորքերի միջամտությունը, ինչը, սակայն, մեկնաբանում է, փաստորեն, իբրև հայերի մտացածին ապստամբությունը սանձահարելու և կարգը վերականգնելու նպատակ հետապնդող՝ օսմանյան կառավարության կողմից կիրառված հարկադրական միջոց⁶³⁴: Դե Կուրսոնի հետքերով՝ Աբդուլ Չամիդ II-ին համարելով «ամենախաղաղասեր գահակալներից մեկը», հեղինակը դրվատում է նրան, որի նախածեռնության շնորհիվ հայերի պատճառած վնասների հետևանքները «հնարավորության սահմաններում» վերացվել են⁶³⁵:

Անդրադառնանք Աբդոն Բուասոնի քննարկած մի շարք այլ կարևոր հարցերի ևս: Ինչպես և Դե Կուրսոնը, նա շրջանցում է պատմական Չայաստանի բռնագրավումը և ժխտում Չայաստանի գոյության փաստն իսկ, ինչը միանգամայն համահունչ է նրա հայեցակարգին: Ուստի հիմնավորելու համար պատմական անցյալի այս հերթական խեղաթյուրումը, նա հիմնվում է հայտնի հայատյաց ռուս պետական գործիչ Ա. Լոբանով-Ռոստովսկու հայտարարություններից մեկի վրա, ըստ որի՝ «չկա այդպիսի տարածք, որը կարող է բնորոշվել իբրև Չայաստան»⁶³⁶:

Հարկ ենք համարում նշել, որ ըստ էության, Դե Կուրսոնի և Աբդոն Բուասոնի մոտեցումների միջև առկա սակավաթիվ զանազանություններից մեկը վերջինիս կողմից ռուսական ինքնակալության հակահայկական քաղաքականության քննարկումն է Չայկական հարցում: Այն զգալի տեղը, որը նրա մտորումներում հատկացված է այս հարցին, պայմանավորված է, անկասկած, գլխավորապես ռուսֆրանսիական դաշինքի կայացումից հետո Երրորդ հանրապետության և ռուսական ինքնակալության՝ Չայկական հարցում համահունչ քաղաքականության հիմնավորման անհրաժեշտությամբ: Ֆրանսիայի դաշնակցին սիրաշահելու նպատակով, որն ինչպես նշեցինք վերը, XIX դարի վերջին վարում էր ոչ հայանպաստ քաղա-

⁶³³ Նույն տեղում, էջ 3:

⁶³⁴ Նույն տեղում, էջ 6:

⁶³⁵ Նույն տեղում, էջ 10:

⁶³⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

քականություն, Աբդոն Բուասոնը հաճույքով է ընդգծում այն փաստը, որ Ռուսաստանը հակված չէ Փոքր Ասիայում հայերին տրամադրելու մի տարածք, որը կարող է դառնալ «հայկական անկախ թագավորության հիմքը»⁶³⁷: Պատահական չէ, որ նա շեշտում է նաև Լոբանով-Ռոստովսկու՝ Փոքր Ասիայում կարգ ու կանոն հաստատելու հարցում սուլթանին գործելու ազատություն ընձեռելուն առնչվող կարծիքը, որը կրքոտությամբ սատարում էր Հանոտոն:

Ըստ այդմ՝ հեղինակը, ինչպես և ֆրանսիացի իր ժամանակակիցների գերակշռող մասը, հանդես է գալիս իբրև Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու ջատագով, խելամիտ համարում Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի՝ Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելուց ձեռնպահ մնալու քաղաքականությունը, ինչպես նաև գովերգում ռուսական գահակալին՝ «սուլթանին կատարյալ անկախություն» տրամադրելու քաղաքականությանը հետամուտ լինելու համար, ինչը համարում է ոչ միայն Եվրոպայում խաղաղության, այլև հայերի բարեկեցության ապահովության երաշխիք⁶³⁸:

Այս հողվածում Աբդոն Բուասոնը չի օգտագործել, ըստ էության, ոչ մի սկզբնաղբյուր, բացի Սասունում կոտորածների հետաքննությունը վարած միջազգային քննիչ հանձնաժողովի «Համատեղ հաղորդագրությունից», որի հիմնական հետևությունները մեկնաբանում է միևնույն փաստաթղթին Դե Կուրսոնի տված գնահատականների ոգով, շրջանցում սկզբնաղբյուրի հեղինակների՝ հայկական «ապստամբության» վարկածի հավանականությունը հիմնավորապես հերքող եզրակացությունները, որոնց անդրադարձանք վերը: Այս պայմաններում, միանգամայն օրինաչափ է, որ աբբա Գրիգելն Աբդոն Բուասոնին իրավամբ բնութագրել է իբրև՝ բացահայտորեն սուլթանի ջատագովմանը միտված և Անգլիայի դեմ ուղղված պամֆլետի հեղինակի⁶³⁹:

Աբդոն Բուասոնի թեզերի կապակցությամբ իմաստ ունի հիշատակել, իրադարձությունների ժամանակակից թուրք գործիչ Սուրադբեյի վկայությունը. «Երբ թուրքիայում արտասանում էին «հավա-

⁶³⁷ Ելույն տեղում:

⁶³⁸ Ելույն տեղում:

⁶³⁹ L'abbé E. Grisele, Une victime du pangermanisme. L'Arménie Martyre, Paris, 1916,

տարին ազգ» բառերը, ամենքը հասկանում էին, որ խոսքը վերաբերում է հայերին»⁶⁴⁰:

Մեր ժամանակակից պատմաբաններից՝ Դե Կուրսոնի և Աբդոն Բուասոնի հայրենակից Ի. Տերնոնը նրանց իսկ քննարկած՝ 1895 թ. տեղի ունեցած իրադարձություններին տվել է հետևյալ մեկնաբանությունը, որի հետ մենք ամբողջությամբ համամիտ ենք. «1895 թ., բացառությամբ Բաբը Ալիի ցույցի, հայերը չէ, որ տեղիք են տվել բռնությունների սանձազերծմանը: Նրանք երբևէ բացահայտորեն չեն ապստամբել իշխանության դեմ: Ինչ վերաբերում է հայկական հեղափոխական շարժմանը, այն դեռևս կայացման փուլում էր: Սուլթանի հպատակ հայերի մեծամասնությունը պահանջում էր սոսկ՝ ամնվազն տասնութ տարուց ի վեր խոստացված բարենորոգումների կիրառում: Այսպիսով, ոչ մի բռնություն չէր արդարացվում»⁶⁴¹:

Ի տարբերություն նախորդ կեղծարարների՝ Լուի Բուսոն հայկական կոտորածների հավաստիությունը ժխտում է Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված գրքում, որտեղ քննարկում է, մասնավորապես XIX դարում տարբեր՝ մտավոր, ռազմական, տնտեսական և այլ ոլորտներում տեղի ունեցած «առաջընթացները»⁶⁴²: Հեղինակը բացահայտորեն հետապնդում է օսմանյան գահակալներին, հատկապես, Աբդուլ Համիդ II-ին մեծարելու, Օսմանյան կայսրությունն իբրև արևմտյան երկրներն ակերտած առաջադիմական միտումներն ընդօրինակող պետությունն ներկայացնելու նպատակ: Բուսոն ոչ միայն շեշտում է «առաջադիմության և գեղեցիկի» նկատմամբ թուրքերի ունեցած կարծեցյալ հակումը⁶⁴³, այլև դիմելով կեղծարարության՝ ժխտում է XIX դարում օսմանյան վարչության բռնակալական բնույթը, այն ներկայացնում իբրև օրենքների վրա հիմնվող պետություն⁶⁴⁴: Այլ կերպ ասած, հետամնաց և բռնակալական Օսմանյան կայսրությունը նրա գրչի տակ հառնում է, ըստ ժամանակակից տերմինաբանության՝ իբրև իրավական պետություն, որն ինչպես հեղինակը ջանում է ապացուցել՝ պարբերաբար բարելավել է իր տարածքում բնակվող տարբեր ժողովուրդների կացությունը:

⁶⁴⁰ Mourad bey, Le Palais de Yildiz et la Sublime Porte. Le véritable mal d'Orient, Paris, 1895, p. 16.

⁶⁴¹ Y. Ternon, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, p. 123.

⁶⁴² L. Rousseau, L'effort ottoman, Paris, 1907.

⁶⁴³ Նույն տեղում, էջ 50:

⁶⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 111:

Անհրաժեշտ ենք համարում այս հենքի վրա քննարկել Աբդուլ Մեջիդի՝ 1856 թ. փետրվարի 18-ի՝ սուկ սին խոստումներ շռայլած հաթթը-հումայունին տված Ռուսոյի մեկնաբանությունները, ըստ որոնց՝ այդ հրովարտակով թուրքերն իբր դադարել են լինել «նվաճող ազգ» և մուտք են գործել «եվրոպական մեծ ընտանիք»⁶⁴⁵: Հարկ է մանրամասնել, որ այս առիթով՝ հեղինակը հերթական անգամ շեշտում է սուկ թուրքերի՝ եվրոպական կենսակերպի չափանիշներին մերժեմալու կարծեցյալ ձգտումը, ամբողջությամբ անտեսելով այն պատմական հանգամանքները, որոնք օսմանյան ղեկավարներին դրդել էին հրապարակել Թանգիմաթի երկրորդ փուլը սկզբնավորած այս հրովարտակը: Ռուսոն շրջանցում է փաստաթղթի հրապարակման հիմնական նպատակը, այն է՝ եվրոպական նորանունություններն ընդօրինակելու միջոցով Օսմանյան կայսրության փլուզման կանխումը և թուրքերի հովանու ներքո՝ կայսրության տարածքում բնակվող ժողովուրդներին մեկ՝ օսմանական ազգի մեջ միաձուլումը⁶⁴⁶:

Ելնելով իր իսկ որդեգրած հայեցակարգից՝ Ռուսոն լռության է մատնում Հայկական հարցն ու Հայոց ցեղասպանության գործընթացը: Հենց դրանով է բացատրվում նաև այն, որ Օսմանյան կայսրության կազմավորման առիթով նա հիշատակում է օսմանյան տարբեր գահակալների կողմից Բյուզանդիայի, բալկանյան երկրների նվաճման մասին (ի դեպ, դրվատում է Կոստանդնուպոլիսն արյամբ հեղեղած, ավերած ու կողոպտած արյունռուշտ Մեհմեդ II-ին, որն, ըստ նրա՝ քաղաքի պարիսպների վրա փառապանծորեն «ծածանել է Մուհամեդի դրոշը»)⁶⁴⁷, սակայն, որևէ տեղ, նույնիսկ հպանցիկ, չի ակնարկում հայկական պատմական տարածքների ռազմակալման մասին:

XIX դարի վերջին թե՛ Բարձր Դռանը և թե՛ եվրոպական պետություններին արդեն մեծ անհանգստություններ պատճառած Հայկական հարցը, որի լուծումը հղի էր կայսրության տարածքային ամբողջականության տրոհմամբ, դարձել էր արևմտահայության ցեղասպանության գործընթացի սանձազերծման հիմնական պատճառը: Ուստի օսմանյան գահակալին մեծարող ֆրանսիացի հեղինակը գերադասում է շրջանցել դրա գոյության փաստը, խուսափելու համար Աբդուլ Համիդի վրա ստվերի նշույլ իսկ ձգելուց: Նույնիսկ համիդիեն

⁶⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 294:

⁶⁴⁶ Այդ մասին տե՛ս **Р. А. Сафрастьян**, նշվ. աշխ., էջ 49:

⁶⁴⁷ **L. Rousseau**, նշվ. աշխ., էջ 149:

գործադրողությունների գործողությունները, որոնք, ինչպես պարզվում է, կարող էին միայն «պատերազմի պարագայում օգտակար» լինել, նա պարփակում է արաբների՝ եմենում բռնկված ապստամբությունը ճնշելու շրջանակներում⁶⁴⁸, չհիշատակելով Արևմտյան Չայաստանում գործած նրանց չարիքների մասին:

Ռուսոն ոչ միայն անտեսում է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը, այլև գերադասում է ազգամիջյան հարաբերություններն Օսմանյան կայսրությունում չդարձնել ուսումնասիրության առանձին թեմա: Այդուհանդերձ, ելնելով հեղինակի զանազան դիտարկումներից, կարելի է, ընդհանուր գծերով, քննարկել նրա տեսակետները նաև այս ասպարեզում:

Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող տարբեր ժողովուրդների ֆիզիկական բնաջնջման և տնտեսական կեղեքման իրողությունները ժխտող, Թուրքիայում խաղաղություն հաստատելու ուղղությամբ Աբդուլ Չամիդի «ջանքերը» ներբողող պատմաբանը⁶⁴⁹, ընդունում է, այնուամենայնիվ, XIX դարում կայսրությունը ցնցած «մեծ ապստամբությունների» և դրանց ճնշման ընթացքում գործադրված վայրագությունների փաստը, որոնց պատասխանատվությունը, սակայն, բարդում է ոչ թե Բարձր Դռան կամ նույնիսկ «թուրքական կանոնավոր բանակի զինվորների», այլ չերթեզ բաշիրզուկների և ալբանացի կամավորների վրա⁶⁵⁰, որոնք, ինչպես կարելի է ենթադրել, հավանաբար, գործել են սեփական նախաձեռնությամբ:

Չարևանցիորեն հիշատակելով միայն բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական շարժումների մասին, Ռուսոն ամբողջությամբ ժխտում է թե՛ օսմանյան պետության՝ Բալկաններում վարած ցեղասպան քաղաքականության փաստը և թե՛ օսմանյան բռնատիրության դեմ՝ բալկանյան ժողովուրդների մղած պայքարի ազգային-ազատագրական բնույթը, շրջանցում դրա պատճառները: Օսմանյան կեղեքիչ լուծը թոթափելու, հայրենիքի ազատագրման համար պայքարի ելած հույներին, սերբերին և բուլղարացիներին նա ներկայացնում է իբրև հրոսակախմբերում միավորված՝ ահաբեկչություն սփռող, գավառներն ամայացնող, քաղաքներն ու գյուղերը հրկիզող, խաղաղ բնակչությանը ոչնչացնող «համարձակ ավազակների»⁶⁵¹:

⁶⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 167:

⁶⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 247:

⁶⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 143:

⁶⁵¹ Նույն տեղում, էջ 175:

Միտումնավոր խեղաթյուրելով Բալկանյան թերակղզում տիրող իրավիճակի հավաստի պատկերը, Ռուսոն ջանում է հիմնավորել բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու ուղղությամբ օսմանյան վարչակարգի կիրառած բռնությունների անհրաժեշտությունը և օրինականությունը, ընդվզում բոլոր նրանց դեմ, ովքեր «համարձակվում են մեղադրել օսմանյան գործերին՝ ոչ մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ գործած վայրագությունների համար»⁶⁵²:

Անկախ այս ամենից, ինչպես տեսնում ենք, Ռուսոն, այնուամենայնիվ, ընդունում է Օսմանյան կայսրությունն ավելոժած ազգային-ազատագրական շարժումների իրողությունը և դիմելով բացահայտ կեղծիքի՝ դրանք մեկնաբանում, ինչպես և Ալոշը (առանց ճշգրտելու, սակայն, թե որ ժողովուրդների ներկայացուցիչներին է վերաբերում խոսքը), գլխավորապես, արտասահմանում բնակվող՝ կայսրության տարբեր ժողովուրդներին՝ անհնազանդության դրող հրահրիչների գործունեությամբ⁶⁵³: Ըստ այդմ՝ Օսմանյան կայսրությունում բարենորոգումների իրականացմանը ցանկալի ընթացք տալու համար, նա անհրաժեշտ է համարում կասեցնել թե՛ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը, որոնք ի թիվս պառակտողական բնույթի այլևայլ արարքների, «ենթակա դասակարգերին զինում են միմյանց դեմ, սերմանում տարածայնություններ» և թե՛ արգելել «ապստամբ հոգևորականությանը կապեր պահպանել արտասահմանի հետ»⁶⁵⁴:

Ռուսոն, սակայն, չի բավարարվում օսմանյան վարչակարգին անհանգստություններ պատճառող խնորումների համար պատասխանատվությունն ազգային կուսակցություններից (այդ թվում, հավանաբար, նաև հայկական) բացի նաև հոգևորականության (հեղինակն, ի դեպ, չի մեկնաբանում, թե որ ժողովուրդների պարագայում) վրա բարդելով: Օսմանյան կայսրությունում բռնկված ապստամբությունների համար Աբդուլ Յամիդին և նրա վարչակարգը փոքր-իսկ պատասխանատվությունից զերծ պահելու մտադրությամբ՝ նա պնդում է, որ կայսրության տարածքում հուզումների բռնկման և «եղբայրասպան պատերազմների» սանձազերծման պատճառ միշտ դարձել է քրիստոնեությունը⁶⁵⁵: Ակնհայտ է, որ օսմանյան վարչա-

⁶⁵² Նույն տեղում, էջ 176:

⁶⁵³ Նույն տեղում, էջ 176, 247, 307, 309:

⁶⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 309:

⁶⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 309-310:

կարգի և հպատակեցված ժողովուրդների միջև կայսրությունում տեղի ունեցող ընդհարումների հիմնական պատճառները (հալածանքներ, պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող զանգվածային բնաջնջումներ, մշակութային առաջընթացի արգելակում, մշակութային արժեքների ոչնչացում և այլն) հեղինակը գիտակցաբար խեղաթյուրում է, իսկ առճակատումների պատճառը փորձում մեկնաբանել սուսկ կրոնական դավանանքների զանազանությամբ:

Միաժամանակ Ռուսոն ձգտում է հիմնավորել Բարձր Դռան՝ «դավաճանությունները, նեմգությունները, չարագործությունները» պատժելու իրավասությունները: Այս հարցում հեղինակը ևս մեկ անգամ ուշադրությունը հրավիրում է սուլթանի՝ կայսրությունում կրքերը մեղմացնելու, համընդհանուր խաղաղություն հաստատելու, քրիստոնյաների և մահմեդականների մերձեցումն ապահովելու և աղանդավորությունն արմատախիլ անելու ուղղությամբ գործադրած ջանքերի վրա⁶⁵⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, Ռուսոյի հայեցակարգն աչքի է ընկնում ակնհայտ միտումնավորությամբ, որը չէր կարող, բնականաբար, իր դրոշմը չթողնել ոչ միայն քննարկվող հարցերին տված նրա մեկնաբանությունների, այլև նրա շարադրանքում ընդգրկված հիմնախնդիրների ընտրության վրա (մասնավորապես, Հայկական հարցի շրջանցում):

Ջատագովական դիրքերից է գրված նաև Է. Լո ժոնի գրչին պատկանող Աբդուլ Համիդի կենսագրականը, որը ոչնչով չզանազանվելով սրբերի վարքագրությունից, ընդգրկում է սուլթանի գործունեության դրվագները մինչ հայկական կոտորածների սանձազերծումը⁶⁵⁷:

Աբդուլ Համիդին գովաբանող հեղինակներին, այդ թվում անուղղակիորեն նաև Լո ժոնին, «Դրոշակի» խմբագրությունը տարիներ անց բնութագրել է իբրև «զազիր գրչակների», որոնք նրան «սիրով ու յաճախ ներկայացնում են որպես ուժեղ, աննկուն, անպարտելի մի նկարագիր»⁶⁵⁸: Աբդուլ Համիդի ջատագովների դիրքորոշումը բնութագրելու համար միանգամայն հատկանշական են Դ. Սպիրովի խոսքերը. «Սուլթանին անվանել մարդասեր, այն սուլթանին, որի

⁶⁵⁶ Լույն տեղում, էջ 308:

⁶⁵⁷ E. Le Jeune, Comment on sauve un empire. S. M. I. le Sultan Ghazi Abdul Hamid Khan II et son œuvre, 2ème éd., Paris, 1895.

⁶⁵⁸ «Դրոշակ», 1909, թիվ 4, էջ 44:

հրամանով ամեն ամիս մորթվում է 500 գյավուր, անհեթեթություն է, իսկ եթե ուզում եք՝ նաև խայտառակություն, և միայն ցնդած ուղեղը, մարդկային մթազնած միտքն ու խիղճը կարող են նման բան ասել»⁶⁵⁹:

Մեր կարծիքով, հայկական կոտորածների պատմությունն աղավաղող, դրանց փաստն անսքող հերքող գրականությունը երևան է եկել անձամբ Աբդուլ Չամիդի պատվերով: Մենք կասկածներ իսկ չենք տածում, որ Դե Կուրսոնի և Աբդոն Բուասոնի տպածոները կյանքի են կոչվել ի պատասխան՝ Սասունում կոտորածների հետաքննությունը վարած, վերը հիշատակված, միջազգային քննիչ հանձնաժողովի «Չամատեղ հաղորդագրության» հրապարակման և հետապնդել դրանում ամփոփված հիմնական դրույթների հերքման նպատակ: Բացի դրանից, լինելով խիստ խելացի, օսմանյան գահակալն, անտարակույս, առաջնորդվել է «*verba volant, scripta manent*» սկզբունքով և ըստ այդմ՝ նրա պատվերով հանդես եկած հեղինակների հիմնական խնդիրներից մեկը եղել է ապագա սերունդների ապակողմնորոշումը: Ընդհանուր առմամբ, նրանց դիրքորոշումն ամբողջությամբ համապատասխանել է Չայկական հարցում ֆրանսիական կառավարության որդեգրած՝ խիստ ընդգծված թրքամետ քաղաքականությանը:

Այդուհանդերձ, անկախ այն բանից, թե ինչ դրդապատճառներից ելնելով են քննարկված գրքերի և հոդվածների հեղինակները կեղծել Օսմանյան կայսրության պատմությունը, շրջանցել հայ և քրիստոնյա այլ ժողովուրդների բնաջնջման՝ օսմանյան միապետների քաղաքականությունը, կատարել են արդյոք Բարձր Դռան պատվերը, թե սեփական նախաձեռնությամբ են սատարել Ֆրանսիայի պետական քաղաքականությունը, նրանք, փաստորեն, Չայոց ցեղասպանության պատմության պատմագրության մեջ սկզբնավորել են այս իրադարձության արժանահավատությունը ժխտող և առ այսօր հարատևող ուղղությունը⁶⁶⁰:

Ինչպես տեսանք, Չայոց ցեղասպանության փաստը ժխտող՝ պատմական իրադարձությունների գիտական մեկնաբանության

⁶⁵⁹ Դ. Ա. Սպիրով, նշվ. աշխ., էջ 48:

⁶⁶⁰ Նշենք, որ 1890-ական թվականներին Չայոց ցեղասպանության պատմագրության ժխտողական ուղղության առաջին ներկայացուցիչների ծայրը, անտարակույս, ոչ այնքան խրոխտ, որքան Ֆրանսիայում, լսելի է եղել նաև Շվեյցարիայում. *Le Vieux de la Montagne, Arméniens et Arménophiles*, Genève, 1896. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս P. Videlier, *Nuit turque*, [Paris], 2005, p. 20-24:

հետ հեռավոր առնչություն չունեցող պատմագիտական գրականության տեսակարար կշիռը նվազ է: Առավել ևս, եթե նկատի ունենանք ֆրանսիական պատմագրության ձեռքբերումներն այս ասպարեզում, ապա ակնբախ կդառնա, որ նշված հեղինակները չէին կարող ապակողմնորոշել 1890-ական թվականների հայկական կոտորածների պատմությանն իրազեկ ֆրանսիացի ընթերցողին և վճռորոշ ազդեցություն ունենալ ֆրանսիական հասարակական կարծիքի ձևավորման վրա: Մեկնաբանենք, որ նրանց աշխատանքները, ըստ էության, շրջանցվել են ոչ միայն կոտորածների ժամանակակից և դրանց փաստը հավաստող ու օսմանյան վարչակարգը դատափետող պատմաբանների և գործիչների, այլև հետագա տասնամյակներում Հայոց ցեղասպանության պատմությունը գիտականորեն մեկնաբանած արհեստավարժ ուսումնասիրողների կողմից⁶⁶¹:

Այդուհանդերձ, հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ 1890-ական թվականներին Ֆրանսիայում դեռևս ոչ բոլորն ունեին համիդյան կոտորածներին առնչվող հավաստի տեղեկություններ և չի բացառվում, որ այս բնույթի գրականությունը սուլթանի համար, հավանաբար, կարող էր ունենալ որոշակի դրական արդյունքներ:

Համիդյան կոտորածների իրողությունը ժխտող՝ հեղինակների հիմնական թեզերը, կապված, մասնավորապես պատմական Հայաստանի գոյության փաստի ժխտման, դարերից ի վեր թուրք և այլազգի ժողովուրդների խաղաղ գոյակցության, հայկական ապստամբության վարկածների հետ միանգամայն համահունչ են հետագա տասնամյակներում Հայոց ցեղասպանության արժանահավատությունը ժխտած թե՛ օսմանյան պետական գործիչների և թե՛ այլազգի, ինչպես նաև թուրք տարատեսակ զրչակների առաջադրած մեկնաբանություններին: Հայոց ցեղասպանության իրողությունը տարբեր երկրներում ժխտող հեղինակները, մասնավորապես 1970-ական թվականներին ի վեր թուրք պատմաբանները, բազմիցս որդեգրել են իրենց ֆրանսիացի նախորդների հիմնական թեզերը:

⁶⁶¹ Մեզ հայտնի հեղինակներից միայն աբբա Գրիգելն է, ինչպես նշեցինք, թռուցիկ հիշատակել սոսկ Աբդոն Բուասոնի հողվածի մասին և այդ առնչությամբ քննադատական խոսքեր ուղղել հեղինակի հասցեին:

ԳԼՈՒԽ III

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԸ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՍԲ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐՈՂՆԵՐԸ 1894-1896 ԹԹ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես արդեն նշեցինք, XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում հայկական կոտորածների կազմակերպիչների դիմազերծմանը մեծապես նպաստել են ֆրանսիացի գանազան, անգամ բևեռային քաղաքական հավատամքներ դավանող նշանավոր քաղաքական գործիչներ, այդ թվում պահպանողականներ և սոցիալիստներ: Նրանց թվում առանձնանում է ականավոր պետական և քաղաքական գործիչ, 1875 թվականից արմատականների պարագլուխ, 1906-1909 և 1917-1920 թթ. Ֆրանսիայի վարչապետ, գրական հարուստ ժառանգություն թողած (թե՛ քաղաքական և թե՛ գեղարվեստական բնույթի 26 գրքի հեղինակ) Ժորժ Կլեմանսոն: Առաջին անգամ համիդյան կոտորածներին նա անդրադարձել է 1896 թ. Փարիզում լույս ընծայված՝ «Հայաստանի կոտորածները. ականատեսների վկայություններ» խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուի առաջաբանում, ուր ջարդարարներին տվել է խստաշունչ գնահատականներ⁶⁶²: Կլեմանսոյի համոզմամբ «այս ժողովածուն շատ պատեհ է այն պահին, երբ սկսում են կրկին խոսել հայկական նահանգներում տեղի ունեցող «խռովությունների» մասին: Հայտնի է, թե ինչ իմաստ է պարունակում այս բառը: Այսպիսին է հայերի պարբերական կոտորածները մատնանշող պաշտոնական մեղմ

⁶⁶² G. Clemenceau, Préface.— Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes, p. 5-18. Նշենք, որ Կլեմանսոյի առաջաբանը մասնակի կրճատումներով տպագրվել է նաև «Պրո Արմենիա» երկշաբաթաթերթում (« Pro Armenia », 10-25 avril 1902), իսկ վերջերս Ֆրանսիայում վերատպագրվել. Les massacres d'Arménie : témoignages de victimes, par Georges Clemenceau // Arménie une passion française « le mouvement arménophile en France 1878-1923 », p. 143-147:

արտահայտությունը: Այս տեսակետից, անտեղյակ ձևանալն այլևս թույլատրելի չէ»⁶⁶³:

Առաջին իսկ ելույթում Կլեմանսոն Արևմտյան Հայաստանում ծավալված իրադարձությունները բնութագրում է իբրև «նողկալի» և «սոսկալի» տեսարաններ, իսկ հայ ժողովրդի կրած տառապանքները՝ «գարհուրելի մարտիրոսություն»: Նա ցավով ընդգծում է, որ թերևս անհնար կլինի երբևէ ունենալ մարդկային հասարակության համար անպատվաբեր այն տեսարանների ամբողջական պատկերը, որոնց թատերաբեմն է դարձել Անատոլիան XX դարի նախաշեմին⁶⁶⁴:

1901 թ. «Պրո Արմենիա» լրագրում լույս ընծայած «Արյունոտ ձեռքը» հոդվածում Կլեմանսոն Հայոց ցեղասպանությունը քննարկում է արդեն շատ ավելի լայն ետնախորքի վրա և այն դասում XIX-XX դարերի սահմանագծում տարբեր աշխարհամասերում (Աֆրիկա, Ասիա) տեղի ունեցած զանազան զանգվածային բռնությունների շարքը: Օսմանյան կայսրությունում ընթացքի մեջ գտնվող հայկական կոտորածների վերաբերյալ նա, մասնավորապես, նշում է. «Փոքր Ասիան դարձել է նողկալի տեսարանների ականատեսը, որոնք նվազ նշանակալից չեն: Այստեղ կարմիր սուլթանն է, որը քրիստոնեության բարեհաճ հովանավորությամբ, սրով ու հրով, ղեկավարում է բնաջնջումը Հայաստանի նահանգներում»: Ըստ այդմ՝ նա Աբդուլ Համիդին անվանում է քաղաքներն ու գյուղերը կողոպտող, անգեն մարդկանց կոտորող, կանանց, երեխաներին և ծերունիներին եկեղեցիներում հրկիզող, մարդկանց ստվար զանգվածներն ամայի հարթավայրեր քշող «թագակիր ավազակ»⁶⁶⁵:

Արևմտահայության ցեղասպանության մանրամասները մշտապես տեսադաշտում պահող Կլեմանսոն 1904 թ. կոտորածների ժամանակաշրջանում առանձնահատուկ ուշադրություն է հրավիրում օսմանյան կառավարության նենգ գործելամիջոցների վրա, մերկացնում սուլթանի՝ ջարդերի պատասխանատվությունը հայերի վրա բարդելու արատավոր վարքագիծը: Ինչպես նա նշում է, Վանում հայերի ապստամբության «հետքն իսկ նշմարելի չէ: Եթե հայերն ապստամբեն, թուրքը խիստ երջանիկ կլինի պաշտոնապես այդ հա-

⁶⁶³ G. Clemenceau, նշվ. աշխ., էջ 5-6:

⁶⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 10-11:

⁶⁶⁵ G. Clemenceau, La main sanglante // « Pro Armenia », 25 novembre 1900.

վաստելու համար»⁶⁶⁶: Դրանով իսկ նա հերքում է օսմանյան իշխանությունների կողմից հայերին վերագրվող՝ կարծեցյալ ապստամբության վարկածը:

Հռետորական եզակի տաղանդով օժտված, խորհրդարանական միստերում ծավալված բանավեճերի ընթացքում քաղաքական ախյաններին բազմիցս ջախջախիչ հարվածներ հասցրած և դեռևս XIX դարի 80-ական թվականներին «Կառավարություններ տապալող» ու «Վագր» մականունների արժանացած Կլեմանտյոյ ըմբոստ ոգին ամբողջությամբ դրսևորվում է նաև Հայկական հարցին նվիրված ելույթներում: Հղելով Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած պայմանագրի 61-րդ հոդվածը՝ նա ցավով արձանագրում է, որ միջազգային պայմանագրերը խաբեություններ են, իսկ սուլթանի խոստումները և բոլոր տերությունների պատվիրակների ստորագրած պայմանագրերի՝ հայերի հովանավորմանն առնչվող հոդվածները՝ սոսկ մեռյալ տառեր: Ըստ այդմ՝ նա հանգում է միակ հնարավոր հետևության. «Ոչինչ չի փոխվել, ոչինչ չի արվել. այն դեպքում, երբ մեկ վճռական խոսքը կարող էր բավարար լինել այդչափ աղետները կանխելու համար՝ նույնիսկ ոչինչ չի ասվել»:

1893 թ. ի վեր ֆրանսիական խորհրդարանի պատգամավորի կարգավիճակ այլևս չունեցող և ընդդիմության մեջ գտնվող Կլեմանտյոյի շանթերը, մասնավորապես, անողոք են ֆրանսիական կառավարության ղեկավարների հանդեպ. «Մեր կառավարողները ոչինչ չեն արել և, բացի դրանից, այսօր ևս ոչինչ չեն անում խոչընդոտելու համար այդ վայրագության կրկնությանը», – գրել է նա դեռևս 1896 թ.⁶⁶⁷: Նա հետևողականորեն կշտամբում է «մարդու իրավունքների» օրրան Ֆրանսիայի կառավարությանը, որը չի համարձակվել «արդարություն պահանջել կամ նույնիսկ մարդասիրական որևէ խոսք ասել» և որի պաշտոնական ներկայացուցիչը՝ 1898-1902 թթ. պատգամավորների պալատի նախագահ Պոլ Դեշանելը, սեղմում է «մորթված երեխաների արյան մեջ կարմրագունած» Աբդուլ Համիդի «արյունոտ ձեռքը»⁶⁶⁸:

⁶⁶⁶ G. Clemenceau, Pour les Arméniens // « Pro Armenia », 15 septembre 1904. Հայերի կարծեցյալ ապստամբության վարկածի մասին տե՛ս **Ն. Վ. Կարապետյան**, 1904 թ. Սասունի ինքնապաշտպանությունը. – Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 474; **Յ. Մ. Պողոսյան**, Սասունի պատմություն (1750-1918), Երևան, 1985, էջ 255-266:

⁶⁶⁷ G. Clemenceau, Préface, p. 13.

⁶⁶⁸ G. Clemenceau, La main sanglante.

Սակայն, չբավարարվելով սոսկ իրադարձությունների նկարագրությամբ կամ դրանց մեկնաբանությամբ, Կլեմանսոն դեռևս առաջին ելույթում առաջադրում է ճգնաժամային իրավիճակը հաղթահարելու իր տարբերակները: Ըստ նրա՝ Օսմանյան կայսրությունում ժողովուրդների և կրոնների միջև թշնամանքը դադարեցնելու միակ միջոցն օսմանյան կառավարության կողմից ամենքի՝ մահմեդականների և քրիստոնյաների համար բարեհաճ վերաբերմունքի ապահովումն է: Ուստի նրա կարծիքով, սուլթանի տիրույթներում իշխանությունը հարկ է տրամադրել այնպիսի վարչակարգի, որը հետևողականորեն իրականացվող սպանության, կոլոպուտի, մուլեռանդ բարբարոսության սանձազերծած զազրելի բռնությունների փոխարեն ի վիճակի լինի արդարադատության և իրավունքի հովանու ներքո խաղաղություն հաստատել⁶⁶⁹:

Ստեղծված անելանելի կացությունը շտկելու համար Կլեմանսոն պահանջում է ընտրել միակ հնարավոր՝ կոտորածների կասեցման ուղին: Ճիշտ է, հարցի լուծման նախընտրած նրա սկզբնական տարբերակը, ինչպես այդ ակնհայտ դարձավ շնորհիվ իրադարձությունների զարգացման հետագա ընթացքի, ամենևին իրատեսական չէ. «Բավական կլինի սուլթանին հասկացնել,– գրում է նա,– որ չկա փրկության այլ միջոց, քան խաղաղ բարենորոգումները, անկողմնակալ ձևով արդարություն և վերահսկողություն սահմանող կառավարության հաստատումը, որը կհաջորդի ամենագարշելի, քմահաճ իշխանությանը և հավասարապես օգտակար կլինի նրա բոլոր հպատակների համար»⁶⁷⁰: Հակառակ դեպքում, ինչպես ենթադրում է Կլեմանսոն, կծագի տերությունների զինված ուժերի միջամտության անհրաժեշտությունը:

Իրադարձությունների ծավալումը հետագա տարիներին՝ Կլեմանսոյին աստիճանաբար հանգեցնում է Հայոց ցեղասպանությունը միմիայն եվրոպական մեծ տերությունների գործնական և համատեղ ջանքերի միջոցով կասեցնելու անհրաժեշտության գաղափարին: Նա բազմիցս անդրադառնում է այս հարցի կարևորությանը, խստագույնս քննադատում թե՛ Ֆրանսիայի և թե՛ Բեռլինի պայմանագրի ներքո ստորագրած մյուս տերությունների կառավարություններին՝ ստանձնած պարտավորությունները չկատարելու պատճառով: Տերությունները «չեն հասել նույնիսկ այն բանին, որ մեծ դահիճները

⁶⁶⁹ G. Clemenceau, Préface, p. 15.

⁶⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 16:

պաշտոնանկ արվեն», – մի առիթով նշում է նա⁶⁷¹: 1904 թ. կոտորածները Կլեմանտոյին դրդում են «կարմիր սուլթանի՝ Հայաստանում կազմակերպած՝ պարբերաբար տեղի ունեցող կոտորածներին վերջ տալու» նպատակով հանդես գալ Ֆրանսիայի և նրա դաշնակից Ռուսաստանի միջև այդ խնդրին առնչվող համաձայնություն կայացնելու առաջարկությամբ⁶⁷²:

Այս հարցն իր արտացոլումն է գտել նաև 1904 թ. հունիսի 29-ին Լոնդոնում գումարված միջազգային կոնֆերանսին հղած Կլեմանտոյի նամակում, ուր վերստին մատնանշելով արևմտահայության նկատմամբ իրականացված վայրագությունները, որոնց նախադեպը, նրա իսկ խոսքերով, «հնարավոր չի պատկերացնել բարբարոսության ամենամռայլ ժամանակներում», նա արդեն առաջադրում է Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու անհրաժեշտությունը: «Այսօր հայտնի է, – գրում է նա, – որ անհնար է այնտեղ ունենալ վայրագության սանձազերծման կրկնությունն արգելակող որևէ այլ երաշխիք, քան այնպիսի վարչակարգի հաստատումը, որը տերությունների համաձայնության շնորհիվ վերջապես կարգ ու կանոն և խաղաղություն կպարտադրի ու կխարսխվի միայն բոլոր քաղաքացիների հանդեպ անկողմնակալ արդարություն հաստատող հենքի վրա: *Հարկ է, որ տերությունները միջամտեն* (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.): Անհնար է ամոթալի անտարբերությամբ շարունակ քաջալերել վերջին շնչում գտնվող ինքնակալության խելահեղ հանցագործներին»⁶⁷³:

Կլեմանտոն, ըստ նրա կենսագիրներից մեկի բնորոշման՝ «հանուն գաղափարի պայքարող մարտիկ է, այլ ոչ թե պամֆլետագիր»⁶⁷⁴: Ըստ այդմ՝ ընձեռված բարենպաստ առիթը նրա ուշադրությունից չի վրիպել այս հարցում Վատիկանի գրաված անկարեկից դիրքորոշումը դատապարտելու համար: Այդ քայլն, անկասկած, պայմանավորված էր XIX դարի 80-90-ական թվականներին կաթոլիկ եկեղեցու դեմ արմատականների մղած անզիջում պայքարով, որոնք ի թիվս այլ խնդիրների, համառորեն առաջադրում էին եկեղեցին պետությունից անջատելու պահանջը⁶⁷⁵, որն իրականացել է միայն

⁶⁷¹ G. Clemenceau, Pour les Arméniens.

⁶⁷² G. Clemenceau, Rappel au devoir // « Pro Armenia », 15 juin 1904.

⁶⁷³ « Pro Armenia », 15 juillet 1904.

⁶⁷⁴ G. Lecomte, Clemenceau, Paris, 1919, p. 224.

⁶⁷⁵ Այդ մասին տե՛ս **Յ. Տենյով**, Третья республика 1871-1900.— История XIX века. Под ред. Лависса и Рамбо, т. 7, М., 1939, с. 34-59; **Э. Шенон**, 214

1905 թ.: «Յոռուի եկեղեցին, որը մեծ ազդեցություն ունի միապետությունների և հանրապետությունների ժողովուրդների ու թագավորների վրա, արդյո՞ք այս առիթով այն ամենն է արել, ինչ նրան թույլատրում են անել գործելուն նպաստող՝ նրա ունեցած բացառիկ միջոցները: Դա այդպես չի թվում», – եզրակացնում է նա⁶⁷⁶: Ի դեպ, Յոռուի պապի հասցեին, որի կողմից «լսելի չէ բողոքի որևէ խոսք, խղճմտանքի կոչ», քննադատական խոսքեր են հնչել նաև Կլեմանտյի հետագա ելույթներից մեկում⁶⁷⁷:

Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի կազմակերպիչներին անարգանքի սյունին գամած ֆրանսիացի գործիչների թվում Կլեմանտն առաջիններից էր, որը ոչ միայն բողոքի իր խրոխտ ծայրն է բարձրացրել և մինչ այդ՝ արևմտահայերի կոտորածներին գրեթե անտեղյակ ֆրանսիական ու եվրոպական հանրությանը ներկայացրել Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող անցքերի հավաստի պատկերը⁶⁷⁸, այլև, ի տարբերություն այլոց, նահատակվող ժողովրդի հանդեպ դրսևորած անվշտակից վերաբերմունքի համար դատապարտել Ֆրանսիայի պետական քաղաքականությունը: Բացի դրանից, հարկ է արժևորել նրա մոտեցման մեկ այլ առանձնահատկություն ևս. հակադրվելով Ֆրանսիայում գերիշխող հավաքական մտածողությանը, նա ժամանակի սակավաթիվ գործիչներից է, որը հանուն արևմտահայության փրկության հանդես է եկել անգամ

Римская церковь и некаатолические культы 1870-1900.— Там же, т. 8, М., 1939, с. 60; **В. И. Антюхина-Московченко**, *Гзվ. աշխ.*, էջ 177-181, 190, 215:

⁶⁷⁶ G. Clemenceau, Préface, p. 14.

⁶⁷⁷ G. Clemenceau, La main sanglante.

⁶⁷⁸ Ինչպես նշեցինք վերը, Կլեմանտյի առաջաբանով լույս տեսած «Հայաստանի կոտորածները» ժողովածուն արձագանքներ է ունեցել ֆրանսիական մամուլում, ուստի և միանգամայն օրինաչափ է, որ թե՛ այս ժողովածուի լույս ընծայումը և թե՛ մասնավորապես Կլեմանտյի առաջաբանը հարուցել են Աբդուլ Համիդի անսանձ զայրույթը: Սուլթանն անհապաղ արձագանքել է արմատականների պարագլխի ելույթին, հանդես եկել նրան անվանարկող ծավալուն պատասխանով, որտեղ Կլեմանտյին անվանել է «քրիստոնյա, շուն» (Réponse du sultan à M. Clemenceau. Traduite par Urbain Gohier, Paris, 1896, p. 7, 11): Շատ ավելի՛ եվրոպական տերությունների զաղութատիրական քաղաքականության դեմ ուղղված «philippika», քան «pro domo sua» հիշեցնող Աբդուլ Համիդի պատասխանը պարզորոշ վկայում է, որ նա, ըստ էության, ընդունում է կայսրության տարածքում հայ ժողովրդի բնաջնջման փաստը: Հակառակ դեպքում, նա չէր հավաստի, որ «մեր (իմա՝ թուրքերի – Վ. Պ.) ձեռքերի վրա արյուն կա» (նույն տեղում, էջ 41): Աբդուլ Համիդի օգտագործած արտահայտությունների առնչությամբ, ի դեպ, նշենք, որ 1913-1916 թթ. Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն «շուն» բառը համարում է թուրքերի շրջանում՝ քրիստոնյաներին բնորոշելու համար «տարածված արտահայտություն»: *St' u H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's Story, New York, 1918, p. 276:*

Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին զինված ճանապարհով միջամտելու առաջարկությամբ: Նման նախաձեռնությունը չէր համապատասխանում Երրորդ հանրապետության որդեգրած արտաքին քաղաքականության խիստ թրջամետ ուղղվածությանը: Ինքնին հասկանալի է, որ այդպիսի գաղափար կարող էր հղանալ միայն ընդդիմադիր քաղաքական ուժի ներկայացուցիչը, առավել ևս պարագլուխը և դրանում համոզվում ենք անձամբ Կլեմանսոյի հետագա քաղաքական գործունեության վրա նետած հպանցիկ իսկ հայացքից հետո:

Բազում տարիներ անց, 1905-1907 և 1917 թթ. ռուսական հեղափոխությունների ազդեցության ներքո, Կլեմանսոյի հայացքներն ապրել են ակնհայտ բարեշրջություն, նա շեշտակի շրջադարձ է կատարել ձախից աջ՝ մեկընդմիջտ լքելով արմատական ժողովրդավարի դիրքերը: Անփոփոխ չի մնացել նաև նրա դիրքորոշումը Հայկական հարցում: Դիցուկ, 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների ժամանակաշրջանում վարչապետ Կլեմանսոն՝ ելնելով իր պետության շահերից, որի դեկի մոտ գտնվում էր, արդեն մոռացության էր մատնել հայ ժողովրդին սատարելու անհրաժեշտությունը և այն վեհ սկզբունքները, որոնցով առաջնորդվում էր մեր կողմից քննարկվող տարիներին, ինչն իրավամբ տեղիք է տվել ժամանակակիցներից ոմանց խիստ քննադատությանը⁶⁷⁹:

Դա, սակայն, դեռևս առջևում էր, իսկ տվյալ ժամանակաշրջանում Կլեմանսոն հանդես է գալիս դեռևս իբրև հայ ժողովրդի ջերմեռանդ պաշտպան, ուստի, հարկադրված ենք միայն ցավով նշել, որ նրա քաղաքական գործունեությանն առնչվող այս դրվագները հանիրավի չեն արժանացել նրա կենսագիրներից շատերի ուշադրությանը⁶⁸⁰:

⁶⁷⁹ Տե՛ս օրինակ d'Annezay J., *Au pays des massacres, saignée arménienne de 1909*, Paris, 1910, p. 4: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Պողոսյան, 1909 թ. կիլիկյան կոտորածները ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, Երևան, 2009, էջ 75-76: Այս առնչությամբ իմաստ ունի պարզաբանել, որ Է. Քայաջյանի այն հավաստումը, ըստ որի՝ 1896 թ. «մինչև իր կյանքի ավարտը Կլեմանսոն կսատարի Հայկական հարցը», ցավոք, իրականությանը չի համապատասխանում: Է. Khayadjian, *Le mouvement arménophile en France // Arménie une passion française « le mouvement arménophile en France 1878-1923 »*, p. 57.

⁶⁸⁰ Տե՛ս օրինակ G. Lecomte, նշվ. աշխ.:; G. Geffroy, Clemenceau, Paris, 1919; G. Suarez, Clemenceau, t. 1, Paris, 1932; W. Williams, *The Tiger of France*, New York, 1949; Դ. Ս. Սուրբաբեկյան, *Жорж Клемансо. Политический портрет*, М., 1983: Համիդյան կոտորածների առիթով Կլեմանսոյի ելույթների մասին ակնարկ իսկ չկա նաև «Հայ-216

Համիդյան կոտորածները դատապարտած ֆրանսիացի հանրահայտ քաղաքական գործիչների թվում է գրող, Ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ (1911), պահպանողական, Դեմի Կոչենը (1851-1922), որի հետաքրքրությունը Հայկական հարցի նկատմամբ ծագել է վերը հիշատակված «Հայաստանի կոտորածները» ժողովածուում ամփոփված փաստաթղթերին ծանոթանալուց հետո⁶⁸¹: Մեծ թվով գրքերի հեղինակ Կոչենի գրական ժառանգությունից մեզ հետաքրքրում է «Բարբարոսների դեմ» խորագիրը կրող ժողովածուն⁶⁸², որն ամփոփում է քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ թուրքերի գործած ոճրագործություններին և գաղութային քաղաքականության հարցերին նվիրված՝ 1896-1899 թթ. Ազգային ժողովում նրա ունեցած մերկացուցիչ ելույթները: 1896 թ. նոյեմբերի 3-ի և 1897 թ. ապրիլի 3-ի ելույթներն ուղղակիորեն առնչվում են հայկական կոտորածներին, ևս մեկը՝ 1897 թ. փետրվարի 12-ի ելույթը՝ արևելյան երկրներում տեղի ունեցած իրադարձություններին, այդ թվում՝ Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլին:

1896 թ. նոյեմբերի 3-ին, Ազգային ժողովի նիստում, ուր առաջին անգամ քննարկվում էր Հայկական հարցը⁶⁸³, Կոչենը հանդես է եկել ծավալուն զեկուցմամբ: Առաջին իսկ ելույթում նա թեև չի ժխտում վաղուց ի վեր հայ ժողովրդի գլխին դանդաղան սրի նման կախված վտանգի առկայությունը, այնուամենայնիվ, ցնցված հայկական կոտորածների չափերից՝ Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած իրադարձությունները բնորոշում է իբրև երևակայությունից վեր գտնվող, որոնք հասել են այնպիսի սարսափելի աստիճանի, որը հնարավորություն չի ընձեռում նույնիսկ դրանք կանխատեսելի համարելու⁶⁸⁴:

Հետագարձ հայացք նետելով դարեր ի վեր հայ ժողովրդին վիճակված արհավիրքների վրա, Կոչենն արևմտահայերի ցեղա-

կական հարց» հանրագիտարանում: Տե՛ս **Ռ. Սահակյան**, Կլեմանտ.– Հայկական հարց, Երևան, 1996, էջ 186-187:

⁶⁸¹ Տե՛ս E. Khayadjian, Archag Tchobanian et le mouvement arménophile en France, p. 75:

⁶⁸² D. Cochin, նշվ. աշխ.:

⁶⁸³ Կոչենի այս ելույթը, որը հիմնվում էր նաև Պ. Կամբոնից անմիջականորեն ստացված տեղեկությունների վրա (տե՛ս V. Duclert, նշվ. աշխ., էջ 52) տպագրվել է նաև «Անալ կաթոլիկ» ամսագրում. տե՛ս Discours d'interpellations relatives aux événements d'Arménie // « Annales catholiques », 7 novembre 1896, N 1336, p. 37-53. Ըստ Սապահ-Գյուլյանի վկայության՝ այս քննարկումը կազմակերպվել էր հնչակյան կուսակցության նախաձեռնությամբ: Տե՛ս **Ս. Սապահ-Գիլեան**, նշվ. աշխ., էջ 173:

⁶⁸⁴ D. Cochen, նշվ. աշխ., էջ 1:

սպանության կազմակերպիչներին և իրականացնողներին ոչնչով չի զանազանում նախկին բարբարոսներից: 1895 թվականն անվանելով «տխուր և միաժամանակ ամենանողկալի, ամենաարտառոց տարի», նա թուրքերի ոճիրները համեմատում է այնպիսի ասպատակիչների ամենաղժնի արարքների հետ, ինչպիսիք են Լենկ Թեմուրն ու շահ Աբբասը⁶⁸⁵:

Հիմնվելով «Դեղին գրքի» վրա, Կոչենը մանրամասնորեն հիշատակում է 1894 թ. Սասունում թուրքերի գործած վայրագությունների մասին: Առճակատման պատճառ համարելով արևմտահայերի անհանդուրժելի վիճակը, նա ուշադրությունն, այդուհանդերձ, հրավիրում է ավելի կարևոր՝ պետական պաշտոնյայի հրամանատարությամբ գործող, զինված ուժերի միջամտության հանգամանքի վրա, «որոնք խաղաղությունը վերականգնելու պատրվակով սպանում էին և կողոպտում»: Ի վերջո, «Սասունում հաստատվել է կարգ ու կանոն, բայց այդ կարգ ու կանոնն այնտեղ հաստատվել է, որովհետև այնտեղ այլևս գոյություն չունի ո՛չ մի կանգուն տուն, որովհետև ո՛չ մի բնակիչ այլևս կենդանի չէ», – եզրակացնում է նա⁶⁸⁶:

Կոչենը ներկայացնում է Կոստանդնուպոլսում և Արևմտյան Հայաստանի տարբեր քաղաքներում տեղի ունեցած կոտորածների ահարկու տեսարանները, չի վարանում ընդգծել, որ մարդկանց հիշողության մեջ դրանք վերակենդանացնում են վաղեմի ժամանակների, բարբարոսական երկրների պատմությանն առնչվող եղելությունները: 1896 թ. Տրապիզոնի «նշանավոր և սոսկալի» կոտորածը, ըստ նրա՝ «սարսափելիության առումով գերազանցել է մյուս բոլորին»: Ընդհանուր առմամբ, ինչպես նա բազմիցս նշում է, Օսմանյան կայսրությունում մոլեզունում է «ահաբեկչություն և հանցագործություն սփռող սարսափելի վարչակարգ», «կանխամտածված ձևով կյանքի կոչված զազրելի համակարգ»⁶⁸⁷:

Հայկական կոտորածները Կոչենը, փաստորեն, դիտում է իբրև օսմանյան կառավարության՝ վաղուց ի վեր հայերի նկատմամբ կիրառած քաղաքականության տրամաբանական շարունակություն, ինչը մենք իրավասու ենք համարել նրա արժանիքը: Նրա տեսադաշտից չեն վրիպել օսմանյան կառավարության կողմից հայկական դպրոցների փակման, եկեղեցիների գործունեության արգելման, հայերի նկատմամբ կիրառվող հալածանքների, նրանց ունեցվածքի

⁶⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 5-6, 22:

⁶⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 10, 40-41:

⁶⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 46, 51, 89:

կողոպուտի, գանձվող՝ զարհուրելի չափերի հասնող հարկերի իրողությունները, որոնցով և պայմանավորում է հայերի ընթոստությունը:

Առանձնահատուկ կարևորություն տալով այս հարցին, Կոշենը հանգամանորեն քննարկում է Բաբը Ալիի ցույցը և սուլթանին հղած հայերի հանրագրի պահանջները, որը բնութագրում է իբրև հնչակյան կուսակցության դրոշմը կրող՝ «հեղափոխական բնույթի փաստաթուղթ»: Հաշվի առնելով օսմանյան պետության ղեկավարների շահարկած՝ այս հարցի ամբողջ կարևորությունը, պատգամավորների պալատի նիստում Կոշենը հրապարակում է փաստաթղթի բնագիրը, այն ենթարկում մանրակրկիտ վերլուծության և հավաստում, որ հանրագիրը ոչ միայն «խելահեղ հեղափոխականների» մտքի արգասիքը չէ, այլև չի պարունակում որևէ չափազանցություն: «Ես մեծ կարևորություն եմ տալիս ձեզ դրան իրազեկելու հարցին,– դիմում է նա պատգամավորներին,– որովհետև թե՛ հայերի դեմ ուղղված և թե՛ թուրքական իշխանությանը պաշտպանելու համար օգտագործվող հզոր փաստարկը հանգում է հետևյալին. բոլոր երկրներում կան հեղափոխականներ, միհիլիստներ, անարխիստներ. միհիլիստներ՝ որոնց թուրքական իշխանությունը հարկադրված է եղել ամենախիստ ձևով պատժել»⁶⁸⁸: Այսպիսով, դեռևս կոտորածների արշալույսին Կոշենը հիմնավորապես հերքել է հայկական ապստամբության ստահող վարկածը:

Լինելով չափավոր հայացքների տեր քաղաքական գործիչ, խորհրդարանական նիստերի դահլիճում տեղ զբաղեցնելով այդ պատգամավորների կողքին, Կոշենն ազնվորեն հայտարարում է հեղափոխականների հանդեպ տածած իր անհամակրալից վերաբերմունքի մասին, սակայն, «կառավարությունները,– շարունակում է նա,– հնձում են այն, ինչ ցանում են, և եթե նրանք ձգտում են խաղաղության՝ վստահություն շահելու և ազատություն ընձեռելու միջոցով, պարտավոր են քաղաքացիների խաղաղությունն ապահովելու ցանկություն դրսևորել: Ես կարծում եմ, որ երբ նրանք, դրա փոխարեն, ի վիճակի են միայն ավերածություն սփռող ահաբեկչական իշխանություն հաստատել, ապա չպետք է տևական հնազանդություն ակնկալեն»⁶⁸⁹: Կասկած չտածելով, որ հայ ժողովուրդը փոքր իսկ պատասխանատվություն չի կրում ստեղծված իրավիճակի համար, Կոշենը «հանցագործներ» է անվանում նրանց, ովքեր հղացել

⁶⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 11:

⁶⁸⁹ Նույն տեղում:

են «անհանգստություններ պատճառող ազգությանը բնաջնջելու հրեշավոր գաղափարը (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.), նրանց, ովքեր ազատություններ տալով կրքերին՝ դիմել են զենքի»⁶⁹⁰:

Ըմբռնելով Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատճառը՝ Կոշենն այն ուղղակիորեն պատճառաբանում է «Հայկական հարցին՝ հայերին ոչնչացնելու միջոցով լուծում տալու (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.) սուլթանի մտադրությամբ, որը նա սկսել է կենսագործել»⁶⁹¹ և այն պայմանավորում Օսմանյան կայսրության ղեկավարների՝ պետական մակարդակով իրականացրած քաղաքականությամբ: Նշելով, օրինակ, Ուրֆայի կոտորածների մասին, նա առանց փոքր-իսկ այլևայլության ընդգծում է, որ ամեն ինչ կատարվում էր «իշխանությունների հրահրմամբ և օսմանյան կառավարության նողկալի օժանդակությամբ»: Մեկ այլ առիթով, տալով ջարդերի ընդհանուր գնահատականը՝ նա պարզաբանում է. «Այսպիսիք են թուրքական իշխանության աչքի առջև, նրա մասնակցությամբ և օգնությամբ իրականացված արարքները»⁶⁹²:

Կոշենը քննադատական խոսքեր է ուղղում եվրոպական պետությունների ղեկավարների հասցեին՝ արևմտահայությանն օժանդակություն չցուցաբերելու պատճառով, հավաստում, որ եվրոպական ժողովուրդները քսան տարուց ի վեր ոչինչ չեն արել հայերի տառապանքներն ամոքելու, նրանց իրենց հովանու ներքո վերցնելու համար, իսկ «քաղաքակիրթ տերությունների բարեհաճ թողությունը» ճանապարհ է հարթել բարբարոսական հանցագործությունների իրականացման համար: Փակուղուց ելնելու նպատակով՝ նա առաջարկում է սատարել ոչ թե միայն մեկ ժողովրդի և միայն նրա համար երաշխիքներ ու արտոնություններ պահանջել, այլ բարենորոգել ամբողջ Օսմանյան կայսրությունը⁶⁹³:

Համահունչ դիրքերից են Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլին առնչվող հիմնահարցերը մեկնաբանել նաև քաղաքական այլ ուժերի ներկայացուցիչներ: Նրանց թվում՝ համիդյան կոտորածների կազմակերպիչներին նշավակելու գործում, ցանկանում ենք նախ արժևորել ֆրանսիացի սոցիալիստների, մասնավորապես ժան Ժորեսի և Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի անուրանալի ներդրումը: XIX դարի վերջին Ֆրանսիայի քաղաքական երկնակամարում փայլա-

⁶⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 30:

⁶⁹¹ Նույն տեղում, էջ 39:

⁶⁹² Նույն տեղում, էջ 25-26:

⁶⁹³ Նույն տեղում, էջ 30:

տակում էր սոցիալիստական և միջազգային բանվորական շարժման ականավոր գործիչ, բոցաշունչ հռետոր ժամ ժորեսը (1859-1914): Անշուշտ, նրա՝ իբրև 1905 թ. ի վեր ֆրանսիական սոցիալիստական միասնական կուսակցության ղեկավարի, «Յունամիտե» սոցիալիստական լրագրի հիմնադրի (1904) քաղաքական գործունեության հիմնական դրվագները դեռևս առջևում էին: Այդուհանդերձ, 1885-1889, 1893-1898 թթ. լինելով Ազգային ժողովի պատգամավոր, ժորեսը ծավալել է բազմաբնույթ և բեղուն քաղաքական գործունեություն: Այս առիթով նրա հակիրճ, սակայն, դիպուկ գնահատականը տվել է ֆրանսիական սոցիալիստական շարժման պատմության անվանի հետազոտող ժամ Բրյուան. «Չէ՞ որ ժորեսն առաջին հերթին գործունյա մարդ էր կամ ավելի ստույգ՝ բարձրաշնորհ քարոզիչ, մարդ, որը պայքարում էր օրեցօր, հռետոր, լրագրող, որը որևէ լուր ստանալուն ևեթ պետք է ելույթ ունենար, չնայած այն բանին, որ նրան, բնականաբար, դեռևս հայտնի չէին այս կամ այն իրադարձության բոլոր կողմերը, որոնց առիթով հարկ էր գրավել որոշակի դիրքորոշում»⁶⁹⁴:

Հիրավի, առաջին իսկ հպանցիկ ծանոթությունը ժորեսի՝ 1896-1897 թթ. ելույթներին մեզ հանգեցնում է այն համոզման, որ եվրոպայում տեղի ունեցող և ոչ մի նշանակալից՝ այդ թվում եվրոպական պետությունների գաղութատիրական քաղաքականությանն առնչվող իրադարձություն, չի վրիպել նրա աչալուրջ հայացքից: Այս ժամանակաշրջանում արդեն գաղութատիրության կործանարար հետևանքները հետևողականորեն դատապարտող ժորեսը չէր կարող, բնականաբար, շրջանցել այնպիսի մի արտառոց և աննախադեպ եղելություն, ինչպիսին էր Հայոց ցեղասպանությունը, որին նվիրված ելույթները նրա քաղաքական գործունեության անքակտելի մասն են: Ուստի պատահական չէ, որ ի թիվս՝ մեծ հռետորի անողոք քննադատությանը ենթարկված՝ եվրոպական տերությունների գաղութատիրական քաղաքականությանն առնչվող հիմնահարցերի, խորհրդային ականավոր պատմաբան Ալբերտ Մանֆրեդը հիշատակում է նաև հայկական կոտորածների կազմակերպիչների խարազանման իրողությունը, մասնավորապես ընդգծելով, որ

⁶⁹⁴ Ж. Брюа, Жан Жорес и колониальная проблема.— Французский ежегодник — 1958, М., 1959, с. 59.

նա «գայրույթով էր նշավակում հայերի կոտորածներն ու բնաջնջումը թուրքական սուլթան Աբդուլ Յամիդի կողմից»⁶⁹⁵:

Հայկական հարցի հանդեպ ժորեսի հետաքրքրությունը ծագել է դեռևս 1894 թ., երբ «Լա պոլիտ ռեպուբլիկ» լրագրում լույս է ընծայել «Հայաստանում» հոդվածը: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր մեկնաբանություններ է առաջադրում ֆրանսիացի պատմաբան, սոցիալիստական շարժման պատմության ճանաչված մասնագետ Մադլեն Ռեբերիուն, որը հայ ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ ժորեսի հետաքրքրությունը պայմանավորում է նրա սոցիալիստական հայացքներով: Ռեբերիուն մեկնաբանություններն իրատեսական են. սկզբնական շրջանում ժորեսին շատ ավելի մտահոգել է հայերի սոցիալական ազատագրության խնդիրը, որին լուծում տալն, անկասկած, անհնար էր, քանի դեռ հայ ժողովուրդը շարունակում էր հեծել նվաճողների լծի տակ⁶⁹⁶: Հայերի կացությունն ապացուցում էր Մարքսի գաղափարների օրինաչափությունը, քանի որ հարկերի տակ կքված նրանց մանր սեփականատերերը հարկադրաբար լքում էին հայրենի հողերը, իսկ նրանց հոսքը մեծ քաղաքներ՝ նրանց վերածում էր քաղաքային բանվորների: Ընդգծելով, որ Հայաստանը չի խուսափել թե՛ Անգլիային և թե՛ Ֆրանսիային բնորոշ միևնույն գործընթացից, ժորեսն, ըստ այդմ՝ ցանկացել է, փաստորեն, ապացուցել, որ այս առնչությամբ Մարքսի առաջադրած գաղափարները կրում են համընդհանուր բնույթ⁶⁹⁷:

Բուն Հայոց ցեղասպանության մեկնաբանման հարցում ժորեսի դիրքորոշման պարզաբանման համար խիստ հատկանշական է մեծ աղմուկ հարուցած «Հայերի կոտորածները» թեմայով ելույթը, որով 1896 թ. նոյեմբերի 3-ին նա հանդես է եկել Ազգային ժողովում: Ժորեսը, որին այդ քննարկմանը մասնակցելու առաջարկությամբ դիմել է Սապահ-Գյուլյանը, տալով իր համաձայնությունը՝ խնդրել է վերջինիս իրեն տրամադրել հայ ժողովրդի անցյալին վերաբերող տեղեկություններ և նրա աջակցությամբ ծանոթացել անհրաժեշտ գրականության, այդ թվում Վ. Լանգլուայի աշխատասիրությամբ լույս

⁶⁹⁵ **А. З. Манфред**, Жан Жорес — борец против реакции и войны (к столетию со дня рождения).— **А. З. Манфред**, Очерки истории Франции XVIII-XIX вв. Сборник статей, М., 1961, с. 412.

⁶⁹⁶ **M. Reberioux**, Jean Jaurès and the Armenians // “Armenian Review”, 1991, v. 4, N 2, p. 2.

⁶⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 2-3:

ընծայված՝ հայ պատմիչների (Մովսես Խորենացու, Եղիշեի և այլոց) գործերի թարգմանություններն ամփոփող ժողովածուին⁶⁹⁸:

Իր ելույթում նկարագրելով հայկական վեց վիլայեթում տեղի ունեցող կոտորածները, որոնք, ըստ նրա՝ հազիվ թե կարող էին նախադեպ ունենալ, ժորեսը նկատում է. «Այլևս փոքր խմբերով չէ, որ կոտորում էին, այլ քաղաքներում՝ մեկ օրում 3000 և 4000 զոհերից բաղկացած ստվար զանգվածներով՝ շեփորի հնչյունների ներքո, դատավճռի իրականացման կանոնավորությամբ»⁶⁹⁹: «Ամենանդկալի կոտորածների»⁷⁰⁰ մանրամասները նրան հանկարծակիի են բերել, և այդ վայրագություններից ապշահար՝ ժորեսը հայտարարել է. «Ինձ թվացել է, թե այդ հեռավոր և դժնդակ արևելյան երկնակամարում հառնել են Երեսնամյա պատերազմի բոլոր սարսափները»: Այդուհանդերձ, նրա խորագնին հայացքն անմիջապես թափանցել է եղելության էության մեջ: Այս ելույթում արդեն նա բացահայտել է արևմտահայության ոչնչացման իրողությունը՝ պետական քաղաքականության մակարդակով, էականը և նշանակալիցը համարելով ոչ թե մարդկային վայրագության սանձազերծումը, այլ այն, որ հայերի բնաջնջումը կյանքի է կոչվել ոչ թե տարերայնորեն, այլ հրահրվել է և քաջալերվել օսմանյան կառավարության կողմից: Այդ իսկ պատճառով, կոտորածների ամբողջ պատասխանատվությունը նա բարդում է դրանք կազմակերպած և անձամբ ղեկավարած Աբդուլ Յամիդի վրա⁷⁰¹:

Չբավարարվելով, սակայն, այս փաստի արձանագրմամբ, ժորեսը մեծ հմտությամբ և խորաթափանցությամբ ի հայտ է բերել Աբդուլ Յամիդի հայատյաց քաղաքականության ակունքները, Յայոց ցեղասպանության սանձազերծման պատճառներից մեկն իրավացիորեն մեկնաբանել բալկանյան որոշ երկրների՝ օսմանյան լծի թոթափմամբ, որից երկյուղած սուլթանը մեծ մտավախություն է դրսևորել հայերի առաջադրած պահանջների նկատմամբ:

Ըստ այդմ՝ ժորեսն ամբողջ խորությամբ չէր կարող չըմբռնել

⁶⁹⁸ Ս. Սապահ-Գիլեան, նշվ. աշխ., էջ 173:

⁶⁹⁹ Œuvres de Jean Jaurès. Pour la paix. T. 1. Les alliances européennes (1887-1903). Textes rassemblés, présentés et annotés par Max Bonnafous, Paris, 1931, p. 125. Նշենք, որ ժորեսի հայանպաստ ելույթները վերջերս վերահրատարակվեցին առանձին գրքուկով. **J. Jaurès**, Il faut sauver les Arméniens. Établissement de l'édition, notes et postface par Vincent Duclert, Paris, 2006. Տե՛ս սույն գրքուկի հայերեն թարգմանությունը. **Ճ. ժորես**, Պետք է փրկել հայերին, թարգմանությունը՝ Գրիգոր Զանիկյանի, Երևան, 2009:

⁷⁰⁰ Œuvres de Jean Jaurès, p. 126, 132, 159.

⁷⁰¹ Նույն տեղում, էջ 125:

նաև ցեղասպանության գլխավոր պատճառը. համաձայն նրա իրատեսական մեկնաբանության՝ ի վիճակի չլինելով բարենորոգումների միջոցով արդարացի վարչակարգ հաստատել, կայսրության տարածքային ամբողջականության հնարավոր մասնատումը կանխելու մտադրությամբ, Աբդուլ Չամիդը գերադասել է դիմել Չայկական հարցի լուծման ուժային տարբերակին՝ Եվրոպային կատարված փաստի, այն է՝ իրականացված կոտորածի առջև կանգնեցնելու ակնկալությամբ: «Նա տեսել է, թե ինչպես է Եվրոպան վարանում, որքան է նա անվճռական, տարածայնություններով բզկտված և մինչ կոտորածի եռուն շրջանում՝ հիրավի տարանջատված ու անզոր դեսպանները նրան ձանձրացնում էին մարդասիրությանը և բարենորոգումներին վերաբերող ծիծաղելի խոսակցություններով, նա դաշույնի միջոցով ավարտին էր հասցնում բնաջնջումը՝ *ձերբազատվելու համար Չայկական հարցից* (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.)»⁷⁰²: Ակնհայտ է, որ ինչպես և Կոշենը, Ժորեսն իրադարձության այն ժամանակակիցներից է, որն ի զորու է եղել բացահայտելու արևմտահայության ողբերգության գլխավոր պատճառը, այն է՝ հայերին ոչնչացնելու միջոցով Չայկական հարցին լուծում տալու Աբդուլ Չամիդի նախընտրած միակ հնարավոր եղանակի էությունը:

Սուլթանի որդեգրած քաղաքականությունն, ի վերջո, ինչպես 1896 թ. նոյեմբերի 11-ին «Դեպեշ դը Տուլուզ» լրագրում լույս ընծայած «Նոր փաստ» հոդվածում հավաստել է Ժորեսը, հանգեցրել է այն բանին, որ «երկու տարուց ի վեր ավելի քան հարյուր հազար մարդ կոտորվել է, բռնությունների ենթարկվել, խոշտանգվել»⁷⁰³: Ելնելով իրականության անսքող պատկերից, նա եզրակացրել է. «Չայաստանը գտնվում է վայրագություններ իրագործող վարչակարգի տիրապետության տակ, որոնց հետ, հայտնի չէ, թե արդյո՞ք համենատեղի են մոնղոլների ասիական բռնությունները»⁷⁰⁴:

Ընդհանուր առմամբ, ի տարբերություն այլոց, Ժորեսի՝ հայկական կոտորածների ընթացքը շոշափող բոլոր ելույթներին բնորոշ է ոչ թե փաստերի խճողումը կամ սոսկ թվարկումը, այլև, հռետորա-

⁷⁰² Նույն տեղում, էջ 126:

⁷⁰³ Նույն տեղում, էջ 136: Նշենք, որ 1896 թ., մեկ այլ առիթով, հավանաբար, ավելի ստույգ տվյալներ ստանալուց հետո, նա «Աբդուլ Չամիդի հրամանով և մասնակցությամբ ոչնչացված հայերի թիվը» հասցնում է 200000 մարդու: Տե՛ս **Ж. Жорес**, *Против войны и колониальной политики*. Редакция и вступительная статья А. З. Манфреда, М., 1961, с. 115:

⁷⁰⁴ Œuvres de Jean Jaurès, p. 136.

կան կրքից բացի⁷⁰⁵, պատշաճ մակարդակով իրադարձությունների հանդեպ դրսևորած վերլուծական մոտեցումը⁷⁰⁶: Ինչ վերաբերում է Հայոց ցեղասպանության պատճառների բացահայտումից զատ՝ նրա քննարկած հարակից հարցերին, ապա առաջին հերթին նկատելի է արևմտահայության հանդեպ եվրոպական տերությունների և, մասնավորապես Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանակների անկարելից վերաբերմունքի անողոք քննադատությունը: Ընդդիմության մեջ գտնվող սոցիալիստը չէր կարող լռությամբ շրջանցել՝ արևմտահայերի ճակատագրում կործանանար նշանակություն ունեցած այս էական հանգամանքը, որը, հիրավի, նրա գրեթե բոլոր այն ելույթների կիզակետում է, որոնցում, գուցեև հարևանցիորեն, քննարկվել են Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող զանազան խնդիրներ⁷⁰⁷:

1896 թ. նոյեմբերի 3-ի ելույթում բանավիճելով արտաքին գործերի նախարարի հետ հայկական կոտորածների առնչությամբ՝ Ժորեսը Հանոտոյի ուշադրությունը հրավիրել է ոչ միայն սուլթանի, այլև Եվրոպայի կրած պատասխանատվության վրա: Քանի որ մեծ տերությունները չեն կատարել Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրով ստանձնած պարտականությունները, նա արևմտահայերին համարել է «եվրոպական բանսարկության զոհեր»⁷⁰⁸: Դեռ ավելին, ֆրանսիական կառավարությանը, որը չի կամեցել բողոքի որևէ խոսք ուղղել ջարդարարների հասցեին, նա իրավամբ բնորոշել է իբրև

⁷⁰⁵ Հր. Աճառյանը, որը Փարիզում մասնակցել է Ժորեսի՝ հայկական կոտորածներին նվիրված ելույթներից մեկին, այն բնութագրել է իբրև «հոյակապ»: Ժորեսը, նրա հավաստմամբ՝ «առյուծի պես թռավ տեղից և իր որոտալի ծայնով այնպիսի մի ճառ սկսեց, որ ամբողջ հասարակությունը ցնծալի ծափերով ողջունեց»: Տե՛ս Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 176: Ժորեսի՝ 1896 թ. նոյեմբերի 3-ի ելույթին բարձր գնահատական է տվել Ս. Վարանդյանը՝ անվանելով այն «ընդարձակ ու մտրակող ճառ», որը «ճշմարիտ փոթորիկ մը հանեց պարլամենտական և կառավարական շրջաններուն մէջ» (տե՛ս Ս. Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, առաջին հատոր, Պարիզ, 1932, էջ 192):

⁷⁰⁶ Արժևորելով, օրինակ՝ Ժորեսի՝ 1896 թ. նոյեմբերի 3-ի ելույթը, Սապահ-Գյուլյանը նշել է. «Ժորեսի այդ օրուայ ճառը կը մնայ մի գլուխ-գործոց՝ մարդկային լեզուի ճարտարախոսութեան մէջ: Դեմոսթենէս, Կիկերոն ունեին հրաշակերտներ, բայց նրանցից և ո՛չ մէկը հաջողել է ա՛յնպիսի կենդանի պատկեր տալ, ինչպէս արաւ Ժորեսը՝ Սասունի 1894-ի ժողովրդական ապստամբութեան և կռուի իրադարձութիւնները ներկայացնելիս... Հայ յեղափոխականները, մեր նահատակները, մեր Ս. Գործը երբէք աւելի բարձր թարգման չէին կարող ունենալ»: Տե՛ս Ս. Սապահ-Գիւլեան, նշվ. աշխ., էջ 174-175:

⁷⁰⁷ Տե՛ս օրինակ 1897 թ. փետրվարի 22-ին Ազգային ժողովում արտասանած «Կրետեի իրադարձությունները» ելույթը. Œuvres de Jean Jaurès, p. 140-147:

⁷⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 123:

«լիակատար բնաջնջման» «մեղսակից»: Թեպետ ժորեսի այս հայտարարությունն առաջ է բերել նիստի նախագահի ընդվզումը, որը նրանից պահանջել է հրաժարվել այդ բառից, քանզի, նրա համոզմամբ՝ հայկական կոտորածների հարցում ֆրանսիական կառավարությունը որևէ մեղսակցություն չի ունեցել, աննկուն հռետորն, այնուամենայնիվ, մնացել է անսասան. «Եթե ես կարողանայի, պարոնայք,– դիմել է նա պատգամավորներին,– ակնթարթորեն վերացնել վերջին երեք տարվա պատմության ընթացքում մեր բոլորի վրա բարդվող պատասխանատվությունները, որքան դյուրին կլիներ ինձ համար... հրաժարվել իմ միտքն արտահայտող այդ բառից, մի բան, որը շատ վաղուց արած կլինեի»⁷⁰⁹:

Մեծ տերություններին բնորոշ անվճռական վարքագիծը ժորեսը, վերջին հաշվով, միանգամայն իրավամբ պատճառաբանել է նրանց միջև առկա տարածայնություններով, նրանց հատուկ «նկրտումներով, նախանձով, ամոթալի եսասիրությամբ», ինչի արդյունքում նրանք «թույլատրել են կոտորել մի ամբողջ ժողովրդի»⁷¹⁰:

Հակադրվելով ռուս-ֆրանսիական դաշինքի հենքի վրա խարսխված Երրորդ հանրապետության և ռուսական ինքնակալության համահունչ արևելյան քաղաքականության ջատագովներին՝ ժորեսը մանրամասն քննության է ենթարկում ոչ միայն Ֆրանսիայի, այլև Ռուսաստանի՝ Հայկական հարցում գրաված պարսավելի դիրքորոշումը: Նա ինքնակալությանը մեղադրում է Հայաստանն ավելի թուլացնելու մտադրությամբ՝ տեղի ունեցող եղեռնական անցքերին միջամտելուց գիտակցաբար ձեռնպահ մնալու համար, որը կարող էր նրան հնարավորություն ընձեռել հետագայում շատ ավելի դյուրությամբ իր տիրապետությունը հաստատել այդ երկրում, իսկ Ֆրանսիային՝ իր դաշնակցին սիրաշահելու նպատակով՝ «Դեղին գրքի» հրատարակությունը հետաձգելու համար⁷¹¹: Ինչ վերաբերում է ֆրանսիական կառավարությանը, ապա նա խստագույնս քննադատում է պետության ղեկավարներին՝ երեք տարուց ի վեր արևելյան գործերի շուրջ լռություն պահպանելու, հայ ժողովրդի կոտորածների կապակցությամբ անտարբեր դիտորդի դեր ստանձնելու, հատկապես ժամանակին հայերի համար բարենորոգումներ չպահանջելու համար⁷¹²: Այս առնչությամբ ժորեսի քննադատության

⁷⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 133:

⁷¹⁰ Նույն տեղում, էջ 127:

⁷¹¹ Նույն տեղում, էջ 131:

⁷¹² Նույն տեղում, էջ 139, 141:

թիրախում մշտապես գտնվել է ֆրանսիական մամուլը՝ պահպանած «կատարյալ լռության» պատճառով, որի «մի մասին,– ինչպես նա մշում է,– ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն, լռակյացության համար վճարել են»⁷¹³:

Հստակորեն կողմնորոշվելով ֆրանսիական կառավարության թրջամետ քաղաքականության ոլորտում, ժորեսն Աբդուլ Համիդին անվանում է ֆրանսիական կառավարության և արտաքին գործերի նախարարության ղեկավարների «բարեկամ»⁷¹⁴, որին, նրա համոզմամբ, մեծապես քաջալերել է «Եվրոպայի մեղսակցությունը»⁷¹⁵:

Ժորեսն անդրադառնում է նաև մեծ աղմուկ հարուցած՝ Օսմանյան կայսրության մասնատման խնդրին, որի ծագումը պայմանավորում է «պարզապես այն փաստով, որ սուլթանի իշխանության ներքո համախմբված տարբեր ժողովուրդներն այնտեղ (կայսրությունում – Վ. Պ.) անհրաժեշտ երաշխիքներ չեն ունեցել: Արևելյան հարցը կրկին կյանքի է կոչվել, որովհետև հայ ժողովուրդը կոտորվել է»,– հավաստում է նա⁷¹⁶: Սակայն, ի վերջո, ի տարբերություն Կլեմանտոյի, ձեռնպահ մնալով գինված միջամտության անհրաժեշտության առաջադրումից, նա ևս, ինչպես արևմտահայությանը սատարած ժամանակի գրեթե բոլոր ֆրանսիացի գործիչները, սահմանափակվել է սոսկ իր համաձայնությունը հայտնելով Հանոտոյի՝ օսմանյան հարցի վերջնական կարգավորմանը վերաբերող այն առաջարկության հետ, ըստ որի՝ սուլթանը պարտավոր է ընդունել կայսրության բոլոր ժողովուրդների համար նախապատրաստված բարենորոգումների ծրագիրը, քանզի հակառակ դեպքում կարող է ծագել «դրանք նրան պարտադրելու» միջամտության անհրաժեշտությունը: 1897 թ. փետրվարի 22-ին պատգամավորների պալատում ունեցած ելույթում նա սոսկ կսկիծ է հայտնել նման քաղաքականությունը «չատ մեծ ուշացումով» որդեգրելու առնչությամբ⁷¹⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, ժորեսի ելույթներն առանձնանում են ոչ միայն նրան խիստ բնորոշ կրքոտությամբ, այլև կրում են պատմական այն ժամանակաշրջանի դրոշմը, երբ նա գործել է: Խիստ չափավոր է, մասնավորապես նրա դիրքորոշումը հայ ժողովրդին փրկության ձեռք մեկնելու միջոցների ընտրության հարցում: Դա բա-

⁷¹³ Նույն տեղում, էջ 132:

⁷¹⁴ Նույն տեղում, էջ 150:

⁷¹⁵ Նույն տեղում, էջ 168:

⁷¹⁶ Նույն տեղում, էջ 140:

⁷¹⁷ Նույն տեղում, էջ 142:

ցատրվում է նրա ֆրանսիացի ժամանակակիցներին բնորոշ հավաքական մտածողության առանձնահատկություններով, ըստ որի՝ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանումն անհրաժեշտ էր եվրոպական պետությունների միջև հավասարակշռությունն անսասան թողնելու համար:

Ինչպես և ժորեսը, հայ ժողովրդին մեծ հետևողականությամբ և կրքոտությամբ սատարել է մեկ այլ սոցիալիստ՝ Մարդու իրավունքների լիզայի նախագահ, Ազգային ժողովի պատգամավոր Ֆրանսիս դը Պրեսանսեն, որն, ի դեպ, Յայկական հարցով սկսել է հետաքրքրվել ավելի վաղ, քան շատ այլք, այդ թվում ժորեսը: Տարբերատյաններում Յայոց ցեղասպանության կազմակերպիչների դատապարտմամբ բազմիցս հանդես եկած Պրեսանսեի առաջին հոդվածը, որը նախորդել է փաստաթղթերի տարբեր ժողովածուների, այդ թվում «Դեղին գրքի» լույս ընծայմանը, նրա հետագա ելույթներից զանազանվում է հեղինակի՝ իրադարձություններին տված մեկնաբանությունների հարցում դրսևորած չափավոր մոտեցմամբ, որն, անկասկած, պայմանավորված է եղել կոտորածներին վերաբերող անհրաժեշտ տեղեկությունների բացակայությամբ, նրա անբավարար իրազեկությամբ⁷¹⁸:

Պրեսանսեն համառոտակի անդրադառնում է համիդյան ջարդերի ամենացայտուն դրվագներին, ընդհանուր գծերով ներկայացնում 1894 թ. Սասունի «վայրագ» կոտորածը, որը տեղի էր ունենում «գերագույն իշխանությունների հրամանով և նրանց աչքի առջև»: Յավանաբար, տակավին որևէ հստակ պատկերացում չունենալով, թե ովքեր են մարմնավորում «գերագույն իշխանությունները», նա շարունակում է. «Ասվել է, որ վերից հրահանգ է տրվել այս տարածաշրջանների հայերին բնաջնջելու մասին: Անկախ այն բանից, թե որ կողմ է շրջվում հայացքը, ի հայտ են գալիս միայն դահիճներ՝ բայց ոչ հովանավորներ կամ դատավորներ»⁷¹⁹:

Միևնույն զուսպ վերաբերմունքն է նա դրսևորում 1895 թ. Կոստանդնուպոլսում հայերի զանգվածային կոտորածների գնահատման հարցում, չափավոր դիրքերից ակնարկելով իշխանությունների թողսվության, անգամ, նրանց՝ հայերի, դեմ սանձազերծված շարժումը ղեկավարելու հանգամանքները: Արդյունքում, հայ ժողովրդի բնաջնջման կազմակերպիչների բացահայտմանն առնչվող նրա

⁷¹⁸ F. de Pressencé, La Question arménienne // « Revue des deux mondes », 3e livraison, 1er décembre 1895.

⁷¹⁹ Նույն տեղում, էջ 675:

հիմնական եզրակացությունը կրում է հեղինակի տարակուսանքի դրոշմը, ինչը դեռևս 1895 թ. հարցը քննարկող ֆրանսիացի գործչի համար միանգամայն օրինաչափ է. «Արդյո՞ք հարկ է հավատ ընծայել բարբարոսական մաքիավելիականությամբ ոգեշնչվելու հանգամանքին և Ելզըզ-Քյոշքից տրված նշանաբանին: Հայերն այդ են պնդում, բայց անհերքելի փաստերը չեն բավականացնում»: Այսպես, անհրաժեշտ սկզբնաղբյուրների սակավության պատճառով Պրեսանսեն սահմանափակվում է սոսկ ընդհանուր բնույթի դիտողություններով, որոնք, հարկավ, բավական հեռու են քննարկվող հարցերին սպառնիչ մեկնաբանություններ տալուց: Այդուհանդերձ, նա անվարան մատնացույց է անում ծայր առած վայրագությունների սանձահարման հարցում օսմանյան կառավարության՝ իր կարծիքով դրսևորած անզորությունը⁷²⁰:

Հաջորդ տարիներին աճել է Պրեսանսեի հետաքրքրությունը հայերի և քրիստոնյա այլ ժողովուրդների հանդեպ օսմանյան կառավարության կիրառած ցեղասպան քաղաքականության նկատմամբ, իսկ ծանոթությունը զանազան փաստաթղթերի ժողովածուներում հրապարակված վավերագրերի հետ նպաստել հայկական կոտորածների ծավալի, ընթացքի և դրանց կազմակերպիչների շուրջ նրա մոտ ամբողջական պատկերացումների ձևավորմանը: Այդ մասին է վկայում Հայոց ցեղասպանության մեկնաբանության հարցում նրա դիրքորոշման կրած էական փոփոխությունը: Թե՛ ֆրանսիական խորհրդարանում և թե՛ այլ աստիճաններում բազմիցս մասնակցելով համիդյան կոտորածների շուրջ ծայր առած քննարկումներին և ունենալով ծավալուն մերկացուցիչ ելույթներ, XX դարի սկզբին նա հանդես է գալիս արդեն իբրև թուրք ջարդարարների և առաջին հերթին Աբդուլ Համիդի հետևողական դատափետող:

1903-1904 թթ. Պրեսանսեն պարբերաբար լուսաբանում է հայկական կոտորածները, դրանք բնութագրում իբրև Հայաստանում «առեւելի չափերով» տեղի ունեցած «զարհուրելի ողբերգություն»⁷²¹: Պատգամավորների պալատում ունեցած զանազան ելույթներում նա մանրագնին քննարկում է 1894-1896 թթ. Սասունի և Մուշի ջարդերը, հայերի անհնազանդությունը մեկնաբանում այն բանով, որ ոչ միայն Բարձր Դռան հովանավորությունը հայցող նրանց դիմումներն են մնացել անարձագանք, այլև իշխանությունների ներկայացուցիչներն են եռանդագին ջանքեր գործադրել նրանց ունեց-

⁷²⁰ Նույն տեղում, էջ 683-684:

⁷²¹ Pour l'Arménie et la Macédoine, p. 85, 93.

վածքը կողոպտելու հարցում: Դրան հետևել է «մարդասպան զորավար» Ջեքի փաշայի գլխավորությամբ զործող զորքերի միջամտությունը, որը հանգեցրել է Սասունում «սարսափազդու ողբերգության ծավալմանը»⁷²²:

XIX դարի 90-ական թթ. կոտորածների ընդհանուր գնահատականի առնչությամբ, Պրեսանսեն, Փարիզում կայացած 1903 թ. փետրվարի 15-ի ելույթում, փաստում է ցեղասպանության իրականացումն ըստ մշակված ծրագրի. «Քաղաքակիրթ աշխարհին հատկապես շանթահարում է հենց այն, որ խոսքը չի վերաբերում ժողովրդի մոլեռանդության հանկարծահաս ժայթքմանը: Ո՛չ, դա կազմակերպված բարբարոսություն էր, քանզի մեծ մարդասպանի դրոշմը կրող սուլթանի աչքի առջև կոտորածը սկսվում էր և ավարտվում ստույգ ժամի, վերսկսվում՝ երբ դրան վերաբերող հրաման էր արձակվում՝ արյունաներկ անելով մի ամբողջ երկրամաս՝ սկսած Վանա լճի ափերից մինչև Կոստանդնուպոլիս»⁷²³:

1904 թ. Սասունում հայերի ըմբոստության պատճառ Պրեսանսեն համարում է ժողովրդի տառապալից վիճակը և այն վիատությունը, որի մեջ նրան նետել էր «արևմտյան դիվանագիտությունը», հանգամանք, որը սասունցիներին դրդել էր «անհրաժեշտ դիմադրություն» կազմակերպել⁷²⁴: Հիմնվելով ֆրանսիացի դիվանագետների գրագրությունների վրա, նա ևս մեկ անգամ Հայոց ցեղասպանության ամբողջ պատասխանատվությունը բարդում է օսմանյան կառավարության և անձամբ Աբդուլ Համիդի վրա, քանզի, ըստ նրա՝ գրեթե մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացումը տեղի է ունեցել ըստ վերջինիս հրահանգների⁷²⁵, որին բնութագրում է «մեծ մարդասպան», «Հայաստանի դահիճ», «թագակիր դահիճ», «Ելդըզ-Քյոչքի մենակյաց, որի ձեռքը կարմրագունել է արյունից» պիտակներով⁷²⁶: Ինչպես տեսնում ենք, 1900-ական թվականների սկզբին արդեն, Պրեսանսեն Հայոց ցեղասպանությունը դիտում է իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող իրադարձություն, որը վկայում է նրա հայացքների ակնհայտ բարեշրջության մասին:

Ինչպես և ժորեսը, Պրեսանսեն կրքոտությամբ դատապարտում

⁷²² Sassoun et les atrocités hamidiennes, Genève, 1904, p. 13, 14.

⁷²³ Pour l'Arménie et la Macédoine, p. 23.

⁷²⁴ F. de Pressencé, Les massacres d'Arménie // « Pro Armenia », 1er juin 1904.

⁷²⁵ Sassoun et les atrocités hamidiennes, p. 15, 17.

⁷²⁶ Նույն տեղում, էջ 3, Pour l'Arménie et la Macédoine, p. 33, 38 ; F. de Pressencé,

Les massacres d'Arménie.

է եվրոպական տերությունների, այդ թվում Ֆրանսիայի ամոթալի վարքագիծը Հայկական հարցում, որը դարձել է «1896 թ. կոտորածների անգործունյա, եթե ոչ անտարբեր ականատեսը»⁷²⁷: Նա տարակույս իսկ չի տածում, որ 300000 հայի կոտորածի պատասխանատվությունը միանշանակորեն կրում է եվրոպան⁷²⁸: Ինչ վերաբերում է Երրորդ հանրապետության քաղաքականության քննադատությանը, ապա՝ Պրեսանսեն մեղադրում է, մասնավորապես Հանոտոյին՝ անենակարևոր դիվանագիտական վավերագրերը «Դեղին գրքում» աղճատված զետեղելու համար, ինչը հանգեցրել է իրականության ամբողջական պատկերի խեղաթյուրմանը⁷²⁹: Պրեսանսեն շատ ավելի անողոք է նախարարի քաղաքականության ընդհանուր գնահատականի հարցում, քանզի նրա համոզմամբ՝ Հանոտոն «խաբեությունը վերածել է մեղսակցության»⁷³⁰:

Հայկական հարցն անվանելով «սուրբ գործ»⁷³¹, Պրեսանսեն ջանքեր է գործադրում դրա լուծման լավագույն տարբերակը որոնելու ուղղությամբ և, ի վերջո, հանդես գալիս իբրև սոսկ դիվանագիտական ուղիներով եվրոպական մեծ տերությունների միջամտության կողմնակից: Վկայակոչելով 1904 թ. Սասունում 21 գյուղի հրկիզման իրողությունը, նա այդ փաստն ինքնին բավարար է համարում պահանջելու եվրոպայի և, մասնավորապես Ֆրանսիայի հրատապ միջամտությունը⁷³²: «Ավելի քան երբևէ, – նշում է նա, – ես համառորեն հավատում եմ, որ բոլոր նրանք, ովքեր ստորագրել են Բեռլինի պայմանագիրը և [Բարձր] Դռան կոնցեսիաների պատճառով չեն կորցրել իրենց խիղճը, պետք է Կոստանդնուպոլսում համատեղ քայլ ձեռնարկեն, որը բավական կլինի արյունահեղությունը կասեցնելու համար»⁷³³:

Այդուհանդերձ, նա հավուր պատշաճի խորամուխ չի եղել եվրոպական պետությունների և, դրանց թվում, Ֆրանսիայի վարած թրջանետ քաղաքականության պատճառների բացահայտման մեջ, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման առնչությամբ: Ինչ վերաբերում է հարցի

⁷²⁷ F. de Pressencé, *Asie Mineure* // « Pro Armenia », 15 septembre 1904.

⁷²⁸ *Sassoun et les atrocités hamidiennes*, p. 17.

⁷²⁹ *Pour l'Arménie et la Macédoine*, p. 40.

⁷³⁰ F. de Pressencé, *Les massacres d'Arménie*.

⁷³¹ F. de Pressencé, *Asie Mineure* ; տե՛ս նաև *Une lettre de M. Pressencé* // « Pro Armenia », 15 avril 1904.

⁷³² F. de Pressencé, *Les massacres d'Arménie*.

⁷³³ *Նույն տեղում*:

լուծման եղանակներին, ինչպես տեսնում ենք, թե՛ ժորեսը և թե՛ Պրեսանսեն եվրոպական պետությունների միջամտությունը սահմանափակել են Բարձր Դռան վրա դիվանագիտական խողովակներով ճնշում գործադրելու և արևմտահայության համար նախատեսված բարենորոգումները նրան պարտադրելու շրջանակներում, շրջանցելով, փաստորեն, օսմանյան իշխանությունների ներքին գործերին զինված միջամտություն ցուցաբերելու հնարավորության տարբերակը:

Այդուհանդերձ, կասկածից վեր է, որ ժորեսի և Պրեսանսեի բուցաշունչ ելույթները նշանակալից երևույթներ են ֆրանսիական քաղաքական դաշտում (առավել ևս եթե նկատի ունենանք, որ դրանց մի մասը հնչել է Ազգային ժողովի ամբիոնից), որոնց ճառագայթները լույս են սփռել այն քողի վրա, որով ֆրանսիական կառավարության թրջամետ քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձություններն անջրպետում էր եվրոպական հասարակության լայն խավերից:

Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող խնդիրների բազմազանությամբ աչքի է զարնում հայտնի քաղաքական գործիչ, պատգամավոր, կոմս Ալբեր դը Մունի (1841-1914) ելույթը, որով 1896 թ. նոյեմբերի 3-ին նա հանդես է եկել Ազգային ժողովի նիստում⁷³⁴:

Հայկական հարցն իրավամբ դիտելով իբրև «հինավուրց և ահարկու» Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս⁷³⁵, դը Մունը հակադրվում է եվրոպական հանրության շրջանում լայն տարածում գտած այն մտայնությանը, ըստ որի՝ օսմանյան կառավարությունն ի վիճակի չի եղել սանձահարելու հայկական զանգվածային կոտորածներն իրականացնող արյունռուչտ բարբարոսների հրոսակախմբերի գործողությունները: Նա հիմնավորապես բացահայտում է Աբդուլ Համիդի դերն ու մասնակցությունը համիդիե զորամիավորումների կազմավորման գործում, որոնք կրելով նրա անունը, դրանով իսկ ստացել են «պաշտոնական ինվեստիտուրա»: «Ես կարդացել եմ,– հավաստում է նա,– որ հաջողության են հասել, մասնավորապես քրդերից բաղկացած՝ կազմակերպված ջարդարարների հրոսակախմբեր ստեղծելու հարցում»⁷³⁶:

Ընդգծելով Հայոց ցեղասպանության՝ իբրև պետական քաղա-

⁷³⁴ Discours d'interpellations relatives aux événements d'Arménie // « Annales catholiques », 14 novembre 1896, N 1338.

⁷³⁵ Նույն տեղում, էջ 81:

⁷³⁶ Նույն տեղում, էջ 72:

քականության մակարդակով տեղի ունեցող գործընթացի բնույթը, դը Մուները մանրամասնորեն քննարկում է կոտորածներն անմիջակամորեն իրականացնողների դերակատարումը և հակադրվելով իր ժամանակակիցներից ոմանց՝ բացահայտում քրդերից, լազերից, չերքեզներից բաղկացած համիդիե գորամիավորումների մասնակցությունը դրանց⁷³⁷:

1896 թ. օգոստոսի 26-ին Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած կոտորածների առիթով, դը Մուները հիմնվելով «բոլոր ակնատեսների» վկայությունների վրա, հավաստում է «մարդասպանների հրոսակախմբերի վերածված՝ թուրք բնակչության» մասնակցությունը հայերի բնաջնջմանը, որին նախապես զինել էին նմանատիպ մահակներով և այնքան լավ նախապատրաստել, որ «տարօրինակ ներդաշնակությամբ կոտորածը Ստամբուլում սկսվում էր այն նույն ժամին, երբ Բանկ օտոմանի դեմ կատարված զրոհից հետո այն բռնկվում էր Ստամբուլից ահռելի տարածության վրա գտնվող Ղալաթիայում»⁷³⁸:

Հայոց ցեղասպանության՝ իբրև վերից տրված հրահանգների հիման վրա իրականացված եղելության բնույթը դը Մուները հաստատում է նաև նահանգներում օսմանյան պաշտոնյաների դերի բացահայտման միջոցով: Այս հարցում նա ցուցաբերում է համակողմանի մոտեցում և վկայակոչում հավաստի փաստեր առ այն, թե ինչպես էին օսմանյան պաշտոնյաներից ոմանք սատարել հայերին: Դրանով նա մեկ անգամ ևս ընդգծում է այն համոզմանքը, որ ցանկության առկայության պարագայում, ցեղասպանության գործընթացը հնարավոր է եղել կանխել: «Իրավասու չենք ասելու, թե ավագակների սանձահարելն անհնարին էր, թե պաշտոնյաները թույլ էին, անզոր: Ո՛չ, ամենուր, որտեղ ցանկություն է դրսևորվել այդ անելու՝ հաջողության են հասել: Եղել են մի քանի ազնիվ պաշտոնյաներ, որոնք դիմակայել են կոտորածներին... Եթե օսմանյան պաշտոնյաները դրսևորեին եռանդ և հաստատակամություն, կարող էին խոչընդոտել նվազագույնը կոտորածների գերակշռող մասի իրականացմանը», – այսպիսին է նրա եզրակացությունն այս առնչությամբ⁷³⁹:

Հայոց ցեղասպանության՝ իբրև կանխամտածված իրադարձության փաստը դը Մուները հիմնավորում է նաև օսմանյան պաշտոնյաների նկատմամբ կենտրոնական կառավարության որդեգրած

⁷³⁷ Նույն տեղում, էջ 72, 73:

⁷³⁸ Նույն տեղում, էջ 74:

⁷³⁹ Նույն տեղում, էջ 73:

վարքագծի հենքի վրա, ընդգծելով այն անառարկելի իրողությունը, ըստ որի՝ հայկական կոտորածները ղեկավարած ոչ մի օսմանյան ստորադաս պաշտոնյա, երբևէ որևէ պատժի չի ենթարկվել: «Ամենամեղավորները, ամենավարկաբեկվածները,– գրում է նա,– արժանացել են բարեհաճ վերաբերմունքի և պարզևատրվել: Նրանցից ոմանց կանչել են Կոստանդնուպոլիս և մեծարել: Փոխարենը, նրանց, ովքեր իրենց պարտականությունն ամբողջությամբ չեն կատարել, ովքեր ջանացել են դիմադրել՝ հանդիմանել են, պաշտոնանկ արել, երբեմն ենթարկել ավելի խիստ պատժի»⁷⁴⁰: Այս հետեվություններով, ի դեպ, նա անուղղակիորեն արժանի հակահարված է տվել արևմտահայության բնաջնջումը սոսկ կրոնական առճակատմամբ պայմանավորող իր ժամանակակիցներից, ինչի անհրաժեշտությունը պատմական այս ժամանակահատվածում մեծապես զգացվել է:

Դը Մուսնն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում օսմանահայատակ հայերի նկատմամբ իշխանությունների գործադրած զանազան բռնություններին (խուզարկություններ, բանտարկություններ, աքսոր), որոնք շատերին հարկադրում էին որդեգրել տարագրության դժնդակ ճանապարհը և հանգրվանել այլ երկրներում: «Խոսքը վերաբերում է օջախից զուրկ և հուսալքված մի ամբողջ ժողովրդի աղետալի զանգվածային տարագրությանը»,– եզրակացնում է նա⁷⁴¹: Այս հարցի մեկնաբանության ասպարեզում նրա դիրքորոշումն ընդգրկում է և անկողմնակալ: Դը Մուսնն առաջադրում է սպառիչ բացատրություններ՝ հիմնավորապես մերկացնելով օսմանյան իշխանությունների ստոր գործելամիջոցները: Խոսքը վերաբերում է անելանելի կացության հետևանքով հայերի տարագրությանն առնչվող հարցում նրա գրաված սկզբունքային դիրքորոշմանը: «Արդարացնելու համար այս բոլոր սարսափները, Անատոլիայի քաղաքներն են ուղարկվում հատուկ պաշտոնյաներ,– գրում է նա,– որոնք, ահաբեկչության և խոշտանգումների միջոցով, կոտորված բնակչության դժբախտ բեկորներից, սպառնալիքի տակ, կորզում են գրավոր հայտարարություններ, որոնցով նրանք ընդունում են, որ միակ, իրական մեղավորները հայերն են և, բախտի տարօրինակ քմահաճույքով, սուլթանին են հղում շնորհակալություններ այն հովանավորության համար, որը նրա կառավարությունը դրսևորում է իրենց հանդեպ»⁷⁴²:

⁷⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 74:

⁷⁴¹ Նույն տեղում, էջ 75:

⁷⁴² Նույն տեղում:

Ի տարբերություն իր բազմաթիվ ժամանակակիցների՝ Դը Մունն անդրադառնում է նաև հայկական կուսակցությունների, մասնավորապես հնչակյանների գործունեությանը, որոնց նկատմամբ, ելնելով նրա ելույթից կարելի է հավաստել, որ համակրանքի նշույլ իսկ չի տածել: Այդուհանդերձ, նրանց, իր կարծիքով, անշրջահայաց գործողությունները չէին կարող արդարացնել օսմանյան կառավարության վայրագությունը: Հստակեցնելով իր դիրքորոշումը, նա հարցի նկատմամբ ցուցաբերում է միանգամայն անկողմնակալ մոտեցում և փաստում, որ բռնություններին ձեռնամուխ լինելու խնդրում թուրքերը չեն սպասել հնչակյան կուսակցության կազմավորմանը, ուստի ազգային այս կուսակցության կազմավորումը նա, հիմնվելով հավաստի փաստերի վրա, համարում է շատ ավելի հակահարված, քան սադրանք⁷⁴³:

Հայերի ընդդիմությանն անդրադառնալով շատ ավելի լայն հենքի վրա, դը Մունն այն քննարկում է նահանգներում՝ նրանց համար առկա «անհանդուրժելի» կացությամբ և վկայակոչում բազմաթիվ փաստեր առ այդ, այդ թվում հղում հայ ականատեսների վկայությունները⁷⁴⁴:

Դը Մունն խորհրդածություններում որոշակի տեղ է զբաղեցնում նաև մեծ տերությունների՝ արևմտահայության ճակատագրի հանդեպ դրսևորած անտարբեր վարքագծի քննադատությունը: Ըստ նրա համոզման՝ Եվրոպան պարտավոր է եղել միջամտել, քանզի Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած պայմանագրի 61-րդ հոդվածով ստանձնել էր նման պարտավորություն: Նա կսկիծով է հավաստում տասնութ տարուց ի վեր՝ բարենորոգումների իրականացման ուղղությամբ տերությունների դրսևորած անգործությունը, որի արդյունքում անպատժելիության հետևանքով՝ տարիների ընթացքում բազմապատկվել են հայերի «անընդմիջելի չարաշահումներն» ու տառապանքները⁷⁴⁵:

Դը Մունը, սակայն, հանդես է գալիս ոչ միայն իբրև Արևմտյան Հայաստանի համար նախատեսված բարենորոգումների կենսագործման ջերմեռանդ պաշտպան, այլև Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման կողմնակից և հավաստում, որ «խաղաղության երաշխիքը» թաքնված է հենց դրա-

⁷⁴³ Նույն տեղում, էջ 78:

⁷⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 78-80:

⁷⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 80:

նուն⁷⁴⁶: Այնուամենայնիվ, նա գտնում է, որ կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանումը կարող է խարսխվել միմիայն դրա «բնակիչների ապահովության» վրա, «մասնավորապես, նրանց, որոնց ազգությունը, կրոնը զանազանվում են իրենց տիրակալների ազգությունից և կրոնից»⁷⁴⁷:

Հայ ժողովրդին դը Մունը մատուցել է մեկ այլ մեծ ծառայություն ևս: Ժորեսի ու Կոշենի հետ մեկտեղ, նա պահանջել է Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվում պահվող՝ հայկական կոտորածներին առնչվող վավերագրերի լույս ընծայումը⁷⁴⁸, որն իրականացվել էր դրանից մեկ տարի անց:

* * *

Հայոց ցեղասպանության շուրջ եվրոպական հանրությանը հավաստի տեղեկություններ հաղորդելու հարցում քաղաքական գործիչներից զատ մեծ ավանդ են ունեցել նաև ֆրանսիացի որոշ գրողներ, որոնք իրենց ամբողջ հեղինակությունը գործադրել են հայկական կոտորածների կասեցման համար:

Հայ ժողովրդի շահերն ու իրավունքները սատարած ֆրանսիացի մտավորականների փայլուն համաստեղության մեջ իր ուրույն տեղն ունի աշխարհահռչակ վիպասան Անատոլ Ֆրանսը (1844-1924), որի հետաքրքրությունը Հայկական հարցի նկատմամբ երբևէ չի խամրել: Համիդյան կոտորածները նրան դրդել են ամենաեռանդուն ձևով աջակցելու՝ ի նպաստ նահատակվող արևմտահայությանը Ֆրանսիայում ձևավորվող շարժմանը⁷⁴⁹: Պատահական չէ, որ 1900 թ. Ժան Ժորեսի, Ժորժ Կլեմանսոյի, Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի և Եվգենի դը Ռոբերտիի հետ մեկտեղ Ֆրանսն ընդգրկվել է ՀՅԴ ջանքերով Փարիզում հիմնադրված⁷⁵⁰ և արևմտահայության հուսակետուր վիճակն ու հայկական կոտորածները լուսաբանող «Պրո Արմե-

⁷⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 82:

⁷⁴⁷ Նույն տեղում:

⁷⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 71:

⁷⁴⁹ Այդ շարժման մասին տե՛ս V. Duclert et G. Pécourt, La mobilisation intellectuelle face aux massacres d'Arménie (1894-1900).– Les exclus en Europe, 1830-1930. Sous la direction d'A. Guslin et D. Kalifa, Paris, 1999, p. 325-326: XIX դարի 90-ական թվականներին հայ ժողովրդի պաշտպանությամբ հանդես եկած Անրի Ռոշֆորի (1831-1913) հայանպաստ գործունեության մասին տե՛ս E. Khayadjian, նշվ. աշխ., էջ 44-46:

⁷⁵⁰ **Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը**, հ. Բ, Փարիզ, 1935, էջ 33; **Ծ. Պ. Աղայան**, Հայկական ջարդերը և մեծ տերությունների քաղաքականությունը.– Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 281:

միա» երկշաբաթաթերթի (1900-1908, 1912-1914) ղեկավար մարմնի կազմում⁷⁵¹:

Սկսած XIX դարի 90-ական թթ. երկրորդ կեսից Ֆրանսը պարբերաբար մասնակցել է ոչ միայն Ֆրանսիայում, այլև եվրոպական այլ երկրներում գումարվող՝ օսմանյան վարչակարգի խարազանմանը նվիրված միջազգային գիտաժողովների աշխատանքներին, ջարդարարներին տվել հակիրճ, սակայն դիպուկ գնահատականներ: Նրա առաջին ելույթն առնչվում է 1897 թ. մարտի 9-ին Փարիզի Աշխարհագրական ընկերության սրահում կայացած Չոպանյանի՝ հայ ժողովրդի պատմությանը և հայ գրականության անցած ուղուն նվիրված հրապարակային դասախոսությանը: Նախագահելով այս նիստը, բացման համառոտ խոսքում Ֆրանսը համիդյան կոտորածները բնութագրում է իբրև դժնդակ և հետևողականորեն իրականացվող գործողություն, որի ընթացքում՝ «իր հզորությամբ ու փոքրագույնությամբ սարսափազդու, ահաբեկչության նկատմամբ մեծ հակում ունեցող բռնակալ սուլթանի հրամանով զոհվել է երեք հարյուր հազար հայ»⁷⁵²: Հիշարժան է, ի դեպ, սուլթանին տված նրա շատ ավելի սպառնիչ մեկ այլ բնորոշում. «Իր թշվառ ամենազորության գրկում մշտապես դողահար մի հրեշ՝ Աբդուլ Համիդ II-ը, որը սոսկում է իր հանցագործություններից և սփոփվում նոր հանցանքներին ի տես, 1893-1895 թթ. կախել, քառատել, կենդանի այրել է երեք հարյուր հազար հայի և դրանից հետո նողկալի շրջահայացությամբ և հետևողականորեն հետամուտ է այս որբացած ժողովրդի ոչնչացմանը»⁷⁵³: Հայոց ցեղասպանությունը, Ֆրանսի կարծիքով, իրականացվում էր նրա իսկ որդեգրած քաղաքական ծրագրի հիման վրա, որի նպատակն ամբողջ հայ ժողովրդի բնաջնջումն էր⁷⁵⁴:

Հայ ժողովրդի ոչնչացմանը խոչընդոտելու ամենաարդյունավետ միջոցը մեծ գրողը համարում է Աբդուլ Համիդի ծրագրերի մերկացումը և դրանց կենսագործման յուրաքանչյուր փորձի մասին ամբողջ աշխարհին իրազեկելը՝ առաջին իսկ նախանշանի ի հայտ գալուն ևեթ: Հենց այս հարցում է, որ նրա համոզմամբ, Ֆրանսիացիներն ի զորու են եղել օժանդակելու հայերին, քանզի ըստ նրա՝ «կո-

⁷⁵¹ 1912-1913 թթ. երկշաբաթաթերթը լույս է տեսել այլ՝ «Pour les peuples d'Orient» («Հանուն Արևելքի ժողովուրդների»), խորագրով:

⁷⁵² A. France, [Préface].— A. Tchobanian, L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient. Conférence faite le 9 mars 1897 à la salle de la Société de Géographie sous la présidence de M. Anatol France, Paris, 1897, p. 6.

⁷⁵³ Pour l'Arménie et la Macédoine, p. 185.

⁷⁵⁴ A. France, Pour l'union arménienne // « Pro Armenia », 25 mai 1901.

տորածներն անհրազորժելի են դառնում, երբ դրանք ազդարարվում են աշխարհում»⁷⁵⁵: Միաժամանակ Ֆրանսն առաջարկում է ստեղծել հայկական համայնքների ամրակուռ միություն, որը նրանց հնարավորություն կընձեռեր հովանավորելու «սպառնալիքի տակ գտնվող իրենց եղբայրներին: Նրանց գործողությունը միայն այս պայմանով կարող է արդյունավետ լինել, քանզի այն համընդհանուր կլինի: Նրանց գործը մարդկության գործն է»,– եզրահանգում է նա⁷⁵⁶: Այս իսկ պատճառով, Ֆրանսը չի զլանում կշտամբանքի խոսքեր ուղղել ֆրանսիական կառավարության և մամուլի հասցեին, որոնք իրենց լռությամբ հասարակությանը «գրեթե անտեղյակության մեջ» էին պահում⁷⁵⁷:

Իրադարձությունների զարգացմանը զուգընթաց՝ Ֆրանսի հետաքրքրությունը հայերի ճակատագրի նկատմամբ աճել է, մղելով նրան դարասկզբին ակտիվորեն մասնակցելու Իտալիայում՝ Յայաստանի և Մակեդոնիայի հարցերին նվիրված միջազգային հավաքների աշխատանքներին: 1903 թ. մայիսի 7-ին, Յռոմում՝ Մամուլի միության սրահում կազմակերպված նիստում հանդես գալով բացման խոսքով, նա կրկին անդրադառնում է համիդյան կոտորածներին, մատնանշում «ամոթաբեր լռություն պահպանող Եվրոպայի առջև՝ բնաջնջող սուլթանի գործած սպանությունները» և պահանջում հանուն հայերի իրավունքների պաշտպանության «անհրաժեշտ ու վեհ գործի» կենսագործել Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած պայմանագրի որոշումները⁷⁵⁸:

Միևնույն պահանջը նա առաջադրում է հաջորդ ելույթներում: 1903 թ. մայիսի 21-ին, Յռոմի «Ադրիանո» թատրոնում ունեցած հրապարակային ելույթում հայերի նկատմամբ՝ ըստ Բեռլինի վեհաժողովի հողվածների՝ տերությունների ստանձնած պարտավորությունների ի կատար ածմանն առնչվող պահանջը Ֆրանսը համարում է «արդարացի» և գտնում, որ հարկ է Եվրոպայում ձևավորել այնպիսի հասարակական կարծիք, որը նպաստեր 61-րդ հողվածի կենսագործմանն ու ապահովեր «Յայաստանի և Մակեդոնիայի անդորրը, ազատագրեր Եվրոպան անընդմեջ անհանգստություն պատճառող և վաղուց ի վեր Արևելյան հարց կոչվող հասկացությունից»⁷⁵⁹:

⁷⁵⁵ Նույն տեղում:

⁷⁵⁶ Նույն տեղում:

⁷⁵⁷ A. France, [Préface], p. 6.

⁷⁵⁸ Pour l'Arménie et la Macédoine, p. 172-173.

⁷⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 185-186:

Մեկ այլ առիթով՝ 1904 թ. հունիսի 29-ին Լոնդոնում գումարված՝ Հայկական հարցին և Մերձավոր Արևելքում տիրող իրավիճակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի մասնակիցներին հղած նամակում նա վերստին ակնարկում է մեծ տերությունների՝ Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձություններին միջամտելու անհրաժեշտության մասին. «Այն, ինչ դուք պահանջում եք, հստակ է, օրինական, գործնական... Արդյո՞ք հնարավոր է, որ հովանավորի դեր ստանձնած և, հետևաբար, պատասխանատվություն կրող եվրոպան... անզոր լինի սուլթանի երեք հարյուր հազար հպատակների սպանության հարցում»⁷⁶⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված առաջին իսկ ելույթներում Ֆրանսը ոչ միայն արևմտահայերի կոտորածները դիտել է իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող իրադարձություն և հանուն արևմտահայության փրկության տերություններից պահանջել իրականացնել գործնական քայլեր, այլև ցեղասպանության իրողությունը քողարկելու համար քննադատել է եվրոպական, այդ թվում, ֆրանսիական կառավարություններին⁷⁶¹:

Ֆրանսիացի գրողների թվում՝ առաջիններից մեկը, որն անկողնակալ դիրքերից քննարկել է համիդյան կոտորածների սկզբնական փուլը գրող Կարոլին Ռեմին (1855-1929) է, որը պատմության մեջ հայտնի է Սևերին կեղծանվամբ: Ծավալված իրադարձությունների շուրջ դեռևս չունենալով նույնիսկ մանրակրկիտ տեղեկություններ, հայկական կոտորածներին վերաբերող առաջին իսկ լուրերը ստանալուն ևեթ նա ձեռնամուխ է եղել Սասունում 1894 թ. տեղի ունեցած կոտորածների պատկերը, թեկուզ և հպանցիկ, ֆրանսիական հանրությանը ներկայացնելու գործին: Սևերինի «Հայաստանի կոտորածները» խորագիրը կրող հոդվածը կարելի է անվարան համարել առաջին «լույսի շողը» մեզ հետաքրքրող հարցում «խավարի թագավորության» մեջ խարխափող ֆրանսիական իրականության մեջ⁷⁶²:

⁷⁶⁰ Տե՛ս նաև « Pro Armenia », 15 juillet 1904.

⁷⁶¹ Ա. Ֆրանսի այս ժամանակաշրջանի հայանպաստ ելույթների մասին տե՛ս նաև **Գ. Հովնան**, Անատոլ Ֆրանսը և հայերը (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ).– «Սովետական գրականություն», 1969, թիվ 6; **Ե. Գասպարյան**, Անատոլ Ֆրանսը և հայ ժողովուրդը, Երևան, 2003, էջ 22-94:

⁷⁶² Այն տպագրվել է «Լա լիբր պարոլ» լրագրում 1895 թ. փետրվարի 3-ին: Մենք, սակայն, հիմնվում ենք մեզ մատչելի՝ հոդվածի վերատպության վրա. Séverine, Les massacres d'Arménie // « L'Arménie », 1er avril, 1895:

Սևերինը համառոտակի անդրադառնում է Սասունի տարածքում տեղի ունեցած անցքերին, հիշատակում հրկիզված գյուղերի անունները, նշում, որ սասունցիներին գրոհած 50000 օսմանյան զինվորների գերակշռող մասը (շուրջ 40000-ը) եղել են քրդեր, որոնց համեմատում է «վայրենի զազանների» հետ: Հանրությանը «հրեշավոր վայրագություններին» առնչվող մանրամասներին նա տեղեկացնում է շվեյցարական թերթերից մեկում տպագրված հոդվածից մեջբերումներ կատարելով:

Հավանաբար, անհրաժեշտ սկզբնաղբյուրների բացակայության պատճառով Սևերինը սխալմամբ Հայոց ցեղասպանությունը մեկնաբանում է իբրև կրոնական պատճառներ ունեցող իրադարձություն. «Ձեր նման մարդիկ,– դիմում է նա իր հայրենակիցներին,– նենգորեն, նողկալիորեն կոտորվել են հազարներով, բայց նրանց կոտորել են քրիստոնյա լինելու պատճառով»⁷⁶³:

Հետաքրքրական է Սևերինի գրված սկզբունքային դիրքորոշումը՝ ֆրանսիական կառավարության որդեգրած քաղաքականությունը խարազանելու հարցում: Նա խստագույնս դատապարտում է Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանակների անկարեկից վարքագիծը, նրանց լռակյացությունը բնութագրում իբրև՝ «եսասիրությունից սկիզբ առնող հանցագործ անտարբերություն, եսասիրություն, որը փակում է աչքերն ու ականջները»: Ուստի Սևերինը հաստատականորեն կոչ է անում «անարգանքի սյունին գամել» ֆրանսիական քաղաքականությունը կերտողներին, որոնց անվանում է «բարբարոսների հանցակիցներ»⁷⁶⁴:

Մեր վերլուծած ելույթներն ակնբախ են դարձնում այն հետաքրքրությունը, որը հայկական կոտորածների սանձազերծման պահից ի վեր արևմտահայության ճակատագրի հանդեպ դրսևորել են մի շարք ֆրանսիացի քաղաքական գործիչներ և գրողներ՝ հայ

⁷⁶³ Հարկ է նշել, որ Հայոց ցեղասպանության մասին առաջին տեղեկությունները Սևերինը ստացել է հայր Շարմետանից, որն այդ ժամանակաշրջանում արևմտահայության բնաջնջումը մեկնաբանում էր իբրև լոկ կրոնական դրդապատճառներ ունեցող եղելություն: Այս հանգամանքն, անտարակույս, իր դրոշմն է թողել Սևերինի մեկնաբանությունների վրա: Ըստ նրա վկայության՝ հայր Շարմետանը նրան հրավիրել է իր մոտ և գրույց ունեցել Արևմտյան Հայաստանն ալեկոծած իրադարձությունների շուրջ: Հայաստանը, ինչպես հավաստում է Սևերինը, մինչ այդ նրա համար եղել է սոսկ աշխարհագրական հասկացություն: Միայն նրա հետ ունեցած գրույցից հետո է Սևերինը զինվորագրվել հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության գործին: St'ou Pour l'Arménie indépendante, Paris, 1920, p. 65-66:

⁷⁶⁴ Սևերինի հաջորդ ելույթների մասին տե՛ս E. Khayadjian, նշվ. աշխ., էջ 28, 41-44:
240

ժողովրդի պատմության ամենաօրհասական ժամանակաշրջաններից մեկում: Չնայած նրանք ունեցել են միանգամայն տարբեր, երբեմն անհամատեղելի, քաղաքական համոզմունքներ, Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներին խարազանելու, եվրոպական մեծ տերությունների, այդ թվում Ֆրանսիայի, ղեկավար շրջանակների վարած թրջամետ քաղաքականության, հայ ժողովրդի գոյատևման խնդրում նրանց ի հայտ բերած անտարբեր վերաբերմունքի քննադատության հարցերում ցուցաբերել են անկողմնակալ մոտեցում և հանուն արևմտահայության փրկության հանդես եկել, ընդհանուր առմամբ, միասնական դիրքերից, առաջադրել կոտորածների կասեցման զանազան տարբերակներ: Հասկանալի է, որ նրանցից ոմանք ելնելով քաղաքական նկատառումներից՝ իրենց ելույթներում արծարծվող հարցերը, ըստ անհրաժեշտության, օգտագործել են քաղաքական այս կամ այն ախոյանին կամ խմբակցությանը պախարակելու, անգամ տապալելու միտումից դրդված: Թեև նրանց ջանքերը, ցավոք, շոշափելի արդյունքների չեն հանգեցրել, այդուհանդերձ, անհետևանք չեն մնացել: Ցանկանում ենք, մասնավորապես, ընդգծել այն մեծ դերը, որը նրանք ունեցել են համիդյան կոտորածների հավաստի պատկերը ֆրանսիական հասարակությանը ներկայացնելու գործում, որն ուրանալն անթույլատրելի է:

Պատմագիտական առումով հարկ է ընդգծել նրանց մեծ ավանդը Հայոց ցեղասպանության պատմությանն առնչվող որոշ հիմնահարցերին տված մեկնաբանությունների խնդրում, որոնք ձեռք են բերում մեծ այժմեականություն: Նախ նրանցից շատերը հստակորեն փաստել են ցեղասպանության գործընթացի իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով, ոմանք նույնիսկ այն պայմանավորել Հայկական հարցին լուծում տալու անհրաժեշտությամբ և դրանով իսկ անվավեր դարձրել կրոնական հակամարտության հողի վրա արևմտահայության ոչնչացման հավանականությունը, ինչպես նաև բացահայտել հայերի ապսամբությանն առնչվող ստահող բարբառանքների սնանկությունը:

Բացի դրանից, հարկ ենք համարում չանտեսել մեկ այլ էական հանգամանք ևս: Դ. Կոչեմի, Ժ. Ժորեսի, Ա. դը Մունի և խորհրդարանային խմբակցության այլ պատգամավորների (Գ.-Ա. Հուբար, Ա. Միլերան)՝ Ազգային ժողովում ծավալած հայամպաստ գործունեությունը նշանավորել է Հայկական հարցի քննարկման նոր փուլ: Նրանց ջանքերի շնորհիվ Ֆրանսիայի օրենսդիր մարմնում 1896-

1897 թթ. բազմիցս հավուր պատշաճի, հանգամանալից քննարկվել են համիդյան կոտորածներին առնչվող տարբեր հարցեր, որոնց հետևել են մի շարք պատգամավորների՝ օրակարգով հաստատված՝ արտաքին գործերի նախարարից բացատրություններ պահանջող հարցերը⁷⁶⁵, ինչը միանգամայն նոր երևույթ էր, առաջընթաց քայլ՝ Հայկական հարցին և հայկական կոտորածներին եվրոպայում հրապարակայնություն տալու ասպարեզում:

Ֆրանսիացի որոշ պատգամավորների գործունեությունն այս ասպարեզում հիրավի արժանի է դրվատանքի: 1896 թ. նոյեմբերի 3-ին Ազգային ժողովում ժորեսի ելույթից հետո Կոչենը, Հուբարը և դը Մունը Հանոտոյից պահանջել են բացատրություն՝ Հայկական հարցում վարած քաղաքականության շուրջ: Թեև արտաքին գործերի նախարարի քաղաքականությունը, որը հանգել է ոչ թե հայերի, այլ Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող բոլոր մահմեդական և քրիստոնյա ժողովուրդների կացության բարելավման պահանջին և միաժամանակ եվրոպական պետությունների համատեղ ջանքերով՝ կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը⁷⁶⁶, ինչն, անշուշտ, նրան շատ ավելի է մտահոգել, ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ (402-ը 80-ի հարաբերությամբ)⁷⁶⁷ արժանացել է պատգամավորների հավանությանը, այդուհանդերձ, ֆրանսիական խորհրդարանում Հայկական հարցի քննարկումն ինքնին աննախադեպ երևույթ էր⁷⁶⁸: Ուստի օրինաչափ է, որ Հայկական հարցի պաշտպանների վարքագիծն արժանացել է հայ ժամանակակիցներից Մ. Վարանդյանի բարձր գնահատականին⁷⁶⁹:

⁷⁶⁵ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս V. Duclert et G. Pécourt, նշվ. աշխ., էջ 330-331:

⁷⁶⁶ Discours de M. Hanotaux, Ministre des Affaires étrangères, à la séance de la Chambre des députés du 3 novembre 1896.— Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 312-319. Հանոտոյի այս ելույթի հիմնական թեզերը հայ ընթերցողին է ներկայացրել «Մշակը» (1896, թիվ 10-11, էջ 1372-1376):

⁷⁶⁷ Տե՛ս V. Duclert et G. Pécourt, նշվ. աշխ., էջ 330-331: Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 312:

⁷⁶⁸ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս V. Poghosyan, նշվ. աշխ., էջ 468-483:

⁷⁶⁹ Մ. Վարանդյան, նշվ. աշխ., էջ 193:

2. 1894-1896 ԹԹ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ՊԻԵՐ ՔԻԱՐԸ

Հայոց ցեղասպանության հավաստի պատկերը լուսաբանելու, թուրք ջարդարարներին խարազանելու, մեծ տերությունների՝ հայ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ դրսևորած անվշտակից վերաբերմունքը նշավակելու ասպարեզում անգնատահելի ավանդ է ներդրել հայ ժողովրդի անմնացորդ նվիրյալ, բանաստեղծ, գրականագետ և թարգմանիչ Պիեռ Քիառը (1864-1912), որի հետաքրքրությունը Հայկական հարցի նկատմամբ ծագել է Հայոց ցեղասպանության գործընթացի սանձազերծումից ի վեր և ընդլայնվել դրա զարգացմանը զուգընթաց:

1893-1896 թթ. Կոստանդնուպոլսում աշխատանքային գործունեությունը ծավալած Քիառը ֆրանսիացի այն սակավաթիվ ժամանակակիցներից է, որն արևմտահայության կոտորածների սկզբնական փուլում գտնվել է Օսմանյան կայսրությունում: Այստեղ նրան աշխատանքի էին հրավիրել Բերայի հայկական ուսումնարաններից մեկում ֆրանսերեն և լատիներեն դասավանդելու համար: Կոստանդնուպոլսում հաստատվելուց փոքր անց, նա փիլիսոփայություն և գրականության պատմություն դասավանդելու հրավեր է ստացել նաև Ղալաթիայի հայկական Կեդրոնական վարժարանից, որն ընդունել է⁷⁷⁰:

Այսպես, ըստ ֆրանսիացի ժամանակակիցներից Ա. Ֆերդինանդ Յերոլդի դիպուկ բնորոշման՝ «Արևելք կատարած այցելությունը փոխել է Քիառի կյանքի ընթացքը»⁷⁷¹: Թեպետ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին նա ծավալել է քաղաքական բազմաբնույթ գործունեություն (ակտիվորեն մասնակցել է Մակեդոնիայում տեղի ունեցած իրադարձություններին, Դրեյֆուսի գործին, Ջուլայի դատավարությանն առնչվող քննարկումներին, եղել է Մարդու իրավունքների լիգայի հիմնադիրներից, 1904 թ. ընտրվել է դրա կենտրոնական կոմիտեի անդամ, իսկ 1911 թ.՝ գլխավոր քարտուղար)⁷⁷², այդուհանդերձ, Հայկական հարցը մշտապես գտնվել է նրա մտորումների և զբաղումների առանցքում:

Հայ ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ Քիառի հետաքրքրության աճին մեծապես նպաստել են 1894 թ. սկիզբ առած նրա բարե-

⁷⁷⁰ E. Khayadjian, *Աշխ.*, էջ 26:

⁷⁷¹ À la mémoire de Pierre Quillard, Paris, 1912, p. 143.

⁷⁷² Այդ մասին տե՛ս Ֆ. դը Պրեսանսեի և այլ ժամանակակիցների՝ նրա հիշատակին նվիրված ելույթները: Նույն տեղում, էջ 73-99, 149, 168:

կամական փոխհարաբերություններն ու սերտ համագործակցությունն Արշակ Չոպանյանի հետ, որոնք ընդհատվել են միայն ֆրանսիացի մտավորականի վաղաժամ մահվամբ⁷⁷³:

Ֆրանսիական հանրության ուշադրությունը հայկական կոտորածների վրա առաջին անգամ Քիառը հրավիրել է դեռևս 1895 թ., երբ Սորիս Լևեյր կեղծանվամբ⁷⁷⁴ հանդես է եկել 1894 թ. Սասունի անցքերին նվիրված հոդվածով⁷⁷⁵: Յեղիմակը տեղի ունեցած «սարսափելի կոտորածների», «բարբարոսական, զազրելի գործողությունների» մասին, ըստ իր հավաստման՝ առաջին լուրերը քաղել է անգլիական և ֆրանսիական որոշ լրագրերից: Հիմնվելով մատչելի, թեև դեռևս սակավաթիվ, այդուհանդերձ, «անառարկելի արժանահավատություն» ունեցող սկզբնաղբյուրների վրա (խոսքը վերաբերում է, մասնավորապես, Սասունի կոտորածների հետաքննությունը վարած քննիչ հանձնաժողովի «Համատեղ հաղորդագրությանը»⁷⁷⁶ և կոտորածների երեք հայ ականատեսներից ստացված տեղեկություններին), նա հետապնդում է «անկողմնակալ և ստույգ շարադրանքի» միջոցով՝ Օսմանյան կայսրության տարածքն ալեկոծած այն իրադարձություններին հրապարակայնացում տալու նպատակ, որոնց մինչ այդ ֆրանսիական հանրությունն անիրազեկ է եղել⁷⁷⁷:

Հավանաբար, դեռևս հստակ պատկերացում իսկ չունենալով թե՛ Յայկական հարցի ծագումը պայմանավորած պատմական հանգամանքների և թե՛ դրա գոյության մասին, Քիառն, այնուամենայնիվ, մակերեսորեն անդրադառնում է օսմանյան «բարբարոսական վարչության» կողմից «ճնշված ու սնանկացած» արևմտահայության կացությանն Օսմանյան կայսրությունում մինչ Բեռլինի վեհաժողովի գումարումը և իրավամբ մատնանշում, որ հայերը դարեր շարունակ

⁷⁷³ Ա. Չոպանյանի արխիվում պահպանվել է Քիառի՝ նրան հղած տասնութ նամակ՝ նրանց գործունեության պոլիսյան ժամանակաշրջանից ի վեր, որոնք, սակայն, նվիրված են երկրորդական խնդիրների: Տե՛ս ԳԱԹ, ֆ. Ա. Չոպանյանի, բաժին III, վավ. 9455-9473: 1908 թ. Քիառի առաջաբանով է լույս ընծայվել Չոպանյանի թարգմանությամբ իրականացված հայ հեղինակների պոեմների ժողովածուն. A. Tchobanian, Poèmes. (Traduction française). Préface de Pierre Quillard, Paris, 1908.

⁷⁷⁴ Այդ մասին տե՛ս վերը նշված՝ Քիառի հիշատակին նվիրված նիստում Ա. Չոպանյանի ելույթը. À la mémoire de Pierre Quillard, p. 35.

⁷⁷⁵ M. Leveyre, Les massacres des Sasounkh // « Revue de Paris », livraison du 1er septembre 1895.

⁷⁷⁶ Բնագիրը տե՛ս «Դեղին գրքում»՝ Rapport collectif des Délégués consulaires adjoints à la Commission d'enquête sur l'affaire de Sassoun:

⁷⁷⁷ M. Leveyre, նշվ. աշխ., էջ 74:

«ուժի դեմ ուժով գործելու» ցանկությունն չեն դրսևորել: Վերջիններս, սակայն, նրա կարծիքով, քառորդ դարից ի վեր «գիտակցել են տարրական, այդ թվում, կողոպուտին և կոտորածին դիմակայելու իրավունքներ ունենալու անհրաժեշտությունը»⁷⁷⁸: Ինչ վերաբերում է Բեռլինի վեհաժողովին հաջորդած տասնամյակներին, ապա հեղինակը գտնում է, որ իրադարձությունների զարգացման ընթացքը «դաժանորեն հուսախաբել է» հայերին և հողմացրիվ արել բարենորոգումների ճանապարհով «լավագույն ճակատագրի» արժանանալու նրանց հույսերը:

Օսմանյան կայսրությունում անընդմեջ տեղի ունեցող խմորումների փաստը նա մեկնաբանում է տեղական իշխանությունների գործադրած կեղեքումների սաստկացմամբ և արդարադատության կատարյալ բացակայությամբ⁷⁷⁹: Այդ հենքի վրա է նա քննարկում նաև արևմտահայության նկատմամբ կիրառված զանգվածային բռնությունների շարժառիթները: Ըստ նրա՝ 1894 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Սասունում տեղի ունեցած կոտորածների անմիջական պատճառ դարձել է այն անելանելի կացությունը, որում գտնվում էին տարեկան վեց կամ յոթ անգամ կեղեքիչ հարկեր վճարելու անընդունակ հայերը, որոնք հարկադրված են եղել զինված պայքարի ելնելու իրենց անողորբաբար կողոպտող հարստահարիչների դեմ⁷⁸⁰:

Հեղինակը Սասունի տարբեր գյուղերում տեղի ունեցած կոտորածների գլխավոր իրականացնողներ համարում է քուրդ ելուզակներին և համիդիե զորամիավորումներին, չամտեսելով, այդուհանդերձ, Մուշից ժամանած զորքերի դերը ծավալված իրադարձությունների ընթացքում, քանզի նրանք հանդես են եկել ոչ միայն իբրև հայկական գյուղերի վրա կազմակերպված հարձակումների «ամտարբեր» դիտորդներ, այլև ակտիվ մասնակիցներ⁷⁸¹:

Քիառի ուշադրությունից չեն վրիպել նաև ջարդարարների ստոր գործելամիջոցները. «Քանի որ բնաջնջումը կատարյալ չի եղել՝ այն ավարտին հասցնելու մտադրությամբ դիմել են խորամանկության», – նշում է նա⁷⁸²: Ըստ այդմ՝ զենքերը վայր դնելու պայմանով հայերին ներում են խոստացել, սակայն, Անդոք լեռան ստորոտում անձնատուր եղած վաթսուն երիտասարդի կենդանի թաղել են:

⁷⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 75:

⁷⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 76:

⁷⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 79-80:

⁷⁸¹ Նույն տեղում, էջ 83:

⁷⁸² Նույն տեղում, էջ 84:

Այդուհանդերձ, «ամենանողկալի վայրագությունները», ինչպես նա մշում է, «սառնասրտորեն իրականացվել» են Փելիեգուզանում⁷⁸³: Ընդհանուր առմամբ, ըստ հեղինակի հաշվարկների՝ Սասունի տարածքում «վայրագորեն կոտորվել» է շուրջ վեց հազար բնակիչ և ավերվել հազար ութսունութ տնից բաղկացած քսաներկու գյուղ⁷⁸⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Քիառը շեշտը դնում է Սասունում արձանագրված դեպքերի թվարկման վրա և անկողմնակալորեն ուրվագծում իրադարձությունների ընդհանուր պատկերը: Այս առումով, կասկածից վեր է, որ իր առջև ծառացած հիմնական խնդիրը նա կատարել է հավուր պատշաճի: Կանգ առնենք, սակայն, նրա սակավաթիվ մեկնաբանությունների վրա:

Ընդունելով, որ կոտորածները Սասունում «սարսափելիության առումով շատ ավելի ողբերգական» են, քան այլ վայրերում տեղի ունեցած անցքերը, նա իրավամբ եզրակացնում է. «Ամենևին հավաստի չէ կարծել, որ չափ ու սահման չունեցող վայրագությունից զատ, դրանք եղել են անսպասելի: Դրանք ընդամենն այն անհանդուրժելի բռնությունների կրկնությունն են, սակայն, ավելի ծանր հանգամանքներում, որոնց զոհը հայերն անընդմեջ դարձել են գրեթե ամենուր և որոնք կարող են, ի դեպ, այսօր կամ վաղը հատել բարբարոսության միևնույն վերջնագիծը»⁷⁸⁵: Այս հարցում հարկ է նրան արժանին հատուցել:

Կոտորածների պատասխանատուներին դիմազերծելու հարցում, սակայն, Քիառի մեկնաբանություններն ամենևին սպառնիչ չեն: Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչ Աբդուլ Համիդին նա զերծ է պահում նվազագույն իսկ պատասխանատվությունից և ենթադրում, որ սուլթանի ապաշնորհ խորհրդականներին չի հաջողվի մոլորեցնել «խելացիությամբ» ու «բարյացակամությամբ» օժտված միապետին, ում կհաջողվի վերահաստատել «խաղաղությունը» և ապահովել հայ ժողովրդի «բարգավաճումը»⁷⁸⁶: Առավել ևս Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում բնակվող՝ իրադարձությունների ժամանակակցի նման դիրքորոշումը խորհրդածությունների տեղիք է տալիս: Անտարակույս, այն գուցեև պայմանա-

⁷⁸³ Նույն տեղում:

⁷⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 86: Սասունում զոհված հայերի թվաքանակի շուրջ ստույգ տվյալներ չկան. այն տատանվում է մինչ տասը հազարի սահմանում: Այդ մասին տե՛ս **Յ. Մ. Պողոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 202-203:

⁷⁸⁵ M. Leveyre, նշվ. աշխ., էջ 86-87:

⁷⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 91:

վորված է եղել Քիառի՝ ցեղասպանության գործընթացին ոչ լիարժեք իրազեկությամբ, ինչի հետևանքով նա դեռևս անկարող է եղել ըմբռնել դրա էությունը և այն դիտել իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով կյանքի կոչված իրադարձություն: Նման մեկնաբանությունը, սակայն, թվում է անհավանական:

Մտորելով վերոնշյալ հարցում Քիառի գրաված դիրքորոշման շուրջ, հարկ է չանտեսել մի շարք էական հանգամանքներ: Նախ չի բացառվում, որ սկիզբ առած կոտորածները կանխարգելելու ցանկությամբ նա գործադրել է օսմանյան իշխանություններին սթափեցնելու ճիգեր և, հավանաբար, փորձել սուլթանին սիրաշահելու միջոցով խոչընդոտել դրանց հետագա ծավալմանը: Բացի դրանից, պատահական չէ, անշուշտ, որ Կոստանդնուպոլսում բնակվող օտարերկրացի կոտորածներին նվիրված իր առաջին հոդվածները լույս է ընծայել կեղծանվամբ⁷⁸⁷: Հակառակ դեպքում, նա կարող էր, ըստ Չոպանյանի վկայության՝ հարվածի տակ դնել ոչ միայն իրեն, այլև այն հաստատությունները, ուր աշխատում էր⁷⁸⁸:

Հարկ է չանտեսել նաև այն իրողությունը, որ ֆրանսիացի մտավորականը Կոստանդնուպոլսում գտնվել է թուրքական ոստիկանության աջալուրջ հսկողության ներքո, հանգամանք, որն, անկասկած, իր կնիքն է դրոշմել նրա չափավոր մեկնաբանությունների վրա⁷⁸⁹:

1896 թ. Փարիզ վերադառնալուց հետո, Քիառի հայանպաստ գործունեությունը թևակոխում է նոր փուլ: XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին նա գրում է հայկական կոտորածներին նվիրված բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, պարբերաբար հանդես գալիս ֆրանսիական մամուլում, մասնակցում Հայկական հարցին նվիրված միջազգային հավաքների աշխատանքներին, 1897-1902 թթ.

⁷⁸⁷ Այս ժամանակաշրջանում Քիառի՝ համիդյան կոտորածներին նվիրված հաջորդ հոդվածը ևս լույս է տեսել, ինչպես վերը նշեցինք, կեղծանվամբ (M. L. Rogre, Les massacres d'Arménie. Quelques documents et remarques en l'honneur de sultan Abdul-Hamid, de la civilisation européenne et de l'alliance franco-russe // « Mercure de France », septembre 1896, p. 385-403): Այդ մասին տե՛ս E. Khayadjian, նշվ. աշխ., էջ 61; A. Vahramian, De l'affaire Dreyfus au mouvement arménophile : Pierre Quillard et Pro Armenia // « Revue d'histoire de la Shoah ». Le monde juif, N 177-178, janvier-août 2003. Ailleurs, hier, autrement : connaissance et reconnaissance du génocide des Arméniens, p. 341:

⁷⁸⁸ À la mémoire de Pierre Quillard, p. 35.

⁷⁸⁹ Նշենք, ի դեպ, որ օգտագործած կեղծանունն, այդուհանդերձ, չի փարատել Քիառի՝ իբրև հոդվածագրի հանդեպ թուրքական ոստիկանության տածած կասկածները, ինչը և հանգեցրել է նրա կարճատև ձերբակալությանը: Քիառն ազատ է արձակվել ֆրանսիական դեսպանության միջամտությունից հետո միայն: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

անդամակցում Չոպանյանի նախաձեռնությամբ Փարիզում հիմնադրված «Ֆրանս-հայկական կոմիտեին», որի կազմում ընդգրկված էին նաև հայ ժողովրդի շատ այլ բոցաշունչ պաշտպաններ, ինչպիսիք էին Ա. Վանդալը, Է. Լավիսը, Վ. Բերարը, Դ. Կոչենը, հայր Շարմետանը և այլք⁷⁹⁰: Կասկածից վեր է, որ Քիառի հայանպաստ գործունեության ամենավառ դրվագներն անքակտելիորեն կապված են «Պրո Արմենիա» երկշաբաթաթերթի հրատարակության հետ: Այս լրագիրն, ի դեպ, ինչպես նշել է Մ. Վարանդյանը՝ «պիտի հանդիսանար ոչ միայն իբրև տեղեկատու աղբիւր և հայկական դատի արծարծող, – նա պիտի դառնար կենդանի օճախ մը, որու շուրջը հետզհետե պիտի համախմբուէին Ֆրանսայի ու բոլոր երկիրներու հայասէրները՝ ընդհանուր ճիգերով յառաջ տանելու Հայաստանի ազատագրութեան դատը»⁷⁹¹: Այս ասպարեզում Քիառը, հիրավի, իրեն դրսևորել է իբրև անգերազանցելի մարտիկ: Ստանձնելով պարբերականի խմբագրի պարտականությունները՝ նա լրագրի գրեթե յուրաքանչյուր համարում հանդես է եկել ծավալուն հոդվածներով և ամենայն մանրամասնություններով լուսաբանել Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների ընթացքը, մեկնաբանել մեծ տերությունների քաղաքականության ելևէջները⁷⁹²: Գործունեության այս շրջանում նրա առաջաբաններով հրատարակվել են նաև Հայկական հարցին և դրան հարակից հարցերին նվիրված մի քանի գրքեր⁷⁹³:

Փարիզում հաստատվելուն հաջորդած տարիներին հայկական կոտորածների ծավալումը և դրանց առնչվող ստույգ տեղեկությունների հոսքը, ինչպես նաև ծանոթությունն արդեն հրապարակի վրա

⁷⁹⁰ E. Khayadjian, *Այլ. աշխ.*, էջ 75:

⁷⁹¹ Մ. Վարանդյան, *Այլ. աշխ.*, էջ 204: Գ. Տասնապետյանը «Պրո Արմենիան» բնորոշել է իբրև «միջազգային օտարալեզու բանբեր հայ ժողովրդի դատին»: Գ. Տասնապետյան, Գ.Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչև ժ. ընդհ. ժողով (1890-1924), Աթենք, 1988, էջ 57:

⁷⁹² Լրագրի հիմնադրման մանրամասների, այդ ասպարեզում Քիառի ներդրած լումայի, ինչպես նաև նրա՝ իբրև գլխավոր խմբագրի գործունեության մասին տե՛ս Ա. Vahramian, *Այլ. աշխ.*, էջ 343-347: Ի դեպ, Ա. Վահրամյանը Քիառին իրավամբ անվանում է «լրագրի ոգին»: Նույն տեղում, էջ 345:

⁷⁹³ L'assassinat du Père Salvatore par les soldats turcs. Témoignage d'Aghassi, un des quatre chefs de l'insurrection de Zeitoun. Avec préface de Pierre Quillard, Paris, 1897 ; G. Dorys, Abdul-Hamid intime. Préface de Pierre Quillard, Paris, 1903 ; Pour l'Arménie et la Macédoine. Préface de Victor Bérard. Introduction de Pierre Quillard, Paris, 1904 ; Aknouni, Les plaies du Caucase. Avec préface de Francis de Pressensé et introduction de Pierre Quillard, Genève, 1905.

գտնվող՝ «Դեղին գրքին», մեծապես նպաստել են իրադարձությունների շուրջ Քիառնի պատկերացումների ընդլայնմանը: Նրա հայացքների ակնհայտ բարեշրջության դրոշմն են կրում նրա բազմապիսի ելույթները, որոնց բնորոշ են Հայոց ցեղասպանության՝ իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող իրադարձության մեկնաբանումը, այդ գործընթացի առանձնահատկությունների բացահայտումն ու մանրագնին քննությունը, Աբդուլ Համիդի և նրա հանցախմբի դիմազերծումն ու դատափետումը, եվրոպական պետությունների, մասնավորապես Ֆրանսիայի, անկարեկից դիրքորոշման անողոք քննադատությունը:

Քիառնի ելույթների թիրախում հառնում է Աբդուլ Համիդ II-ի հայտայաց կերպարը, որին նա պարբերաբար հիմնավորապես մերկացնում է իբրև հայկական կոտորածների կազմակերպչի, անվանում «մեծ մարդասպան», «կայսերական ավազակ», «կարմիր գազան», «մարդկային կերպարանք ունեցող հրեշավոր գազան», «նորին արյունոտ մեծություն»⁷⁹⁴ և այլն: «Սուլթանը,– գրում է նա,– կրում է անձնական պատասխանատվություն: Աբդուլ Համիդը և ստորադաս հանցագործները, որոնք նրա հպատակները լինելով իշխում են նրա վրա, հայերի տառապանքների իրական հեղինակներն են... Նրա ցանկությամբ են սպանում. նրա բանազնացները կտրում-անցնում են նահանգները, իսկ կոտորածների ազդանշանը տրվում է նրա փոքրիկ սպիտակ ձեռքով»⁷⁹⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, դրանից մի քանի տարի առաջ՝ հայկական կոտորածներին Աբդուլ Համիդի ունեցած մասնակցության հարցում, անկախ այն բանից, թե ինչ պատճառներով, դեռևս թերահավատություն դրսևորող Քիառնն այժմ արդեն հանդես է գալիս նրան անարգանքի սյունին անողոքաբար գամողի դերում: Նրա համոզմամբ՝ բարենորոգումների փոխարեն, Աբդուլ Համիդը նախապատրաստել է և 1893-1896 թթ. իրականացրել «սարսափազդու կոտորածներ, որոնք ամենանշանավոր տիրակալների գահակալության պատմության ընթացքում երբևէ չեն արձանագրվել»⁷⁹⁶:

⁷⁹⁴ P. Quillard, Préface.– G. Dorys, Abdul-Hamid intime, p. VII, X ; *Մուլնի*՝ La Quinzaine // « Pro Armenia », 10 décembre 1900 ; *Մուլնի*՝ La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 septembre 1901 ; *Մուլնի*՝ La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 juillet 1904.

⁷⁹⁵ P. Quillard, Pro Armenia // « Pro Armenia », 25 novembre 1900.

⁷⁹⁶ P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, Cahiers de la quinzaine (3e série, 19e année) Paris, 1902, p. 6. Նշենք, ի դեպ, որ այս գրքի հանձնարարականը Քիառնը ստացել է «Cahiers de la quinzaine» մատենաշարի հրատարակիչ Շառլ Պեգիից: Այդ մասին տե՛ս G. Leroy, L'Arménie dans l'œuvre et la pensée de Charles Péguy // « Revue

Ի դեպ, Քիառն ամբողջությամբ բացահայտում է XIX դարում Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ՝ օսմանյան գահակալների վարած ցեղասպան քաղաքականության էությունը, Չայոց ցեղասպանությունը քննարկում շատ այլ, այդ թվում մահմեդական, ժողովուրդների բնաջնջման ընդհանուր ետնախորքի վրա, որը վկայում է հարցի նկատմամբ նրա դրսևորած ընդգրկվում մոտեցման մասին: «Չայտնի է, – գրում է նա 1906 թ., – թե վերջին դարի ընթացքում ինչ է իրենից ներկայացրել բռնությունների այս վարչակարգը: Այն պարբերաբար ողողվել է արյան ծովերով, սակայն կոտորածները քիչ-անց՝ պարբերաբար հանգեցրել են կայսրության տարածքի նվազեցմանը»: Քիառնը մատնանշում է 1822-1904 թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում տեղի ունեցած զանգվածային կոտորածները, որոնց զոհը դարձել են հույները, քաղղեսցիները, մարոնիտները, բուլղարացիները, եզդիները, հայերը⁷⁹⁷: Խոսքը կենտրոնացնելով Աբդուլ Չամիդ II-ի քաղաքականության վրա, նա վերջինիս բնութագրում է իբրև զանազան ժողովուրդների, այդ թվում թուրքերի դահճի, սակայն, միաժամանակ հավաստում, որ սուլթանն «իր արյունալի գործը պսակել է սառնասրտորեն մտահղացված և հետևողականորեն իրականացված երեք հարյուր հազար հայի բնաջնջմամբ»⁷⁹⁸:

1895 թ. հայերի կազմակերպած՝ Բաբը Ալիի բարենորոգումների իրականացման խնդրանք հետապնդող «խաղաղ ցույցի» ճնշմանը հետևում է «մեծ կոտորածների ժամանակաշրջանը», որի ընթացքում երեք հարյուր հազար մարդ ոչնչացվում է զագրելի միջոցներով, ինչպիսիք են մասնատումը, քառատումը⁷⁹⁹: Այս ջարդերի պատասխանատվությունը Քիառնը բարդում է Պալեի վրա, որի իշխանությունը բնորոշում է իբրև «կամայական և անհանդուրժելի»: Ինչպես նա նշում է, համընդհանուր անապահովության մթնոլորտում խարխափող Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ունի «զաղտնի, հա-

d'histoire de la Shoah ». Le monde juif, N 177-178, p. 359-361: Այս գրքի մասին մանրամասն հաղորդագրություն է տպագրել «Դրոշակը» (1902, թիվ 8, էջ 125-126):

⁷⁹⁷ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 mars 1906.

⁷⁹⁸ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 décembre 1900.

⁷⁹⁹ P. Quillard, Diplomatie secrète du sultan (novembre 1897-octobre 1898) // « Revue de Paris », livraison du 15 juin 1899, p. 883. Այս հոդվածի հայերեն թարգմանությունը («Նոր կեանք», Բ տարի, 1899, թիվ 12, էջ 186-191) մանրագնին քննության է ենթարկել Ս. Քոչարը. տե՛ս **Մ. Կոչար**, Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос в конце XIX — начале XX веков, Ереван, 1988, с. 53-63:

մահավաք և պատասխանատվությունից զուրկ իշխանություն, որի չարագուշակ դերը պարբերաբար ի հայտ է եկել մեր միջամտության անհրաժեշտությունն առաջադրող իրադարձությունների ընթացքում»: Տվյալ պարագայում նա նկատի ունի Պալեին, որն ըստ նրա՝ «ամայացրել է երկիրը և իր բռնություններով ու բռնատիրությամբ ամենուր ապստամբությունների պատճառ դարձել»⁸⁰⁰: Ընդհանուր առմամբ, հայկական կոտորածները նա դիտում է իբրև «համատեղ ջանքերով և վաղուց ի վեր նախապատրաստված» ծրագրի հիման վրա իրականացվող եղելություն⁸⁰¹:

Զբավարարվելով սոսկ Աբդուլ Յամիդի մտահղացմամբ իրականացված՝ հայկական զանգվածային կոտորածների փաստի արձանագրմամբ, Քիառը վերլուծում է հայերի հանդեպ նրա վարած երկդիմի քաղաքականությունը, որն իրականացվել է տարբեր գործելամիջոցներով: Անվանելով նրան «Աստծո ստվերը երկրի վրա», որն անձամբ է զբաղվում այն անենով, ինչ տեղի է ունենում Օսմանյան կայսրությունում, Քիառն այս հարցում դրսևորում է համակողմանի մոտեցում և հավաստիացնում, որ հավանաբար, վստահություն չտածելով կառավարման իր իսկ կիրառած միջոցների գերազանցության հանդեպ, սուլթանը վճռել է փոխել մարտավարությունը և երկյուղներից ձերբազատվել «մերթ դիվանագիտության, մերթ ուժի միջոցով»⁸⁰²:

Քիառը վեր է հանում հայկական կուսակցությունների գործունեությանը քաջատեղյակ Աբդուլ Յամիդի նենգ վարքագծի էությունը, որը չի խորշել Փարիզում հայ քաղաքական գործիչների հետ հարաբերություններ հաստատել⁸⁰³ և Վիլիելմ II-ի Արևելք ուղևորվելու նախօրյակին⁸⁰⁴, հնարավոր, սակայն, տհաճ միջադեպերից

⁸⁰⁰ P. Quillard & L. Margery, նշվ. աշխ., էջ 27-28:

⁸⁰¹ P. Quillard, Les nouveaux massacres d'Arménie // « Revue des revues », livraison du 15 octobre 1901, p. 115.

⁸⁰² P. Quillard, Diplomatie secrète du sultan, p. 884.

⁸⁰³ Մ. Քոչարը հիմնավորապես ապացուցում է, որ սուլթանի հանձնարարությամբ Ֆրանսիայում Օսմանյան կայսրության դեսպան Սուլիմ բեյը կարող էր բանակցել միայն Լոնդոնից Փարիզ ժամանած վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչների հետ: Տե՛ս **М. Коцар**, նշվ. աշխ., էջ 62-63: Պատահական չէ, ի դեպ, որ նրա «Սուլթանի գաղտնի դիվանագիտությունը» հոդվածը գրեթե ամբողջությամբ թարգմանաբար լույս է ընծայել, ինչպես նկատեցինք, այդ կուսակցության օրգան՝ «Նոր կյանք» ամսագրում:

⁸⁰⁴ 1898 թ. Վիլիելմ II-ի՝ Օսմանյան կայսրություն կատարած այցի մասին մանրամասն տե՛ս **А. С. Ерусалимский**, նշվ. աշխ., էջ 492-494; J.-P. Garnier, նշվ. աշխ., էջ 71-73:

խուսափելու մտադրությամբ՝ 1897 թ. հոկտեմբերին սկսել է բանակցել նրանց հետ⁸⁰⁵։ Նա հանգամանորեն վերլուծում է հայերին ներում շնորհող և բազմապիսի սին խոստումներ շռայլող՝ 1898 թ. ապրիլի 15-ին Աբդուլ Չամիդի հրապարակած հրովարտակը և ընդգծում, որ սուլթանը չի իրականացրել իր խոստումներից ոչ մեկը⁸⁰⁶։ Այս պայմաններում, Քիառը միանգամայն օրինաչափ է համարում հեղափոխական գործունեությունը շարունակելու ուղղությամբ հայկական կուսակցությունների հաստատականությունը, քանզի Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներում տիրող իրավիճակը նրանց ամենևին չէր տրամադրում որդեգրելու «պասիվ դիրքորոշում»։

Չամիդյան կոտորածների պատմությունը վերլուծած ֆրանսիացի ժամանակակիցների մեծամասնությունը խոսքը կենտրոնացրել է գերազանցապես 1894-1896 և 1904 թվականներին տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա։ Ի տարբերություն նրանց՝ Քիառը բազմիցս հավաստել է Չայոց ցեղասպանության գործընթացի շարունակական բնույթը, պարբերաբար անդրադարձել 1899-1901 թթ. Սասունում տեղի ունեցած կոտորածներին ևս, որոնց նվիրված նրա ուսումնասիրություններն առանձնանում են ոչ միայն արժանահավատությամբ, այլև սպառնիչ մեկնաբանություններով⁸⁰⁷։ XIX-XX դդ. սահմանագծին «զաղտնի հետապնդումների» կարճատև ժամանակահատվածին հաջորդած՝ Մուշում և Սասունում վերսկսված բռնությունները նա անկանխատեսելի չի համարում։ Սանրամասն նկարագրելով 1899-1901 թթ. Սասունի զանազան գյուղերում ծավալված իրադարձությունները (քրդերի և կանոնավոր զորքերի կողմից գյուղերի կողոպուտ, ավերում, հրկիզում, բնակչության կոտորած և այլն), Քիառը Մուշի և Բիթլիսի շրջակայքում տեղի ունեցած ջարդե-

⁸⁰⁵ Նշենք նաև, որ դեռևս 1896 թ. հոկտեմբերին Աբդուլ Չամիդն իր ներկայացուցիչների միջոցով սկսել էր ժնկում բանակցություններ վարել նաև ՉՅԴ ներկայացուցիչների հետ, որոնք ընթացել են մինչև 1899 թ. մարտը։ Այդ մասին տե՛ս Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 196-199, Մ. Կոչար, նշվ. աշխ., էջ 41-52։ Ըստ Մ. Վարանդեանի դիպուկ բնորոշման՝ վերջիններիս հետ սուլթանը բանակցում էր սոսկ «Երոպայի աչքին թոզ փչելու նպատակով»։ Բանակցությունների գործընթացը նա անվանում է «մենզամիտ խաղ», որով, ըստ նրա՝ «հին աղետը կուզեր մեկ քարով երկու թռչուն որսալ. յեղափոխական բռնկումներու սպառնալիքը հեռացնել և մեկ ալ բերանը գոցել արեւտեան ազգերուն, որոնք կը շարունակէին ռէֆորմներու գործադրութիւնը պահանջել»։ Տե՛ս Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 197, 199։

⁸⁰⁶ P. Quillard, *Diplomatie secrète du sultan*, p. 886.

⁸⁰⁷ Տե՛ս օրինակ P. Quillard, *Les nouveaux massacres d'Arménie ; նույնի՜ Pour l'Arménie. Mémoire et dossier*, p. 44-50։

րի պատասխանատվությունն աներկբայորեն բարդում է օսմանյան կառավարության վրա, որը երկու տարուց ի վեր որոշել էր «հաշիվները մաքրել սասունցիների հետ»⁸⁰⁸:

Նշենք, որ 1901 թ. Մուշի հարթավայրում տեղի ունեցած կոտորածները նա պայմանավորում է XIX դարի սկզբից ի վեր հայ բնակչության թվաքանակի աճով⁸⁰⁹: Ի վերջո, օսմանյան կառավարության գործադրած ջանքերի շնորհիվ, ինչպես կսկիծով արձանագրում է Քիառը, Մուշի հարթավայրում 1901 թ. հուլիսի 23-ից ի վեր, «տիրում է կատարյալ լռություն՝ մահվան լռությունը»⁸¹⁰:

Հիրավի, համիդյան ժամանակշրջանում Հայոց ցեղասպանության գործընթացին բնորոշ են եղել թե՛ փուլային, անհամաչափ զարգացումը և թե՛ բնակչության ոչնչացման զանազան եղանակների կիրառումը, որը չի վրիպել Քիառի խորաթափանց հայացքից⁸¹¹: Սուլթանը, ինչպես կատարելապես բացահայտում է Քիառը, զանգվածային կոտորածների միջանկյալ ժամանակահատվածներում դիմել է արևմտահայության ոչնչացման տարատեսակ գործելամիջոցների, ինչպիսիք են անհատական սպանությունները, արհեստականորեն կազմակերպված սովը, առանց իշխանությունների թույլտվության՝ մարդկանց բնակավայրից բնակավայր տեղափոխվելու արգելքը⁸¹², բանտերում կիրառվող խոշտանգումները, բռնի կրոնափոխությունը և այլն: Ի վերջո, Աբդուլ Համիդի քաղաքականության իրական նպատակը, անկախ դրա կենսագործման եղանակների զանազանությանը՝ ըստ Քիառի իրատեսական մեկնաբանության, հանգում էր հայ ժողովրդի «համատարած բնաջնջմանը»⁸¹³:

Հայոց ցեղասպանությունը պայմանավորելով պետական քաղաքականությամբ, Քիառը կտրականապես մերժում է այն իբրև կրոնական հենք ունեցող իրադարձություն մեկնաբանող տեսակե-

⁸⁰⁸ P. Quillard, Les nouveaux massacres d'Arménie, p. 120.

⁸⁰⁹ P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 63.

⁸¹⁰ P. Quillard, Les nouveaux massacres d'Arménie, p. 124.

⁸¹¹ Տե՛ս օրինակ P. Quillard, Diplomatie secrète du sultan p. 898 ; *Մույնի՛* Pro Armenia // « Pro Armenia », 25 novembre 1900 ; *Մույնի՛* Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 10-36 ; Pour l'Arménie et la Macédoine, p. 251-255:

⁸¹² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան, նշվ. աշխ., էջ 48: Նշենք, որ բնակչության ոչնչացման նպատակ հետապնդող նման գործելամիջոցները՝ ժամանակակից ցեղասպանագետները բնութագրում են իբրև էթնոսայդ (ethnocide): Տե՛ս I. W. Charny, Proposition de cadre de définition pour les crimes de génocide.— Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides, p. 38:

⁸¹³ Տե՛ս 1903 թ. հոկտեմբերի 25-ին Փարիզի Սառա-Բեռնար թատրոնում գումարված նիստում նրա ելույթը. Pour l'Arménie et la Macédoine, p. 256:

տը: Լուի Սարժերիի հետ մեկտեղ նա վճռականորեն հանդես է գալիս այս անընդունելի մոտեցման կողմնակից Հանոտոյի դեմ⁸¹⁴ և խիստ քննադատության ենթարկում նրա թրքամետ դիրքորոշումը: Վկայակոչելով 1896 թ. Բանկ օտոմանի գրավման միջադեպին հաջորդած՝ Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած կոտորածների ընթացքում մայրաքաղաքում մահմեդական բնակչության՝ հայերին ապաստանելու փաստերը, Քիառն ապացուցում է, որ քրիստոնյաների ու մահմեդականների միջև առկա հակամարտությունը և կրոնական զանազանության հողի վրա թուրքերի դրսևորած մոլեռանդության հանգամանքն արևմտահայության բնաջնջման գործընթացում վճռորոշ դեր չեն ունեցել⁸¹⁵:

Բանավիճելով Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձությունների պատկերը խեղաթյուրող հեղինակների հետ՝ Քիառն հիմնավորապես հերքում է սկզբունքային նշանակություն ունեցող մի շարք հարցերում նրանց առաջադրած ոչ ստույգ տեսակետները կապված, մասնավորապես Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի թվաքանակի նվազեցման հետ:

Քիառն ընդվզում է Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող հայերի թվաքանակի նվազեցմանը միտված՝ իր որոշ ժամանակակիցների գործադրած ճիգերի առնչությամբ: Հիմնվելով Բեռլինի վեհաժողովին՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի ներկայացրած վիճակագրական տվյալների վրա, կայսրության տարածքում բնակվող հայերի թիվը նա սահմանում է շուրջ երեք միլիոնի շրջանակներում: «Թվում է, թե Ներսես պատրիարքի վիճակագրությունը, – գրում է նա, – շատ ավելի մոտ է իրականությանը, քան եվրոպացի դիվանագետների վիճակագրությունը, որոնք, կարելի է հավաստել, որ թույլ են տալիս երկու սխալ: 1. Հայ բնակչության ընդհանուր թվաքանակը շատ ավելի մեծ է, քան այն, որը նրանք հավաստում են: 2. Ասիական Թուրքիայի որոշ տարածաշրջաններում այդ բնակչությունը կազմում է բացարձակ մեծամասնություն»⁸¹⁶:

Քիառն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում հայկական կուսակցությունների գործունեությունն իբրև անգլիական և ռուսական «բանսարկությունների» հետևանք մեկնաբանող թյուր տեսակետի վրա և այն ևս վիճարկում: Իր իրազեկության սահմաններում

⁸¹⁴ Այդ մասին տե՛ս սույն գրքի երկրորդ գլխի երրորդ ենթագլխում:

⁸¹⁵ P. Quillard & L. Margery, նշվ. աշխ., էջ 17-18:

⁸¹⁶ P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 59-60.

նա խոսքը կենտրոնացնում է, մասնավորապես, 1893 թ. Մարզվանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա, որոնց ընթացքում հնչակյանների նախաձեռնությամբ՝ մահմեդականներին՝ սուլթանին գահընկեց անելու կոչող պաստառների տարածմանը հաջորդել էին հայերի նկատմամբ գործադրված բռնությունները, իսկ ամերիկացի միսիոներների կառուցած օրիորդաց քուլեջը կիսով չափ հրկիզվել էր: Մանրամասն քննարկելով օտարերկրյա միսիոներների վարքագիծն այս անցքերի ընթացքում՝ նա եզրակացնում է, որ նրանց և հայ հեղափոխականների միջև որևէ համաձայնություն երբևէ չի կայացվել: Ընդհակառակը, նա ընդգծում է, որ Արևմտյան Հայաստանում գտնվող միսիոներներն Անգլիայում և ԱՄՆ-ում հրապարակայնորեն հայտնում էին իրենց անհամաձայնությունը հայերի ծավալած հեղափոխական գործունեության կապակցությամբ⁸¹⁷:

Հայկական հեղափոխական շարժման հանդեպ՝ ինքնակալական Ռուսաստանի մոտեցման հարցում ևս Քիառը գրավում է խիստ սկզբունքային դիրքորոշում, մանրամասն անդրադառնում Սարգիս Կուկունյանի խմբի գործունեությանը և դատավարությանը⁸¹⁸, մերկացնում ռուսական ինքնակալության հայահալած քաղաքականությունը: Հայ ժողովրդի բնաջնջման առնչությամբ նա զայրույթով արձանագրում է, որ ռուսական ինքնակալությունը դաժանորեն հալածել է բոլոր նրանց, ովքեր անկախ այն բանից, թե ինչ ձևով՝ խոսքով կամ գրչով, փորձել են հիշատակել այդ ողբերգության մասին: «Եթե որևէ մեկը սպանվածների նկատմամբ համակրանք էր ցուցաբերում, – մշում է նա, – նրան բաժին էին հասնում խուզարկությունները, բանտարկությունները, արտաքսումը»⁸¹⁹:

Քանի որ Հայոց ցեղասպանության հարցում ինքնակալության որդեգրած մման պարսավելի քաղաքականությունը համահունչ էր մեծ տերություններից շատերի, այդ թվում, հատկապես Ֆրանսիայի դիրքորոշմանը⁸²⁰, միանգամայն օրինաչափ է, որ հայ ժողովրդի

⁸¹⁷ Նույն տեղում, էջ 70:

⁸¹⁸ Նույն տեղում, էջ 71-73:

⁸¹⁹ Նույն տեղում, էջ 73:

⁸²⁰ XIX դարի 90-ական թվականներին Հայկական հարցում Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի գրաված համահունչ դիրքորոշման խնդիրը մանրամասն վերլուծել է խորհրդային նշանավոր պատմաբան ակադեմիկոս Վ. Խվոստովը, որն այդ տարիներին ինքնակալության և սուլթանի միջև հաստատված բարեկամությունը համարել է Օսմանյան կայսրությունում «բոլոր ազատագրական շարժումներին» խոչընդոտող հանգամանք: Տե՛ս **В. Хвостов**, Ближне-восточный кризис 1895-97 гг.— “Историк-марксист”, 1929, т. 13, с. 22: Քննարկվող ժամանակաշրջանում ինքնա-

անմնացորդ նվիրյալի գործունեության ասպարեզում մեծ տեղ է գրավել եվրոպական տերությունների քաղաքականության խարազանումը: Քիառը բազմիցս անարգանքի է ենթարկում արևմտահայության ճակատագրի հանդեպ եվրոպական պետությունների անկարեկից վերաբերմունքը. «1895-1896 թթ. կոտորածներն, այսպիսով, նախապատրաստվել են երբեմն վեց ամիս առաջ: Հյուսիսատոներն ու դեսպանները զուր են տեղեկացրել իրենց նախարարներին, որոնք պարբերաբար մնացել են կույր ու համր»,– ցավով նշում է

կալության քաղաքականության ընդգծված հակահայկական բնույթն ավելի մանրամասնորեն վերլուծել է ակադեմիկոս Ֆ. Ռոտշտեյնը, մասնավորապես փաստելով, որ Ռուսաստանը սուլթանից չէր թաքցնում իր բացասական դիրքորոշումը Հայկական հարցում նրա նկատմամբ հարկադրական միջոցների կիրառման խնդրում և նրան հասկացնում էր, որ «կբավարարվի այն միջոցառումներով, որոնք սուլթանն ինքը կկարողանա իրականացնել»: Տե՛ս **Փ. Ա. Րոտշտեյն**, *Международные отношения в конце XIX века*, М.-Л., 1960, с. 305-307: Համանման գնահատականի ենք հանդիպում Ե. Կուրդիմյանի մոտ. տե՛ս **Ե. Ա. Կургиян**, *Европейская дипломатия и армянский вопрос в 90-х годах XIX в.*— *Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской*, т. 191, История СССР, выпуск 9, М., 1969, с. 223-224: Ակադեմիկոս Ե. Տարլեն ևս փաստել է ինքնակալական Ռուսաստանի քաղաքականության հակահայկական բնույթը XIX դարի վերջին. տե՛ս «Թուրքիան և Եգիպտոսը 1870-1900 թթ.» հոդվածին կից նրա ծանոթագրությունը՝ «XIX դարի պատմությունը» բազմահատորյակում (*История XIX века*. Под редакцией Лависса и Рамбо, т. 8, М., 1939, с. 6):

Հայկական հարցում Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի հետաքրքրությունների համընկնման հարցին խորհրդային պատմաբաններից մանրամասն անդրադարձել է նաև Ն. Կինյապինան: Հանգամանորեն հիմնավորելով, որ դաշնակից երկրների քաղաքականությունը հանգում էր սուսկ սուլթանի վրա՝ հայերի համար բարենորոգումների իրականացման պահանջ հետապնդող «դիվանագիտական ճնշման», նա, սակայն, ինքնակալության արևելյան քաղաքականության ընդհանուր գնահատականի հարցում առաջադրել է, մեր կարծիքով, վիճահարույց մի թեզ, այն է՝ 1890-ական թվականներին Ռուսաստանը, հավատարիմ իր ավանդական քաղաքականությանը, ստանձնել էր քրիստոնյաների հովանավորի դեր: Տե՛ս **Н. С. Киняпина**, *Восточный вопрос во внешней политике России второй половины XIX в.*— *Восточный вопрос во внешней политике России*. Конец XVIII — начало XX в. Отв. ред. Н. С. Киняпина, М., 1978, с. 262-263: Նշենք նաև, որ Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Հայկական հարցում Մ. Վարանդյանն իրավամբ ամբողջությամբ պայմանավորել է Ռուսաստանին սիրաշահելու՝ ֆրանսիական ղեկավար շրջանակների մտադրությամբ: «1871ին պարտուած և յօշոտուած Ֆրանսսան դեռ կը դողար գերման քշնամու հանդէպ և Ռուսաստանը անոր կը թւէր միակ փրկութեան խարիսխը... Որքան ալ խոր կարեկցութիւն ու համակրանք ունէր Ֆրանսսան հայ տառապող ժողովրդի հանդէպ, իր սեփական շահը այնուամենայնիւ վեր դասեց ամէն ուրիշ մտահոգութենէ և չկամեցաւ «հայոց խաթեր» հարուած մը տալ ֆրանս-ռուսական դաշնակցութեան»: Տե՛ս **Մ. Վարանդեան**, *Ողբ. աշխ.*, էջ 316:

նա⁸²¹: Ֆրանսիացի մտավորականը տալիս է տերությունների ղեկավար շրջանակների դիրքորոշման անողոք, դիպուկ և մերկացուցիչ գնահատականը, որոնք հայերին հաջորդաբար դավաճանել են. «Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, հանրապետությունները, միապետությունները, գահակալները նրանց մատնում են իրենց թշվառ ճակատագրին կամ ակտիվորեն դառնում Աբդուլ Համիդի հանցակիցները»⁸²²:

Եվրոպական պետությունների քաղաքականությունը կերտող պետական գործիչներին քննադատելուց բացի, որոնց հետաքրքրություններին համապատասխանում է, որ «տասնչորս տարեկան երեխաների լեզուն կտրեն, աղջիկներին բռնաբարեն, տղամարդկանց սպանեն, գյուղերն ավերեն»⁸²³, հայ ժողովրդի հանդեպ ցուցաբերած անտարբեր վերաբերմունքի համար նա, ի տարբերություն իր ժամանակակիցների, պախարակում է նաև եվրոպական ժողովուրդներին, որոնք ոչինչ չեն ձեռնարկել խոչընդոտելու համար հայ ժողովրդի ոչնչացմանը⁸²⁴: Այս հարցում, սակայն, նա փոքր-ինչ տուրք է տալիս չափազանցությունների, քանզի 1890-ական թվականներին հայանպաստ շարժումը Ֆրանսիայից դուրս ծավալվել էր նաև տարբեր երկրներում, այդ թվում Անգլիայում և Ռուսաստանում:

Քիառը պարբերաբար ընդգծում է եվրոպական պետությունների մեղսակցությունը հայկական կոտորածների սանձազերծմանը, Եվրոպային անվանում 1894-1896 թթ. «մարդկության դեմ իրականացված՝ պատմության մեջ անմախադեպ հանցագործության» մեղսակից⁸²⁵: Նրա համոզմամբ՝ անենագործության և անպատժելիության գաղափարը սուլթանին ներշնչել է մեծ տերությունների թողությունը, որը նա բնորոշում է իբրև «ամոթալի»⁸²⁶: Այս առիթով նա գրում է. «Թուրքիայում չեն սպանում առանց Եվրոպայի թույլտվության և հանցակցության: Եթե միայն մեկ տերություն արգելի սպանել, գազանն ազատություն չի տա իր մագիլներին: Ահա այսպիսին է ճշմարտությունը»⁸²⁷: Եվրոպական պետությունների անգործությունը Քիառը մեկնաբանում է նրանց միջև առկա անհամաձայնությամբ, որը ոչ միայն ճանապարհ է հարթել զանգվածային կո-

⁸²¹ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 janvier 1901.

⁸²² P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 10 avril 1901.

⁸²³ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 décembre 1901.

⁸²⁴ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 10 avril 1901.

⁸²⁵ P. Quillard, Les nouveaux massacres d'Arménie, p. 125.

⁸²⁶ P. Quillard, Préface.– Dorys, Abdul-Hamid intime, p. XI.

⁸²⁷ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 10 octobre 1901.

տորածների իրականացման համար, այլև հուսալքել է հայերին⁸²⁸: Ըստ այդմ՝ նա հետագայում հավաստում է, որ սուլթանն իրավասու էր արյամբ հեղեղել և հրկիզել Բալկաններից մինչև Արարատ, Սև ծովից մինչև Պարսից ծոցն ընկած տարածքները, իսկ սուկ իրենց շահերով առաջնորդվող քաղաքակիրթ պետությունները, այդ ամենին ի տես, մնալու էին, այդուհանդերձ, անտարբեր դիտորդի դերում⁸²⁹:

Չբավարարվելով այս փաստի արձանագրմամբ՝ Քիառը խորամուխ է լինում տերությունների անտարբեր քաղաքականության ակունքներում: Ստացված «վատթարագույն տեղեկությունների» հիման վրա ներկայացնելով Արևմտյան Հայաստանում տիրող իրավիճակը, նա ընդգծում է, որ եվրոպական հյուպատոսներն ու դեսպանները չեն միջամտում իրադարձությունների ընթացքին, քանզի շատ ավելի մտահոգված են ֆինանսական կոնցեսիաներ և շքանշաններ ստանալու, քան բարենորոգումներ պահանջելու հարցով⁸³⁰: Միևնույն պատճառաբանությամբ նա հետևողականորեն մեղադրում է եվրոպական պետական գործիչներին, որոնք «իրենց համարում են իրատես և առանց խորշանքի շնչում են թափված արյան հոտը: Նրանք մնում են անտարբեր, երբ սուլթանը սպանում է իր երեք հարյուր հազար հպատակներին, հուսալով, որ փոխարենն իրենց ազգերն ու իրենք կստանան հանքերի և երկաթուղիների կոնցեսիաներ կամ պատվազրկող շքանշաններ»⁸³¹:

Քիառը հիմնավորապես բացահայտում է հատկապես ֆրանսիական կառավարության թրքամետ քաղաքականության գլխավոր պատճառը. «Կայսրության մասնատումից խուսափելու համար (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.), Ֆրանսիան ամոթահար է լինելու՝ զոհերի և դահիճների պայքարում վերջիններիս աջակցելու պատճառով» (ընդգծումը հեղինակինն է – Վ. Պ.)⁸³²: Նշենք, որ նա անողոք է, մասնավորապես Հանուոյի նկատմամբ, որը, նրա համոզմամբ, «իրեն պատվազրկել» է⁸³³ և դարձել «մարդասպանին նվիրված՝ նրա հանցակիցը»⁸³⁴:

⁸²⁸ P. Quillard & L. Margery, նշվ. աշխ., էջ 11, 16, 19:

⁸²⁹ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 décembre 1900.

⁸³⁰ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 10-25 avril 1902.

⁸³¹ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er mai 1903.

⁸³² P. Quillard & L. Margery, նշվ. աշխ., էջ 24:

⁸³³ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 janvier 1901.

⁸³⁴ P. Quillard, Préface.— Dorys, Abdul-Hamid intime, p. X.

Շրջանցելով Հայկական հարցի ծագման հանգամանքները, Քիառն արևմտահայության վիճակը բարելավելու նպատակով պահանջում է Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած պայմանագրի 61-րդ հոդվածի կենսագործումը՝ եվրոպական տերությունների գործուն միջամտությամբ: «Հայկական նահանգների «բնականոն» վիճակը, – գրում է նա, – մնում է սարսափազդու և աշխարհի ոչ մի ժողովուրդ չէր կարող, առանց անհետանալու նույնքան երկար գոյատևել նման վարչակարգի ենթակայության ներքո: Ուստի մենք չենք դադարելու պահանջել... Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի կենսագործումը: Պահանջելով ոչ թե արտոնություններ, այլ իրավունքներ, որոնք նրանց հատկացվել են իրավաբանական այս հիման վրա՝ հայերը չեն ներկայացնում որևէ չափազանցված կամ անիրագործելի պահանջ»⁸³⁵:

Վկայակոչելով պատմական անցյալը, Քիառն փոքր-իսկ պատրանքներ չի տածում՝ կապված հայկական նահանգներում բարենորոգումների իրականացման հարցում օսմանյան վարչակարգի կարծեցյալ ցանկության հետ, մանավորապես ընդգծելով, որ ավելի քան հիսուն տարուց ի վեր, օսմանյան կառավարությունն ապացուցել է բարենորոգվելու հարցում իր անկարողությունը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նախորդ վարչակարգերի համեմատությամբ՝ համիդյան վարչակարգն ավելի է վատթարացրել կացությունն Օսմանյան կայսրությունում, նա անհնար է համարում որևէ բարենորոգման իրականացում առանց եվրոպական տերությունների միջամտության: «Յոթ տարվա պարբերական հարստահարումներից, գաղտնի սպանություններից, մասնակի կոտորածներից հետո, այսօր հայերի կացությունը նույնքան ճգնաժամային է, որքան 1896 թ., որովհետև եվրոպան չի ցանկացել պահանջել և վերահսկել այն բարենորոգումները, որոնք պահանջում էր նոտաներով ու հուշագրերով և որոնց մասին մոռանում էին դրանց ներքո ստորագրելուց անմիջապես հետո»⁸³⁶, – գրում է նա 1903 թ.: Ուստի «պարզունակ բանավոր դիտողությունները», որոնցով, անհրաժեշտության դեպքում, կարող է հանդես գալ 1898-1906 թթ. Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Տեոֆիլ Դելկասեն (1852-1923), ըստ նրա՝ բավարար չէին կարող լինել⁸³⁷:

⁸³⁵ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 novembre 1902.

⁸³⁶ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 décembre 1903.

⁸³⁷ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 mars 1903.

Նշելով, որ սուլթանի խոստումները գրեթե նույնքան անհամար են, որքան և նրա զոհերը, օսմանյան վարչակարգի նենգ քաղաքականության ելևէջներին քաջածանոթ Քիառը պնդում է, որ հայերի համար նախատեսված բարենորոգումները հարկ է սուլթանին «պարտադրել, այլ ոչ թե խոնարհաբար ներկայացնել»⁸³⁸ (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.): «Կարմիր գազանին» սանձահարելը և ոչնչացնելը նա համարում է «կայսերական մարդասպանի» գոյությունը հանդուրժող և նրան քաջալերող քրիստոնյա և քաղաքակիրթ ժողովուրդների ներկայացուցիչների և ղեկավարների հրատապ պարտականությունը⁸³⁹:

Ստեղծված անելանելի կացությունը շտկելու «միակ հնարավոր» ուղին, նրա համոզմամբ, ոչ միայն հայկական վեց վիլայեթում բարենորոգումների իրականացումն է, այլև եվրոպական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հսկողության ներքո գտնվող վարչակարգի հաստատումը⁸⁴⁰:

Ըստ այդմ՝ միանգամայն օրինաչափ է, որ, ի տարբերություն, հայ ժողովրդի՝ իր ժամանակակից ֆրանսիացի գրեթե բոլոր պաշտպանների, Քիառը, ինչպես և Կլեմանսոն, հանդես է գալիս իբրև Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին եվրոպական տերությունների զինված միջամտության կողմնակից: «Եվրոպական զինված միջամտությունը, – գրում է նա, – որը համապատասխանում է պայմանագրերի տառին և ոգուն, ամենաարդյունավետ միջոցներից է՝ հարկադրելու համար մեծ մարդասպանին անձնատուր լինել»⁸⁴¹: Քիառը սոսկ իր տարակուսանքն է հայտնում, որ զինված միջամտության նպատակահարմարության շուրջ կարող է հարուցվել փոքր-իսկ կասկած: Ըստ նրա՝ զինված միջամտությունն առաջադրվել է ոչ թե հայերի քնահաճույքի հիման վրա, այլ Բեռլինում, երբ եվրոպական տերությունները և Թուրքիան միմյանց հետ ստորագրել են 61-րդ հոդվածը, հավաստելով բարենորոգումների անհրաժեշտությունը՝ եվրոպայի վերահսկողությամբ: «Բնագիրը հստակ է և փոքր-իսկ երկիմաստության տեղիք չի տալիս», – նշում է նա⁸⁴²:

⁸³⁸ Pour l'Arménie et la Macédoine, p. 257.

⁸³⁹ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 10 juillet 1901.

⁸⁴⁰ P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 97.

⁸⁴¹ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er novembre 1901.

⁸⁴² Նույն տեղում: Ինչպես նշեցինք, այս հարցն իրավաբանական հենքի վրա մեկնաբանել է և հիմնավորել Սուբրեզին: Այդ մասին տե՛ս սույն գրքի երկրորդ գլխի երկրորդ ենթագլխում:

Ձինված միջամտության անհրաժեշտությունը Քիառը ջանում է հիմնավորել միանգամայն տարբեր կտրվածքներով: Նախ՝ նա հարցը քննարկում է բարոյական հարթության վրա, շեշտում XX դարի սկզբին տերությունների՝ Չայոց ցեղասպանության գործընթացին իրագեկ լինելու հանգամանքը, որոնք, ոչ հեռավոր անցյալում ընթացքի մեջ գտնվող լայնածավալ կոտորածների մասին հստակ պատկերացումներ դեռևս չունեին. «Արդյոք Եվրոպան կթողնի, որ Մարդասպանն անպատժելիորեն գործի երկրորդ անգամ: Թեև քաղաքակիրթ կոչվող կառավարությունների երկշտությունը չափ ու սահման չունի, նրանց համար դժվար կլինի չմիջամտել. չորս տարուց ի վեր լույս է սփռվել իրականացված հրեշավոր դաժանությունների վրա և դժվարությամբ ենք ըմբռնում, որ Աբդուլ Չամիդն ի վիճակի կլինի կրկին կոտորել, դեռևս լռակյացությամբ գործող մեծ տերությունների հանցակցությամբ»⁸⁴³: Չայ ժողովրդի նկատմամբ նոր բռնությունները կանխարգելելու նպատակով՝ նա իր պարտքն է համարում անխոնջ մերկացնել Աբդուլ Չամիդի իրականացրած հանցանքները, քանզի հարկ չկա, որ «նրա եվրոպացի հանցակիցները՝ ցարերը, կայսրերը, թագավորները, հանրապետության նախարարները կարողանան զանգատվել անհրազեկությունից, ինչպես 1895-1896 թթ.»⁸⁴⁴:

Այնուհետև՝ ելնելով XX դարի սկզբին Եվրոպայում տիրող քաղաքական իրավիճակի առանձնահատկություններից, Քիառն առաջադրում է զինված միջամտության իր տարբերակը. այն է՝ պարտադրելու համար սուլթանին վերջապես կենսագործել Բեռլինի պայմանագրի հոդվածները, ըստ նրա՝ ամենևին անհրաժեշտ չի լինի ապահովել եվրոպական բոլոր մեծ տերությունների համաձայնությունը: Նա գտնում է, որ հայ ժողովրդին կատարյալ բնաջնջումից փրկելու համար բավական կլինի մեծ տերություններից ընդամենը մի քանիսի միջև դաշինքի կայացումը⁸⁴⁵:

Չայոց ցեղասպանության գործընթացի կասեցման ասպարեզում եվրոպական տերությունների միջամտության արդյունավետությունը Քիառը բազմիցս հիմնավորում է, մասնավորապես վկայակոչելով XX դարի սկզբին Մուշի շրջակայքում ծավալված իրադարձություններին առնչվող հավաստի փաստեր, երբ ֆրանսիացի պատգամա-

⁸⁴³ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 mars 1901.

⁸⁴⁴ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 juillet 1901. Տե՛ս նաև P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 novembre 1902:

⁸⁴⁵ P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 98.

վորների ջանքերով այնտեղ ուղարկված հյուպատոսական գործակալի սոսկ ներկայությունը բավական է եղել կանխելու հայ ազգաբնակչության՝ նախապատրաստված կոտորածը: «Ամեն ինչ պատրաստ էր կոտորածի համար, սակայն համիդյան ծրագիրը ժամանակին հայտնի դարձավ Եվրոպայում: Մասնավորապես Ֆրանսիայում՝ բոլոր կուսակցություններին հարող պատգամավորները հուզվեցին: Նրանք հասան այն բանին, որ նախարարը (արտաքին գործերի – Վ. Պ.) հյուպատոսական գործակալ ուղարկի, որին հայերն ընդունեցին իբրև փրկչի: Այս տարի (1903 թ. – Վ. Պ.) այլևս չսպանեցին»⁸⁴⁶:

1901-1902 թթ. պատգամավորների՝ այս ուղղությամբ ձեռնարկած քայլերը Քիառը համարում է արդյունավետ, քանզի նախազգուշական, շատ պարզունակ այդ միջոցի շնորհիվ հաջողվել է 1903 թ. Սասունում և Մուշում խուսափել սուլթանի նախապատրաստած կոտորածներից: «Վերջին տարում Մուշի հարթավայրի գյուղացիները ֆրանսիացի պատգամավորին դիտել են իբրև ազատարարի», – գրում է նա⁸⁴⁷: Այդ իսկ պատճառով նա դրվատում է Դելկասեին, որը 1902-1903 թթ. իրեն «փառքով» է պսակել՝ խոչընդոտելով վերջնական կոտորածի իրականացմանը⁸⁴⁸:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ եվրոպական պետությունների զինված միջամտության հետ կապված Քիառի հիմնավորումները խիստ հեռու են իրատեսական լինելուց: Շեշտը դնելով, փաստորեն, զլխավորապես հարցի բարոյական կողմի վրա, նրա խորհրդածությունների շրջանակից, այս պարագայում արդեն, ամբողջությամբ դուրս են մնում մեծ տերությունների աշխարհաքաղաքական շահե-

⁸⁴⁶ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er août 1903.

⁸⁴⁷ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er septembre 1903. Տե՛ս նաև P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 novembre 1902:

⁸⁴⁸ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er août 1903. Հարկ է նշել, որ Մ. Վարանդյանը ևս բարձր է գնահատել այս ժամանակաշրջանում տարածաշրջանի հայության փրկությանն ուղղված ֆրանսիացի դիվանագետների գործողությունները և սկզբնաղբյուրների հիման վրա հավաստել, որ «ֆրանսիական հիւպատոսը գտնւեր է իր մարդկային կոչումի բարձրութեան վրա, որ նա ճշմարիտ հայու մը պէս պաշտպաներ է հայ ժողովուրդը... և որ հիւպատոսներու նշանակումը ուրիշ վտանգւած վայրերում ու անոնց աչալուրջ հսկողութիւնը միևնոյն ժամանակ Պոլսոյ դեսպանի մշտնջենաւոր յորդորներն ու ազդարարութիւնները Բ[արձր] Դրան՝ ազատեցին մեր ժողովուրդը միւս վիւայէթներուն մէջ ևս»: Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 318: Տե՛ս նաև Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանի՝ 1896 թ. ապրիլի 23/մայիսի 5-ի թվակիր նամակը Կամբոնին, որով նա իր հիացմունքն է հայտնում դեսպանին՝ Դիարբեքիրում Մեյրիեի անձնուրաց վարքագծի առիթով. Վ. Պողոսեան, Ֆրանսիացի հայասեր գործիչները՝ Մատթեոս Իզմիրլեանի գնահատմամբ. – «Հանդէս ամսօրեայ», 2010, թիվ 1-12, էջ 502-503:

րը, որոնք բացառում էին Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին զինված միջամտություն ցուցաբերելու հնարավորությունը: Ուշադրությունը կենտրոնացնելով առաջին հերթին տերությունների՝ Օսմանյան կայսրությունում ունեցած ֆինանսական շահերի վրա, նա ամբողջությամբ անտեսում է նրանց կրավորական վարքագծի հիմնական պատճառը, քանզի վերջիններս ձեռնպահ էին մնում մեծ ծայրահեղ միջոցից՝ կայսրության տարածքային ամբողջականությունը հարցականի ներքո դնելու մտավախությունից դրդված, ինչն անհարիր էր նրանց շահերին:

XIX դարի վերջերին Եվրոպայում ձևավորվող ռազմաքաղաքական դաշինքների կայացման ետնախորքի վրա հիմնադրվել է նաև Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին զինված միջամտություն ցուցաբերելու նպատակով մեծ տերություններից ընդամենը մի քանիսի միջև հնարավոր դաշինքի ձևավորմանն առնչվող Քիառի առաջարկը: Եթե համատեղ ուժերով մեծ քայլի դիմեին այս կամ այն խմբավորման մեջ ընդգրկված տերությունները, ապա այն անխուսափելիորեն կհանգեցներ հակամարտող կողմերի ռազմական բախմանը: Ինչ վերաբերվում է միևնույն դաշինքում ընդգրկված տերություններին, ապա դրանցից որևէ մեկը, բնականաբար, չէր կարող որդեգրել այնպիսի քաղաքականություն, որն անհամատեղելի լիներ իր դաշնակցի ռազմավարությանը, ինչը և կհանգեցներ ռազմական դաշինքի փլուզմանը: Քիառն, ըստ էության, հակադրվում է Երրորդ հանրապետության արտաքին գերատեսչության ղեկավարի՝ արևելյան քաղաքականության ասպարեզում որդեգրած հիմնական սկզբունքին, որը Հանոտոն անթաքույց հռչակել էր 1896 թ. նոյեմբերի 3-ին Ազգային ժողովում ունեցած ելույթում, այն է՝ կտրականապես բացառել եվրոպական տերությունների տարանջատ գործողությունների հնարավորությունը⁸⁴⁹, հաշվի չառնելով իրադարձությունների՝ իր ուղով նախանշած զարգացման անհավանականությունը:

Այս վճռորոշ հանգամանքներն ամբողջությամբ անտեսվել են Քիառի կողմից: Այս հարցի կապակցությամբ նա թերևս չի ունեցել ամբողջական և հստակ պատկերացումներ, ուստի և բավարարվել է սոսկ ֆրանսիացի քաղաքական գործիչների և դիվանագետների միջամտության մասնավոր փաստերի հիշատակմամբ, ինչը պարզորոշ վկայում է նրա սահմանափակ մոտեցման մասին:

⁸⁴⁹ Այդ մասին տե՛ս սույն գրքի երկրորդ գլխի երրորդ ենթագլխում:

իրադարձությունների զարգացումը, սակայն, ընդունում է բոլորովին այլ ընթացք, որը Քիառն ի սկզբանե չէր կարող կանխատեսել: 1904 թ. օսմանյան վարչակարգը նախապատրաստվում է Սասունում իրականացնել հայկական նոր կոտորածներ: Այդ ամենին քաջատեղյակ Քիառն մեկ անգամ ևս զուր ջանքեր է գործադրում եվրոպական պետությունների դեկավարներին սթափեցնելու ուղղությամբ: Քանի որ սուլթանի մտահղացած նոր հանցանքը դեռևս չէր իրականացվել, իսկ եվրոպական երկրների դեկավար շրջանակները չէին կարող գանգատվել անիրազեկությունից, նա առաջարկում է նախօրոք փրկարար միջոցներ ձեռնարկել՝ մինչև նոր կոտորածների իրականացումը պաշտոնաձև անել Ջեքի փաշային, ետ կանչել կայսերական զորքերը և ցիրուցան անել քուրդ աշիրեթներին: Այլապես, նրա կարծիքով, եվրոպական կառավարությունները՝ նույնքան, որքան Աբդուլ Համիդը, պատասխանատվություն կկրեն թափված արյան համար⁸⁵⁰: Հաշվի առնելով եվրոպայում ստեղծված ռազմաքաղաքական նոր իրավիճակը՝ Քիառն մատնանշում է, մասնավորապես ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական կառավարություններին, որոնք թեպետ այս անգամ ժամանակին տեղեկացվել էին, այնուամենայնիվ, հանուն հայերի փրկության գործնական միջոցներ չէին ձեռնարկել: Ուստի նա ցավով գրում է. «Չգործելով եռանդուն ձևով, եվրոպական տերություններն ի սկզբանե մասամբ դարձել են ներկա կացության պատասխանատուներ և հանցակիցներ՝ ոչ այնքան անտարբերության, որքան ցանկության բացակայության հետևանքով»⁸⁵¹:

Այդուհանդերձ, եվրոպական տերությունների զինված միջամտությունը հապաղում է, որին հետևում են հայկական կոտորածները Սասունում 1904 թ.: Հիասթափված Քիառն այլևս չունենալով հարցի լուծման այս տարբերակի հետ կապված երաշխիքներ, արդեն արձանագրում է, որ առկա պայմաններում չի կարող լինել որևէ այլ գործնական այլընտրանք, քան հայերի հեղափոխական գործունեությունը⁸⁵²:

Պատահական չէ, որ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների մանրամասները մշտապես գտնվել են Քիառնի ուշադրության կենտրոնում, որոնք նա ենթարկել է մանրազնին վերլուծության: Ելնելով հարցի կարևորությունից, որի պատմությունը խեղաթյուրում

⁸⁵⁰ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 mars 1904.

⁸⁵¹ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 mai 1904.

⁸⁵² P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er novembre 1905.

են թուրք պատմաբանները⁸⁵³, ինչպես նաև հաշվի առնելով դրա նկատմամբ հայրենական պատմաբանների ցուցաբերած հետաքրքրությունը⁸⁵⁴, նպատակահարմար ենք գտնում քննարկել նրա մեկնաբանություններն այդ առնչությամբ, որոնք ձեռք են բերում մեծ այժմեականություն:

Ի տարբերություն զանազան քաղաքական կողմնորոշումներ ունեցող ֆրանսիացի բազմաթիվ գործիչների (Կլեմանսո, Ժորես, Կոչեն և այլք)՝ նա իրադարձությունների եվրոպացի եզակի ժամանակակիցներից է, որն անդրադառնում է հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարին և փորձում, սկզբնաղբյուրների ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում, հավուր պատշաճի արժեվորել հայ ֆիդայիների ծավալած պայքարի մանրամասները: Նախ նա դիմազերծում է հայերին արիության բացակայության համար անհիմն մեղադրողներին, որոնց կարծիքով նրանք թույլատրել են իրեն սպանել առանց դահիճների դեմ դիմադրություն կազմակերպելու: Հայկական կոտորածների հնարավորությունը նա իրավամբ պատճառաբանում է այն բանով, որ թե՛ Կոստանդնուպոլսում և թե՛ նահանգներում անգն հայերը գտնվել են կանոնավոր զորքերի, ոստիկանների և համիդիների դեմ հանդիման: Այդուհանդերձ, նա բազմիցս փաստում է նրանց ինքնապաշտպանությունը. «Ամենուր, որտեղ հայերը զենք ունեն՝ այնպես, ինչպես հելեն պալիկարներն ու

⁸⁵³ Տե՛ս օրինակ K. Gürün, *նշվ. աշխ.*, էջ 127-162; E. Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Istanbul, 1988, p. 713-780: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Մ. Գ. Ներսիսյան**, *Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ.*, Երևան, 2002, էջ 307-324:

⁸⁵⁴ **Ծ. Պ. Աղայան**, *Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից; նույնի՝ Անդրանիկ. դարաշրջան, դեպքեր, դեմքեր*, Երևան, 1994; **Հ. Մ. Պողոսյան**, *նշվ. աշխ.*; **Հ. Ռ. Սիմոնյան**, *Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա-Բ*, Երևան, 1996; *նույնի՝ Ազատագրական պայքարի ուղիներում*, գիրք I-IV, Երևան, 2003-2010; **Մ. Գ. Ներսիսյան**, *Հայ ազատագրական շարժումը օսմանյան բռնապետության դեմ և պատմության կեղծարարները.՝ Մ. Գ. Ներսիսյան, Պատմության կեղծարարները (հողվածներ և հաղորդումներ)*, Երևան, 1999, էջ 58-75; *նույնի՝ Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ; Ա. Ս. Համբարյան*, *նշվ. աշխ.*; **Կ. Զ. Թառոյան**, *նշվ. աշխ.*; **Հ. Բ. Գրիգորյան**, *Հայ ազատագրական պայքարի մարտավարությունը 1895-1898 թթ.*, Երևան, 2002; *նույնի՝ Հայոց ազատամարտի զինման և ֆինանսավորման խնդիրը (1890-1908 թթ.)*, Երևան, 2004; **Է. Կոստանդյան**, *Ակնարկներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թվականներ)*, Երևան, 2005, էջ 133-157:

արմատուկները և սերբ կամ բուլղար հայդուկները, գիտեն՝ թե ինչպես պաշտպանվեն»⁸⁵⁵:

Ազատագրական պայքարի օրինաչափությունը Քիառը հիմնավորում է օսմանյան բռնատիրության պայմաններում օրինականության կատարյալ բացակայությամբ: Նրա համոզմամբ՝ կայսրության տարածքում, ուր գոյություն չունի օրինական ճանապարհով հասարակական կարծիքի դրսևորման որևէ եղանակ, ուր չկան մամուլի ազատություն կամ նույնիսկ «խորհրդակցական ժողով» և որտեղ ամեն ինչ կախված է գահակալի հայեցողությունից, հարկ է, որ հրաշք տեղի ունենա, որպեսզի վերջինս կամովին հրաժարվի անսահմանափակ իշխանությունից: «Հրաշքի բացակայության պարագայում,– նշում է նա,– միակ ազդու միջոցը մնում է ազատամիտ մարդկանց կամքը, որոնք նախապես անմնացորդ նվիրաբերել են իրենց կյանքը»⁸⁵⁶:

Իրատեսական այս մոտեցումն իր արտացոլումն է գտել Քիառի՝ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված դեռևս առաջին՝ Սորիս Լևեյր կեղծանվամբ լույս ընծայված հոդվածում: Այստեղ առաջադրված վերլուծությունները, որոնց արդեն անդրադարձանք, պարզորոշ վկայում են, որ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը նա ի սկզբանե պայմանավորում է սոսկ օսմանյան վարչակարգի ճիրաններում հեծող արևմտահայության հուսակտուր վիճակով:

Հաջորդ ելույթներում՝ թուրք ելուզակների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարը Քիառը դիտում է իբրև ինքնապաշտպանության ցայտուն դրսևորում: 1895 թ. սեպտեմբերին Բաբը Ալիի ցույցի առիթով նա ընդգծում է ցուցարարների հիմնական նպատակը, այն է՝ օսմանյան «վերնախավին տեղեկացնել բարենորոգումների իրականացմանն առնչվող Կոստանդնուպոլսի հայերի ցանկություններին»: Քիառը ցավով է նշում, որ բռնությունների տեղիք տված՝ միանգամայն խաղաղ նպատակ հետապնդող այս գործողության ընթացքում ոստիկանությունը՝ զինված մահմեդական բնակչության օժանդակությամբ, կոպտորեն ետ է մղել ցուցարարներին, որից հետո արդեն հայերը ոչ միայն ապաստանել են եկեղեցիներում, այլև, ինչպես նա նշում է, նրանցից շատերը, ովքեր «գեներներ են ունեցել՝ վճռել են պաշտպանվել յուրաքանչյուր նոր հարձակումից»⁸⁵⁷:

⁸⁵⁵ P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 83.

⁸⁵⁶ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er novembre 1905.

⁸⁵⁷ P. Quillard, Diplomatie secrète du sultan, p. 883.

Հայերի՝ ընդամենը պաշտպանվելու, այլ ոչ թե նախահարձակ լինելու՝ մեծ կարևորություն ունեցող հանգամանքը, Քիառն ընդգծում է բազմիցս, վկայակոչում 1895 թ. Ձեյթունում, 1896 թ. Վանում և այլուր արձանագրված՝ ազատագրական պայքարի այլևայլ դրվագներ⁸⁵⁸: 1901 թ. ի վեր, Արևմտյան Հայաստանի զանազան վայրերում սուլթանի հայահալած քաղաքականության սաստկացման հետ կապված՝ Քիառն պարբերաբար քննարկում է այս հարցը. «Այսօր նրանք (հայերը – Վ. Պ.) պաշտպանվում են, ինչպես արդեն պաշտպանվել են Ձեյթունում, Սասունում, Բանկ օտոմանում: Արդեն նույնիսկ այն տարածաշրջաններում, ուր կայսերական կամքն իրականացնողներն ամենադաժան ձևով ավերածություններ են սփռել, հայտնվել են վրիժառուներ, որոնք ուժին դիմակայում են ուժով և սպանում իրենց ազգի դահիճներին»⁸⁵⁹: Քննարկելով 1904 թ. ապրիլի 10-ից մինչև մայիսի 5-ը Սասունում տեղի ունեցած անցքերը, ի թիվս բազում անհերքելի փաստերի վկայակոչման, ինչպիսիք են օսմանյան կառավարության քաղաքականության կանխանտածված բնույթն ու նրա սադրիչ գործողությունները կամ բազում ամիսներ ի վեր, նոր կոտորածների նախապատրաստման համար ճանապարհի հարթած եվրոպական պետությունների հանցավոր անտարբերությունը, նա առանձնացնում է նաև «հայերի հերոսական դիմադրության» իրողությունը⁸⁶⁰:

Չբավարարվելով, սակայն, ընդհանուր բնույթի դիտարկումներով, Քիառն համակողմանի վերլուծության է ենթարկում ֆիդայական շարժման հետ կապված զանազան մանրամասներ, որը նրա մոտեցման անժխտելի արժանիքներից է: Նախ հայ վրիժառուներին նա զերծ է պահում արյունալի իրադարձությունների հետևանքով նրանց վրա բարդվող փոքր-իսկ պատասխանատվությունից, իրադարձություններ, որոնք «վերստին տեղի են ունենում և անընդմեջ շարունակվում հայկական վիլայեթներում: Բոլոր նրանց կարծիքով, ովքեր տեղում անմիջականորեն իրազեկ են դարձել մի ամբողջ ազգի աղետին՝ ազգերի գոյության բնականոն պայմանները դժխային են: Այստեղ և այլուր ժողովված անհամար վկայություններն ապացուցում են, որ թվում է, թե ցանկացած բնույթի հարստահարումների և տառապանքների ենթակա այս դժբախտների համար, որոնք շրջապատված են թշնամիների վերածված հարևաններով,

⁸⁵⁸ Տե՛ս օրինակ P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 83-88:

⁸⁵⁹ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 10 septembre 1901.

⁸⁶⁰ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er juin 1904.

մահն ազատագրում է»⁸⁶¹: Այս պայմաններում, Քիառը ոչ միայն ֆիդայական շարժման ծագումն է համարում միանգամայն օրինաչափ, այլև նվազագույն իսկ տարակուսանք չի տածում արևմտահայության՝ ֆիդայիներին սատարելու հարցում դրսևորած բուռն ցանկության շուրջ. «Այս շարժումն արհեստածին չէ, – գրում է նա, – և հայ ժողովուրդը, որն ամբողջությամբ գիտակցել է իր աղետալի վիճակը, չի հապաղի, ընդհանուր առմամբ, լռակյացությամբ կամ բացահայտորեն զորավիգ լինել այն անձանց, որոնց եվրոպական փաստաթղթերում այլևս չեն համարձակվում ավազակներ անվանել»⁸⁶²:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության ժխտողական ուղղության կնքահայրերը և հետևորդներն ի սկզբանե շրջանառության մեջ են դրել, ինչպես արդեն նշեցինք, այսպես կոչված՝ «հայկական ապստամբության» վարկածը, ըստ որի՝ զանգվածային կոտորածների պատճառ են դարձել հայերի «խռովությունները»: Այս հարցի շուրջ 1904 թ. բանավեճի մեջ ընդգրկվելով Դելկասեի հետ, Քիառը գրում է. «Երբ ամենավայրագ բռնակալությանը ենթակա մարդիկ զենքի են դիմում և պաշտպանում յուրայինների պատիվն ու կյանքը, դա բռնություն չէ. այդ կոտորածն է, որը բնութագրվում է իբրև գերագույն իշխանության գործողություն և հեղված արյան համար հարկ է հաշվետվություն պահանջել միայն սուլթան Աբդուլ Համիդից»⁸⁶³:

Հիմնվելով զանազան սկզբնաղբյուրներից քաղված տեղեկությունների վրա, Քիառը հերքում է համիդյան պաշտոնյաների, մասնավորապես, Ֆրանսիայում Օսմանյան կայսրության դեսպան Մունիր բեյի՝ 1904 թ. Փարիզում տարածած ստահոդ լուրերը, ըստ որոնց՝ Սասունի իրադարձությունները կարող էին վաղուց ի վեր հրահրած լինել հեղափոխականները⁸⁶⁴: Այս առիթով Քիառն ապացուցում է հակառակը՝ հիմնվելով 1901 թվականից ի վեր զորքերի՝ Սասունում զորամոցներ կառուցելու ստացած հանձնարարության վրա, որն ընդամենը հանգեցրել է բնակիչների բողոքին: Ստեղծված լարված մթնոլորտում նա թե՛ զորքերի և թե՛ քուրդ աշիրեթների տեղաշարժը դեպի Սասուն մեկնաբանում է կողոպուտի և ավարառության նրանց նախապատրաստությամբ⁸⁶⁵:

Ընդհանուր առմամբ, Քիառը գտնում է, որ «երկարատև ու

⁸⁶¹ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 novembre 1904.

⁸⁶² Նույն տեղում:

⁸⁶³ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 juin 1904.

⁸⁶⁴ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er juillet 1904.

⁸⁶⁵ Նույն տեղում:

ճարակորեն հղացած ծրագրին հետամուտ»՝ Աբդուլ Չամիդը 1904 թ. գարնանը խորհում էր, որ բարենպաստ պահը վրա էր հասել հայկական նոր կոտորածների ձեռնամուխ լինելու համար: Ըստ այդմ՝ նա ուշադրությունը հրավիրում է հայ ֆիդայիներին նախապես վարկաբեկելու ուղղությամբ սուլթանի ձեռնարկած քայլերի վրա: «Միաժամանակ ստահող հեռագրերը տարածում են ֆիդայիների իրականացրած բռնություններին առնչվող առասպելը,– գրում է նա,– որոնց մեղադրում են մահմեդականների գյուղերում կանանց ու երեխաներին կոտորելու և քուրդ աղջիկներին առևանգելու համար: Դա ճշմարտությանը հակասող պատկեր է»: Այս առիթով Քիառը բերում է Անդրանիկի օրինակը, որը գրոհել է Դապիկ գյուղը և նախքան տղամարդկանց պատժելը, նախ և առաջ քուրդ աղջիկներին ու կանանց է վնասագերծել ցանկացած չարիքից՝ նրանց ուղեկցելով հայկական ընտանիքներ:

Փաստի արձանագրումը համարելով անբավարար, նա ստահող լուրերի տարածումն իրավամբ պատճառաբանում է նախքան Սասունի և Սուշի հարթավայրի բնակչությանը կոտորելը, ֆիդայիներին ոչնչացնելը՝ եվրոպական հասարակական կարծիքի առջև նրանց վարկաբեկելու անհրաժեշտությամբ⁸⁶⁶: Նշենք, որ հայ ֆիդայիներին բնորոշ վեհության ու մեծահոգության էական հանգամանքը, Քիառն ընդգծել է նաև Խանասորի արշավանքին նվիրված գրավոր ելույթում (որին կանդրադառնանք ստորև), ուր հավաստում է, որ ռազմական այս գործողության ընթացքում հաղթանակած ֆիդայիներին արգելված էր կողոպտել և բռնություններ գործադրել կանանց ու երեխաների նկատմամբ⁸⁶⁷:

Այսպես, վկայակոչելով հայ ֆիդայիների՝ մահմեդական բնակչության հանդեպ դրսևորած բարյացակամությունը, Քիառը միաժամանակ ուշադրությունը բևեռում է մեկ այլ կարևոր իրողության, այն է՝ նրանց նկատմամբ թուրք ժողովրդի ցուցաբերած համապատասխան վերաբերմունքի վրա: Նրա համոզմամբ՝ ֆիդայիները պարկեշտ վարքագծով արժանացել են թե՛ զորքերի և թե՛ իրենց գործողությունների ականատեսը դարձած թուրք գյուղացիների հարգալից վերաբերմունքին ու հիացմունքին: «Այդ բնակչությունը ևս տառապում է: Նա արդեն գիտակցում է, որ *հայկական ապստամբությունն օրինաչափ է* (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.) և որ փրկությունը

⁸⁶⁶ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 mai 1904.

⁸⁶⁷ P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 85.

կարելի է ակնկալել միայն քաղաքակիրթ տերությունների՝ սուլթանին պարտադրած բոլորովին այլ վարչակարգի հաստատումից»⁸⁶⁸:

Քիառը խորին ակնածանքով է արտահայտվում «աներեր քաջությամբ»⁸⁶⁹ դեպի մահն ընթացող ֆիդայիների մասին, որոնք, ինչպես նա նշում է, շռայլորեն հեղել են իրենց արյունը հանուն անհուսալի գործի⁸⁷⁰: «Երբեք, ի դեպ, – գրում է նա, – ֆիդայիները չեն զլացել իրենց գործողությունների պտուղները ճաշակելուց: Նրանք, անկասկած, կարող էին ապրիլին (1904 թ. – Վ. Պ.) ստանալ իրենց անձնական անվտանգության բոլոր երաշխիքները: Նրանք այդ չեն ցանկացել, քանզի համառորեն վճռել էին պահանջել նվազագույն բարենորոգումներ, որոնք Եվրոպան, ահա ավելի քան քառորդ դարից ի վեր, խոստացել էր նրանց հայրենակիցներին»⁸⁷¹: Ի դեպ, Քիառի խիստ բարյացակամ վերաբերմունքը հայ ֆիդայիների նկատմամբ աննկատ չի մնացել նրա ժամանակակիցների համար: Ն. Մառն այս առիթով ընդգծել է. «Իսկ երբ հայ յեղափոխականի յաջողութեան մասին է խօսում, որպիսի գուրգուրանք, որպիսի փայփայանք դեպի հայ ֆիդային: Ոյժի ու կարողութեան մրմունջ է դա՝ ուղղուած հեռաւոր Հայաստանի բարձունքում կռուող ու ընկնող քաջարի բազուկին»⁸⁷²:

Ինչ վերաբերում է ֆիդայիների նպատակներին, ապա դրանք, ըստ Քիառի՝ հանգում էին սոսկ հայ ժողովրդի ոտնահարված տարրական իրավունքների նկատմամբ հարգալից վերաբերմունքի դրսևորման պահանջին: Անդրադառնալով կաթողիկոս Խրիմյանի՝ 1904 թ. տերություններին հղած նամակներից մեկին, որով վերջինս պահանջում էր ոչ թե ազգային անկախություն, այլ միայն բարենորոգումների իրականացում և ժողովրդի գոյության պահպանման նվազագույն երաշխիքներ, ինչպիսիք են բռնագրավված ունեցվածքը կողոպտված հայերին վերադարձնելը, վտարանդիներին հայրենիք վերադառնալու թույլտվության ընձեռումը, հայերի ազատ տեղաշարժը թե՛ երկրի ներսում և թե՛ դրանից դուրս, համընդհանուր ներման շնորհումը, քրդերից և չերքեզներից պաշտպանվելու իրավուն-

⁸⁶⁸ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 novembre 1904.

⁸⁶⁹ Նույն տեղում:

⁸⁷⁰ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er novembre 1905.

⁸⁷¹ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 novembre 1904.

⁸⁷² Ն. Մառ, Մեր Քիյեառը.– Սգապսակ Փիեր Քիյեառի յիշատակին, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 26:
270

քը⁸⁷³, Քիառը գրում է. «Արդյո՞ք ֆիզիկական և բարոյական տառապանքներից վիատված ֆիդայիները... չարացած սարսափելի պայքարից, որը մղում են հազար անգամ գերազանցող ուժերի դեմ, յուրաքանչյուր պահի հալածվում են և գտնվում մահվան սպառնալիքի տակ, կբավարարվեն մնան ողջախոհ և չափավոր պահանջներով: Այսօր դրանում կասկածներ տածելն իսկ անհնար է: Անդրանիկի՝ եվրոպացի հյուպատոսներին հանձնած հուշագիրը⁸⁷⁴, որը վերջիններս խոստացել են փոխանցել իրենց համապատասխան կառավարություններին, որևէ հիմնահարցում չի զանազանվում կաթողիկոսի մամակից»⁸⁷⁵:

Հարկ է նաև նշել, որ ազատագրական շարժման վերելքը XX դարի սկզբին Քիառը մասամբ պայմանավորում է նաև եվրոպական պետությունների կատարյալ անտարբերությամբ, մասնավորապես ընդգծելով, որ եթե պաշտոնական Եվրոպան արևմտահայության հանդեպ չկատարի իր տարրական պարտականությունները, ապա ֆիդայիները կպաշտպանեն իրենց հայրենակիցներին⁸⁷⁶:

Արդեն ազատագրական շարժման ելևէջների առիթով, Քիառը մեկ անգամ ևս փաստում է հայ ժողովրդի հաստատականությունն ու անկոտրում կամքը պայքարը շարունակելու հարցում և առանձնացնում մի նոր իրողություն՝ կապված հայ ֆիդայիների մասին Եվրոպայում բարեհաճ պատկերացումների ձևավորման հետ, քանզի փաստերը «հայերին ներկայացնում են այլ լույսի ներքո և թույլ չեն տալիս նրանց դիտել իբրև մախախնամության կողմից՝ զոհերի ողորմելի կացության դատապարտվածների»⁸⁷⁷: Իբրև այս հավաստման հիմնավորում՝ Քիառը խոսքը կենտրոնացնում է, մասնավորապես, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ամենացայտուն դրվագներից Խանասորի արշավանքի և Առաքելոց վանքում Անդրանիկի կազմակերպած դիմադրական պայքարի վրա:

⁸⁷³ Կաթողիկոսի այս և այլ մամակների մասին տե՛ս **Է. Ա. Կոստանդյան**, Մկրտիչ Խրիմյան, էջ 434:

⁸⁷⁴ Անդրանիկի և ՀՅԴ գործիչներ Սարհատի (Գևորգ Չաուշ) ու Տարոնեցու ստորագրությունները կրող՝ 1904 թ. հուլիսի 5-ի պահանջագրի մասին մանրամասն տե՛ս **Յ. Ռ. Սիմոնյան**, Անդրանիկի ժամանակը, գ. Ա, էջ 196-199: Ի դեպ, Յ. Սիմոնյանը հավաստում է, որ պահանջագիրը «չուներ Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու որևէ տրամադրություն»: Լույն տեղում, էջ 198:

⁸⁷⁵ **P. Quillard**, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 août 1904.

⁸⁷⁶ **P. Quillard**, La Quinzaine // « Pro Armenia », 1er août 1903.

⁸⁷⁷ **P. Quillard**, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 83.

Խանասորի արշավանքի մասին Քիառը, ըստ իր խոստովանության՝ տեղեկությունները քաղել է 1897 թ. գերմանական «Ցուքունֆտ» պարբերականում լույս ընծայված հոդվածից⁸⁷⁸ և ջանացել ընդհանուր գծերով ոչ միայն ներկայացնել այդ գործողության պատկերը, այլև, ինչն ավելի կարևոր է, անգամ բացահայտել դրա պատճառները: 1897 թ. հուլիսի 24-ի լույս 25-ի գիշերը ՅՅԴ մախածեռնությամբ 253 դաշնակցականից բաղկացած ռազմարշավային մի խումբ հատում է պարսկա-թուրքական սահմանը, ներխուժում Պարսկաստանին սահմանամերձ տարածք և Խանասորի դաշտում խիզախ հարձակում իրականացնում մազրիկ ցեղին պատկանող քուրդ հրոսակախմբերից մեկի վրա՝ հակառակորդին պատճառելով մեծ կորուստներ: Տալով ընդամենը 19 զոհ, խումբը վերադառնում է Պարսկաստան⁸⁷⁹: Խանասորի արշավանքը հետապնդում էր գլխավորապես եվրոպական դիվանագիտության ուշադրությունը Յայկական հարցի վրա վերստին հրավիրելու նպատակ և համապատասխանում էր ՅՅԴ որդեգրած՝ ազատագրական շարժման նոր մարտավարությանը⁸⁸⁰:

Գիտակցելով Խանասորի արշավանքի կարևորությունը⁸⁸¹, Քիառը, չունենալով ստույգ տեղեկություններ, ուշադրությունն, այդուհանդերձ, կենտրոնացնում է դրա վրա: Նա, սակայն, արշավանքը մեկնաբանում է իբրև ինքնաբուխ ծնունդ առած գործողություն և այն պայմանավորում բացառապես հայ ֆիդայիների վրեժխնդրությամբ⁸⁸², որը կյանքի էր կոչվել ի պատասխան 1896 թ. Պարսկաստան տեղափոխվող՝ Վանի ինքնապաշտպանության մասնակիցներից շատերի կոտորածի, որոնց նահանջի ճանապարհին պաշարել էր քրդական նշված ցեղին պատկանող հրոսակախումբը (անհավա-

⁸⁷⁸ Խոսքը վերաբերում է գերմանացի ճանապարհորդ Գ. Ֆիշերի «Յայոց մի յաղթությունը» հոդվածին, որը Լևոն Աթաբեկյանի թարգմանությամբ տպագրվել է «Դրոշակում» (1897, թիվ 13, էջ 106-108):

⁸⁷⁹ Խանասորի արշավանքի մասին տե՛ս Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 177-189, Գ. Գրիգորյան, Յայ ազատագրական պայքարի մարտավարությունը 1895-1898 թթ., էջ 65:

⁸⁸⁰ Մանրամասն տե՛ս Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 56-57:

⁸⁸¹ Խանասորի արշավանքն, ի դեպ, հայրենական պատմագրության մեջ տեղիք է տվել իրարամերժ գնահատականների: Եթե Գ. Պողոսյանի կարծիքով արշավանքն ընդամենը «ձախողված գործ էր», ապա՝ Գ. Գրիգորյանն այն համարում է «աննախադեպ երևույթ հայոց ազատամարտի համար»: Գնմտ. Գ. Մ. Պողոսյան, Վասպուրականի պատմությունից (1850-1900), Երևան, 1988, էջ 289; Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 65:

⁸⁸² P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 84.

սար պայքարում հայերը տվել էին 384 զոհ): Ինչպես տեսնում ենք, հավաստի սկզբնաղբյուրների բացակայության պատճառով՝ Քիառը չի ըմբռնել այս գործողության նշանակությունը: Բացի դրանից, ակնհայտ է, որ ազատագրական շարժումների արդի պատմագրության նվաճումների լույսի ներքո՝ նրա մեկնաբանություններն ամենահին սպառնիչ չեն (նույնիսկ ՅՅԳ՝ իբրև հարձակման նախաձեռնողի մասին նրա շարադրանքում չկա փոքր-իսկ ակնարկ): Իրադարձության մասին ունենալով, ըստ էության, աղոտ պատկերացումներ, նա չի խուսափել նաև փաստական անճշտություններից (ըստ նրա՝ ռազմարշավային խումբը բաղկացած է եղել 300 մարտիկից, իսկ մարտադաշտից ճողոպրած մազրիկ ցեղի առաջնորդը՝ իբր սպանվել է):

Քիառի զանազան ելույթներում բազմիցս հառնում են հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավար գործիչները, մասնավորապես, Սերոբն ու Անդրանիկը: «Այնպիսի ղեկավարներ, ինչպիսին Սերոբն է, որին անվանել են Սերոբ փաշա, մարտնչել են բազում տարիներ շարունակ՝ քուրդ և թուրք բռնակալիկների դեմ գործադրելով արդարացված բռնություններ»⁸⁸³: Նա ցավով է արձանագրում, թե ինչպիսի նենգ եղանակներով է իրականացվել Սերոբի սպանությունը, սակայն, միաժամանակ անվարան ընդգծում է, որ Վանում, Մուշում և Սասունում նրա սկսած պայքարը հաջողությանը շարունակում է Անդրանիկը⁸⁸⁴:

Վերջինիս մասին Քիառն արտահայտվում է առանձնակի համակրանքով, նրա գործունեությանն առնչվող դրվագները քննարկում իր զանազան ելույթներում: Օրինակ՝ 1904 թ. մայիսին Քիառը մանրամասն վերլուծելով նրա առաջադրած պահանջները, մեկ անգամ ևս հիմնավորում է Ֆիդայական շարժման՝ մատչելի միջոցներով հայ ժողովրդին պաշտպանելու միակ նպատակը⁸⁸⁵: Ներկայացնելով Անդրանիկի կենսագրությանն առնչվող համառոտ տեղեկություններ, Քիառը հանգամանորեն կանգ է առնում 1901 թ. հոկտեմբեր ամսին Մուշից արևելք գտնվող Առաքելոց վանքում վերջինիս կազմակերպած հերոսական դիմադրության վրա, որը նպատակ ուներ դիմակայել թուրք հարստահարիչներին և մատնացույց անել

⁸⁸³ Նույն տեղում, էջ 86:

⁸⁸⁴ Նույն տեղում:

⁸⁸⁵ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 mai 1904.

հայ ժողովրդի կենսունակությունը⁸⁸⁶: Վկայակոչելով իր տրամադրության տակ եղած՝ մի փաստաթուղթ, Քիառը թվարկում է այն հայտարարությունները, որոնցով ազատագրական շարժման պարագլուխը նույնքերին հանդես է եկել վանքում տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ հակառակորդի պատվիրակների հետ վարած բանակցությունների ընթացքում և դրանք համարում է «արժեքավոր»: Նա Անդրանիկի ներկայացրած հայտարարություններն ամփոփում է վեց կետում.

1. Որ ինքն ու իր խումբը ապստամբներ չեն, այլ պաշտպանում են իրենց և քրդերի զոհը դարձած հայրենակիցների կյանքը:
2. Որ իրենք երբևէ չեն կողոպտել գյուղերը, հարձակվել բանագնացների վրա, սպանել անպաշտպան մարդկանց:
3. Որ իրենք սպանել են Բշարե Խալիլին և երեք այլ քրդերի, որոնք եղել են Շուշնամերկի սպանությունների հեղինակները:
4. Որ փոխարենը (և նա ներկայացնում է ամբողջական թվարկում), ինչպես Մուշի, այնպես և Սասունի գյուղերում քրդերն են իրականացրել անհամար կողոպուտներ, գողություններ, սպանություններ և կոտորածներ:
5. Որ իրենք ճանաչում են սուլթանի իշխանությունը, բայց որ մեկ սուլթանը բավական է և չեն ցանկանում ունենալ այլոց՝ հանձինս քուրդ առաջնորդների, որոնք՝ ինչպես սուլթաններ, տնօրինում են հայերի կյանքը և ունեցվածքը, նրանցից հարկեր գանձում և ըստ իրենց քնահաճույքների՝ օրենքներ կիրառում:
6. Որ իրենք անձնատուր կլինեն, եթե երաշխավորվի իրենց և երկրի հայերի անվտանգությունը⁸⁸⁷:

Վերլուծելով «ոչ այնքան պահանջկոտ հեղափոխական» Անդրանիկի հայտարարությունները, Քիառը դրանք բնորոշում է իբրև «գործողության ծրագիր, որը չի կարող սարսափեցնել ոչ մեկի, նույ-

⁸⁸⁶ Առաքելոց վանքում Անդրանիկի խմբի մղած մարտերի մասին տե՛ս Ծ. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, էջ 189-196; Գ. Մ. Պողոսյան, Սասունի պատմություն (1750-1918), էջ 250-253; Գ. Ռ. Սիմոնյան, Եզվ. աշխ., էջ 118-130; Ա. Ս. Համբարյան, Եզվ. աշխ., էջ 189-191:

⁸⁸⁷ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 mai 1904. Տե՛ս նաև P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 87: Հարկ է նշել, որ Անդրանիկն առաջադրել էր նաև քաղաքական պահանջներ, օրինակ՝ ազատություն շնորհել Տարոնում ձերբակալված քաղաքական հայ բանտարկյալներին, որոնք վրիպել են Քիառի ուշադրությունից: Տե՛ս Գ. Մ. Պողոսյան, Եզվ. աշխ., էջ 252; Գ. Ռ. Սիմոնյան, Եզվ. աշխ., էջ 124:

միսկ նորին կայսերական մեծությանը»⁸⁸⁸ և ըստ այդմ՝ ևս մեկ անգամ ընդգծում հայ ֆիդայիների առաջադրած պահանջների օրինականությունը:

Թեպետ Քիառն ընդունում է ազատագրական շարժման ղեկավարների պահանջների չափավորությունը, այնուամենայնիվ, չի ժխտում հեղափոխական տրամադրությունների առկայությունը հայերի շրջանում, որը սակայն հիմնավորում է Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ունեցող պայմաններով: Հեզներով նրանց, ովքեր Օսմանյան կայսրությունում և Ռուսաստանում հայերին բնորոշում են իբրև հեղափոխականների, նա բացառում է միայն ահաբեկչության և պայքարի անհրաժեշտության հանդեպ նրանց ունեցած կարծեցյալ հակումը: Փաստելով օսմանահպատակների թվում հայերի գերակշռող մասին՝ ավելի, քան այլոց բնորոշ հնազանդությունը, նա մեկնաբանում է «հեղափոխականի» պիտակին նրանց արժանանալու հիմնական պատճառը, որը հանգում էր կայսրությունում տիրող բացարձակ անիշխանության պայմաններում արևմտյան գաղափարների և մշակույթի տարածմանը⁸⁸⁹:

Ինչպես տեսնում ենք հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժմանը Քիառնի տված գնահատականները միանգամայն իրատեսական են և անկողմնակալ: Նրա անուրանալի արժանիքներից շեշտենք, մասնավորապես հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարին առնչվող բազմապիսի խնդիրների քննությունը: Այս պայմաններում, Մ. Վարանդյանն ունեցել է բոլոր իրավունքներն ընդգծելու նրա համակրալից վերաբերմունքն ազատագրական շարժման նկատմամբ. «Ճնշած, լացող, հոգեվարող Հայաստանը ցնցում էր նրա բարի, զգայուն սիրտը, բայց ասելի ևս ցնցում էին Անդրանիկների յուսահատ և զահավէժ թռիչքները,– հայկական *մարտիրոսագրությունից* շատ ավելի հրապուրիչ էր նրա համար՝ հայկական *դիւցազներգությունը*»⁸⁹⁰:

Հայ ժողովրդին սատարելու ասպարեզում Քիառնի ծավալած բազմաբնույթ գործունեությունը և ցուցաբերած մեծ հետևողականությունը պայմանավորված էին գլխավորապես նրա քաղաքացիական ուրույն դիմագծով, որին բնորոշ են թե՛ ազնվությունն ու շիտակությունը և թե՛ հանուն արդարության մարտնչելու անսանձահարե-

⁸⁸⁸ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 mai 1904.

⁸⁸⁹ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 15 mars 1906.

⁸⁹⁰ Մ. Վարանդեան, Փիեր Քիյեռն.– Սգապսակ Փիեր Քիյեռնի յիշատակին, էջ

լի ցանկությունն ու կիրքը⁸⁹¹: Նրա ժամանակակիցներից ոմանք (Ա. Ժերար, Ա. Ֆոնտենաս) իրավամբ ընդգծել են այն հանգամանքը, որ Կոստանդնուպոլսում բնակվելու ժամանակաշրջանում նա խիզախել է վտանգի ենթարկել իր ազատությունը և նույնիսկ կյանքը՝ հանուն հայ ժողովրդի ողբերգության հավաստի պատկերը եվրոպական հանրությանը ներկայացնելու գործի⁸⁹²: Հետագայում՝ 1903 թ., Հայաստանում և Մակեդոնիայում ծավալված իրադարձությունների շուրջ՝ Վ. Բերարի և իր ցուցաբերած մեծ հետաքրքրությունը Քիառը մեկնաբանել է հետևյալ կերպ. «Մենք տեղում ծանոթացել ենք այս ժողովուրդների երկարատև նահատակությանը, հետաքրքրվել նրանցով և պատմելով այն մասին, ինչ տեսել ենք, կատարել ենք սոսկ մեր պարտքը, ասել ճշմարտությունը»⁸⁹³:

Ըստ այս ամենի՝ Ֆ. դը Պրեսանսեն, անտարակույս, ունեցել է բոլոր իրավունքները հավաստելու, որ ի դեմս Քիառի «հայերն ունեին անվեհեր մարտիկի, անխոնջ պաշտպանի, խելամիտ խորհրդակցի»⁸⁹⁴:

Հայ իրականության մեջ Քիառի հայանպաստ գործունեությունը թեև հավուր պատշաճի չի արժևորվել, այնուամենայնիվ, չի շրջանցվել լռությամբ: Նրա անունը հնչել է, մասնավորապես, 1912 թ.՝ նրա վաղաժամ մահվան կապակցությամբ, որի բոթը ցնցել է ոչ միայն հայ ժողովրդի պաշտպաններին, այլև ամհուն վիշտ պատճառել հայ գործիչներին և մտավորականներին⁸⁹⁵:

Ի շարս քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների (ՀՅԴ, Հնչակյան կուսակցություն, Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարան, Կոստանդնուպոլսի Կեդրոնական վարժարան), նրանցից շատերը (Անդրանիկ, Ս. Ջավարյան, Ռ. Ջարդարյան, Վարդգես, Գ. Ջոհրայ, Սիամանթո և ուրիշներ) ցավակցական հեռագրեր են հղել Քիառի այրուն⁸⁹⁶, հանդես եկել նրան նվիրված հոդվածներով⁸⁹⁷:

⁸⁹¹ Նշենք, որ «Դրոշակի» խմբագրությունը Քիառին բնութագրել է իբրև «հզոր գրիչ մը, անկաշկանդ միտք մը, բարձր հոգի մը» ունեցող անձնավորության: Տե՛ս «Դրոշակ», 1899, թիվ 8, էջ 114:

⁸⁹² Տե՛ս À la mémoire de Pierre Quillard, p. 44, 50:

⁸⁹³ Pour l'Arménie et la Macédoine, p. 304.

⁸⁹⁴ À la mémoire de Pierre Quillard, p. 193-194.

⁸⁹⁵ Մի շարք պարբերականներ տպագրել են նրա մահախոսականները (անստորագիր): Տե՛ս «Ազատամարտ», 25-ը հունվարի/7-ը փետրվարի 1912, «Դրոշակ», 1912, թիվ 2, էջ 17-20, «Ռահվիրայ», 10-ը/23-ը փետրվարի 1912:

⁸⁹⁶ Տե՛ս «Ազատամարտ», 25-ը հունվարի/7-ը փետրվարի – 31-ը հունվարի/13-ը փետրվարի 1912:

Մեր կարծիքով, Պիեռ Քիառը հայ ժողովրդին սատարած ֆրանսիացի մտավորականների համաստեղության ամենափայլուն ներկայացուցիչն է, որը զինվորագրվելով հայ ժողովրդի գոյատևման պայքարի խնդրին, իր գործունեությունը չի սահմանափակել սոսկ գիտական բնույթի աշխատանքների հրատարակմամբ, այլ հանուն նրա փրկության, ծավալել է նաև բեղուն հրապարակախոսական գործունեություն, ցուցաբերած անձնվիրությանը և անշահախնդրությամբ դարձել իր ժողովրդի՝ ժողովրդավարական հինավուրց ավանդույթների անմար հրի ջահակիրը:

Հայ ժողովրդի բնաջնջման հիմնահարցերի հանդեպ Քիառի մոտեցումն աչքի է զարնում նախ իրադարձությունների շուրջ հավաստի և անհերքելի փաստերի թվարկմամբ, ինչը ևս խիստ գնահատելի է, եթե առավել ևս նկատի ունենանք այս կապակցությամբ այն գրեթե կատարյալ անիրազեկությունը, որում խարխափում էր ֆրանսիական և եվրոպական հասարակությունը: Այս առումով, նրա բազմաբնույթ գործունեությունը մեծապես օժանդակել է Հայոց ցեղասպանության շուրջ եվրոպական հասարակայնության տեղեկատվության ընդլայնմանը, ինչը փոքր-իսկ տարակույս չի կարող հարուցել:

Նրան բնորոշ են Հայոց ցեղասպանության պատմությանն առնչվող հիմնահարցերի ընդգրկումը լայն կտրվածքով և դրանց խոր վերլուծությունը: Մեր կարծիքով, Քիառի մոտեցման ակնհայտ թերությունը Հայոց ցեղասպանության պատճառների վերլուծության անտեսումն է: Նա թեև բազմիցս ակնարկում է Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած պայմանագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարենորոգումների շրջանցումն օսմանյան կառավարության կողմից, այնուամենայնիվ, հավուր պատշաճի չի մեկնաբանում Հայկական հարցի ծագումը և ըստ այդմ՝ Աբդուլ Համիդ II-ի առջև ծառայած դրա լուծման անհրաժեշտությունը, որը և օսմանյան գահակալին դրդել էր արևմտահայության բնաջնջման գաղափարի մտահղացմանը և իրականացմանը ձեռնամուխ լինելուն: Այդուհանդերձ, նրա կողմից քննարկված հայ ժողովրդի ցեղասպանության հարցերի

⁸⁹⁷ Նույն տեղում, 29-ը հունվարի/11-ը փետրվարի 1912: Նրանցից ոմանց հոդվածները ֆրանսերեն թարգմանությամբ զետեղվել են նաև Քիառի հիշատակին նվիրված՝ 1912 թ. Փարիզում լույս ընծայված ժողովածուի մեջ: Stéu À la mémoire de Pierre Quillard, p. 215-236: Թվով տասնութ նշանավոր գրողների, բանաստեղծների և քաղաքական գործիչների, ինչպես նաև Ն. Մառի ելույթներն ամփոփված են նաև Քիառի մահվան տարեկիցի կապակցությամբ լույս ընծայված՝ «Ազապսակ Պիեռ Քիառի հիշատակին», վերը հղված ժողովածուում:

բազմազանությունը բնորոշ չէ նրա ժամանակակիցներից և ոչ մեկին:

Քիառը ջանացել է գիտականորեն մեկնաբանել Հայոց ցեղասպանության գործընթացին առնչվող բազում բարդ հիմնախնդիրներ, որոնք առ այսօր տարակարծությունների տեղիք են տալիս պատմաբանների շրջանում: Նրա հայացքները որոշ հարցերի շուրջ, հարկավ, բարեշրջություն են ապրել, ինչը միանգամայն օրինաչափ է: Եթե գործունեության սկզբնական շրջանում նա, անկախ այն բանից, թե ինչ պատճառներով, տարակուսանք է հայտնել սուլթանի հանցակցության առնչությամբ, ապա իրադարձությունների զարգացմանը զուգընթաց բացահայտել է նրա մեղասկցության առյուծի բաժինը և Հայոց ցեղասպանության իրականացումը մեկնաբանել պետական քաղաքականությամբ, բացառելով կրոնական հակամարտության հենքի վրա դրա ծավալման հնարավորությունը: Խիստ արժեքավոր են, մասնավորապես հայ ժողովրդի ազատագրական շարժմանը տված նրա անկողմնակալ գնահատականները, քանզի հայ ֆիդայիների հերոսական պայքարը նա պատճառաբանում է բացառապես արևմտահայության հանդեպ օսմանյան վարչակարգի դրսևորած անմարդկային վերաբերմունքով և հողմացրիվ անում հայկական կարծեցյալ ապստամբության վարկածը:

Քիառը չի սահմանափակվել միայն եվրոպական պետությունների, այդ թվում Ֆրանսիայի կրավորական քաղաքականության հիմնավոր քննադատությամբ, այլև գտնվելով որոնումների մեջ, փորձել է առաջադրել հայ ժողովրդի ողբերգական կացությունը շտկելու տարբերակներ, անկասկած, ոչ այնքան իրատեսական: Անկախ այդ հանգամանքից, դա ևս նրա անժխտելի արժանիքներից է:

3. 1894-1896 ԹԹ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՀՈԳԵՎՈՐ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՍԲ

Խարազանումների ընդհանուր հորձանուտում, որը XIX դարի 90-ական թվականներին Ֆրանսիայում կյանքի էր կոչվել Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներին դատապարտելու անհրաժեշտությամբ, ուրույն տեղ են զբաղեցնում ֆրանսիացի հոգևոր գործիչների բազմազան ելույթները: Նրանք իրականացրել են արժեքավոր սկզբնաղբյուրների ժողովածուների հրատարակություններ, տպագրել զրքույկներ և հողվածներ, հանդես եկել հրապարակային

դասախոսություններով և իրենց նպաստը բերել Հայոց ցեղասպանության գործընթացին ճանաչում տալուն:

Նահատակվող հայ ժողովրդի պաշտպանությամբ հանդես եկած ֆրանսիացի հոգևոր գործիչների դրոշակակիր հայր Ֆելիքս Շարմետանը (1844-1921) XIX դարի 90-ական թթ. լայնածավալ աշխատանք է իրականացրել ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության գործընթացի հավաստի պատկերը ֆրանսիական հասարակությանը ներկայացնելու⁸⁹⁸, այլև հանգանակությունների միջոցով արևմտահայերին նյութապես օժանդակելու ասպարեզում:

Ի տարբերություն ֆրանսիացի շատ այլ ժամանակակիցների՝ հայր Շարմետանն Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող անցքերի մասին տեղեկություններ պարբերաբար ստացել է տեղերում գտնվող ֆրանսիացի միսիոներներից⁸⁹⁹: Արևմտահայության բոցաշունչ պաշտպանը համիդյան ջարդերը նշավակող՝ Փարիզի Լյուքսեմբուրգյան ակումբում 1896 թ. մայիսի 18-ին ունեցած իր առաջին իսկ հրապարակային ելույթում ցեղասպանության մեկնաբանման հարցում գրավել է միանգամայն հստակ դիրքորոշում՝ այն դիտելով իբրև բացառապես կրոնական պատճառներ ունեցող եղելություն. «Մահմեդական մոլեռանդությունը մի ամբողջ ժողովրդի դատապարտել է բնաջնջման և մահվան՝ նրա հավատքի պատճառով»⁹⁰⁰: Ինչ վերաբերում է մազապուրծ հայերի վերապրած սարսափներին, ապա բռնություններ, ըստ նրա՝ հայերի հանդեպ հարկադրաբար կիրառել էին նրանց հավատափոխ անելու մոլուցքից դրդված⁹⁰¹:

Հայր Շարմետանը սրտի անհուն կսկիծով է արձագանքում յաթաղանից փրկված հայերի անելանելի կացությանը. «Ի՞նչ արհավիրք, ի՞նչ թշվառություն կարող է համեմատվել հազարավոր քրիստոնյաների արհավիրքների և թշվառությունների հետ, որոնցից խլել են ամեն ինչ, որոնց տները կողոպտել են ու հրկիզել և որոնք մնում

⁸⁹⁸ P[ère] F[elix] Charmetant, Martyrologe arménien. Tableau officiel des massacres d'Arménie dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople et statistique dressée par des témoins oculaires, Paris, s. d. ; *Մույնի՛* L'Arménie agonisante et l'Europe chrétienne. Appel aux chefs d'État. Paris, s. d. ; *Մույնի՛* Le Livre jaune et la question d'Orient // « Revue diplomatique et coloniale » (Paris), 1897, N 1, du 1er mars:

⁸⁹⁹ Pour les Arméniens // « Annales catholiques », 16 mai 1896, N 1286, p. 137-138 ; E. Khayadjian, նշվ. աշխ., էջ 78:

⁹⁰⁰ Conférences sur les massacres d'Arménie.— La vérité sur les massacres d'Arménie, p. 91. St'ou նաև R[évérend] P[ère] F[elix] Charmetant, Livre d'or des martyrs de la Charité. Hommage aux victimes de la catastrophe du 4 mai 1897, Paris, 1897, p. VIII, IX:

⁹⁰¹ Conférences sur les massacres d'Arménie, p. 91-92.

են անապաստան, առանց հագուստի, առանց մթերային պաշարների, որոնք դատապարտված են կամ ուրացության, կամ սովամահության՝ եթե մենք նրանց շուտափույթ օգնության չհասնենք»⁹⁰²:

Ողբերգական իրադարձությունների ծավալմանը զուգընթաց՝ ընդլայնվել են նաև հայր Շարմետանի հայանպաստ գործունեության ոլորտները: Ցանկանում ենք նախ ընդգծել նրա մեծ ներդրումը հայկական կոտորածների վրա լույս սփռող արժանահավատ փաստաթղթերի հրապարակման գործում: Հարկ է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել այս խիստ էական հանգամանքի վրա, քանզի նա առաջիններից էր, որը մինչ այդ՝ Հայոց ցեղասպանության մասին աղոտ պատկերացումներ ունեցող ֆրանսիական հասարակության սեփականությունն է դարձրել Օսմանյան կայսրությունում ծավալված իրադարձությունների անսքող պատկերն արտացոլող վավերագրերի՝ փոքրածավալ, սակայն արժեքավոր ժողովածուներ, որոնց օգնությամբ հնարավոր է եղել թեև մասամբ, այդուհանդերձ, ստույգ պատկերացում կազմել կոտորածների իրական ընթացքի և ծավալների մասին:

Հայր Շարմետանի՝ հավանաբար, 1896 թ. լույս ընծայած խիստ կարևոր՝ «Հայկական նահատակություն» խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուն ամփոփում է ֆրանսիական և հայկական ծագում ունեցող մի շարք արժանահավատ վավերագրեր, որոնք ուղեկցվում են նրա սեղմ, սակայն, ընդգրկում մեկնաբանություններով: Դրանց թվում առանձնանում է «Հայաստանի կոտորածների պաշտոնական աղյուսակը», որը Ֆրանսիայում առաջին անգամ հրատարակվել է նրա նախածեռնությամբ (ավելի ուշ այն զետեղվել է նաև «Դեղին գրքում»)⁹⁰³:

Այս փաստաթուղթն առաջին անգամ, ըստ էության, արժևորել է Կամբոնը՝ արտաքին գործերի նախարար Մարսելին Բերտելոյին հղած՝ 1896 թ. հունվարի 25-ի թվակիր նամակում. «Այս աշխատանքն իրականացրել են վեց դեսպան՝ ըստ համապատասխան հյուպատոսների՝ իրենց հղած զեկուցագրերի: Այդ զեկուցագրերը քննարկվել են համատեղ և համեմատվել, որոնց համադրությունից

⁹⁰² Նույն տեղում, էջ 93:

⁹⁰³ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 199-211. Առաջին անգամ այս փաստաթուղթը հրատարակվել է «Կապույտ գրքում». տե՛ս "Turkey", N 2 (1896). Correspondence relative to the Armenian Question, and Reports from her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey, London, p. 298-337.

ծնունդ է առել այս աղյուսակը»: Կամբոնն, ի դեպ, աղյուսակում ամփոփված տեղեկություններն ամենևին սպառնիչ չի համարում, քանզի, ըստ նրա հավաստման՝ «փոստն այդ իրադարձությունների մասին ամեն օր հաղորդում է նորանոր մանրամասներ»⁹⁰⁴:

Ամեն դեպքում, խոսքը վերաբերում է անժխտելի հետաքրքրություն ներկայացնող փաստաթղթի, որն ամենայն մանրամասնությամբ արտացոլում է 1895 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Օսմանյան կայսրության վիլայեթներից տասնմեկում ծավալված իրադարձությունները: Աղյուսակը բաղկացած է հինգ սյունակից, որոնք տեղեկություններ են հաղորդում համապատասխանաբար՝ կոտորածների բնակավայրերի, ամսաթվերի, զոհերի քանակի, տեղի ունեցած անցքերի և դրանց դրդապատճառների, իշխանությունների գրաված դիրքորոշման մասին: Փաստաթղթում բազմիցս հստակորեն մատնանշվում է հայերի ոչնչացմանն իշխանությունների ունեցած մասնակցությունը, որոնց թողտվությամբ, իսկ հաճախ՝ կարգադրությամբ տեղի են ունեցել կոտորածները, ինչպես նաև ընդգծվում է զորքերի մասնակցությունը ջարդերին ու կողոպուտին⁹⁰⁵:

Հայր Շարմետանը գնահատելով այս պաշտոնական փաստաթուղթն իբրև բացարձակապես արժանահավատ, չափազանցություններից զերծ, որն ըստ հավաստի փաստերի՝ անողոքաբար իրագեկում է արևմտահայության բնաջնջման իսկությանը, դրա լույս ընծայումը համարում է իր «մարդասիրական և հայրենասիրական պարտքը»⁹⁰⁶:

Թեև հայր Շարմետանը հաղորդում է փաստաթղթի ծանոթության շնորհիվ իրադարձության ծավալի և ահարկու մանրամասների շուրջ թե՛ ժամանակակիցներից ոմանց և թե՛ իր պատկերացումների ընդլայնման մասին, այդուհանդերձ, սկզբնաղբյուրի հանդեպ դրսևորելով քննադատական մոտեցում, դրանում ամփոփված տեղեկություններն ամենևին ամբողջական և վերջնական չի համարում: Աղյուսակի վերլուծությունից նա հանգում է միակ հնարավոր և իրատեսական հետևության, պնդելով, որ խոսքը վերաբերում է իսկական մարտիրոսության: «Արժանահավատ թվերի միջոցով այն օր առ օր, ամիս առ ամիս, հավաստում է, որ *զոհերի՝ միայն հիմնական բնակավայրերում ճշգրտված թիվը հասնում է զրեթե երեսուն հազար կո-*

⁹⁰⁴ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 198.

⁹⁰⁵ P[ère] F[élix] Charmetant, Martyrologe arménien, p. 10-40.

⁹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 3:

տորված քրիստոնյայի, եթե նույնիսկ մի կողմ թողնենք այն մարդկանց շատ ավելի ահռելի թիվը, ովքեր սպանվել են հյուպատոսների տեսադաշտից դուրս, քրիստոնյաների՝ այսօր ավերված հազարավոր գյուղերում»⁹⁰⁷ (ընդգծումը հեղինակինն է – Վ. Պ.):

Ժողովածուում հրապարակված այլ փաստաթղթերից ամենահետաքրքիրն ականատեսների վկայությունների հիման վրա՝ ուղղափառ եպիսկոպոսության անդամներից մեկի կազմած «Յամառոտ վիճակագրություն՝ ըստ ականատեսների հաղորդագրությունների» անստորագիր փաստաթուղթն է: Այստեղ արդեն մանրամասնորեն նկարագրվում են ոչ միայն Օսմանյան կայսրության տասնմեկ վիլայեթի գյուղերում տեղի ունեցած վայրագությունները, կանանց (այդ թվում հղի), նկատմամբ գործադրված սոսկալի բռնությունները, այլև քահանաների սպանությունները, եկեղեցիների և վանքերի պղծումն ու կողոպտումը⁹⁰⁸:

«Յայկական նահատակություն» ժողովածուից բացի, հայր Շարմետանը, հավանաբար, 1897 թ., առանձին գրքույկով լույս է ընծայել ևս մեկ արժեքավոր փաստաթուղթ. խոսքը վերաբերում է արևմտահայերի՝ «Ռուսական տարածքում գտնվող Արարատի և Կովկասի մեր հայ եղբայրներին» հղած՝ 1896 թ. դեկտեմբերի 15-ի թվակիր դիմումին: Դրան նա կցել է «Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած վեց մեծ տերությունների պետական ղեկավարներին, վարչապետներին, դեսպաններին և նախարարներին» հղած իր կոչը, որով նրանց հորդորում է փրկել «ամենքի կողմից լքված այս ժողովրդին, որը ներկայումս բնաջնջվում է ոչ թե մեծ հեկատոմբերում, այլ կրելով՝ պատմության մեջ երբևէ չարձանագրված ամենանողկալի, ամենասարսափելի տառապանքներ»⁹⁰⁹: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Յայաստանի բնակիչների կազմած փաստաթղթին, ապա դրանում մանրամասնորեն շարադրված են զանգվածային կոտորածներին հաջորդած ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակ-

⁹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 4:

⁹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 46-70: Նշենք, որ ժողովածուում զետեղված են Արևմտյան Յայաստանում տիրող իրավիճակը ներկայացնող՝ հայկական ծագում ունեցող ևս չորս անստորագիր վավերագրեր: Նույն տեղում, էջ 71-80, 80-81, 82-93, 93-94: Մեզ հետաքրքրողը, սակայն, հայր Շարմետանի մեկնաբանություններն են:

⁹⁰⁹ Père F[el]ix Charmetant, L'Arménie agonisante et l'Europe chrétienne, p. 1-2. Այս փաստաթղթերը վերահրատակվել են նաև «Անալ կատոլիկ» ամսագրում. «Annales catholiques», 28 avril 1897, N 1385, p. 521-529 ; 1er mai 1897, N 1386, p. 17-28: Հայր Շարմետանի այս կոչը «Դրոշակն» անվանել է «սրտաճնլիկ»: Տե՛ս «Դրոշակ», 1899, թիվ 3, էջ 46:

չութեան հանդէպ դրսևորվող նոր վերաբերմունքի առանձնահատկությունները՝ անողոք հալածանքները, անհատական սպանությունները, տնտեսական կեղեքումը, կրոնափոխության պարտադրումը և այլն, որոնք հետապնդում են «հայ ազգի դանդաղ, սակայն հավաստի բնաջնջման» նպատակ⁹¹⁰:

Տարբեր առիթներով թուրքերին համեմատելով ամենավայրագ բարբարոսների հետ, ինչպիսիք էին Չինգիզ խանը, վանդալները, հոները՝ հայր Շարմետանը մատնանշում է այն էական զանազանությունները, որոնք առկա են նրանց և թուրքերի վարքագծի միջև: Ըստ նրա՝ եթե նախորդ դարաշրջաններում մարդկային հասարակության պատմության խաչմերուկներում քրիստոնյա ժողովուրդների հետ ունեցած շփումների ընթացքում իրենց արյունոտ հետքը թողած բարբարոսների հանցանքները պարբերական բնույթ չեն կրել, ապա թուրքերը «դարեր ի վեր մնացել են տարբեր քրիստոնյա ազգերի ազահ և վայրենի բռնակալները», որոնք քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառում են Դոմետիանոսի և Ներոնի հալածանքները սաստկությամբ գերազանցող կատաղի հալածանքներ⁹¹¹:

Հիմնավոր ծանոթությունը վերը նշված փաստաթղթերի հետ հայր Շարմետանին հնարավորություն է ընձեռել մասամբ ընկալելու հայերի նկատմամբ թուրքերի կիրառած քաղաքականության ոլորտում ի հայտ եկած փոփոխությունների գլխավոր իմաստը և ըստ այդմ՝ փաստել նրանց կողմից նոր մարտավարության որդեգրումն ու մեկնաբանել դրա հիմնական առանձնահատկությունը, որը հանգում էր ժողովրդի ոչնչացման տարբեր միջոցների կիրառմանը: «Քրիստոնյաներին իրենց կայսրությունում բնաջնջելու համար՝ նրանց այլևս չեն կոտորում զանգվածաբար, այլ աշխատում են ամայացված նահանգներում բարոյալքել քրիստոնյա կնոջը, որին, կոտորածների պահին, ավելի հաճախ խնայել են և ուրանալու դրդել հայկական ընտանիքների ու համատարած գյուղերի բնակչությանը»⁹¹²:

Մարտավարության այս փոփոխությանը, մեկ այլ առիթով, նա տալիս է սպառնիչ մեկնաբանություն, պատճառաբանելով այն եվրոպական մեծ տերությունների՝ հնարավոր զինված միջամտության մտավախությամբ: 1895-1896 թթ. եվրոպական տարբեր երկրներում, մասնավորապես Ֆրանսիայում և Անգլիայում ուժգնորեն հնչում էին բողոքի ձայներ՝ կապված հայերի ոչնչացման հետ, ինչը չէր կարող

⁹¹⁰ Père Félix Charmetant, L'Arménie agonisante et l'Europe chrétienne, p. 11.

⁹¹¹ P[ère] F[elix] Charmetant, Martyrologe arménien, p. 41, 42.

⁹¹² Նույն տեղում, էջ 42:

ամնկատ մնալ Օսմանյան կայսրությունում: Ինչպես նշեցինք վերը, Աբդուլ Չամիդը նույնիսկ հարկադրված է եղել զրավոր պատասխանել Կլեմանտոյին: Հաշվի առնելով այս էական հանգամանքները՝ իրադարձությունների ընթացքին ուշիմ հետևող հայր Շարմետանը՝ ակնհայտ է, որ ոչ միայն նկատել է օսմանյան խորամանկ վարչակարգի քաղաքականության կրած փոփոխությունները, այլև ըմբռնել ու հավուր պատշաճի մեկնաբանել դրանց իրական իմաստը: «Թուրքերը հասկացել են,– գրում է նա,– որ այս սպանություններից Եվրոպան վերջապես սկսել է վրդովվել, և քանի որ նրանք այժմ երկյուղում են զինված միջամտությունից՝ փոխել են մարտավարությունը: Մեկ տարուց ի վեր, հատկապես ամենահեռավոր նահանգներում, նրանք ամենաահարկու և ամենամոռոք հալածանքների միջոցով որդեգրել են հայ ազգին տանջահարությամբ նահատակելու, քողարկված ձևով բնաջնջելու մեթոդները, որին երդվել են անհետացնել դանդաղորեն, բայց անվարան, դիմելով սակայն անհրաժեշտ զգուշությունների, որպեսզի Եվրոպային մեծ հուզմունք չպատճառեն»⁹¹³:

Նշված ժողովածուներում հրատարակված փաստաթղթերին հայր Շարմետանի տված մեկնաբանությունները վկայում են Օսմանյան կայսրությունում 1890-ական թվականներին ծավալված ողբերգական իրադարձությունների վերլուծության հարցում նրա դիրքորոշման կրած էական փոփոխությունների մասին⁹¹⁴: Եթե մինչ այդ հայերի կոտորածները նա պայմանավորում էր բացառապես կրոնական առճակատումից բխող՝ մահմեդական մոլեռանդ բնակչության գործողություններով, ապա այժմ, վերստին մատնացույց անելով կրոնական մոլեռանդության և քրիստոնյա հայ ժողովրդի դեմ մահմեդականների ցուցաբերած մոլեզնության հանգամանքները, պարբերաբար ընդգծում է ջարդերի իրականացման հարցում օսմանյան իշխանությունների դերը, ցեղասպանության «կանխամտածված և նախապատրաստված» բնույթը⁹¹⁵: «Մի ամբողջ քրիստոնյա ժողովրդի,– գրում է նա,– մահմեդական միապետը, որին իր ոճիրները մարդկային հասարակությունից օտարելու են, կարճ ժամանակամի-

⁹¹³ Père F[el]ix Charmetant, L'Arménie agonisante et l'Europe chrétienne, p. 4.

⁹¹⁴ Նշենք, որ նրա հայացքների բարեշրջումը կրել է շարունակական բնույթ. եթե 1895 թ., իր առաջին ելույթներից մեկում, նա դեռևս տուրք է տվել հայկական ապստամբության վարկածին, ապա արդեն 1896 թ. վերանայել է իր դիրքորոշումը. այդ մասին տե՛ս E. Khayadjian, Le mouvement arménophile en France, p. 58:

⁹¹⁵ P[ère] F[el]ix Charmetant, Martyrologe arménien, p. 41.

ջոցում, հանիրավի դատապարտել է անհետացման»⁹¹⁶: Բոլորովին այլ առիթով անդրադառնալով կայսրության տասնմեկ նահանգում օսմանյան իշխանությունների ներկայացուցիչների՝ հայկական կոտորածների հարցում ունեցած մասնակցությանը, նա նշում է, որ հենց նրանք են «թույլատրել քրիստոնյա բնակչության կոտորածը, եթե դրանք՝ նրանք իսկ չեն կազմակերպել»⁹¹⁷:

Թեև հայր Շարմետանի հայացքների համակարգում Հայոց ցեղասպանության մեկնաբանության հարցում կրոնական զանազանության հանգամանքի վճռորոշ նշանակությունը շարունակում է պահպանել գերիշխող դիրքեր, այդուհանդերձ, ակնհայտ է, որ նոր փաստաթղթերի հետ ծանոթության արդյունքում, նրա ուշադրությունը հավասարապես սևեռվել է նաև հայ ժողովրդի բնաջնջման ասպարեզում օսմանյան իշխանությունների ղեկավար դերի վրա: Ի դեպ, թուրքերի մարտավարության փոփոխությունները ևս նա մեկնաբանում է պետական քաղաքականության հենքի վրա. «Այստեղ ևս, թվում է, թե գոյություն ունի մի ծրագիր, որին իշխանությունները հետևում են համաչափորեն՝ թե՛ քրիստոնյա կանանց բարոյակքելու և թե՛ հայերին իսլամ պարտադրելու համար»⁹¹⁸: Ընդհանուր առմամբ, նա արդեն հավաստում է, որ 1895-1896 թթ. «սարսափելի հեկատոմբերը» երևան են եկել «ըստ տրված հրամանի և ազդանշանի»⁹¹⁹:

Եզրափակելով իր մտորումները, հայր Շարմետանը հավաստում է, որ Թուրքիայում տեղի ունեցած սարսափելի ողբերգության արդյունքում՝ երեք ամսում քրիստոնյաների իսկական հեկատոմբերն ի հայտ են եկել ոչ թե անցողիկ, ծայրահեղ գրգռվածության հետևանքով, «այլ ներդաշնակ, խնամքով նախապարաստված և սառնասրտորեն կենսագործված ծրագրի հիման վրա»⁹²⁰: Ըստ այս ամենի՝ նա հանգում է միակ հնարավոր հետևության, այն է՝ ցեղասպանության սանձազերծման համար «սուլթանին ուղղակիորեն պատասխանատու ճանաչելու» անհրաժեշտությանը⁹²¹:

1897 թ. լույս ընծայված «Դեղին գրքում» ամփոփված դիվանագիտական գրազրույթությունների ուսումնասիրությունը մեծապես

⁹¹⁶ Père F[el]ix Charmetant, L'Arménie agonisante et l'Europe chrétienne, p. 1.

⁹¹⁷ P[ère] F[el]ix Charmetant, Martyrologe arménien, p. 96.

⁹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 42:

⁹¹⁹ Père F[el]ix Charmetant, L'Arménie agonisante et l'Europe chrétienne, p. 4.

⁹²⁰ P[ère] F[el]ix Charmetant, Martyrologe arménien, p. 95-96.

⁹²¹ Նույն տեղում, էջ 96:

նպաստել է հայր Շարմետանի հայացքների հետագա բարեշրջմանը: Այդուհետև՝ նա Հայոց ցեղասպանության գործընթացին տվել է ավելի սպառիչ, քան մինչ այդ, մեկնաբանություններ՝ դրանք դիտելով իբրև «մի ամբողջ ազգի կանխամտածված, անողոք և դիտավորյալ բնաջնջում, որը մոլեռանդ մահմեդականների միջոցով իրականացրել են թուրքական իշխանությունները, կանոնավոր բանակն ու կառավարության գործակալները, որոնք թվում է, թե պարտադրել էին շատ ավելի արյունարբու՝ քան Չինգիզ խաները և Լենկ Թեմուրները միապետի՝ վաղուց ի վեր նախապատրաստած ծրագրի համաչափ կենսագործումը»⁹²²: Այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ չնայած մեզ հետաքրքրող հարցում հայր Շարմետանի մտահորիզոնի ընդլայնմանը և իրադարձությունների նկատմամբ շատ ավելի ընդգրկուն մոտեցման դրսևորմանը, նա, այդուհանդերձ, ամբողջությամբ չի ըմբռնել օսմանյան կառավարության հայաջինջ քաղաքականության գլխավոր պատճառը, որը հանգում էր արևմտահայության ոչնչացման միջոցով բռնագրավված հայկական պատմական տարածքների մաքրագարդմանն «ավելորդ» և «անհանգստություններ պատճառող» ժողովրդից:

Հարկ ենք համարում հայր Շարմետանի հայացքների համակարգում առանձնացնել նաև ուշադրության արժանի մեկ այլ առանցքային՝ եվրոպական մեծ տերությունների և, մասնավորապես Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանակների քաղաքականության խարազանման հանգամանքը, որոնք, ինչպես նա նշում է, ոչ մի «պաշտոնական խոսք չեն ասել ի նպաստ զոհերի»: «Իբրև մարդ, իբրև ֆրանսիացի և իբրև քահանա, — հայտարարել է նա դեռևս իր առաջին ելույթներից մեկում, — ես դրա համար զգում եմ եռակի ամոթ»⁹²³:

Մանրամասն վերլուծելով համիդյան կոտորածների ընթացքում արևմտահայության հանդեպ եվրոպական պետությունների գրաված անկարեկից և անտարբեր վարքագիծը, հայր Շարմետանը չի վարանել զանազան առիթներով խստագույնս դատապարտել նրանց պարսավելի դիրքորոշումը: Ցեղասպանության «իրական մեղավորը», նրա կարծիքով, եվրոպան է⁹²⁴, այն «քրիստոնյա եվրոպան», որը թույլատրել է Հայաստանում 300000 քրիստոնյայի կոտորածը՝ ի դեպ, ինչպես նա մանրամասնում է՝ տարբեր վայրագ միջոցներով և

⁹²² F[el]ix Charmetant, *Le Livre jaune et la question d'Orient*, p. 3.

⁹²³ *Conférences sur les massacres d'Arménie*, p. 92.

⁹²⁴ P[ère] F[el]ix Charmetant, *Martyrologe arménien*, p. 96.

ամենասարսափելի խոշտանգումների պայմաններում⁹²⁵։ Նա դառնությանը է արձանագրում երեք տարի շարունակ, հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագրի կենսագործման ընթացքում, Բեռլինի պայմանագրի ներքո ստորագրած տերությունների անգործությունը, որոնք ոչ մի քայլ չեն ձեռնարկել կոտորածների ընթացքը կասեցնելու համար, իսկ փոխարենը՝ սահմանափակվել են բանակցություններ վարելով կամ անօգուտ սպառնալիքներով, որոնք Թուրքիան չի բարեհաճել նույնիսկ լրջորեն ընդունել⁹²⁶։

Հայր Շարմետանի ուշադրությունից չեն վրիպել նաև թուրքական դիվանագիտության խորամանկ մեքենայությունները։ Ինչ վերաբերում է «թուրքին», ապա նա ընդգծում է, որ վերջինս դիվանագիտության ասպարեզում և ոչ մեկից չի երկյուղում. «Խուսափողական պատասխաններ տալու, հարցերի լուծումը հետաձգող բանաձևերի մշակման արվեստին նա տիրապետում է ամենաբարձր մակարդակով. նա սեփեթելու արվեստի, անպտուղ քննարկումների վարպետ է և ոչ մեկն ի վիճակի չէ, ավելի հմտորեն, քան նա, բանակցություններն ապարդյուն դարձնել և վճիռները հետաձգել ու իրեն ճնշող գործառնությունները ձախողելու համար անհրաժեշտ ժամանակ շահել»⁹²⁷։

Իբրև ազնիվ ֆրանսիացի՝ հայր Շարմետանը խիստ ազդվել է, մասնավորապես, Հայոց ցեղասպանությանն ի տես՝ Երրորդ հանրապետության ղեկավարների պահպանած լռությունից։ «Դեղին գրքի» ընթերցումից հետո՝ նա այդ առիթով հայտնել է իր բուռն զայրույթը. «Հիրավի, մնում ենք ապշահար և վրդովված, որ ֆրանսիական կառավարությունը կարող էր նման փաստաթղթերը հրատարակելու համար սպասել չորս տարի, որոնց ընթացքում նա՝ Ֆրանսիան, խորհրդարանը, հասարակական կարծիքն անջրպետել է այս դարի ամենանշանակալից, ամենաահարկու և ամենաողբերգական անցքերից և դրանք պահել ամենակատարյալ անհրազեկության մեջ։ Արդյո՞ք մենք ապրում ենք հանրապետական, թե կամայական վարչակարգի օրոք։ Թվում է, թե Լյուդովիկոս XIV-ը և Նապոլեոնը կվարանեին, այսչափ երկար ժամանակ, գաղտնի պահել նման կարևորություն ունեցող փաստաթղթերը»⁹²⁸։

⁹²⁵ R[évérend] P[ère] F[elix] Charmetant, Livre d'or des martyrs de la Charité, p. IX.

⁹²⁶ F[elix] Charmetant, Le Livre jaune et la question d'Orient, p. 3.

⁹²⁷ Նույն տեղում։

⁹²⁸ Նույն տեղում, էջ 4։

Հայր Շարմետանն անողոք է, հատկապես, իր լռությամբ իրականությունը հասարակական կարծիքից թաքցնող ֆրանսիական մամուլի նկատմամբ, «ամենաքաջարի և ամենամարտնչող լրագրերի մեծամասնությամբ» նա մեղադրում է հայկական կոտորածներին առնչվող հաղորդումները տպագրելուց հրաժարվելու և գրեթե կատարյալ լռություն պահպանելու մեջ⁹²⁹:

Փոխարենը, նա գովեստի խոսքեր է ուղղում եկեղեցու հասցեին, որը չի զլացել օգնության ձեռք մեկնել զոհերին և իրեն քաջալերել է նրանց համար հանգանակությունների կազմակերպման միջոցով գումարներ հայթայթելու հարցում⁹³⁰, շեշտում է բազմաթիվ եպիսկոպոսների ցուցաբերած աջակցությունը⁹³¹: Նշենք նաև, որ չնայած օսմանյան կառավարության հարուցած խոչընդոտներին, ժողոված մյութական միջոցներն արևմտահայությանը բաշխվել են Կամբոնի միջոցով: Այս առիթով, նա 1896 թ. փետրվարի 5-ին գրել է Բերտելոյին. «Քանի որ Դուռն ընդդիմանում է եվրոպացի բանագնացների միջոցով՝ զոհերի համար նախատեսված օգնության բաշխմանը,

⁹²⁹ Conférences sur les massacres d'Arménie, p. 92.

⁹³⁰ Այս կապակցությամբ հայր Շարմետանը նշել է. «Կոտորածների առաջին իսկ պահից մեր գրասենյակներում կազմակերպել ենք հասարակական հանգանակություն, որի շնորհիվ հազարավոր հայեր արդեն փրկվել են աներկբա մահից կամ հավատափոխությունից» (տե՛ս R[évérend] P[ère] F[el]ix Charmetant, Livre d'or des martyrs de la Charité, p. IX): Այս հարցի կապակցությամբ տե՛ս նաև հայր Շարմետանի 1896 թ. ապրիլի 29-ի թվակիր նամակը «Անալ կատոլիկ» ամսագրի տնօրենին, որտեղ մանրամասն խոսվում է հանգանակությունների ընթացքի մասին (La Question arménienne // « Annales catholiques », 9 mai 1896, N 1284, p. 82-83): Ի դեպ, թե՛ 1897 մայիսի 4-ին Փարիզի Գթության շուկայում բռնկված հրդեհի զոհերի հիշատակին նվիրված՝ վերոնշյալ գիրքը և թե՛ 1896 թ. հրատարակած «Հայկական նահատակություն» խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուն, նա վաճառքի է դուրս բերել հօգուտ հայկական կոտորածների զոհերի կազմակերպված հանգանակության:

⁹³¹ Conférences sur les massacres d'Arménie, p. 92-93. Այս առիթով արքա Պիզանին ևս, անդրադառնալով Ֆրանսիայում ձեռնարկված հայանպաստ միջոցառումներին, 1896 թ. մայիսին հավաստել է. «Հնարավոր է դարձել ավելի քան 200000 ֆրանկ ուղարկել՝ հոգալու համար ամենահրատապ կարիքները. սովից և ցրտահարությունից մահվան դուռը հասած այս դժբախտներին հաց և հագուստ է տրամադրվել»: Տե՛ս L'abbé P. Pisani, Les massacres d'Arménie. Conférence faite à l'Institut Catholique de Paris le 3 mai 1896, Paris, 1896, p. 22: Ըստ Սիլիերի հավաստման՝ հայր Շարմետանի ուղարկած գումարների շնորհիվ՝ 1896 թ. Տրապիզոնում հայերին հատկացվել է 40000 կիլոգրամ հաց. տե՛ս 1895. Massacres d'Arméniens. Alphonse Cillière, consul de France à Trébizonde. Texte présenté par Gérard Dédéyan, Claire Mouradian et Yves Ternon, Toulouse, 2010, p. 174: Նկատենք, որ շնորհիվ հայր Շարմետանի ջանքերի՝ 1897 թ. սկզբին արևմտահայերին առաքված գումարն արդեն հասել է 400000 ֆրանկի: Տե՛ս Pour les Arméniens // « Annales catholiques », 27 février 1897, N 1368, p. 509:

Արևելքի դպրոցների բարեգործական ընկերությունն իր գումարները և հագուստի արկղերը պետք է ուղարկի դեսպանատուն: Ես դրանք կառաքեմ հյուպատոսներին, որոնք բարեգործական ընկերության անունից և ըստ հ[այր] Շարմետանի ցուցումների՝ կապահովեն դրանց բաշխումը»⁹³²:

Հատկանշական է, որ ամենախիստ ձևով դատապարտելով ոչ միայն Աբդուլ Համիդի և Բարձր Դռան արյունոտ թաղաքականությունը, այլև մեծ տերությունների անտարբեր վարքագիծը, հանդիմանելով Եվրոպային, պատասխանատվության իր էական բաժինն ունեցող՝ «բարբարոս մահմեդականների համագործակցի վերածվելու», «հարյուր հազար հայի սպանությունը թույլատրելու» և այդ ողբերգության «իրական մեղավորը» դառնալու հարցում⁹³³, ինչպես և իր ժամանակի ֆրանսիացի մտավորականների գերակշռող մասը, հայր Շարմետանը ևս հանդես է եկել իբրև Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման ջատագով՝ ֆրանսիական դիվանագիտության առջև ծառայած խնդիրը սահմանափակելով լոկ Արևմտյան Հայաստանում արմատական բարենորոգումների անցկացմանն ուղղված վճռական քայլերի իրականացմամբ:

Դեռ ավելին. ելնելով Ֆրանսիայի ռազմավարական շահերից, ինչպես նաև Եվրոպայում ուժերի հավասարակշռությունն անսասան պահպանելու մտադրությամբ՝ հայր Շարմետանը համառել է, որ թուրքերի գործադրած բռնություններից հայերին սատարելու հետ մեկտեղ Ֆրանսիան պարտավոր է միաժամանակ հանդես գալ թուրքերի հովանավորի դերում՝ դիմակայելով Օսմանյան կայսրության նկատմամբ եվրոպական տերությունների ոտնձգություններին⁹³⁴: Նման դիրքորոշումը միանգամայն հասկանալի է, քանզի Օսմանյան կայսրության տրոհումը, որը կարող էր հանգեցնել եվրոպական տերություններից մեկի դիրքերի շեշտակի ամրապնդմանը Փոքր Ասիայում, անհարիր էր Ֆրանսիայի ավանդական արտաքին քաղաքականության շահերին:

Թերևս հենց այս պատճառով է հայր Շարմետանը, չնայած Հայկական հարցում իր պետության ղեկավար շրջանակների ցուցաբերած կրավորական դիրքորոշման անողոք քննադատությանը, այ-

⁹³² Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 213-214.

⁹³³ P[ère] F[elix] Charmetant, Martyrologe arménien, p. 96.

⁹³⁴ F[elix] Charmetant, Le Livre jaune et la question d'Orient, p. 8, 13, 14.

նուամենայնիվ, ձեռնպահ է մնացել այս տխուր փաստի իրական պատճառների մեկնաբանությունից, դեռևս նույնիսկ չգիտակցելով մման քաղաքականության էության բացահայտման անհրաժեշտությունը:

Հայոց ցեղասպանությանը Ֆրանսիայում հրապարակայնացում տալու ասպարեզում հայր Շարմետանն ունի ևս մեկ արժանիք, որն իրավասու չենք անտեսել: Ինչպես վերը նշեցինք, նա ի սկզբանե վճռական քայլեր է ձեռնարկել Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող արևմտահայության բնաջնջման գործընթացի շուրջ ֆրանսիացի մտավորականներին հավաստի տեղեկություններ հաղորդելու միջոցով նրանց դրդելու զորավիզ լինել նահատակվող հայ ժողովրդին:

Ինչպես տեսնում ենք մեծ է հայ ժողովրդի բարեկամ հայր Ֆելիքս Շարմետանի լուման 1890-ական թվականներին սանձազերծված հայկական կոտորածների անկողմնակալ պատկերը ֆրանսիական և եվրոպական հասարակությանը ներկայացնելու գործում⁹³⁵: Նրա թեև համեստ, բայց գործնական ջանքերի շնորհիվ կործանումից, հիրավի, փրկվել են մեծաքանակ արևմտահայեր: Ուստի ամփոփելով, ցանկանում ենք մեր կատարյալ համաձայնությունը հայտնել Բարոյական գիտությունների ակադեմիայի անդամ Անատոլ Լերուա-Բոլիոյի հետ, որը հավուր պատշաճի արժևորել է հայր Շարմետանի բազմաբնույթ գործունեության նշանակությունը. «Թե՛ այս փաստաթղթերը հրապարակելով և թե՛ ասիական բարբարոսության զոհերի օգտին արշավ ձեռնարկելով, հայր Շարմետանը, Արևելքի դպրոցների բարեգործական ընկերությունը, մեր միսիոներներն առհասարակ, կարևոր ծառայություն են մատուցել ոչ միայն Հայաստանի քրիստոնյաներին, այլև Եվրոպային, Ֆրանսիային, քաղաքակրթությանը»⁹³⁶:

Հայր Շարմետանը, սակայն, կաթուղիկ եկեղեցու միակ նվիրյալը չէր, որը ջանքեր է գործադրել հանուն հայ ժողովրդի փրկության: Բացի նրանից, արևմտահայության իրավունքների պաշտպանությանը XIX դարի 90-ական թթ. հանդես է եկել նաև պատմաբան-

⁹³⁵ Նշենք, որ Մ. Իզմիրլյանը 1896 թ. ապրիլի 19-ի (մայիսի 1-ի) թվակիր նամակով դիմել է հայր Շարմետանին և իր խորին երախտագիտությունը հայտնել նրան՝ «Հայկական նահատակություն» խորագրով փաստաթղթերի ժողովածուի լուսընծայման կապակցությամբ: Նամակի բնագիրը տե՛ս Վ. Պողոսեան, Ֆրանսիացի հայասեր գործիչները՝ Մատթեոս Իզմիրլեանի գնահատմամբ, էջ 499-502:

⁹³⁶ Les Arméniens et la Question arménienne. Conférence faite par M. Anatole Leroy-Beaulieu, membre de l'Institut à l'Hôtel des Sociétés savantes le 9 juin 1896, p. 30.

ներին նվազ հայտնի մեկ այլ հոգևոր գործիչ՝ արքա Պիզանին, որի հայանպաստ, սակայն, շատ ավելի համեստ, քան նախորդի գործունեությունը շրջանցվել է լռությամբ:

Ի դեպ, անկախ քաղաքական կողմնորոշման և իրադարձություններին տված՝ երբեմն անընդունելի գնահատականների հանգամանքներից, Պիզանին այն սակավաթիվ ֆրանսիացի ժամանակակիցներից է (Ֆ. դը Պրեսանսե, հայր Շարմետան և ուրիշներ), որոնք կործանման դատապարտված արևմտահայության ճակատագրի հանդեպ ի սկզբանե դրսևորել են անթաքույց մտահոգություն, մասնակցել Ֆրանսիայում Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հրապարակային դասախոսություններին⁹³⁷, համիդյան կոտորածներին առնչվող, առաջին իսկ, դեռևս ոչ լիարժեք տեղեկությունները ստանալուն ևեթ արձագանքել Օսմանյան կայսրությունում ծավալված անցքերին:

Արևմտահայության ճակատագրին նվիրված արքա Պիզանիի առաջին հոդվածը լույս է ընծայվել 1895 թ.⁹³⁸, երբ Եվրոպայում դեռևս որևէ հստակ պատկերացում չունեին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին: Հիմնվելով մատչելի, սակայն հաճախ անստույգ և նույնիսկ հակասական տեղեկությունների վրա, Պիզանին փորձում է բացահայտել օսմանյան լծի տակ հեծող արևմտահայերի ծանր կացության պատճառները և հպանցիկ ուրվագծել 1894-1895 թթ. տեղի ունեցած եղելությունների համառոտ պատկերը:

Հայկական հարցի նկատմամբ իր հետաքրքրությունն առաջ բերած դրդապատճառների առիթով Պիզանին նշում է. «Հենց նոր դժգոհության մի ալիք սահեց Եվրոպայի վրայով և քաղաքակիրթ ազգերն իրազեկ դարձան բարբարոսական, վայրագ արարքների: Հազարավոր քրիստոնյաներ հեծում են գարշելի լծի տակ: Կքված հարկերից, ամենասարսափելի թշվառության եզրին հասած՝ նրանք ապարդյուն դիմում են դատարաններին, ուր նիստեր են գումարում նրանց ամենառոխտերիմ թշնամիները: Նրանց, այսպիսով, մնում է լքել իրենց նախնիների հողը և բռնել տարագրության թախծոտ ճանապարհը, որը լի է այն մարդկանց դիակներով, որոնք սովից ու վատթար վերաբերմունքից կնքում են իրենց մահկանացուն»⁹³⁹:

⁹³⁷ Նույն տեղում, էջ 2:

⁹³⁸ P. Pisani, Les affaires d'Arménie, Paris, 1895.

⁹³⁹ Նույն տեղում, էջ 5:

Համառոտակի հիշատակելով այն բևեռային տեսակետների մասին, որոնց տեղիք է տվել Օսմանյան կայսրությունն ակեկոծած իրադարձությունների քննարկումը եվրոպացի ժամանակակիցների շրջանում, Պիզանին, հավանաբար, գիտակցելով, որ տիրապետում է սահմանափակ տեղեկությունների, իր հիմնական խնդիրն է համարում «հնարավորության սահմաններում ճշմարտության առնվազն մի մասի բացահայտումը և այդ հարցի կարևորության արժևորումը հավուր պատշաճի»⁹⁴⁰: Ուստի Օսմանյան կայսրությունում առկա իրավիճակը հիմնավորապես ըմբռնելու մտադրությամբ, հեղինակը գերադասում է նախ վերլուծել հայ ժողովրդի անցած ուղու հիմնական դրվագները մինչ Հայկական հարցի ծագումը 1878 թ.: Պիզանին ուշադրությունը գլխավորապես կենտրոնացնում է հայ ժողովրդի կյանքում հավատքի և եկեղեցու դերի վրա, որը պայմանավորված է նրա՝ իբրև հոգևորականի աշխարհընկալման յուրահատկություններով:

Ի շարս այն հիմնահարցերի, որոնք նա ենթարկել է մանրագնին քննության, առանձնացնենք, մասնավորապես, ժողովրդագրական գործոնը: Այս հարցում, ցավոք, սահմանափակվելով սոսկ ֆրանսիացի պատմաբան Վ. Քինեի՝ կայսրության տարածքում բնակվող ժողովուրդների թվաքանակին վերաբերվող անստույգ տվյալներով, նա հանգում է իրականությանն ամենևին չհամապատասխանող եզրակացությունների: Հղելով վերջինիս հաշվարկները, որն իր հերթին այդ տվյալները քաղել էր հայ բնակչության թվաքանակը կեղծող թուրքական սկզբնաղբյուրներից («սալմամեներ»), Պիզանին պնդում է, որ Փոքր Ասիայում հայերը կազմում էին բնակչության նվազագույն մասը, քանզի նրանց թիվը՝ 13500000-ի հասնող բնակչության ընդհանուր թվում հասնում էր 1250000-ի: «Ոչ մի տեղ, – գրում է նա, – քրիստոնյաների մեծամասնության չենք հանդիպում: Վանի վիլայեթի հյուսիսում, ինչպես նաև Ադանայի վիլայեթի որոշ տարածաշրջաններում նրանց և մահմեդականների թվաքանակը հավասար է: Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա Բիթլիսի վիլայեթում նրանք կազմում են բնակչության մեկ երրորդը, իսկ Ադանայի վիլայեթում՝ մեկ քառորդը»⁹⁴¹: Դեռ ավելին, ըստ հեղինակի՝ 1865-1878 թթ. հայկական բոլոր տարածքներում ապրող 2500000 բնակչից միայն 500000-ն էին հայեր: Հիմնվելով այս թյուր տվյալների վրա, արբա Պիզանին հանգում է իրականության հետ առնչություն

⁹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 6:

⁹⁴¹ Նույն տեղում, էջ 19:

չունեցող եզրակացության, ըստ որի՝ հայերը կազմում էին փոքրամասնությունն ոչ միայն Օսմանյան կայսրությունում, այլև «բոլոր վիլայեթներում և գրեթե բոլոր մարզերում» բնակվող քրիստոնյա ժողովուրդների թվում⁹⁴²:

«Անհանգստություններ պատճառող» այս փոքրամասնությունը, սակայն, ինչպես նա նշում է, «ծգտում է անկախության», ինչը սպառնալից է թե՛ մահմեդականների և թե՛ քրիստոնյաների համար⁹⁴³: Հարկ է մեկնաբանել, որ այս հարցում հեղինակը տուրք է տվել անհարկի չափազանցությունների, քանզի քննարկվող ժամանակաշրջանում հայերին վերագրվող «անկախության ծգտումը» չի համապատասխանում իրականությանը: Իսկ ինչ վերաբերում է հայկական պատմական տարածքներում բնակվող քրիստոնյաներին՝ հայերից սպառնացող կարծեցյալ վտանգին, Պիզանին առանց պարզաբանումների՝ վերացականորեն հիշատակում է այն տարածայնությունների մասին, որոնք ի հայտ էին եկել Լևանտի քրիստոնյաների (մասնավորապես, հայերի ու հույների) կրոնական դավանանքների միջև առկա զանազանությունների հետևանքով: Արդյունքում՝ խնդրո առարկա հարցի մանրամասների վերլուծությունից ձեռնպահ մնացող հեղինակի՝ քրիստոնյաների համար սպառնալիքներ կայացնող՝ հայերի ծգտումներին վերաբերող հայտարարությունը մնում է ձայն բարբառո անապատի: Փոխարենը, նա մանրամասնորեն քննարկում է (և դա նրա մոտեցման առավելությունն է), օսմանյան կառավարության քաղաքականության այլևայլ ելևէջներն ազգամիջյան փոխհարաբերությունների կարգավորման ասպարե-

⁹⁴² Նույն տեղում: Ինչպես արդեն վերը նշեցինք, 1860-1870-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էր շուրջ 3000000 հայ, որից 2500000-ը՝ Արևմտյան Հայաստանում: Ի դեպ, Քիմեի տվյալներն անընդունելի է համարում նաև ժամանակակից ամերիկահայ պատմաբան Ս. Ա. Քարայանը, որն Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մահանգների բնակչության թվաքանակի շուրջ կատարելով անհրաժեշտ ճշգրտումներ՝ նշում է. «Քիմեի քառահատոր «Ասիական թուրքիան» աշխատությունը չի կարող դիտվել իբրև արժանահավատ տեղեկատվական սկզբնաղբյուր՝ Ասիական թուրքիայի կենտրոնական և արևելյան վիլայեթներում եղած հայ բնակչության համար: Այն չի կարող դիտվել նաև իբրև ընդհանուր տեղեկատվական բնույթի արժանահավատ սկզբնաղբյուր Արևելյան թուրքիայի (հավանաբար, նկատի ունի Արևմտյան Հայաստանը – Վ. Պ.) հայերի համար 1880-ական թթ.»: Տե՛ս S. A. Karayan, Vital Cuinet's La Turquie d'Asie: A Critical Evaluation of Cuinet's Information about Armenians // "Journal of the Society for Armenian Studies", 2000, vol. 11, p. 62: Այդ մասին տե՛ս նաև **Ղ. Ղ. Գալստյան**, Արևմտյան Հայաստանի բնակչության կազմը ըստ Վիտալ Քիմեի վիճակագրության.– Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XII, Թուրքիա, Երևան, 1985, էջ 59-79:

⁹⁴³ P. Pisani, նշվ. աշխ., էջ 19:

զում, բացահայտում, մասնավորապես նրա անվճռական դիրքորոշումը՝ ծայր առած ընթուստությունները ճնշելու, վայրագությունները կանխելու և դրանց մեղավորներին պատժելու հարցում:

Պիզանիի համոզմամբ թուրքն անփույթ է և «գերադասում է հանդուրժել անկարգությունները, քան դրանք կանխել, ժխտում է վտանգի առկայությունը, որպեսզի այն վերացնելու հարկը չունենա... Նա անտարբեր է այն ամենի հանդեպ, ինչ տեղի է ունենում իր շուրջը»⁹⁴⁴: Ըստ նրա՝ թուրքերի թույլ տված զանցանքը հանգում է նախ և առաջ թողտվության, ինչի հետևանքով տեղի են ունեցել մեծ ապօրինություններ, որոնք կանխարգելելու համար ոչինչ չի ձեռնարկվել⁹⁴⁵:

Բացի դրանից, Պիզանին հմտությամբ բացահայտում է նաև քրիստոնյաների նկատմամբ թուրքերի մեջ արմատացած ատելություն ակունքները. «Քրիստոնյաների հանդեպ նա (թուրքը – Վ. Պ.) տածում է գլխավորապես ատելություն, որովհետև օրինակելի մահմեդական է, սակայն այդ ատելությունը, կարծեք, պարուրված է արհամարհանքով»⁹⁴⁶: Վկայակոչելով պատմության քառուղիներում արձանագրված անառարկելի փաստեր, Պիզանին շեշտում է քրիստոնյաների ծայրաստիճան անապահովությունն Օսմանյան կայսրությունում, ուր նրանց ֆիզիկական գոյության համար չկային նվազագույն երաշխիքներ: Թուրքերն, ըստ նրա, ընդունակ են «կողոպտչական գործողությունները պատժելու հարցում՝ զայրույթ հարուցող դանդաղկոտություն ցուցաբերելու, մեղմ և երբեմն անբավարար ճնշումներ գործադրելու, մեղավորներին հապճեպ ներում շնորհելու, երբ այդ մեղավորները մահմեդականներ են, իսկ զոհերը՝ քրիստոնյաներ, կեղեքվողների ամենաարդար պահանջների նկատմամբ խորին արհամարհանքով վերաբերվելու՝ երբ այդ կեղեքվողները քրիստոնյաներ են, իսկ կեղեքիչները՝ մահմեդականներ»⁹⁴⁷: Ինչպես տեսնում ենք, Պիզանին հաջողվել է ընկալել թուրքերին բնորոշ մի շարք էական հատկանիշներ:

Այդուհանդերձ, անդրադառնալով կայսրության տարածքում քրդերի գործողություններին, աբբա Պիզանին, ելնելով իր համոզմունքներից, առաջադրում է վիճահարույց մեկնաբանություններ. «Միանգամայն զուր են նրանց մեզ ներկայացնում իբրև սուլթանի

⁹⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 20:

⁹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 21:

⁹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 20-21:

⁹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 22:

վրիժառություններն իրականացնող գաղտնի գործակալների: Արդյո՞ք թուրքերը երբևէ հրամաններ են տվել քրդերին: Դա խիստ կասկածելի է թվում, քանզի չկա այնպիսի ազգություն, որն ավելի տենչա անկախության»⁹⁴⁸: Խուսափելով ամբողջ քուրդ ժողովրդի վրա մեծ մեղադրանք բարդելու պատասխանատվությունից, նշենք, այնուամենայնիվ, որ Պիզանիի՝ այս հարցում որդեգրած դիրքորոշումն, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է Օսմանյան կայսրությունում ընթացքի մեջ գտնվող իրադարձություններին անբավարար իրազեկությամբ: Նա, հավանաբար, դեռևս անտեղյակ է եղել 1891 թ. Աբդուլ Յամիդ II-ի կազմավորած՝ համիդիե անունը կրող պատժիչ զորամիավորումների գոյությանը, որոնք համալրվում էին գլխավորապես քրդերից:

Շրջանցելով 1878 թ. ի վեր Յայկական հարցի գոյությունը, Պիզանին, այնուամենայնիվ, անուղղակիորեն անդրադառնում է թե՛ դրա նախապատմության հիմնական դրվագներին և թե՛ ծագման փուլերին: Թերևս հստակ պատկերացում իսկ չունենալով այդ հարցի էության, անգամ գոյության մասին, նա դրան առնչվող հանգամանքների պարզաբանման խնդրում ցուցաբերում է հախուռն մոտեցում: Յայկական հարցի վերհանման հենքում կարելի է տեղադրել սուլթան Աբդուլ Մեջիդի՝ 1839 և 1856 թթ. օսմանահպատակներին ձևական ազատություններ շնորհած հրովարտակների քննությունը, թեպետ հեղինակը դրանք չի դիտում իբրև հարցի ծագման նախադրյալներ: 1839 թ. Գյուլիանեի հաթթը-շերիֆով «[Բարձր] Դռան ազդարարած, անկախ կրոնական զանազանությունից, բոլոր հպատակների՝ օրենքի առջև հավասարության սկզբունքը», Պիզանին իրավամբ համարում է ձևական: 1856 թ. հաթթը-հումայունին տված նրա գնահատականը ևս ընդունելի է, քանզի նա գտնում է, որ այն պարունակել է միայն սին խոստումներ, իսկ դրանում արձանագրված կրոնական հավասարությունը մնացել է թղթի վրա⁹⁴⁹:

Պիզանիի հետագա շարադրանքը պարզորոշ վկայում է, որ նա չի ըմբռնել այն նրբությունները, որոնք ժամանակի թելադրանքով՝ մեծ տերությունների դիվանագիտական մեքենայությունների հետևանքով, ծնունդ են տվել Յայկական հարցին: Հղելով, դիցուք, Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրերի՝ Արևմտյան Յայաստանին առնչվող հոդվածները, նա, որքան տարօրինակ է, անտեսում է դրանցում արձանագրված այն էական զանազա-

⁹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 23:

⁹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 24:

նությունը, որը կապված է արևմտահայության հանդեպ՝ Բարձր Դռանը պարտադրվող պարտավորությունների ի կատար ածման հարցում վերջինիս ստանձնած պատասխանատվության հետ (եթե առաջինը նախատեսում էր Բարձր Դռան հաշվետվությունը միայն Ռուսաստանի առջև, ապա երկրորդը՝ բարենորոգումների իրականացման հարցում սահմանում էր մեծ տերությունների վերահսկողությունը):

Նման պայմաններում, առավել ևս, եթե նկատի ունենանք իրադարձությունների լուսաբանման նրա որդեգրած մեկնակետը, միանգամայն օրինաչափ է, որ Պիզանին Բարձր Դռան՝ ստանձնած պարտավորություններին ընթացք տալուց ձեռնպահ մնալը մեկնաբանում է սոսկ կրոնական հողի վրա խարսխված շարժառիթներով. «Մահմեդականների և քրիստոնյաների իրավահավասարությունն անհամատեղելի է մահմեդական կրոնական օրենքի հետ, որի վրա խոյանում է Թուրքիայի ամբողջ սոցիալական կառույցը», – եզրակացնում է նա⁹⁵⁰:

Վերը նշված իրողությունը, ինչպես իրավամբ նշում է Պիզանին, վերջնականապես հուսախաբում է հայերին, և դրդում նրանց ապստամբական գործողությունների: 1890-ական թվականների սկզբին հայ-թուրքական ընդհարումներն էրզրումում և Կոստանդնուպոլսում⁹⁵¹ նա քննարկում է ազգային կուսակցությունների գործունեության հենքի վրա: Այս իրադարձությունների շուրջ ունենալով, սակայն, հակասական տեղեկություններ, նա ցավով արձանագրում է. «Ո՞վ երբևէ հասու կլինի ճշմարտությանը, երբ այդչափ անձինք շահագրգռված են այն շղարշելու հարցում»⁹⁵²:

1894 թ. հուլիսին Սասունում տեղի ունեցած «նշանավոր կոտորածներին»՝ վերստին ստույգ տեղեկությունների սակավության պատճառով, Պիզանիի տված մեկնաբանություններն աղոտ են ու մակերեսային: Անտեսելով հայերի ընթոստության իրական պատճառները՝ նա նրանց ընդվզումը պայմանավորում է սոսկ Համբարձում Պոյաճյանի ծավալած նախապատրաստական աշխատանքով:

⁹⁵⁰ Նույն տեղում:

⁹⁵¹ Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Յ. Գ. Վարդանյան**, Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները XIX դ. վերջին քառորդում, Երևան, 1967, էջ 184-187; **Ս. Ս. Մարկոսյան**, Արևմտահայության վիճակը XIX դարի վերջերին, Երևան, 1968, էջ 172-177; **Է. Ա. Կոստանդյան**, Գում Գափուի ցույցը (100-ամյակի առթիվ). – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1990, թիվ 8, էջ 67-79:

⁹⁵² P. Pisani, նշվ. աշխ., էջ 26:

Ինչ վերաբերում է կոտորածներին հաջորդած՝ եվրոպական տերությունների լիազոր ներկայացուցիչներից բաղկացած հանձնաժողովի հետաքննությանը, ապա Պիզանին դրա արդյունքները բնութագրում է իբրև «մշուշապատ» և այդ իրողությունը պայմանավորում թե՛ հանձնաժողովի անդամների մոտեցումների զանազանությամբ և թե՛ «որոշ թուրք պաշտոնյաների անկեղծության բացակայությամբ»⁹⁵³:

Ակնհայտ է, որ հեղինակը կամ դեռևս ամբողջական պատկերացումներ չի ունեցել Օսմանյան կայսրության տարածքում աստիճանաբար թափ ստացող հայկական կոտորածների մասին, կամ գիտակցաբար շրջանցել է դրանց վերաբերող հավաստի տեղեկությունները: Անկախ այս հանգամանքից, Պիզանին, անշուշտ, հաջողվել է լուծել իր առջև դրված հիմնական խնդիրը, այն է՝ բացահայտել «ճշմարտության առնվազն մի մասը»՝ քրիստոնյաների և, մասնավորապես հայերի նկատմամբ թուրքերի դրսևորված վերաբերմունքի կտրվածքով:

Նշենք նաև, որ Պիզանիի հաճախ մակերեսային, անզան իրականությանը չհամապատասխանող մեկնաբանությունները չեն վրիպել ֆրանսիացի ժամանակակիցների ուշադրությունից: Մեկ տարի անց, բարոն Կարա դը Վոն, համիդյան կոտորածներին նվիրված իր հրապարակային դասախոսությունում, որին անդրադարձանք վերը, տվել է նրա հողվածի հետևյալ դիպուկ գնահատականը. «Պ[արոն] Պիզանին Հայաստանի գործերի մասին խոսում է խորին իմացությամբ: Սակայն նրա հողվածի ընդհանուր տոնը, որը ներծծված էր այն ժամանակ դեռևս տիրապետող կասկածամտությամբ, հանրահայտ ճշմարտության առջև այսօր թվում է դժնի»⁹⁵⁴:

Այս հարցի կապակցությամբ որոշ պարզաբանումներ է տվել նաև անձամբ Պիզանին՝ 1896 թ. մայիսի 3-ին, Փարիզի Կաթոլիկական ինստիտուտում կայացած՝ հայկական կոտորածներին նվիրված իր հրապարակային դասախոսությունում. «Իրադարձությունները... ինչպես ինձ թվում է, ես ներկայացրել եմ անկողմնակալորեն, Արևելքի գործերին՝ իմ իրազեկությունից բխող թերահավատությամբ: Ինձ հանդիմանել են պարտվածների նկատմամբ դժնի, զոհերի հանդեպ անողորք լինելու համար, սակայն մոռացել եմ, որ այն պահին, երբ ես գրում էի, զոհերը միայն այն անզգույշ անձինք էին,

⁹⁵³ Նույն տեղում, էջ 28:

⁹⁵⁴ Les massacres d'Arménie. Conférence faite au salon Bibliographique le 9 mars 1896. Par M. le baron Carra de Vaux, p. 4.

որոնք հրահրել էին դաժան բռնությունները: *Ես կանխագգում էի, որ ամեն ինչ չէ, որ ավարտին է հասել, որ գրգռելով քնած վագրին, նրան կմղենք սարսափազդու զարթոնքի* (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.), բայց ոչ մեկն այդ ժամանակաշրջանում չէր կարող ենթադրել քրիստոնյա ազգի դեմ հյուսված զազրելի դավադրության մասին»⁹⁵⁵: Յեղիմակի այս խոստովանության լույսի ներքո, կարելի է ենթադրել, որ 1895 թ. նա ոչ միայն ամբողջությամբ չի պատկերացրել քննարկվող հարցի էությունը, այլև միաժամանակ, հավանաբար, գիտակցաբար լռություն է պահպանել նույնիսկ իրեն արդեն հայտնի որոշ արյունալի անցքերի շուրջ՝ դրանց սաստկացմանը չնպաստելու մտադրությամբ:

Իրադարձությունների սրընթաց զարգացումը, Հայոց ցեղասպանության գործընթացի ծավալումն ու դրա արձագանքները Ֆրանսիայում, զարկ են տվել Հայկական հարցի հանդեպ աբբա Պիզանիի հետաքրքրության աճին, իսկ ջարդերի անկողմնակալ պատկերն արտացոլող փաստաթղթերի որոշ հրապարակումներն օժանդակել նրա իրազեկության ընդլայնմանը և նրան մղել համիդյան կոտորածների անսքող պատկերը, մատչելի սկզբնաղբյուրների ընձեռած հնարավորության շրջանակներում, ներկայացնելու ավելի լայն հենքի վրա: Այդ մասին է վկայում արդեն հիշատակված նրա հրապարակային դասախոսությունը, որը զգալիորեն տարբերվում է նախորդ հոդվածից, քանզի ծանոթությունը 1896 թ. հայր Շարմետանի հրատարակած «Հայկական նահատակություն» խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուում⁹⁵⁶ զետեղված՝ ֆրանսիական և հայկական ծագում ունեցող վավերագրերի հետ, մեծապես նպաստել է կոտորածների չափերի ու զոհերի քանակի շուրջ նրա պատկերացումների հստակեցմանը:

Աբբա Պիզանին Հայկական հարցը, որի զոյությունն, ի դեպ, արդեն ընդունում է, քննարկում է Օսմանյան կայսրության տարածքում և նրա սահմաններից դուրս տեղի ունեցած զանազան անցքերի լայն ետնախորքի վրա, բազմիցս մատնանշում Հունաստանում, Լիբանանում, Բուլղարիայում տեղի ունեցած քրիստոնյա ժողովուրդների կոտորածները: Դա, անկասկած, նրա դիրքորոշման կրած փոփոխության հետևանքն է: Այդուհանդերձ, նա շարունակում է իրադարձությունները մեկնաբանել խիստ սահմանափակ տեսանկյունից

⁹⁵⁵ L'abbé P. Pisani, Les massacres d'Arménie. Conférence faite à l'Institut Catholique de Paris le 3 mai 1896, p. 15.

⁹⁵⁶ P[ère] F[el]ix Charmetant, Martyrologe arménien.

և հավաստում է, որ դրանք ծնունդ են առել բացառապես կրոնական առճակատման հնոցում:

Օսմանյան իշխանությունների՝ քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ գործադրած բռնությունները, տնտեսական կեղեքումը, կայսրության տարածքում նրանց համար արդարադատության բացակայությունը նա քննարկում է միմիայն քրիստոնյաների և մահմեդականների դավանանքների միջև առկա տարբերության, «անհավատների» հանդեպ թուրքերի անհանդուրժողականության հենքի վրա: «Իսլամի պատմությունը երկարատև նահատակության պատմություն է, որի ընթացքում արյունոտ տառերով միմյանց են շարկապվել այն բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդների անունները, որոնք կքված են մահմեդականների տիրապետության տակ»,– գրում է նա⁹⁵⁷:

Ի շարս օսմանյան լծի տակ հեծող քրիստոնյաների՝ աբբա Պիզանին առանձնացնում է հայերին, որոնց և այլ ժողովուրդների ճակատագրերի միջև համեմատության իսկ եզրեր չի նշմարում. «Դեռևս ստրկության մեջ գտնվող քրիստոնյա ազգերի թվում, չկա այնպիսինը, որի ճակատագիրը համեմատելի լինի հայերի ճակատագրի հետ»,– նշում է նա⁹⁵⁸:

Հայանցիկ հայացք նետելով հայ ժողովրդի պատմական զարգացման առանձնահատկությունների վրա, նա մատնանշում է, մասնավորապես, վաղուց ի վեր Հայաստանի անկախության կորուստը և փորձում վերլուծել այն պատճառները, որոնք XIX դարի վերջին խոչընդոտում էին հայերին ձեռք բերել բաղձալի ազատագրումն օսմանյան լծից: Այս հարցում ևս աբբա Պիզանին գերադասում է նախապատվությունն անվերապահորեն հատկացնել կրոնական գործոնին. ըստ նրա՝ դեռևս V դարում հայերը խզել են կրոնական բոլոր առնչությունները կաթոլիկություն դավանող ժողովուրդների հետ և հենց «այդ կրոնական մեկուսացումը մեծապես նպաստել է քրիստոնեական տերությունների միջամտության հետաձգմանը»⁹⁵⁹: Ակնհայտ է, որ աշխարհայացքի սահմանափակության հետևանքով՝ մեծ տերությունների՝ Հայկական հարցում գրաված պասիվ դիրքորոշումը նա մեկնաբանում է իրականության հետ հեռավոր առնչություն չունեցող հանգամանքով, անտեսելով դրա իրական պատճա-

⁹⁵⁷ L'abbé P. Pisani, Les massacres d'Arménie, p. 5.

⁹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 8:

⁹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 9:

ռը, այն է՝ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանումը:

Հերթական անգամ Պիզանին փոքր-իսկ տարակուսանք չի հայտնում 1839 և 1856 թթ. հայերին շնորհված հրովարտակներով նախատեսված, սակայն, «երբևէ անկեղծորեն հավանության չարժանացած» արտոնությունների չկենսագործման հարցում: Նրա կարծիքով, այլ կերպ չէր կարող լինել «մի ժողովրդի մոտ, որն իբրև գերագույն օրենք ընդունում է Ղուրանը: Մահմեդականի համար, – շարունակում է նա, – մարդկային հասարակությունը բաժանված է երկու մասի՝ հավատացյալների և անհավատների. որևէ հավասարություն այս երկու կատեգորիայի միջև հավասարազոր է սրբապղծության և անհեթեթություն է»⁹⁶⁰:

Բացի դրանից, նա շեշտում է հայերի վիճակը վատթարացնող ևս մեկ հանգամանք. Արևմտյան Հայաստանի տարածքում բնակվող տարբեր մահմեդական ժողովուրդների և առաջին հերթին անհնազանդ քրդական ցեղերի հետ նրանց անմիջական հարևանությունը, որն իր նախադեպը չի ունեցել այն երկրներում, որոնք արդեն թոթափել են օսմանյան լուծը: Այս առիթով, հարկ է նշել, որ Պիզանին, ի տարբերություն նախորդ ելույթի, անդրադառնում է արդեն համիդիե զորամիավորումների կազմավորմանը և տալիս նրանց գործողությունների համառոտ, սակայն ընդգրկուն գնահատականը, հիշատակում նրանց իրականացրած անհամար գողությունների, քրիստոնյաների հանդեպ անարգանքների, բռնի արարքների և սպանությունների մասին⁹⁶¹: Այս հարցում աբբա Պիզանիի հավաստումները հիմնավորում են, որ ժամանակակից ցեղասպանագետների առաջադրած՝ «ցեղասպան հասարակություն» կատեգորիան խիստ հատկանշական է Օսմանյան կայսրությանը⁹⁶² և մեծապես օժանդակում է դրա տարածքում ազգամիջյան խմորումների հիմնավոր ընթացմանը:

Այսպիսով, «հայերը, – ինչպես նա նշում է, – շարունակում էին ենթարկվել զազրելի բռնությունների, չնայած Բեռլինի պայմանագրում արձանագրված հստակ երաշխիքներին»⁹⁶³: Ըստ այդմ՝ փակուղին հաղթահարելու միակ հնարավոր՝ զենքի դիմելու միջոցն աբբա Պիզանին մեկնաբանում է ոչ թե հայերին բնորոշ հեղափոխա-

⁹⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 7:

⁹⁶¹ Նույն տեղում, էջ 12:

⁹⁶² Այդ մասին տե՛ս սույն գրքի երկրորդ գլխի առաջին ենթագլխում:

⁹⁶³ L'abbé P. Pisani, Les massacres d'Arménie, p. 12.

կան կարծեցյալ հակումներով կամ օտար երկրների հրահրմամբ, ինչպես վարվել են նրա որոշ ժամանակակիցներ, այլ ելնելով հայերի համար ստեղծված անելանելի կացությունից, ինչով և պայմանավորում է տարբեր երկրներում հայկական կուսակցությունների հիմնադրումն ու նրանց ծավալած քարոզչական աշխատանքը: Սակայն, նրա կարծիքով, «որքան նրանց կուսակցության ղեկավարները ձեռներեց էին, նույնքան ազգի հիմնական զանգվածը նվազ հակում ուներ զենք կրելու»: Միակ նշանակալից ըմբոստությունը, որն այս անգամ ևս արժանացել է նրա ուշադրությանը՝ 1894 թ. Սասունում բռնկված ապստամբությունն է, որի ճնշումը հանգեցրել է «ջարդի»⁹⁶⁴:

1895 թ. հայերի կազմակերպած Բաբը Ալիի ցույցը Կոստանդնուպոլսում աբբա Պիզանին անհրավագիորեն համարում է «վտանգավոր ուղու» ընտրություն, որն, այդուհանդերձ, որդեգրվել է, չնայած այն բանին, որ «հոգևորականությունը, որի շարքերում կային շատ մեծ հայրենասերներ, բայց նաև զգույշ ու փորձառու անձինք, նման նախագծին վերաբերվում էր անհանգստությամբ»⁹⁶⁵: Ցույցին հաջորդած մի քանի օրվա ընթացքում, ինչպես նա նշում է, «հայերին հետապնդել են, կալանավորել, կոտորել... վայրագ ամբոխը և ոչ պակաս վայրագ ոստիկանությունը»⁹⁶⁶:

Հիմնվելով հայր Շարմետանի հրատարակած, վերը նշված, «Հայկական նահատակությունը» խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուում ամփոփված վավերագրերի վրա, աբբա Պիզանին վկայակոչում է Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում տեղի ունեցած հայկական ջարդերը, թվարկում տարբեր վիլայեթներում զանգվածային կրոնափոխությանը, կանանց առևանգմանը, հոգևորականների նկատմամբ գործադրված կտտանքներին, վանքերի և եկեղեցիների կողոպտմանը վերաբերող փաստեր, ընդգծում կոտորածների իրականացման ընթացքում մահմեդական մուլեռանդ բնակչության, ոստիկանության և կանոնավոր բանակի զինվորների համագործակցությունը:

Իրադարձությունների նկատմամբ տեղական իշխանությունների որդեգրած վարքագծի վերլուծության հարցում նա դրսևորում է անկողմնակալ մոտեցում, մատնանշում տարբեր բնակավայրերում որոշ օսմանյան պաշտոնյաների՝ հայերի հանդեպ դրսևորած բար-

⁹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

⁹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 13-14:

⁹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 14:

յացական վերաբերմունքը: Ելնելով համանման ստույգ փաստերից, աբբա Պիզանին իրավամբ եզրակացնում է, որ ցանկության դեպքում, վերջիններս կարող էին, այդուհանդերձ, խոչընդոտել ոճիրների իրականացմանը⁹⁶⁷, մեկ անգամ ևս անուղղակիորեն օսմանյան պետության ղեկավար շրջանակների վրա բարդելով հայ ժողովրդի բնաջնջման պատասխանատվությունը:

Աբբա Պիզանին ընդունում է ցեղասպանության կանխամտածված բնույթը. «Յուլյներին,– նշում է նա,– ամենուր խնայել են: Մեր առջև կուրացած ամբոխի վայրագությունները չէ, որ հառնում են. ո՛չ, իրականացնողները գործել են ոչ թե տարերայնորեն, այլ նախօրոք ընտրել են և մատնացույց արել մահվան դատապարտվածներին»⁹⁶⁸: Կոտորածների իրականացման հարցում նա ընդգծում է թուրք փաշաների դերը, որոնք «քաջալերում էին վայրագություններ գործող մոլեռանդներին»: Դեռ ավելին. Պիզանին, փաստորեն, համիդյան կոտորածները դիտում է իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով տեղի ունեցող իրադարձություն. «Կարելի է կարծել,– գրում է նա,– որ մի գաղտնագրված բանագնաց կտրելանցել է երկիրը՝ հաղորդելով այս հրամանը (կոտորածներին առնչվող – Վ. Պ.), որին յուրաքանչյուրն իր պարտքն է համարում ենթարկվել: Նկատելի է նաև, որ կոտորածները հաճախ սկսվել են ուրբաթ օրը, այնժամ, երբ մահմեդականները՝ սրբազան պատերազմի մի քանի մոլեգին կոչերով ոգեշնչված դուրս էին գալիս մզկիթից»⁹⁶⁹:

Այս հարցում, սակայն, նրա դիրքորոշումը միանշանակ չէ: Նա թեև փաստում է Հայոց ցեղասպանության հիմնական պատճառը, սակայն, ինչ վերաբերում է պատասխանատուների դիմազերծմանը՝ նրա մեկնաբանությունները մնում են, այդուհանդերձ, խիստ մակերեսային և անընդունելի: Արձանագրելով, որ դրանից դեռևս մեկ տարի առաջ՝ 1895 թ., ոչ մեկը չէր կարող ենթադրել արևմտահայության նկատմամբ նման մոդկալի դավադրության մասին, նա ջանում է բացահայտել հայ ժողովրդի ողբերգության պատճառները. «Ասել և գրել են, որ հայերի բնաջնջումը, որը Հայկական հարցի լուծման ամենից արմատական միջոցն է, նախապատրաստում է սուլթանի կառավարությունը: Ես վարանում եմ ընդունել այդ կարծիքը... Ըստ իս՝ բնաջնջման հրամանը կայսերական ապարանքից չի արձակվել. դա, հավանաբար, տրվել է ավելի բարձրից: Սուլթանից վեր

⁹⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 20:

⁹⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 17-18:

⁹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 17:

գտնվում են հոգևոր եղբայրությունները, որոնք իսլամում ամենազոր են»⁹⁷⁰:

Այսպես, իրադարձությունների քննարկումը պարփակելով սոսկ կրոնական առճակատման շրջանակում, նա, ցավոք, չնայած այդ ժամանակաշրջանում հրապարակված փաստաթղթերի ընձեռած հնարավորությանը, այդուհանդերձ, անկարող է գտնվել հաղթահարելու իր իսկ հայացքների սահմանափակությունը և ցուցաբերելու համակողմանի մոտեցում: Ի վերջո, սոսկ հիշատակելով Հայկական հարցին լուծում տալու՝ Աբդուլ Համիդի նախընտրած տարբերակի մասին, բայց դեռևս չըմբռնելով դրա իմաստը, նա սուլթանին ամբողջությամբ զերծ է պահում հայկական կոտորածների հարցում նվազագույն իսկ պատասխանատվությունից:

Պիզանին փաստում է, ինչպես նշեցինք, նաև այն նյութական աջակցությունը, որը հայր Շարմետանի ջանքերի շնորհիվ Ֆրանսիայում կազմակերպվել էր ցեղասպանությունից մազապուրծ հայերի օգտին: Ի տարբերություն հայր Շարմետանի՝ ձեռնպահ մնալով եվրոպական տերությունների՝ արևմտահայության ճակատագրի հանդեպ ցուցաբերած անկարեկից վերաբերմունքի հասցեին քննադատական խոսքեր ուղղելուց, նա բավարարվում է սոսկ կոչ անելով իր հայրենակիցներին այդուհետև ևս հայերին տրամադրել նյութական օգնություն:

Ինչպես տեսնում ենք, աբբա Պիզանիի ելույթների միջև կան էական զանազանություններ, որոնք պայմանավորված են վերն արդեն հիշատակված հանգամանքներով: Դրանց թվում, անկասկած, կարևորագույնը՝ նրա ելույթների միջանկյալ շրջանում հայկական ջարդերի սաստկացումն է, որի առիթով նա իր հրապարակային ելույթի եզրափակիչ մասում հայտարարել է. «Նման դժբախտություններին ի տես, հարկը չկա խորհրդածելու, թե արդյոք զոհերն անզոգույշ են եղել՝ գրգռելով իրենց կլանած հրեշին»⁹⁷¹: Մենք հանդված ենք, որ հենց այս հանգամանքն է դրդել աբբա Պիզանիին Հայոց ցեղասպանության շուրջ հանդես գալու շատ ավելի արմատական դիրքերից:

Չնայած առարկելի, անզամ իրականությանը չհամապատասխանող որոշ մեկնաբանությունների, այդ թվում սկզբունքային հարցերում, առաջադրմանը, աբբա Պիզանիի ելույթներն, անտարակույս, վկայում են ֆրանսիական հասարակության տարբեր խավերի

⁹⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 16:

⁹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 22:

շրջանում Հայոց ցեղասպանության շուրջ անթաքույց հետաքրքրության աճի մասին: Դրանք հարստացրել են Ֆրանսիայում այս հարցի պատմությանը նվիրված պատմագիտական գրականության անդաստանը, նպաստել ժամանակակիցների տեղեկատվության ընդլայնմանը:

Հայոց ցեղասպանությունը միևնույն ելակետային դիրքերից է լուսաբանել նաև արբա L. Գոնդալը, որի հայեցակարգը ևս կրում է իրադարձությունների վրա մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև առկա կրոնական առճակատման թողած վճռորոշ ազդեցության կմիքը: Նրա համոզմամբ՝ «այդ դժբախտ երկրում» ազգային անջրպետներն իրենցից ոչինչ չեն ներկայացնում կրոնական զանազանությունների համեմատությամբ, քանզի «թուրքը՝ անհաշտ մահմեդականը, քրիստոնյայի հանդեպ տածում է այնպիսի ատելություն, որը ոչնչով չի կարող հագեցնալ և կասեցվել»⁹⁷²:

Իրադարձությունների անմիջական տպավորության ներքո է գրվել ավետարանական քահանա Ժորժ Ապիայի⁹⁷³ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում տեղի ունեցած կոտորածների պատմությանը նվիրված գրքույկը⁹⁷⁴: Հեղինակը սահմանափակվում է հպանցիկ դիտարկումներով, թռուցիկ հայացք նետում մի շարք քաղաքներում (Վան, Ջեյթուն և այլուր) տեղի ունեցած անցքերին: Համառոտակի ուրվագծելով 1895 թ. հոկտեմբերի 28-ից ի վեր Ուրֆայում տեղի ունեցած կոտորածների ընդհանուր պատկերը՝ Ապիան նշում է թե՛ համիդիե զորամիավորումների և թե՛ քրդական հրոսակախմբերի մասնակցությունը հայերի ոչնչացման գործընթացին, հավաստում «բազում հարյուրավոր» մարդկանց բնաջնջման փաստը, 1500 կրպակի կողոպուտը, բազմաթիվ քրիստոնյաների՝ բռնի կրոնափոխության իրողությունը⁹⁷⁵:

Թեև հեղինակը չի անտեսում մահմեդականների մոլեռանդության նշանակությունը, փաստեր է բերում, թե ինչպես են զանազան

⁹⁷² L. Gondal, La Question arménienne // « Annales catholiques », 6 mai 1896, N 1283, p. 55.

⁹⁷³ Նրա մասին տե՛ս J. Lepsius, Die armenische Konferenz in London // “Der Christliche Orient”, 1897, H. V/VI, S. 244; Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes Lepsius-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Teil 3. Hermann Goltz und Axel Meissner. Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen, München, 2004, S. 25.

⁹⁷⁴ G. Appia, Enfants arméniens. Souvenirs de Noël 1895. Récits authentiques, Paris, 1896.

⁹⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 5:

վայրերում բնակվող մահմեդականները հանդիմանել Ուրֆայի հավատակիցներին հայերի հանդեպ «մեղմ» վերաբերմունք ցուցաբերելու համար⁹⁷⁶, այդուհանդերձ, ուշադրությունը կենտրոնացնում է հայկական կոտորածների ծրագրված լինելու համգամանքի վրա: Նա ընդգծում է, մասնավորապես տեղական իշխանությունների թողտվությունը, որոնք ոչինչ չեն արել հանցագործներին պատժելու համար և մահմեդական խաժամուժին թույլատրել են կողոպտել հայերի ունեցվածքը:

Ցավով արձանագրելով, որ 1895 թ. հոկտեմբերին Ուրֆայում տեղի ունեցած իրադարձություններն ազդարարել են սոսկ շատ ավելի լայնածավալ կոտորածների սկզբնավորումը, Ապիան համառոտակի անդրադառնում է դեկտեմբերի վերջին տեղի ունեցած հայկական ջարդերի նախապատրաստական աշխատանքներին. «Թուրքական արդարադատության պաշտոնական ներկայացուցիչները՝ քաղաքի ամենաբարձրաստիճան ղեկավարներից մեկի՝ ոմն Յուսեյն փաշայի գլխավորությամբ, – նշում է նա, – գումարել են նիստ և վճռել, որ բոլոր քրիստոնյաներին զինաթափելուց հետո, հարձակում կգործեն նրանց վրա Սուրբ ծննդի հաջորդ օրը՝ 1895 թ. դեկտեմբերի 27-ին»⁹⁷⁷: Ապիան բացահայտում է նաև թուրք ջարդարարների պարագլուխների որդեգրած նենգ գործելամիջոցները, որոնք կոտորածների պատասխանատվությունը հայերի վրա բարդելու նպատակով կեղծ կրակոց են կազմակերպել թուրքական զորքերի հրամանատարի վրա, ինչը և դարձել է կոտորածի շարժառիթը⁹⁷⁸: Ընդհանուր առմամբ, հեղինակը հավաստում է, որ միևնույն փաստերն են արձանագրվել երկրի ամբողջ տարածքում, որոնց հետևանքով զոհվել է 100000 հայ, իսկ տասնյակ հազարավորներ՝ հարկադրաբար ուրացել են իրենց հավատքը⁹⁷⁹:

Ելնելով նյութի ցաքուցրիվ շարադրանքից, կարելի է հավաստել, որ Ապիան դեռևս ստույգ պատկերացումներ չի ունեցել Հայոց ցեղասպանության գործընթացի պատճառների և մանրամասների, Բարձր Դռան քաղաքականության ելևէջների, մեծ տերությունների՝ Հայկական հարցում գրաված դիրքորոշման վերաբերյալ: Նա սահմանափակվել է, ըստ էության, իր անձնական տպավորությունները թղթին հանձնելով: Ըստ այդմ՝ նպատակահարմար ենք գտնում

⁹⁷⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 6:

⁹⁷⁸ Նույն տեղում:

⁹⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 9:

արժևորել նրա կատարած աշխատանքի՝ իր ժամանակի համար ունեցած զուտ տեղեկատվական նշանակությունը:

Նշված հոգևոր գործիչների՝ համիդյան կոտորածների պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում շնորհակալ գործի շարունակողը XX դարի սկզբին դարձել է մեկ այլ հոգևոր գործիչ՝ արքա Գրիգելը, որը շեշտն ակնհայտորեն դրել է իրադարձությունների նկարագրողական կողմի վրա: Այդուհանդերձ, նրա որոշ մեկնաբանություններն արժանի են ուշադրության: Հեղինակը հիմնվում է հավաստի, մասնավորապես ֆրանսիական ծագում ունեցող սկզբնաղբյուրների վրա, հաճախակի հղում «Դեղին գիրքը», որից մեջբերում է ընդարձակ քաղվածքներ:

Արքա Գրիգելն ընդգծում է «ստրկացման քաղաքականության շարունակականությունը, որը հետևողականորեն իրականացվել է հոգուտ գերազանցության հավակնող ազգության», փաստում հայ ժողովրդի բնաջնջման գործընթացի հարատևությունը⁹⁸⁰: Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ բուռն բանավեճեր հարուցած այս հիմնախնդրի հանդեպ նման մոտեցումը բխում է Հայկական հարցի շուրջ հեղինակի որդեգրած իրատեսական հայեցակարգից: Հայկական հարցի ծագումը նա շաղկապում է XIX դ. 70-ական թվականներին տեղի ունեցած դիվանագիտական բանակցություններին: Ի տարբերություն իր մեծաթիվ ժամանակակիցների, նա թափանցում է հարցի ծագման ակունքների մեջ, հստակորեն մատնանշում Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրերում զետեղված՝ արևմտահայությանն առնչվող հողվածների էական տարբերությունը, մանրամասնում, որ բարենորոգումների երաշխավորումն ըստ երկրորդ փաստաթղթի՝ Ռուսաստանի փոխարեն ստանձնում էին վեց մեծ տերությունները⁹⁸¹: Ելնելով դրանից՝ արքա Գրիգելը Հայոց ցեղասպանությունը միանգամայն իրավամբ մեկնաբանում է իբրև սուլթանի որդեգրած՝ Հայկական հարցին լուծում տալու տարբերակ⁹⁸², ինչը պարզորոշ վկայում է, որ նրան հաջողվել է հիմնավորապես բացահայտել արևմտահայության բնաջնջման հիմնական պատճառը:

Մահմեդականներին բնորոշ մոլեռանդության հենքի վրա, արքա Գրիգելը փաստում է հայերի հանդեպ թուրքերի տածած ավանդա-

⁹⁸⁰ L'Abbé E. Griselle, Une victime du pangermanisme. L'Arménie Martyre, Paris, 1916, p. 99.

⁹⁸¹ Նույն տեղում, էջ 35:

⁹⁸² Նույն տեղում, էջ 83:

կան ատելության նշանակությունը հայկական կոտորածներում, ինչը նպաստել է թե՛ թուրքերի և թե՛ հաճախ նրանց իսկ զոհը դարձած քրդերի համախմբմանը, քանզի այս պարագայում արդեն վերջիններս վերածվել էին իրենց իսկ դահիճների օժանդակ ուժի⁹⁸³: Այս հարցում նրա մեկնաբանություններն ամենևին սպառիչ չեն, քանզի կայսրության տարածքում բնակվող քրդերի որոշ մասի մասնակցությունը հայերի ոչնչացմանը պայմանավորված էր այլևայլ, նրան դեռևս անհասանելի դրդապատճառներով, այդ թվում Աբդուլ Յամիդի՝ վերջիններիս միջոցով հայկական կոտորածների իրականացման ցանկությամբ⁹⁸⁴:

Արևմտահայության հանդեպ հարստահարիչների ատելությունն աբբա Գրիգելը պատճառաբանում է նաև հայերի այնպիսի արժանիքներով, ինչպիսիք են աշխատասիրությունը, տարբեր ասպարեզներում բանիմացությունը, որոնք աննկատ չեն մնացել օսմանյան իշխանությունների և դրանց գործակալների կողմից⁹⁸⁵: Այս պայմաններում, հաշվի առնելով պատմական Չայաստանի բաժանման հանգամանքը և ելնելով հայ ժողովրդի շահերից, նա դրական վերաբերմունք է ցուցաբերում Արևմտյան Չայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման հնարավոր տարբերակի հանդեպ⁹⁸⁶:

Բեռլինի վեհաժողովին հաջորդած ժամանակաշրջանում արևմտահայության հալածանքները (չարաշահումների սաստկացում, արդարադատության կատարյալ բացակայություն, համիդիե զորամիավորումների իրականացրած բռնություններ) աբբա Գրիգելը քննարկում է ըստ Կամբոնի զեկուցագրերի՝ և հայերի համար ստեղծված իրավիճակը պատճառաբանում գլխավորապես եվրոպական պետությունների անտարբերությամբ⁹⁸⁷:

Հարկ է մատնանշել, որ աբբա Գրիգելը չի թաքցնում իր հիմնական նպատակը, այն է՝ Չայոց ցեղասպանության առնչությամբ բավարարվել սոսկ պաշտոնական և անառարկելի վկայություններից քաղված փաստերի վկայակոչմամբ⁹⁸⁸: Ըստ այդմ՝ ձեռնպահ մնալով ցեղասպանության առաջին փուլի պատմության հիմնահարցերի գիտական մեկնաբանությունից, նա սահմանափակվում է 1894-1896

⁹⁸³ Նույն տեղում, էջ 17-19:

⁹⁸⁴ Չայոց ցեղասպանությանը քրդերի մասնակցությանն առնչվող հանգամանքների մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Գովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 97-111:

⁹⁸⁵ L'Abbé E. Grisele, նշվ. աշխ., էջ 21:

⁹⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 16:

⁹⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 35:

⁹⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 40:

թթ. հայկական կոտորածների բազմաթիվ մանրամասների թվարկմամբ: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում հավաստել, որ հղելով ֆրանսիական տարբեր սկզբնաղբյուրներ, մասնավորապես, «Դեղին գիրքը» և Սեբաստիայում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Կարլիեի տիկնոջ օրագիրը, իր առջև դրված խնդիրը նա, ըստ էության, կատարել է: Ըստ դրանցից մեջբերված ընդարձակ քաղվածքների՝ նա ուրվագծում է Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մահացներում ընթացքի մեջ գտնվող կոտորածների հավաստի պատկերը⁹⁸⁹:

Այնուամենայնիվ, աբբա Գրիգելի շարադրանքում նկատվում են նաև սակավաթիվ հեղինակային միջամտություններ, որոնք մասամբ վերաբերում են օսմանյան իշխանությունների հանցագործ քաղաքականության բացահայտմանը: Հեղինակը փաստում է կոտորածներին ի տես՝ վերջիններիս կրավորական պահվածքը, որը հանգում էր լռություն պահպանելուն, պատասխանատուներին թաքցնելուն կամ որոշ տեղական բարձրաստիճան պաշտոնյաների առաջընթացին նպաստելուն՝ իբրև հայկական կոտորածների ծավալման ուղղությամբ գործադրած ջանքերի փոխհատուցում⁹⁹⁰:

Առավել արժեքավոր են, սակայն, Հայկական հարցում մեծ տերությունների որդեգրած քաղաքականությանն առնչվող աբբա Գրիգելի մեկնաբանությունները: Ինչպես և իր նախորդներից շատերը, նա ևս խստիվ նշավակում է Գերմանիայի հակահայկական քաղաքականությունը, Վիլհելմ II կայսրին անվանում Աբդուլ Համիդի «բարեկամ ու շողոքորթ» և խարազանում Ֆրանսիայի ախոյանին այն «ամոթալի աջակցության» համար, որը նա ցուցաբերել է քրիստոնյա ժողովրդի դահիճներին՝ նրա կատարյալ բնաջնջման ընթացքում⁹⁹¹:

Միաժամանակ որոշ հայեցակարգային հարցերում նա շեղվում է XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ֆրանսիացի պատմաբանների տեսակետներից և առաջադրում շատ ավելի ընդգրկուն մեկնաբանություններ: Այս առումով, հարկ է առանձնացնել Ռուսաստանի քաղաքականության գնահատականը, քանզի այս հարցում աբբա Գրիգելը, ինչպես իր միակ նախորդը՝ կոմս Շոդորդին, սակայն, ի տարբերություն նրա՝ զուսպ դիրքերից, քննադատում է ցարին, որը երկար ժամանակ ցանկություն չի դրսևորել զբաղվելու Հայկական

⁹⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 41-67:

⁹⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 49, 62:

⁹⁹¹ Նույն տեղում, էջ 99:

հարցով⁹⁹²: Նշված ժամանակահատվածում ֆրանսիացի պատմաբանները ելնելով ռուս-ֆրանսիական դաշինքի ամրապնդման անհրաժեշտությունից՝ ձեռնպահ են մնացել Ֆրանսիայի դաշնակցի հասցեին քննադատական բնույթի եզրահանգումներից: Հեղինակի անկողմնակալ և մերկացուցիչ այս դիտարկումը կարելի է մեկնաբանել սոսկ այն բանով, որ նրա գիրքը թղթին է հանձնվել Առաջին համաշխարհային պատերազմի սանձազերծումից հետո, երբ անեղ դաշնակցին հաճոյանալու կարիքը Ֆրանսիան այլևս չուներ:

Հեղինակը, սակայն, շրջանցում է XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությանը համահունչ Ֆրանսիայի թրքամետ արտաքին քաղաքականության վերլուծությունը, որը մեծապես նպաստել է հայկական կոտորածների իրականացմանը: Փոխարենը, նա մեծ տեղ է հատկացնում Օսմանյան կայսրության տարածքում հավատարմագրված ֆրանսիացի դիվանագետների՝ Կամբոնի, Մեյրիեի անձնուրաց գործունեության դրվատմանը, բնորոշելով նրանց վարքագիծն իբրև հերոսական և պարզաբանելով, որ առանց նրանց միջամտության կոտորածներն ավելի սաստիկ կլինեին⁹⁹³: Այս պարագայում, մեր կարծիքով, նրան որևէ չափազանցության մեջ հանդիմանելն աննպատակահարմար է:

Մեր քննարկած ֆրանսիացի հոգևոր գործիչների, մասնավորապես հայր Շարմետանի և աբբա Պիզանիի աշխատություններին բնորոշ է համիդյան կոտորածների պատմությանն առնչվող բազմազան բարդ հիմնախնդիրների ընդգրկումը, դրանց հանդեպ վերլուծական մոտեցման ցուցաբերումը: Ի շարս այլ կարևոր հարցերի, կամա, թե ականա, նրանք բացահայտել են, մասնավորապես հայկական կոտորածների մտահղացումն ու իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով: Նրանց թվում նշանակալից է հայր Շարմետանի ներդրումը, որի ջանքերի շնորհիվ հրատարակված փաստաթղթերը մեծապես օժանդակել են ֆրանսիացի ժամանակակիցներից շատերի ճիշտ կողմնորոշմանը՝ Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող Հայոց ցեղասպանության գործընթացին առնչվող զանազան մանրամասներում:

Անշուշտ, նրանց որոշ ոչ սպառիչ, երբեմն անզան անընդունելի մեկնաբանությունները, այդ թվում հայեցակարգային խնդիրներում, պայմանավորված են մասամբ նրանց՝ իբրև հոգևորականների աշխարհայացքի ակնհայտ սահմանափակվածությամբ: Հասկանալի է,

⁹⁹² Նույն տեղում, էջ 83:

⁹⁹³ Նույն տեղում, էջ 40, 50, 65-67:

որ այս էական հանգամանքը չէր կարող անհետևանք մնալ, ուստի այն իր անջնջելի դրոշմն է թողել Հայոց ցեղասպանության գործընթացն իբրև՝ գլխավորապես, կրոնական զանազանության հողի վրա տեղի ունեցած իրադարձություն մեկնաբանող թյուր տեսակետին տուրք տալու հարցում:

Հոգևոր գործիչների որոշ մեկնաբանություններն ավելի մասնավոր խնդիրներում բացահայտորեն վկայում են նրանց ոչ լիարժեք տեղեկատվության մասին, ինչը պայմանավորված է հատկապես օգտագործած սկզբնաղբյուրների սակավությամբ: Այդ հանգամանքը բացահայտորեն դրսևորվել է Հայոց ցեղասպանության պատճառների քննարկման պարագայում: Աղբյուրագիտական հենքի ընդլայնմանը զուգընթաց թեև ակնառու է իրադարձության հիմնախնդիրների քննարկումն ավելի լայն ետնախորքի վրա, ինչպես նաև նրանցից ոմանց հայացքների մասնակի բարեշրջումը, այդուհանդերձ, անվիճելի է նաև այն, որ նրանք ի վիճակի չեն եղել ամբողջությամբ հաղթահարելու իրենց իսկ աշխարհընկալման սահմանափակությունը, որի հետևանքով, փաստելով ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով, շարունակել են մեկնաբանել դրա պատճառները խիստ նեղ՝ կրոնական առճակատման հենքի վրա:

Այնուամենայնիվ, ֆրանսիացի հոգևոր գործիչները նպաստել են օսմանյան լծի տակ տառապող հայ ժողովրդի ողբալի կացության շուրջ Ֆրանսիայում պատկերացումների ձևավորմանն ու հայասիրական շարժման ընդլայնմանը, ինչը ևս, անտարակույս, դասվում է նրանց հիմնական արժանիքների շարքը:

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Ամփոփելով Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առաջին անգամ ուսումնասիրվող սույն թեմային նվիրված մեր մեմագրության արդյունքները, հարկ ենք համարում ուշադրությունը բևեռել էական նշանակություն ունեցող մի շարք խնդիրների վրա: Ինչպես տեսանք, Հայոց ցեղասպանությունն անկողմնակալ դիրքերից լուսաբանող ֆրանսիացի հեղինակները մի շարք սկզբունքային հարցերի տալիս են իրարամերժ գնահատականներ: Ըստ այդմ` իմաստ ունի մանրամասնել նրանց մեկնաբանությունների զանազանության պատճառները: Այդ կապակցությամբ նպատակահարմար ենք գտնում սահմանափակվել սոսկ առանցքային նշանակություն ունեցող առավել կարևոր հարցերի քննարկմամբ:

Հարկ է, մասնավորապես նկատի ունենալ, որ ֆրանսիացի պատմաբանների և մտավորականների մի մասը Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլին նվիրված իրենց աշխատությունները գրել են մինչև «Դեղին գրքի» և փաստաթղթերի այլ ժողովածուների լույս ընծայումը, որը նրանց` պատմական անցքերի մեկնաբանության ակնբախ միակողմանիության հիմնական պատճառներից է: Հակառակ դեպքում, ինչպես բացատրել նրանցից մի մասի (Պ. Քիառ, Ֆ. դը Պրեսանսե, հայր Շարմետան) հայացքների ակնհայտ բարեշրջությունը, որը տեղի է ունեցել ոչ միայն իրադարձությունների զարգացմանը զուգընթաց, այլև` ըստ ուսումնասիրվող թեմայի աղբյուրագիտական հենքի ընդլայնման, ինչի արդյունքում նրանք հայ ժողովրդի բնաջնջման գործընթացին տվել են շատ ավելի սպառնիչ և ընդգրկուն մեկնաբանություններ:

Ոմանք համիդյան կոտորածները քննարկել են Բարձր Դռան` կայսրության տարածքում բնակվող քրիստոնյա և մահմեդական այլ ժողովուրդների նկատմամբ կիրառած քաղաքականության ընդհանուր հենքի վրա, ինչն ինքնին ողջախոհ մոտեցում է: Այդուհանդերձ, նրանք երբեմն չեն մատնանշել այն հանգամանքները, որոնք հայ ժողովրդի պարագայում Բարձր Դռան կիրառած` օսմանյան պետական քաղաքականությունը զանազանում էին կայսրության տարածքում բնակվող այլ ժողովուրդների նկատմամբ գործադրվող զանգ-

վածային բռնություններից: Արդյունքում՝ նրանք անտեսել են, մասնավորապես Հայկական հարցին լուծում տալու՝ Աբդուլ Համիդ II-ի որդեգրած յուրօրինակ տարբերակը, որի նպատակը Հայկական հարցից մեկընդմիջտ ձերբազատումն էր և բռնագրավված հայկական տարածքների նկատմամբ Օսմանյան կայսրության իրավունքների ամրագրումը:

Ֆրանսիայի ավանդական արևելյան քաղաքականության շահերին համապատասխանող՝ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու անհրաժեշտության գաղափարն արծարծվել է ֆրանսիացի մտավորականների գերակշռող մասի ելույթներում: Պաշտոնական Ֆրանսիայի դիրքորոշումն այս հարցում լավագույնս ներկայացրել է արևմտահայության ամենամեծ բարեկամներից մեկը՝ Պոլ Կամբոնը, Գաբրիել Հանոտոյին հղած՝ 1896 թ. հուլիսի 9-ի թվակիր ճեպագրում. «Ինչպես և դուք, ես կարծում եմ, որ մենք ոչ մի շահ (ընդգծումը հեղինակինն է - Վ. Պ.) չունենք Օսմանյան կայսրության տրոհումից»⁹⁹⁴: Այդուհանդերձ, հաշվի առնելով, որ այդ գործընթացը կարող է տեղի ունենալ ինքնաբերաբար, քանի որ բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտության հարցում սուլթանին համոզելը «ցնորք» է, կայսրության մասնատումը կանխելու նպատակով՝ Կամբոնն առաջարկում է նախարարին կազմակերպել եվրոպական տերությունների համատեղ և արդյունավետ միջամտությունը սուլթանի գործերին⁹⁹⁵:

Այսպիսին էր նաև ֆրանսիացի մտավորականների գրեթե անսասան դիրքորոշումը, որը հանգում էր կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման հիմնավորմանը, միանգամայն օրինաչափ է: Անարգանքի սյունին զամելով Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներին և հանդես գալով հանուն հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության, նրանք, չնչին բացառություններով, հանդես են եկել գլխավորապես Օսմանյան կայսրության տարածքում նրա համար ստեղծված անհանդուրժելի պայմանների բարելավմանն ուղղված բարենորոգումների կենսագործման պահանջով:

Հայոց ցեղասպանության գործընթացի կասեցումը ենթադրող՝ մեծ տերությունների զինված միջամտությունն անխուսափելիորեն կհանգեցներ Օսմանյան կայսրության տարածքի մասնատմանը և իբրև դրա անմիջական հետևանք՝ Ֆրանսիայի ախոյաններից որևէ

⁹⁹⁴ P. Cambon, նշվ. աշխ., էջ 410:

⁹⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 411:

մեկի դիրքերի ամրապնդմանը Մերձավոր Արևելքում⁹⁹⁶, ինչն ամենևին չէր համընկնում Ֆրանսիայի ռազմավարական շահերին:

Սույն հարցին բոլորովին այլ ելակետներից է մոտեցել Լ. դը Կոնտանտոնը, որն ուշադրությունը սևեռել է, հատկապես եվրոպացի բազմաթիվ վարկատուներին՝ օսմանյան կառավարությանն ունեցած ահռելի պարտքերի հանգամանքի վրա, ինչի հետևանքով տերություններն անվերապահորեն շահագրգռվածություն էին հանդես բերում «Արևելքում status quo-ի պահպանության հարցում»⁹⁹⁷: Այս առնչությամբ հարկ է նշել, որ XIX դարի երկրորդ կեսին՝ շուրջ 143.2 միլիոն թուրքական ոսկու սահմանում՝ մեծ տերություններին «օսմանյան պարտքի» առյուծի բաժինը՝ 62.9 տոկոսը, օսմանյան վարչակարգը պարտք էր Ֆրանսիային⁹⁹⁸: Օսմանյան կայսրության արդյունաբերության, առևտրի և տնտեսության ոլորտներում նշանակալից կապիտալ ներդրումներով ֆրանսիացի վարկատուները գերազանցում էին եվրոպական մյուս տերությունների իրենց գործընկերներին⁹⁹⁹: Ըստ Վ. Տատրյանի տվյալների՝ 1896 թ. ֆրանսիական կապիտալ ներդրումներն Օսմանյան կայսրությունում հասնում էին երկու բիլիոն ֆրանկի¹⁰⁰⁰: 1893-1914 թթ. ֆրանսիական տնտեսական շահախնդրությունների 80 տոկոսը կենտրոնացված էր Օսմանյան կայսրությունում¹⁰⁰¹: Նման պայմաններում, Ֆրանսիան՝ շատ ավելի քան մեծ տերություններից յուրաքանչյուրը, ամենևին շահագրգռված չէր Օսմանյան կայսրության մասնատմամբ, որը հղի էր նաև ֆինանսական ահռելի գումարների կորստի անցանկալի հեռանկարով: Ավելին, Կամբոնը Ֆրանսիային համարել է տերությունների թվում ամենաշահագրգռվածը՝ «Թուրքիայի պահպանման գործում», պատճառաբանելով այդ իր երկրի ավանդույթներով, բարոյական պարտավորություններով և ամենակարևորը՝ օսմանյան արժեքների (valeurs ottomanes) 70 տոկոսին տիրելով¹⁰⁰²: Պատահական

⁹⁹⁶ Այդ մասին տե՛ս E. Lavissee, Questions, p. 459-460: Տե՛ս նաև *Մուլնի*՝ Notre politique orientale // «Revue de Paris», livraison du 15 janvier 1897, p. 282, 310-311:

⁹⁹⁷ L. de Contenson, նշվ. աշխ., էջ XI:

⁹⁹⁸ **Է. Կ. Տարկսյան**, *Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв.*, Ереван, 1972, с. 186.

⁹⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 187-188:

¹⁰⁰⁰ V. Dadrian, նշվ. աշխ., էջ 156:

¹⁰⁰¹ H. Strapelias, L'opinion publique française et la question arménienne sous la Troisième République // *Arménie une passion française «le mouvement arménophile en France 1878-1923»*, p. 48.

¹⁰⁰² P. Cambon, նշվ. աշխ., էջ 422:

չէ, որ ժամանակակից պատմաբաններից Պ. Լասիորը հաշվի առնելով պատմական այս ժամանակաշրջանում օսմանյան տնտեսության կախումը եվրոպացի ֆինանսիստներից, առկա կացությանը տվել է հետևյալ գնահատականը. «Հարկադրված ենք ընդունել, որ Օսմանյան կայսրությունը դառնում էր յուրօրինակ գաղութ»¹⁰⁰³:

Հաշվի առնելով քննարկվող հարցի կարևորությունը, ավելորդ չենք համարում ևս մեկ անգամ հիշատակել, որ հայ ժողովրդի ամենաջերմեռանդ, սակայն տարբեր քաղաքական հավատաձևեր դավանած պաշտպանները (հայր Շարմետան, Ժորես, Բերար) նույնիսկ չեն հղացել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանումը հարցականի ներքո դնելու գաղափարը: Ինչպես տեսնում ենք խոսքը, փաստորեն, վերաբերում է մի ամբողջ ժողովրդի հասարակական գիտակցությանն ու հավաքական մտածողությանը, ուստի, պատահական չէ, որ 1890-ական թվականներին արևմտահայերի շահերի պաշտպանությամբ հանդես եկած սոսկ սակավաթիվ ֆրանսիացի մտավորականներ (Կլեմանսո, Քիառ) են առաջադրել Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին զինված միջամտության և դրանից անխուսափելիորեն բխող կայսրության տարածքային ամբողջականության մասնատման պահանջ: Նրանց թվում հիշատակենք նաև Անրի Ռոշֆորի անունը, որի համոզմամբ «Թուրքիայի մասնատումը» պարտադրվում էր ամենակարճատև ժամանակամիջոցում¹⁰⁰⁴:

Ի դեպ, հարկ է նշել, որ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման գաղափարը խոր արմատներ ունի և վաղուց ի վեր՝ նույնիսկ մինչ Արևելյան հարցի ծագումը 1822 թ. Վերոնայի՝ Սրբազան դաշինքի վեհաժողովում, կապված հունական հարցի քննարկման հետ¹⁰⁰⁵, եղել է Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության հիմնական նախապայմաններից: Դրան հետամուտ էր դեռևս Նապոլեոն I-ը, որը 1806 թ. հունիսի 20-ին՝ Օսման-

¹⁰⁰³ P. Lassicur, L'arrivée de la Turquie. Commentaire critique de son histoire, Paris, 2007, p. 114.

¹⁰⁰⁴ Այդ մասին տե՛ս E. Khayadjian, նշվ. աշխ., էջ 87:

¹⁰⁰⁵ С. R. Geblesco, նշվ. աշխ., էջ 61; **И. Г. Гуткина**, Греческий вопрос и дипломатические отношения европейских держав в 1821-1822 гг.— Ученые записки Ленинградского государственного университета, N 130. Серия исторических наук, выпуск 18, 1951, с. 114, 155; **А. В. Фадеева**, Россия и восточный кризис 20-х годов XIX века, М., 1958, с. 5; **Ջ. Կիրակոսյան**, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), էջ 10; **Գ. Տ. Խրլոպեան**, Ցեղասպանագիտություն, Պէյրուք, 2006, էջ 165:

յան կայսրությունում Ֆրանսիայի դեսպան Սեբաստիանիին հղած գաղտնի հրահանգում գրում էր. «Ես չեմ ձգտում Կոստանդնուպոլսի կայսրության մասնատմանը. եթե ինձ առաջարկեին նույնիսկ դրա երեք քառորդը, ես այդ չէի ցանկանա: Ես ցանկանում եմ ամրապնդել ու հզորացնել այդ մեծ կայսրությունը և այն օգտագործել այնպիսին, ինչպիսին այն կա՝ Ռուսաստանին դիմակայելու համար»¹⁰⁰⁶:

XIX դարում այս վարդապետությունն ամրագրվել է միջազգային տարբեր փաստաթղթերում, մասնավորապես 1856 թ. Փարիզի հաշտության և 1871 թ. Լոնդոնի պայմանագրերում¹⁰⁰⁷: Թեպետ, ինչպես ցույց տվեց իրադարձությունների զարգացման ընթացքը, Օսմանյան կայսրության տրոհման գործընթացը կասեցնելն անհնար էր, այդուհանդերձ, ոչ միայն Ֆրանսիան, այլև եվրոպական տերություններից յուրաքանչյուրը ջանացել են, հնարավորության սահմաններում, խոչընդոտել իրենց ռազմավարական շահերին անհարիր՝ կայսրության՝ «հիվանդ մարդու»¹⁰⁰⁸, իսկ հետագայում՝ Թուրքիայի մասնատմանը:

Ինչ վերաբերում է այս հենքի վրա Հայկական հարցի լուծման հնարավորությանը, ապա միջազգային հարաբերությունների պատմության՝ խորհրդային անվանի մասնագետ Ա. Երուսալիմսկին ամբողջ խորությամբ բացահայտել է 1894-1895 թթ. հայկական կոտորածների կապակցությամբ ծայր առած դիվանագիտական մեքենայությունների բուն իմաստը. «Մեծ տերությունների կառավարություններն անհարմար չէին զգում օգտագործել հայերի ճակատագիրն իբրև դիվանագիտական ամոթալի առուժախի առարկաներից մեկը՝ «հիվանդ մարդու» ժառանգության հնարավոր բաժանման համար մղվող պայքարում»¹⁰⁰⁹: Ուստի պատահական չէ, որ «Ի՞նչ է լինելու Եվրոպական Թուրքիայի հետ» հոդվածում Ֆ. Էնգելսը գրել է. «Ինչո՞ւ է կայանում status quo-ն: Դռան քրիստոնյա հպատակների

¹⁰⁰⁶ Հղումը ըստ՝ **В. Г. Сироткин**, Наполеон и Александр I, М., 2003, с. 110:

¹⁰⁰⁷ **Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1917**, М., 1952, с. 25, 107-110.

¹⁰⁰⁸ 1853 թ. հունվարի 9-ին Սանկտ-Պետերբուրգում Անգլիայի դեսպան Ջորջ Համիլտոն Սեյմուրի հետ ունեցած զրույցում Նիկոլայ I-ը Օսմանյան կայսրությունը բնորոշել է իբրև «հիվանդ մարդ, շատ հիվանդ մարդ»: Տե՛ս Y. Ternon, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, p. 40 ; **А. С. Ерусалимский**, նշվ. աշխ., էջ 191:

¹⁰⁰⁹ **А. С. Ерусалимский**, նշվ. աշխ., էջ 136:

համար դա նշանակում է պարզապես Թուրքիայի կողմից նրանց ճնշման հավերժացում»¹⁰¹⁰:

Հարկ ենք համարում ընդգծել ևս մեկ հանգամանք՝ կապված քննարկվող ժամանակաշրջանում Եվրոպայի գրաված դիրքորոշման հետ, որը հայրենական պատմագրության մեջ միշտ չէ, որ արժանացել է համակողմանի և սպառնալի լուսաբանման: Անդրադառնալով այս հարցին՝ մեր նախորդները հաճախ սահմանափակվել են մեծ տերությունների քաղաքականության խարազանմանն առնչվող հուզումնալից և մակերեսային դիտարկումներով: Իրականում, անկողմնակալ պատմաբանն ուշադրությունը կենտրոնացնելով այս հանգամանքի վրա, իրավասու չէ անտեսել Օսմանյան կայսրությունում հավատարմագրված Եվրոպացի դիվանագետների անձնուրաց վարքագիծը, ինչպես նաև արևմտյան մտավորականների ծավալած հայանպաստ գործունեությունը:

Հիրավի, մի կողմից՝ Հայկական հարցում մեծ տերությունների ղեկավար շրջանակների քաղաքականության, ինչպես նաև սուլթանին ծառայող գրչակների որդեգրած վարքագծի, իսկ մյուս կողմից՝ Ֆրանսիացի դիվանագետների և մտավորականների գերակշռող մասի, ինչպես նաև որոշ քաղաքական գործիչների դիրքորոշման միջև առկա է առեւտրի զանազանություն: Եթե եվրոպական պետությունների պաշտոնական շրջանակները, ելնելով իրենց պետությունների ռազմավարական շահերից, արևմտահայության ճակատագիրը մատնել էին բախտի քմահաճույքին, ապա զանազան երկրների և, մասնավորապես Ֆրանսիայի, ժողովրդավարական խավերն ի սկզբանե գորավիզ են եղել արևմտահայությանը և ներդրել, հնարավորության սահմաններում, բոլոր ջանքերը՝ նահատակվող հայ ժողովրդին կործանումից փրկելու համար: Ըստ այդմ՝ նպատակահարմար ենք գտնում այս հարցում վկայակոչել իրադարձությունների ժամանակակից՝ հայ գործիչների մեկնաբանությունները: Արշակ Չոպանյանն այս առիթով իրավամբ նշել է. «Այն պահուն, ուր կառավարութիւնը Սուլթանին մեղսակից կ'ըլլար հրապարակաւ, ուր լրագրութիւնը ամենամեծ մասամբ դահիճը կը պաշտպանէր, ճշմարիտ Ֆրանսսան իր զայրոյթի ձայնը լսելի ըրաւ.

¹⁰¹⁰ **К. Маркс и Ф. Энгельс**, Сочинения, т. 9, М., 1957, с. 31. Հայ գործիչներից Մ. Վարանդյանն Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման սկզբունքն անվանել է «չարաշուք» և «աղէտաւոր»: Տե՛ս Մ. Վարանդեան, Հայկական շարժման նախապատմութիւն, հատոր երկրորդ, Ժընեվ, 1913, էջ 189, 190:

այդ Ֆրանսան Արեւելքի քրիստոնէից պաշտպան կաթողիկ Ֆրանսան չէր (բացի Յ[այր] Շառնըթանէն, որ անկեղծօրէն ու յարատեւօրէն Հայուն դատը պաշտպանեց, կաթողիկ կուսակցութիւնը գաղջ ու երկրիմի համակրութիւն մը ցուցուց եւ թրքասէր գործը դիւրացուց Հանոթոյին), այլ Յեղափոխութեան Ֆրանսան էր որ առանց վերապահման իր բացարձակ գայրոյթը գոռաց, – Քլէմանսօ, Սէվոն, Լափիս, Պէռնա՝ մանուկին մէջ, Անատոլ Ֆրանս՝ բեմ իջնելով իր աշխատանոցէն ուրկէ առաջին անգամ ըլլալով դուրս կ'ելլէր հանրային գործունէութեան համար, Ժոռէս՝ խորհրդարանը սարսելով իր շանթահարիչ բողոքովը»¹⁰¹¹:

Այս կապակցութեամբ համահունչ կարծիք է հայտնել Ա. Սհարոնյանը, որը Քիառի հիշատակին մվիրված՝ 1912 թ. փետրվարի 16-ին Փարիզում ունեցած ելոյթում արձանագրել է Հայկական հարցում ֆրանսիական կառավարության պաշտոնական քաղաքականության և ֆրանսիացի մտավորականների գրված դիրքորոշման ներհակության փաստը. «Պաշտոնական Ֆրանսիան ևս մեզ թողել էր մեր թագակիր դահճի ողորմածությանը. այն ևս, առանց իր վեհ անցյալին վայել բողոքարկման, թույլատրել էր, որ մարդկության դեմ ուղղված մեծ հանցագործությունն իրականացվի: Սակայն, գոյություն ունեւ մեկ այլ Ֆրանսիա՝ Վոլտերի, Լաֆայետի, Վիկտոր Հյուգոյի և Պաստորի Ֆրանսիան: Այդ փառապանծ Ֆրանսիան կանգուն էր՝ իբրև հավերժական պահապանն այն ազնվաբարո ավանդույթների, որոնք միշտ եղել են և կլինեն այս երկրի վեհության ու անդիմադրելի հմայքի առհավատչյան»¹⁰¹²:

Նշենք, ի դեպ, որ նույնն են հավաստել նաև ֆրանսիացի մի շարք գործիչներ, այդ թվում Ա. Ֆրանսը¹⁰¹³ և Պ. Քիառը: «Դրոշակի» խմբագրությանը հղած՝ 1899 թ. հոկտեմբերի 24-ի թվակիր նամակում վերջինս գրել է. «Քաղաքակիրթ անվանվող ժողովուրդների կառավարությունները դարձել են ձեր դահճի հանցակիցներն ու ծառաները, որոնց նա վճարում է ֆինանսական կոնցեսիաներով և պարզևատրում շքանշաններով: Սակայն բոլոր այդ երկրներում ձեզ զորավիզ են սրտի մարդիկ և հեղափոխականները, որոնք հրաժարվում են միանալ իրենց իսկ ղեկավարների և թշնամիների՝ կառավարողների պաշտոնական պատվազրկությանը:

¹⁰¹¹ Ա. Չոպանյան, Դարավերջի Ֆրանսան.– «Անահիտ», Ա տարի, 1899, թիվ 5-6, էջ 155:

¹⁰¹² À la mémoire de Pierre Quillard, p. 21-22.

¹⁰¹³ Այդ մասին տե՛ս Գասպարյան, Անատոլ Ֆրանսը և հայ ժողովուրդը, էջ 60:

Ձեզ հետ միասին և ձեզ համար մեր ամբողջ ուժերով մենք կշարունակենք պայքարը մեծ մարդասպանի դեմ՝ խոսքով ու գրչով, իսկ երբ պահը վրա հասնի՝ գործով»¹⁰¹⁴: Քիառը հայ ժողովրդի ֆրանսիացի պաշտպանների առաջնահերթ պարտականությունն էր համարում, այսպիսով, հայկական կոտորածներին առնչվող խնդրին եվրոպական հանրության իրազեկումը և դրա համար պատասխանատվություն կրող օսմանյան վարչակարգի մերկացումը¹⁰¹⁵: Հիրավի, մինչ Հայոց ցեղասպանության գործընթացի ավարտը՝ ֆրանսիացի մտավորականները հավատարիմ մնացին նրա պատգամին¹⁰¹⁶:

Ֆրանսիացի գործիչների հայանպաստ գործունեությունը բարձր է գնահատել նաև Մ. Վարանդյանը. «Այդ շարժումը միանգամայն ապարդիւն չանցաւ: Գանգատներ ունի, անշուշտ, հայ վատաբախտ ժողովուրդը, իրաւացի գանգատներ եւրոպական հասարակութիւններու անտարբերութեան առիթով. սակայն, միւս կողմէն իրողութիւն է եւ այն՝ որ արեւմտեան, մասնաւորապէս ֆրանս-բրիտանական *հանրային կարծիքը*... ձգտեր է եւ ստէպ յաջողէր է՝ – 1896էն ի վեր – սանձ դնել ելլողի ջարդարար ախորժակներուն եւ արգելել գանգաւածային կոտորածները»¹⁰¹⁷:

XX դարի սկզբին ֆրանսիացի մտավորականների մարտական ելույթները, բնականաբար, առաջ են բերել Աբդուլ Համիդի երկյուղը: Վերջինս, օգտվելով Ֆրանսիայում գործող օրենքների ընձեռած հնարավորությունից, ցանկացել է դատական գործ հարուցել արևմտահայության ֆրանսիացի պաշտպանների դեմ: Այս առիթով «Անահիտը» Քիառին անվանել է նախատեսվող դատի «գլխաւոր դերակատար», որը «Թուրքիոյ արդի կացութիւնը ամենէն մանրամասն ու ամենէն ներքին կերպով գիտցող ֆրանսացիներէն է»¹⁰¹⁸: Աբդուլ Համիդը, թեև փոքր-ինչ ուշացունով, այդուհանդերձ, գիտակցել է, թե իր համար ինչպիսի անցանկալի հետևանքներով են հղի դատական քննության արդյունքները և հրաժարվել է իր պահանջից: Այս հանգամանքը Քիառին հիմք է տվել ծաղրելու սուլթանին, որն, ըստ նրա՝ թեև գանգատվում էր, մասնավորապես այն բանի համար,

¹⁰¹⁴ «Դրօշակ», 1899, թիվ 8, էջ 115:

¹⁰¹⁵ P. Quillard, La Quinzaine // « Pro Armenia », 25 novembre 1902.

¹⁰¹⁶ Տե՛ս օրինակ Վ. Պողոսյան, Մի անտիպ փաստաթուղթ.– «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1997, թիվ 3, էջ 174-176:

¹⁰¹⁷ Մ. Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, առաջին հատոր, էջ 192-193:

¹⁰¹⁸ «Սուլթանին դատը».– «Անահիտ», Բ տարի, 1899, թիվ 1-2, էջ 42:

որ իրեն անվանում էին «մեծ մարդասպան, մեծ մսագործ, կարմիր սուլթան, կարմիր գազան», այդուհանդերձ, երբ տեղեկացել է, որ «փաստն ապացուցվելու է դատական նիստում, հրաժարվել է իր բողոքից, խոստովանելով, այսպիսով, որ ինքն արժանի է բոլոր այդ տիտղոսներին»¹⁰¹⁹:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ լայն տարածում գտած՝ ցեղասպանության հավաստիությունը ժխտող ուղղության սկզբնավորման ակունքների մոտ գտնվող գրչականների թեզերի կապակցությամբ հարկ ենք համարում նշել, որ հետագա տասնամյակներում դրանք բազմիցս վկայակոչել են և ուռճացրել ցեղասպանության պատմության արդեն կայացած ժխտողական ուղղության՝ թուրք և այլազգի ներկայացուցիչները, որոնցից շատերը գործադրել են բուռն ջանքեր Հայոց ցեղասպանության և հայ ժողովրդի պատմությունը խեղաթյուրելու ուղղությամբ, աներկբայելիորեն որդեգրել, հատկապես, Օսմանյան կայսրությունում հայերի բարեկեցության վարկածը, տուրք տվել դարերի ընթացքում՝ թուրքերի և ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում հայերի, խաղաղ գոյակցության, հայկական կարծեցյալ ապստամբության, դրա արդյունքում «ապրտամբների»՝ թուրքերին կոտորելու և հակապատմական այլ տեսությունների¹⁰²⁰:

Այս առումով, XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ֆրանսիացի ժամանակակիցների՝ Հայոց ցեղասպանության գործընթացին նվիրված մերկացուցիչ ելույթները ձեռք են բերում առավել մեծ նշանակություն և այժմեականություն: Թե՛ գիտական մամուլում և թե՛ ֆրանսիական խորհրդարանում ծավալած նրանց գործունեությունը մեծապես խթանել է Հայոց ցեղասպանության պատմությունը լուսաբանող արժեքավոր սկզբնաղբյուրների հրատարակմանը և հարցի պատմության գիտական ուսումնասիրությանը: Ֆրանսիացի պատմաբանների գերակշռող մասը հավուր պատշաճի չի մեկնաբանել

¹⁰¹⁹ P. Quillard, Pro Armenia // « Pro Armenia », 25 novembre 1900. Այս առիթով, ի դեպ, «Անահիտը» սոսկ կսկիծ է հայտնել և հեզմանքով նշել. «Այդ դատը, եթե տեղի ունենար, Սուլթանին կանքովը կատարուած միակ բարի գործը պիտի մնար, եւ անոր խափանումը Երլտրզի Սարդասպանին ամենէն ծանրակշիռ ոճիրներէն մէկը կրնանք համարիլ»: Տե՛ս «Սուլթանին դատը».– «Անահիտ», Բ տարի, 1899, թիվ 3, էջ 79:

¹⁰²⁰ Տե՛ս օրինակ P. Loti, Les massacres d'Arménie, Paris, 1918 ; G. Gaillard, The Turks and Europe, London, 1921; E. Z. Karal, Armenian Question, Ankara, 1975; S. R. Sonyel, Displacement of the Armenians. Documents Documents, Ankara, 1978; Facts from the Turkish Armenians; P. A. Moser, նշվ. աշխ.: The Armenian Issue in Nine Questions and Answers; E. Uras, նշվ. աշխ.:

Հայոց ցեղասպանության գործընթացին առնչվող որոշ, այդ թվում էական հարցեր, մասնավորապես, համակողմանիորեն չի մեկնաբանել դրա դրդապատճառները: Այդուհանդերձ, Հայոց ցեղասպանության պատմության գիտական ուսումնասիրության սկզբնավորման համար մենք պարտական ենք նրանց, ինչը և պայմանավորում է նրանց գործունեության պատմական նշանակությունը:

Ընդհանուր առմամբ, ֆրանսիացի պատմաբանների, և մտավորականների՝ Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններն աներկբայորեն հավաստում են մի շարք էական իրողություններ և դրանով իսկ միաժամանակ նպաստում այս իրադարձության պատմության շուրջ մեր օրերի կեղծարարների առաջադրած տեսակետների մերկացմանը:

1. Հայոց ցեղասպանության գործընթացը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում երբևէ չի մարել, այլ իրականացվել է տարատեսակ եղանակների կիրառմամբ, ինչպիսիք են զանգվածային կոտորածները (1894-1896 թթ., 1904 թ.), իսկ դրանց միջանկյալ շրջանում՝ անհատական սպանությունները, արհեստականորեն կազմակերպված սովը, բռնի կրոնափոխությունը, բնաջնջման նպատակ հետապնդող՝ մարդկանց ազատ տեղափոխվելու արգելքը և այլն:

2. XIX դարի երկրորդ կեսին օսմանյան բռնի վարչակարգի լծի տակ հեծող արևմտահայության հանդեպ կիրառվել է ռասիստական քաղաքականություն, որը մասամբ նպաստել է արտասահմանում հայկական կուսակցությունների գործունեության սկզբնավորմանը:

3. Օսմանյան բռնատիրության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարն օրինաչափ է, քանզի այն պայմանավորված է եղել արևմտահայության ծանր կացությամբ, այլ ոչ թե արտասահմանում հիմնադրված հայկական կուսակցությունների հրահրմամբ: Հայ ֆիդայիների իրականացրած կարժեցյալ բռնություններին վերաբերող առասպելը հիմնազուրկ է:

4. XIX դարի 80-90-ական թվականներին արևմտահայությունը պայքարել է գլխավորապես հանուն անելանելի կացության բարելավման, միջազգային պայմանագրերով նախատեսված բարենորոգումների կենսագործման: Հայերը երբևէ նախահարձակ չեն եղել և օսմանյան իշխանություններին հիմք չեն տվել իրենց նկատմամբ կիրառել «արդարացված» բռնություններ:

5. Հայոց ցեղասպանության հիմնական պատճառներից է եղել Հայկական հարցին լուծում տալու անհրաժեշտությունը, այլ ոչ թե հայկական կուսակցությունների գործունեությունը:

6. Եվրոպական մեծ տերությունները ելնելով իրենց քաղաքական, տնտեսական, ֆինանսական շահերից ձեռնպահ են մնացել Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելուց, որն Աբդուլ Չամիդ II-ի համար ճանապարհ է հարթել իրականացնելու արևմտահայության ոչնչացման քաղաքականությունը:

7. 1891-1893 թթ. ռուս-ֆրանսիական դաշինքի կայացումից հետո հանրապետական Ֆրանսիան և ինքնակալական Ռուսաստանը Հայկական հարցում որդեգրել են համահունչ քաղաքականություն, որը չի նպաստել Հայոց ցեղասպանության գործընթացի կասեցմանը:

8. Հայոց ցեղասպանության գործընթացն, այնուամենայնիվ, ինչ-որ չափով սանձահարվել է շնորհիվ ֆրանսիացի մտավորականների գործունե աջակցության:

Միաժամանակ, ֆրանսիացի հեղինակների աշխատությունները հիմնավորում են ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի, ժամանակակից մասնագետների առաջադրած մի շարք էական հայեցակարգային դրույթների՝ արևմտահայության բնաջնջման պարագային միանգամայն բնորոշ լինելու անառարկելի փաստը: Ուստի իմաստ ունի համառոտակի կանգ առնել ամենակարևոր հանգամանքների վրա:

1. Ֆրանսիացի պատմաբաններն անվարան շեշտում են օսմանյան կենտրոնական իշխանությունների և տեղական ստորադաս պաշտոնյաների ղեկավար դերը Հայոց ցեղասպանության իրականացման ընթացքում: Դրանով նրանք ընդգծում են կոտորածների սանձազերծումն ու իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով՝ անձամբ Աբդուլ Չամիդ II-ի հրահրմամբ, նախօրոք մշակված ծրագրի հիման վրա: Ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի մասնագետների գերակշռող մասը ցեղասպանություն է համարում այն իրադարձությունը, որը խարսխված է պետական քաղաքականության վրա:

2. XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին օսմանյան վարչակարգերի ղեկավարները հայ ժողովրդի բնաջնջումն ակնհայտորեն իրականացնում էին կանխամտածվածության կամ դիտավորության հիման վրա, որը դասվում է ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի հիմնական բնորոշիչների թվում: Ըստ այդմ՝ Աբդուլ Չամիդ II-ի գահակալության օրոք տեղի ունեցած արևմտահայության զանգվածային՝ շուրջ 300000 զոհ կլանած ոչնչացման գործընթացը հարկ է բնութագրել միայն իբրև ցեղասպանություն:

3. Ֆրանսիական պատմագրության կողմից բացահայտվում է համիդյան վարչակարգի ոչ միայն ազգայնամուլ, այլև ամբողջատիրական բնույթը: Այս կարևոր հանգամանքի՝ իբրև ժողովրդասպանության (democide) և ցեղասպանության իրականացման անհրաժեշտ նախապայմանի վճռորոշ նշանակությունը հիմնավորապես մեկնաբանել են տարբեր մասնագետներ: Ըստ նրանց մեկնակերպի՝ ամբողջատիրական վարչակարգը ոչ միայն չունի անհրաժեշտ կառույցներ, որոնք ի զորու են կասեցնել ցեղասպանային գործընթացը, այլև դրա պայմաններում հաստատված բացարձակ իշխանությունն անհրաժեշտ նախապայման է ցեղասպանությունը ներառող ժողովրդասպանության իրականացման համար¹⁰²¹: «Երբ նման (ամբողջատիրական – Վ. Պ.) վարչակարգերի ղեկավարները գտնում են, որ անկախ այն բանից, թե ինչ պատճառով սոցիալական խմբի գոյության հարատևումն անհամատեղելի է իրենց հանոզմունքների կամ նպատակների հետ, ամբողջատիրական իշխանությունը նրանց հնարավորություն է ընձեռում ոչնչացնել այդ խմբին»,– միանգամայն իրավամբ եզրակացնում է Ռ. Ջ. Ռումելը¹⁰²²:

4. Կոտորածների պատասխանատվությունը հայերի վրա բարդելու հարցում մերկացնելով օսմանյան պաշտոնյաների գործելամիջոցները՝ ֆրանսիացի հեղինակները հիմնավորում են ցեղասպանագիտության ասպարեզում առաջադրված՝ ցեղասպանությունն իրականացնող կողմին միանգամայն բնորոշ՝ պատասխանատվությունը զոհերի վրա բարդելու արատավոր հակումին առնչվող թեզը¹⁰²³: Այս հարցը մանրամասնորեն մեկնաբանել է և հիմնավորել Ի. Տերնոնը. «Կան ժխտման բազմաթիվ եղանակներ... Այդուհանդերձ, բոլոր նրանք, ովքեր համակված են ժխտման պաթոլոգիայով, միևնույն ժխտողական դիրքորոշումը որդեգրում են երկու ասպարեզում: Նրանք չեն ճանաչում զոհերի անմեղությունը, որոնց սպանելու համար մեղադրվում են և իրենց վերագրելով անմեղությունը, այն օգտագործում են՝ ըստ իրենց հայեցողության»¹⁰²⁴: Ըստ

¹⁰²¹ I. W. Charny, États totalitaires et génocide.– Le livre noir de l’humanité. Encyclopédie mondiale des génocides, p. 274 ; R. J. Rummel, Power Kills. Democracy as a Method of Nonviolence, New Brunswick and London, 2005, p. 9; *Մույնի*՝ Le pouvoir tue, le pouvoir absolu tue absolument.– Le livre noir de l’humanité. Encyclopédie mondiale des génocides, p. 63-64.

¹⁰²² R. J. Rummel, Power Kills, p. 93.

¹⁰²³ L. Kuper, նշվ. աշխ., էջ 113, H. Fein, նշվ. աշխ., էջ 9, 15, I. W. Charny, Étude du génocide.– Le livre noir de l’humanité. Encyclopédie mondiale des génocides, p. 71.

¹⁰²⁴ Y. Ternon, L’innocence des victimes. Au siècle des génocides, Paris, 2001, p. 134.

մեր կողմից քննարկված ֆրանսիացի հեղինակների աշխատությունների՝ կարելի է համոզվել, որ հայ ժողովրդի բնաջնջումն իրականացնողների վարքագիծը համահունչ է անվանի ցեղասպանագետի այս կարևոր հայեցակարգային դրույթին:

5. Ի. Տերնոնն, ի դեպ, առաջադրում է ցեղասպանության չորս չափանիշ՝ բնաջնջում, կանխամտածվածություն, խմբի և անհատի, իբրև այդպիսիք, սպանություն¹⁰²⁵, որոնք միանգամայն բնորոշ են հայ ժողովրդի ոչնչացմանը համիդյան ժամանակաշրջանում, ինչը տողերիս հեղինակին հիմք է տալիս համիդյան կոտորածները բնութագրել իբրև Հայոց ցեղասպանության անքակտելի փուլ:

Նշենք նաև, որ Հայոց ցեղասպանության գործընթացին նվիրված ֆրանսիացի պատմաբանների, մտավորականների, քաղաքական և հոգևոր գործիչների բազմազան ելույթների, ամենագնահատելի կողմերից մեկը, անտարակույս, հայ ժողովրդի ողբերգության մասին հեռավոր իսկ պատկերացումներ չունեցող եվրոպացի ժամանակակիցներին, երբեմն գուցեև դեռևս ոչ լիարժեք, տեղեկություններ հաղորդելն է: Թեև նրանց ձեռնարկած քայլերն էականորեն չեն ազդել Ֆրանսիայի պետական արևելյան քաղաքականության ուղղության փոփոխության վրա, այդուհանդերձ, ինչպես իրավամբ նշել է Ի. Տերնոնը՝ «նրանց շնորհիվ է Ֆրանսիան իրագել դարձել Հայաստանի դժբախտություններին»¹⁰²⁶:

Ըստ այդմ՝ մեր պարտքն է հարգանքի խորին տուրք մատուցել հայ ժողովրդի՝ ֆրանսիացի նվիրյալների հիշատակին և անկողմնակալորեն արժևորել Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմության ուսումնասիրության ու գնահատման ասպարեզում նրանց մեծ ներդրումը, ամենևին, չվարանելով մատնանշել նրանց մոտեցումների սահմանափակությունները և ոչ իրատեսական հարցադրումները, երբեմն վիճահարույց կամ մակերեսային մեկնաբանությունները: Հայոց ցեղասպանության պատմության կեղծարարներին դատապարտող պատմաբանը պարտավոր է տալ թե՛ իրադարձությունների և թե՛ իր նախորդների գործունեության հավաստի գնահատականները՝ խուսափելով փոքր-իսկ գունազարդումներից:

¹⁰²⁵ Y. Ternon, *Guerres et génocides au XXe siècle*, p. 87. Համանման դիրքերից է հարցը մեկնաբանում ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի մեկ այլ մասնագետ՝ Դ. Ռոթենբերգը. «Ցեղասպանության հանցանքը բաղկացած է երեք հիմնական տարրերից. գործողություններ, կանխամտածվածություն և գոհի խմբի ընտրություն»: Տե՛ս D. Rothenberg, *Genocide*.— *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*. Daniel L. Shelton (editor in chief), t. 1, New York, 2005, p. 396.

¹⁰²⁶ Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 144.

Résumé

Varoujean Poghosyan présente la deuxième édition, revue et augmentée, de son livre « La première étape du génocide des Arméniens à travers le prisme de l'historiographie et de la pensée publique et politique française de la fin du XIXe et du début du XXe siècle », dont la première édition a été publiée en 2005. L'auteur élargit dans la présente édition les limites chronologiques du sujet (1895-1908/1895-1918) ; il utilise de nombreuses études d'auteurs français qui ne lui avaient pas été disponibles auparavant et fait également des modifications pertinentes structurelles.

La monographie est consacrée à l'étude de l'immense contribution des historiens français, des hommes politiques et publics de différentes orientations, ainsi que des religieux dans les études de l'histoire des massacres arméniens, conçus, organisés et perpétrés par le gouvernement ottoman à la limite du XIXe – XXe siècles, sous le règne d'Abdülhamid II, le « sultan rouge » d'après Albert Vandal.

Dans le premier chapitre, l'auteur entreprend une analyse critique et minutieuse des sources publiées et surtout des recueils de documents, comprenant de nombreux documents d'origine française et arménienne. Donc son attention se concentre tout d'abord sur le fameux « Livre jaune », publié en 1897 en deux volumes (*Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, Paris, 1897* ; *Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, Paris, 1897*), grâce à l'activité parlementaire de quelques députés, tels J. Jaurès, D. Cochin, A. de Mun et d'autres. On y a publié les documents des archives du Ministère des Affaires étrangères de la France ; parmi ceux-ci, les rapports des représentants du corps diplomatique français, accrédités dans l'Empire ottoman, sont d'un intérêt particulier. Or, les rapports de Paul Cambon, ambassadeur de France, sont beaucoup plus importants, car il se réfère aux relations des diplomates se trouvant dans différents endroits de l'Empire, surtout dans les provinces (*vilayets*) arméniennes. La majorité des relations des diplomates français prouvent irréfutablement le fait de l'extermination du peuple arménien sur la base de l'intentionnalité et sous le niveau étatique, les plus essentielles composantes du génocide comme

phénomène. Dans ce sens, les nombreuses lettres des rescapés arméniens, réunies par A. Tchopanyan dans le recueil *Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes* (préface de G. Clemenceau, Paris, 1896) sont assez précieuses, car elles ont été également composées par des témoins oculaires.

Le deuxième chapitre est rédigé sur la base d'une énorme littérature historique sortie de la plume des auteurs français. L'auteur discute en détail les premières tentatives, évidemment encore hésitantes, de l'interprétation scientifique de l'histoire de l'extermination des Arméniens, entreprises par de nombreux auteurs français, y compris les célèbres représentants du courant historiographique positiviste (E. Lavis, Ch. Seignobos) et de celui, apologétique, de Napoléon Ier (A. Vandal, E. Driault). Parmi les auteurs, on compte aussi des diplomates (comte de Chaudordy), des témoins oculaires des événements (V. Bérard, L. de Contenson). Dès lors, les travaux de ces derniers ont à la fois une signification de sources.

L'écrasante majorité des auteurs, ne possédant pas d'information complète, n'était certainement pas encore capable de s'orienter dans le véritable sens des événements qui s'étaient déroulés dans l'Empire ottoman et, par conséquent, ces auteurs ont avancé des interprétations parfois inadmissibles. Néanmoins, en dépit de la différence des vues, ceux-ci ont constamment mis en évidence, à partir de positions objectives, le processus de l'extermination des Arméniens. Les plus clairvoyants ont même prouvé, sans la moindre hésitation, l'existence d'une politique étatique lors des massacres arméniens. Une partie de ces auteurs, y compris d'éminents historiens comme A. Leroy-Beaulieu, le baron B. Carra de Vaux, ont commis l'erreur de motiver les meurtres collectifs des Arméniens par la haine religieuse.

L'auteur étudie pour la première fois un nouvel aspect de ce sujet, échappé à l'attention de ses prédécesseurs, à savoir les origines du courant négationniste dans l'historiographie du génocide des Arméniens, apparu en France vers le milieu des années 1890, autrement dit, dès le début du processus même du génocide. Quelques auteurs français (R. Des Coursons, P. Abdon Boisson, P. B. Allauch, L. Rousseau et d'autres), profitant de la politique turcophile du gouvernement de la IIIe République et vraisemblablement sur la commande Abdülhamid II, ont publié les premiers livres et articles, tâchant de présenter les événements sous une lumière favorable à ce dernier. Ils sont devenus les précurseurs de ce courant historiographique qui existe à ce jour et dont les représentants contemporains

ont déployé leur activité particulièrement en Turquie et aux États-Unis. Quels ont été les arguments essentiels des premiers falsificateurs de l'histoire du génocide des Arméniens ? On a nié l'annexion de l'Arménie historique au milieu du XVIe siècle par les Turcs et présenté les Arméniens comme des citoyens ottomans, habitant tout simplement au sein de l'Empire ottoman ; cet empire du mal se dresse, sous leur plume, comme une sorte d'un paradis pour tous les peuples subjugués, en dépit de leurs origines ethniques et de leur croyance ; comme résultat des menées de l'Angleterre, les Arméniens se seraient soulevés contre le gouvernement ottoman, vers le milieu des années 1890, en massacrant impitoyablement les Turcs ; le gouvernement ottoman a été obligé de rétablir l'ordre sur son territoire, ce qui était son droit ; dans ces conditions, les deux parties n'ont pas évité des pertes douloureuses. L'auteur constate une ressemblance évidente entre leurs arguments et ceux de nombreux historiens turcs et étrangers contemporains qui n'épargnent pas leurs efforts, sous la commande des dirigeants de la République turque, pour réfuter le fait du génocide des Arméniens.

La troisième partie de la monographie porte sur l'interprétation des vues, parfois incompatibles, des hommes politiques, publics et des religieux. Il s'agit d'hommes politiques assez éminents d'orientations différentes, tels les socialistes J. Jaurès et F. de Pressencé, G. Clemenceau, leader des radicaux, D. Cochin et A. de Mun, députés de droite du Parlement français, et d'autres. Au fil de leur activité arménophile, y compris parlementaire, l'auteur démontre leur contribution incontestable à la présentation du véritable tableau des forfaits du gouvernement ottoman et apprécie en sa juste valeur la portée de leur activité, surtout dans les secours apportés au peuple arménien. Il ne dissimule point leurs différends, souligne les aspects positifs (révélation de la politique étatique, critique de la politique indifférente à l'égard des Arméniens des puissances européennes, etc.) et vulnérables de leurs approches. En luttant pour l'introduction des réformes prévues par les traités internationaux dans les provinces de l'Arménie Occidentale, comme le montre l'auteur, presque tout le monde, à de rares exceptions près (G. Clemenceau, P. Quillard), avait soutenu le principe de l'intégrité du territoire de l'Empire ottoman. L'auteur motive une telle approche par la mentalité collective propre au peuple français à la fin du XIXe siècle, d'après laquelle la sauvegarde du territoire de l'Empire serait le garant indispensable de l'équilibre européen.

Quant aux religieux, l'auteur étudie non seulement l'œuvre du père Charmetant, dont le nom est bien connu, mais présente pour la première fois

les vues des abbés Pisani, Griselle et d'autres. En appréciant leur activité, dirigée contre le dévoilement des organisateurs du génocide des Arméniens et, à la fois, contre la politique turcophile des puissances européennes, surtout de la France, l'auteur accentue en même temps l'étroitesse évidente de leurs vues. En raison de leur mentalité collective, on n'a expliqué l'extermination des Arméniens que dans le cadre de la confrontation religieuse, ce qui ne correspond pas à la réalité historique.

En rédigeant cette monographie, l'auteur tient compte des acquis contemporains des études du phénomène de génocide. Il confirme ses conclusions, surtout en ce qui concerne l'appréciation des massacres arméniens des années 1890 comme d'une première étape du génocide des Arméniens, par les interprétations avancées de la part des spécialistes contemporains.

Le livre est dédié à la mémoire de Hrant Avetisyan (1927-2004), de l'*Académie arménienne*, ancien directeur de l'Institut d'histoire de l'Académie, le premier à avoir attiré l'attention de l'auteur sur l'importance de l'étude de ce sujet très intéressant et fort important.

Nos remerciements vont à Monsieur Pierre Barral, professeur émérite à l'Université Montpellier III, pour nous avoir aimablement envoyé des photocopies de nombreux articles sortis de la plume des auteurs français de la fin du XIXe siècle, ainsi que des livres des historiens contemporains.

L'auteur est reconnaissant à Monsieur Aram Simonyan, recteur de l'Université d'État d'Erevan, membre correspondant de l'Académie nationale des sciences de la République d'Arménie, pour son soutien lors de la publication de ce livre.

Il est également reconnaissant aux Messieurs Babken Haroutiounyan et Vardan Mkhitaryan d'avoir préparé la carte sur les massacres des Arméniens dans les années 1890, publiée dans ce livre.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Աբբաս, շահ – 218
Աբգարյան Ա. – 13
Աբդոն Բուասոն Պ. – 198-203, 208-209
Աբդուլ Չամիդ II – 5, 17, 19, 21, 31, 46, 50, 53-54, 56-63, 65, 68, 72, 74, 78, 83-85, 90-91, 96, 99, 101-102, 104-105, 107-111, 113-115, 118, 123-124, 126, 128, 131-139, 147, 149-151, 156-158, 160-163, 172-178, 180-184, 186, 188-189, 192, 195, 201, 203-208, 211-212, 215, 222-224, 227, 230, 232, 237, 249, 251-252, 257, 261, 264, 268-269, 277, 284, 289, 295, 303, 307-308, 312, 318, 321
Աբդուլ Մեջիդ – 204, 295
Ադոսիդես Ա. տե՛ս Դորիս Ժ.
Աթաբեկյան Լ. – 272
Ալեքսանդր III – 100
Ալոշ Պ. Բ. – 179-184, 206
Ահարոնյան Ա. – 317
Աղայան Ծ. – 23, 236, 265, 274
Աճառյան Յ. – 225
Անդրանիկ – 269, 271, 273-276
Ապիա Գ. – 304-305
Ավետիսյան Յ. – 5, 22, 25
Արզումանյան Մ. – 24

Բ

Բախչիճյան Ա. – 18
Բայբուրդյան Վ. – 118
Բար Ա. – 141-153, 248
Բարբի Ա. – 160-161
Բարիդոն Ռ. – 95-97
Բարալ Պ. – 24
Բաուեր Ե. – 12

Բերար Վ. – 55-62, 105, 178, 248, 276, 314, 317
Բերժերոն Պ.-Ա. – 28-29, 33, 41
Բերտելո Մ. – 280, 288
Բեքեր Ժ. – 111-112
Բշարե Խալիլ – 274
Բրայս Ջ. – 45
Բրյուա Ժ. – 221
Բուլիմիեր Ժ., դը Լա – 28, 31, 34

Գ

Գալոյան Գ. – 64
Գալստյան Յ. – 293
Գամբետա Լ. – 125, 130
Գասպարյան Ե. – 23-24
Գասպարյան Ռ. – 17
Գարսիա Պ. – 20
Գլադստոն Ու. – 50, 32, 95, 101, 190, 196
Գյուլիուա – 37-38, 41
Գոլիս Ժ. – 108-111
Գոհիե Ու. – 176, 179
Գոնդալ Լ., աբբա – 43, 304
Գրիգորյան Յ. – 265, 271
Գրիգել, աբբա – 202, 209
Գուստ Վ. – 68
Գևորգ Չաուշ տե՛ս Սարիաս
Գևորգյան Է. – 13

Դ

Դալլաքյան Կ. – 44
Դանիելյան Է. – 12
Դե Կուրսոն Ռ. – 184-194, 197-202, 208
Դելկասե Տ. – 259, 262, 268
Դեմոսթենես – 225
Դենե Ժ. – 134-139, 158-160
Դեշանել Պ. – 212
Դիլոն Է. – 95

Դյուբոր ժ. դը – 101-103
Դյուկլեր Վ. – 23
Դոմետիանոս – 283
Դոելի-Աոլի – 39
Դորիս ժ. – 131
Դրեյֆուս Ա. – 243
Դրիո Է. – 21, 53, 98-101, 103
Դումերգ Է. – 153-158

Ե

Եղիշե – 223
Երուսաղիմսկի Ա. – 276

Ձ

Ձավարյան Ա. – 276
Ձարդարյան Ռ. – 276
Ձեքի, փաշա – 149, 230, 264
Ձիա, փաշա – 41
Ձոլա Է. – 138, 243
Ձոհրապ Գ. – 276

Է

Էնգելհարդ Է. – 123-125
Էնգելս Ֆ. – 315

Թ

Թալեաթ, փաշա – 184
Թառոյան Կ. – 24, 365
Թոյնբի Ա. – 45
Թունյան Վ. – 7
Թևֆիկ, փաշա – 41

Ժ

Ժերար Ա. – 276
Ժորես ժ. – 23, 27, 43, 127, 220-228,
230, 232, 236, 241-242, 265, 314,
317

Ի

Իսմայիլ, բեյ – 31
Իզմիրյան Մ. – 262, 290

Լ

Լամի Է. – 106-108
Լանգլուա Վ. – 222
Լասիոր Պ. – 314

Լավիս Է. – 21, 42-43, 61, 104-106,
114, 248, 317
Լաֆայետ Մ. – 317
Լեմոնոն Է. – 162-164, 169-170
Լեյարդ Յ. Ա. – 195
Լենկ Թեմուր – 218, 286
Լեո – 236
Լերուա-Բոլիո Ա. – 49, 85, 89-95, 290
Լեփսիուս Յ. – 18, 157
Լեու Գ. – 16
Լյուդովիկոս XIV – 132, 287
Լո ժոն – 207
Լոբանով-Ռոստովսկի Ա. – 201-202
Լոնգվիլ – 35, 39
Լևեյր Մ. տե՛ս Քիառ Պ.

Խ

Խաչատրյան Ա. – 24
Խարազյան Մ. – 23
Խվոստով Վ. – 196, 255
Խրիմյան Մ. – 147-148, 270-271
Խրլոպեան Գ. – 314

Կ

Կահրն Մ. Լ. – 114-116
Կահյուե Ա. – 120-121, 123
Կամբոն ժ. – 42
Կամբոն Պ. – 28-43, 46, 65, 76, 128,
198, 217, 242, 262, 280-281, 288,
307, 309, 312-313
Կարա դը Վո Բ. – 85-89, 297
Կարապետյան Մ. – 13
Կարապետյան Ն. – 212
Կարլիե Է. – 44, 50-52, 308
Կարլիե Մ. – 28, 31, 33-34, 44, 50, 308
Կիկերոն տե՛ս Ցիցերոն
Կինյապինա Ն. – 256
Կիրակոսյան Ա. – 196-197
Կիրակոսյան Ջ. – 23, 195, 314
Կլեմանտ ժ. – 44, 210-216, 227, 236,
260, 265, 284, 314, 317
Կյուրի Ֆ. – 37
Կոնտանսոն Լ. դը – 42, 62-65, 313
Կոչեն Դ. – 23, 27, 53, 183, 217-220,
241, 248, 265
Կոստանդյան Է. – 148, 265, 271, 296

Կուլբո Պ. – 53, 66, 73-77
Կուկունյան Ա. – 255
Կուպեր Լ. – 9
Կուրդինյան Ե. – 256

Ջ

Ջամբարյան Ա. – 64, 181, 253, 265, 274
Ջայրունի Ա. – 18
Ջանտոտ Գ. – 27, 29, 37-40, 42-43, 46, 68, 105, 128-130, 164, 169, 172-179, 202, 225, 227, 231, 242, 254, 258, 263, 312, 317
Ջարությունյան Բ. – 25
Ջելիոզաբալուս – 114
Ջյուզո Վ. – 317
Ջովակիմյան Ա. – 18
Ջովհաննիսյան Գ. – 58
Ջովհաննիսյան Ն. – 13, 307
Ջովհաննիսյան Պ. – 12
Ջովնան Գ. – 239
Ջորոուից Ի. Լ. – 12, 103
Ջուբար Գ.-Ա. – 241-242
Ջուդրի-Մենոս – 83, 198
Ջուսեյն, փաշա – 305

Ղ

Ղազարյան Ջ. – 11-12, 17
Ղարիբջանյան Գ. – 24

Ս

Սանֆրեդ Ա. – 221
Սառ Ն. – 270, 277
Սարժերի Լ. – 172, 178, 254
Սարիյե Լ. – 70-73
Սարկոսյան Ա. – 296
Սարկոսյան Լ. – 50
Սարքս Վ. – 222
Սաք Քոլ Մ. – 80
Սելին Ժ. – 127, 130
Սելսոն Ռ. – 8
Սելքոնյան Ե. – 13
Սելքոնյան Մ. – 56
Սեհմեդ II – 180, 204
Սեյրիե Գ. – 28, 30, 32-33, 38, 40, 43, 262, 309
Սիդիատ, փաշա – 125
330

Սիլերան Ա. – 241
Սխիթարյան Վ. – 25
Սնացականյան Ա. – 23
Սովսես Խորենացի – 223
Սորգան Ժ. – 162
Սորգենթաու Ջ. – 215
Սուհամեդ – 46, 204
Սուն Ա. դը – 27, 232-236, 241-242
Սունիր, բեյ – 251, 268
Սուստաֆա, փաշա – 46
Սուրադ, բեյ – 202
Սուրադյան Կ. – 6

Ն

Նապոլեոն I – 21, 287, 314
Ներոն – 114, 283
Ներսիսյան Մ. – 10-11, 18, 265
Նիկոլայ I – 315
Նիկոլայ II – 101

Շ

Շարմետան, հայր – 49-50, 53, 74, 77, 240, 248, 279-291, 298, 301, 303, 309, 311, 314, 317
Շիպլի – 191
Շոդորդի, կոմս – 125-130, 308
Շվիտեր Ջ. դը – 132-133
Շուբլիե Մ. – 117-120

Չ

Չառնի Ի. – 9
Չինգիզ, խան – 283, 286
Չոպանյան Ա. – 23, 44, 61, 82, 172, 237, 244, 247, 316-317

Պ

Պասի Պ. – 98
Պաստոր Լ. – 317
Պեգի Շ. – 249
Պելեդյան Ա. – 118
Պիզանի, արքա – 49, 288, 291-303, 309
Պինոն Ռ. – 112-113
Պողոսյան Կ. – 12, 17
Պողոսյան Ջ. – 212, 246, 265, 272, 274
Պողոսյան Ա. – 12, 17, 24

Պողոսյան Վ. – 24, 41, 43, 161, 216,
262, 290, 318
Պոյաճյան Յ. – 296
Պոնյոն – 38-39
Պրանս Մ. – 68, 176
Պրեսանսե Ֆ. դը – 17, 43, 220, 228-
232, 236, 276, 291, 311
Պրժնալսկի – 191

Ջ

Ջանիկյան Գ. – 223

Ռ

Ռադիբ, փաշա – 45
Ռամբո Ա. – 114
Ռեբրիու Մ. – 222
Ռեզլա Պ. դը – 131
Ռեմի Կ. տե՛ս Սևերին
Ռոբերտի դը Ե. – 236
Ռոգր Մ. Լ. տե՛ս Քիառ Պ.
Ռոթենբերգ Դ. – 323
Ռոյ Ժ. – 138
Ռոշֆոր Ա. – 236, 314
Ռոտշտեյն Ֆ. – 256
Ռումել Ռ. Ջ. – 9, 322
Ռուսո Լ. – 203-207

Ս

Սահակյան Ռ. – 13
Սանթուրջյան Գ. – 178
Սապահ-Գյուլյան Ս. – 55, 66, 68, 83,
94-95, 217, 222, 225
Սարաֆյան Ա. – 45
Սարիատ – 271
Սաֆրաստյան Ա. – 178
Սաֆրաստյան Ռ. – 7, 9-12
Սեբաստիանի Օ. Ֆ. – 315
Սելոս Լ. – 77-80
Սեյմուր Ջ. Յ. – 315
Սենյոբոս Շ. – 21, 113
Սերոբ – 273
Սիամանթո – 276
Սիլիեր Ա. – 28, 31
Սիլիս Ա. – 12
Սիմոնյան Ա. – 9, 25
Սիմոնյան Յ. – 265, 271, 274

Սիմոնյան Պ. – 64
Սպիրով Դ. – 19, 207-208
Սրմաքեշխանլեան Ե. – 99
Սուճարիպա – 32, 34, 36, 40
Սուրբեզի Ֆ. – 164-170, 260
Սևերին – 239-240, 317

Վ

Վահրամյան Ա. – 248
Վալերի Պ. – 24
Վանդալ Ա. – 18, 21, 42, 65-70, 73, 76,
101, 248
Վարանդյան Մ. – 225, 242, 248, 252,
256, 262, 272, 275, 316, 318
Վարդանյան Յ. – 296
Վարդգես – 276
Վարժապետյան Ն. – 254
Վիլբեր – 191
Վիլիելմ II – 61, 65, 251, 308
Վոլտեր Ֆ. Մ. Ա. – 317

Տ

Տասնապետեան Յ. – 18, 248
Տատրյան Վ. – 6, 27, 42, 79, 313
Տարլե Ե. – 256
Տարոնեցի – 271
Տեր-Մինասյան Ա. – 6
Տերնոն Ի. – 6-8, 10-11, 103, 177, 203,
322-323
Տոնո Ե. տե՛ս Դրիո Ե.

Ց

Ցիցերոն – 225

Ք

Քայաջյան Ե. – 22, 216
Քարայան Ս. Ա. – 293
Քիառ Պ. – 48, 53, 172, 178, 243-261
Քինե Վ. – 63, 185, 292
Քոչար Մ. – 250-251

Օ

Օմար, խալիֆ – 84
Օսման – 47
Օսման Նուրի – 178

Ֆ
Ֆազի Է. – 114
Ֆերդինանդ Յերուլդ Ա. – 243
Ֆինո ժ. – 80-82
Ֆիշեր Յ. – 272
Ֆիցմորիս – 37

Ֆոնտանես Ա. – 276
Ֆրանս Ա. – 5, 19, 23, 236-239, 317
Ֆրենոն Պ. – 133

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Ադանա – 34, 161, 200, 292
Ադիյանան – 37
Աթենք – 248
Ալբանիա – 132
Ալբիստան – 37
Ալեքսանդրետ – 28, 35, 38
Ակն – 33
Ադաթեր – 36
Աղջա-Գյունեյ – 36
Ամասիա – 154
Ամերիկա տե՛ս ԱՄՆ
ԱՄՆ – 12, 14, 95, 215, 255
Այնթաբ – 62
Անատոլիա – 35, 91, 200, 211
Անգլիա – 18, 37, 56, 76, 79, 117, 122, 146, 148, 162-164, 169, 185-187, 189-191, 193-197, 199-200, 202, 255, 257, 283, 315
Անգորա – 28, 34, 37-38, 40-41, 200
Անդոք, լեռ – 190-191, 245
Անդրկովկաս – 58
Անժեր – 73
Անկարա տե՛ս Անգորա
Ապրանք – 39
Առաքելոց վանք – 271, 273
Ասիա – 66, 181, 211
Ասիական թուրքիա – 254, 293
Աստոյի Գոմ – 39
Արաբկիր – 44, 46-48
Արարատ – 258, 282
Արևելյան Անատոլիա – 90
Արևելյան թուրքիա – 293
Արևելյան Հայաստան – 11
Արևելք – 62, 69-70, 76-77, 190, 243, 251, 297, 313, 317
Արևմտյան Հայաստան – 21, 24, 28, 41, 44-45, 49, 56, 62, 64, 66, 71, 74, 82, 86, 96, 100, 103, 120, 122, 146, 151, 154, 160, 166, 168,

180-181, 186, 189-190, 199-200, 205, 211, 218, 235, 240, 248, 255, 258, 267, 282, 289, 293, 295, 300, 304, 307-308

Աֆրիկա – 211

Բ

Բաբերդ – 47, 166, 199
Բագադիճ – 36
Բալկանյան թերակղզի – 206
Բալկաններ – 205, 258
Բալու – 48
Բայաս – 39
Բայբուրդ տե՛ս Բաբերդ
Բեռլին – 29, 70, 90, 96, 99-100, 112, 117, 120, 122, 145-147, 154-156, 165, 167, 176 178, 180, 211, 213, 225, 231, 235, 238, 244-245, 254, 259-261, 277, 282, 286, 295, 300, 306-307
Բիթլիս – 47, 67, 71, 86, 166, 180-181, 252, 292
Բիրեջիկ – 37, 39, 62
Բյուզանդիա – 204
Բոսֆոր – 132, 136
Բուլղարիա – 18, 91, 112, 298

Գ

Գառզառ – 48
Գելիեգուզան – 246
Գերմանիա – 18, 76, 78, 140, 151, 171, 308
Գյուլիանե – 295

Դ

Դապիկ – 269
Դերջան – 36, 39
Դիարբեքիր – 28, 30, 32-34, 38-41, 43, 56-57, 100, 121, 150, 199, 269
Դիվրիգ – 52

Դորուկ – 39
Դվնիկ – 39

Ե

Եգիպտոս – 79, 91, 164, 193-194, 197, 256
Եմեն – 205
Եվրոպա – 18, 40, 49, 59, 80, 82, 89, 93-94, 97, 101, 105, 113, 120, 167, 170, 175, 177, 189, 224-225, 231, 235, 238-239, 257, 261-264, 270, 284, 286, 289-291, 316
Եվրոպական Թուրքիա – 315
Երզնկա – 44, 47, 160, 166, 199
Երուսաղեմ – 9
Երևան – 7, 9-13, 17-19, 23-24, 50, 58, 68, 118, 148-149, 178, 195-196, 212, 216-217, 223, 225, 265, 296
Եփրատ – 38

Զ

Զարա – 52
Զեյթուն – 40, 88, 97, 267, 304

Է

Էսպեվերեկ – 36
Էրզրուն – 29, 33, 44-45, 51, 67, 86, 121, 151, 160, 166, 296

Թ

Թուրքիա – 13-15, 24, 28, 30, 44, 69, 82, 94, 104, 108, 113-114, 133, 144, 145-155, 158, 193, 202, 256-257, 260, 276, 285, 296, 313-316, 318

Ժ

Ժընեւ – 316

Ի

Իսրայել – 12
Իտալիա – 238

Լ

Լիբանան – 18, 49, 91, 298
Լոնդոն – 45, 214, 239, 251, 315
Լևանտ – 106, 293

Խ

Խանասոր – 269, 272
Խաչիկ Օղլու Գոմ – 36
Խարբերդ – 46-48, 199
Խիզան – 47
Խնձրի – 36
Խորհրդային Միություն – 14

Կ

Կասրե-Շիրին – 154
Կարաբուլաղ – 36, 39
Կարահիսար – 52
Կարս – 11
Կենտրոնական Ասիա – 153
Կեսարիա – 33, 38, 67
Կիլիկիա – 17, 28, 45, 49
Կիպրոս – 195
Կոնիա – 180, 200
Կոստանդնուպոլիս – 28, 30-31, 34, 49, 59, 64, 66, 68, 74, 83, 91, 97, 99-100, 103, 108, 114, 118, 146, 153, 162, 166-168, 173, 179, 195, 204, 218, 230-231, 233, 243, 247, 254, 262, 265-266, 270-271, 276, 296, 301
Կովկաս – 80
Կրետե – 130, 132, 195

Ջ

Ջալեպ – 28, 38-39, 200
Ջաճն – 32
Ջայաստան – 11, 15, 18, 25, 29, 49, 55, 58, 64, 71, 80-82, 87-89, 97, 100, 111, 117, 119, 122, 141, 148, 153-154, 156, 160, 162-165, 167, 173, 176, 181, 185-186, 192, 195, 201, 211, 214-215, 217, 222, 226, 229-230, 238-240, 248, 275-276, 280, 286, 297, 299, 307, 314, 323

Ջիսնի-Մանսուր – 48
Ջնդկական օվկիանոս – 197
Ջնդկաստան – 193
Ջոռն – 215, 238
Ջոռնեական կայսրություն – 114
Ջունաստան – 115, 130, 298

Ս
Սալաթիա – 44, 67, 100, 121, 166
Սակեդոնիա – 141, 195, 238, 243, 276
Սամրտանք – 48
Սանթառա – 39
Սարաշ – 37, 62, 71
Սարգվան – 255
Մեծ Բրիտանիա տե՛ս Անգլիա
Մերձավոր Արևելք – 80, 103, 119, 122, 163, 169, 195, 239, 293, 313
Մերսին – 32, 34
Միջին Արևելք – 293
Մոլլա Սուլեյման – 34
Մոնպելիե – 24, 164
Մոնտորոն – 153
Մոսկվա – 11
Մսիս – 36
Մուշ – 47-48, 67, 86, 100, 199, 229, 245, 252-253, 262, 269, 273-274

Շ
Շվեյցարիա – 18, 208
Շուշնամերկ – 274

Չ
Չարշամբա – 36
Չոք Մարգվան – 35

Պ
Պայաս տե՛ս Բայաս
Պարիզ տե՛ս Փարիզ
Պարսից ծոց – 258
Պարսկաստան – 154, 272
Պեյրուս – 118, 314
Պոլիս տե՛ս Կոստանդնուպոլիս

Ռ
Ռուսաստան – 18, 89, 120, 122, 126-127, 129-130, 140, 145, 155, 160, 163-165, 191, 194-195, 202, 226, 255-257, 275, 295, 306-309, 315, 321

Ս
Սան-Ստեֆանո – 120, 122, 145, 155, 167, 180, 195, 295, 306

Սանկտ-Պետերբուրգ – 125-126, 315
Սասուն – 24, 28-29, 31, 33, 38, 56, 60, 66, 70, 81, 83, 86, 97, 118, 121, 124, 149, 151, 157, 166-167, 174-175, 190, 198, 202, 208, 212, 218, 225, 228-231, 239-240, 244, 246, 252, 262, 267-269, 273-274, 296, 301
Սեբաստիա – 28-29, 31, 33-34, 44, 50-53, 67, 121, 166, 308
Սկանդինավիա – 18
Սղերդ – 47
Սպարկերտ – 47
Ստամբուլ տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
Սուեզ, ջրանցք – 193
Սուրբ Դավիթ – 36
Սուրբ Թորոս – 36
Սև ծով – 258
Սևերեկ – 37

Վ
Վան – 44, 47, 50, 67, 86, 160, 211, 267, 272-273, 304
Վանա լիճ – 230
Վասպուրական – 272
Վատիկան – 214
Վերոնա – 314

Տ
Տարոն – 274
Տրապիզոն, քաղաք – 28, 31, 45, 47, 67, 83, 86, 105, 121, 160, 180, 218, 288
Տևրիկ տե՛ս Դիվրիզ

Ու
Ուզբեկ – 39
Ուռնիա տե՛ս Ուրֆա
Ուրֆա – 28, 32, 37-39, 44, 62, 67, 71, 82, 151, 220, 304-305

Փ
Փարիզ – 44, 55, 65, 80, 83, 85, 89, 95, 101, 153, 158, 198, 210, 225, 230, 236-237, 247-248, 251, 253, 268, 277, 279, 288, 297, 315

Փիրիս – 36
Փոքր Ասիա – 60, 119, 194, 202, 211,
289
Փրավիտենս – 66

Ք

Քիոս – 18, 91
Քյոթուր – 36, 39
Քրդստան – 185

Օ

Օսմանյան կայսրություն – 5, 7, 10-
12, 15, 17, 21, 25, 28, 37, 42-44,
49, 55, 66, 69, 72-78, 80-81, 85-
86, 90, 93-96, 99, 101, 103-106,
108-109, 112-115, 118-119, 121-
131, 133-134, 136-137, 139, 141,
143-146, 153, 155-156, 161, 163-
165, 167, 169-170, 172-177, 179-
189, 192-199, 202-206, 211, 213-
218, 220, 227, 231-232, 235, 239,

242-246, 250-252, 254-255, 259-
260, 263, 268, 271, 275, 279-282,
284, 289-295, 297-298, 300, 309,
312-316, 319

Օսմանյան Հայաստան – 148

Ֆ

Ֆրանսիա –
13-14, 19, 21, 24, 27-29, 31, 37-
39, 43-45, 50, 54-56, 60-61, 63-66, 69-
70, 73, 76-77, 80, 84-85, 88, 94, 98,
101, 104-106, 108, 112, 117, 122,
125-126, 128-130, 133, 140, 151, 164,
169, 171-173, 175, 177, 183, 191,
193-194, 201, 208-210, 212-215, 220,
222, 225-226, 228, 230-231, 236-237,
240-241, 248-249, 251, 255-259, 262,
268, 278, 280, 283, 286-291, 298,
303-304, 308-310, 312-318, 321, 323

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲԱՐՔՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ՍԿԶԲԱՐՔՈՒՐՆԵՐ

Ս/ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

Հայերեն

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972:

Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմողներ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991:

Ռուսերեն

Армянский вопрос и Геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы политического архива Министерства иностранных дел кайзеровской Германии. Сборник. Составитель, автор предисловия, введения и примечаний доктор исторических наук, профессор Вардгес Микаелян, Ереван, 1995.

Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, второе, дополненное издание, Ереван, 1982.

Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии, т. 1. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментариев доктор юридических наук, профессор Ю. Г. Барсегов, М., 2002.

Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1917, М., 1952.

Ֆրանսերեն

Beylerian A., Les grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918), Paris, 1983.

Charmetant P[ère] F., Martyrologe arménien. Tableau officiel des massacres d'Arménie dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople et statistique dressée par des témoins oculaires, Paris, s. d.

Charmetant P[ère] F., L'Arménie agonisante et l'Europe chrétienne. Appel aux chefs d'État. Paris, s. d.

Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, Paris, 1897.

Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, Paris, 1897.

La vérité sur les massacres d'Arménie. Documents nouveaux ou peu connus. Par un Philarmène, Paris, 1896.

Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes. Préface de G. Clemenceau, Paris, 1896.

Meyrier G., Les massacres de Diarbékir. Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896. Présentée et annotée par C. Mouradian et M. Durand-Meyrier, Paris, 2000.

Անգլերեն

Bryce J. and Toynbee A., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916. Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce, edited and with an introduction by Ara Sarafian, Princeton, 2000.

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce, New York and London, 1916.

“Turkey”. Correspondence relative to the Armenian Question, and Reports from her Majesty’s Consular Officers in Asiatic Turkey, London, 1896, N 2.

United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917, compiled with an introduction by Ara Sarafian, Princeton and London, 2004.

Գերմաներեն

Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes Lepsius-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Teil 3. Hermann Goltz und Axel Meissner. Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen, München, 2004.

Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr Johannes Lepsius, Potsdam, 1919.

Gust W. (Hg.), Der Völkermord an den Armenien 1915/16. Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts, Hamburg, 2005.

Իտալերեն

Documenti diplomatici italiani sull’Armenia. Seconda serie: 1891-1916. A cura de M. Russo, v. 1-2, Firenze, 1999.

ՏՊԱԳԻՐ ՍԿՁԲՆԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐ

Հայերեն

- Աճառյան Հ., Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967:
Ժորես Ժ., Պետք է փրկել հայերին, թարգմանությունը՝ Գրիգոր Ջանիկյանի, Երևան, 2009:
Կարլին Է., Կոտորածների մեջ: Հայաստանում Ֆրանսիայի հյուպատոսի կնոջ օրագիրը, ֆրանսերենից թարգմանությունը՝ Լաուրա Մարկոսյանի, Երևան, 2010:
Հայաստանի բարեկամները Ֆրանսիայում.— «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1897, թիվ 6:
Չոպանյան Ա., Դարավերջի Ֆրանսան.— «Անահիտ», Փարիզ, 1899, Ա տարի, թիվ 5-6:
Պողոսյան Վ., Մի անտիպ փաստաթուղթ.— «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1997, թիվ 3:
Սապահ-Գիլեան Ա., Ֆրանսիան և հայոց խնդիրը.— «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1897, թիվ 2:
Սապահ-Գիլեան Ա., Պ. Ալբեր Վանդալի դասախոսությունը.— «Նոր դար», Թիֆլիս, 1897, թիվ 31:
Սապահ-Գիլեան Ա., Պատասխանատուները, Փրավիտենս, 1916:
Սպիրով Դ. Ա., Հայերի սարսափելի կոտորածները (1894-1896), Երևան, 1997:
«Սուլթանին դատը».— «Անահիտ», Փարիզ, 1899, Բ տարի, թիվ 1-2:
«Սուլթանին դատը».— «Անահիտ», Փարիզ, 1899, Բ տարի, թիվ 3:
Օսման Նուրի, Աբդուլ Համիդ երկրորդը և նրա իշխանության շրջանը.— Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 7, Թուրքական աղբյուրներ, Դ, թարգմանություն բնագրից՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Գ. Հ. Սանթրուշյանի, Երևան, 1972:
Ֆիշեր Հ., Հայոց մի յաղթութիւնը.— «Դրօշակ», Ժնև, 1897, թիվ 13:

Ռուսերեն

- Армянский вопрос по документам французской Желтой книги.— Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, 2-е изд., М., 1898, отдел II.
Берар В., Августовские убийства в Константинополе (1896 г.).— Братская помощь пострадавшим в Турции армянам.
Жорес Ж., Против войны и колониальной политики. Редакция и вступительная статья А. З. Манфреда, М., 1961.
Письма турецких жертв из Малой Азии (1895-1896 гг.).— Братская помощь пострадавшим в Турции армянам.

Ֆրանսերեն

- À la mémoire de Pierre Quillard, Paris, 1912.
À propos « d'Abd-ul-Hamid intime » // « Pro Armenia », 25 avril 1901.
Abdon Boisson P., L'agitation anglo-arménienne, Paris, 1896.

- Allauch P. B., *La Turquie et les Ottomans*, Paris, [1894].
- Allauch P. B., *La vérité sur l'Arménie. Récit d'un témoin oculaire*, Paris, 1895.
- Annezay J. de, *Au pays des massacres, saignées arménienne de 1909*, Paris, 1910.
- Antoine E., *Les massacres d'Arménie*, Bruxelles, 1897.
- Appia G., *Enfants arméniens. Souvenirs de Noël 1895. Récits authentiques*, Paris, 1896.
- Barby H., *Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre. Préface de M. Paul Deschanel*, Paris, 1917.
- Barre A., *L'esclavage blanc. (Arménie et Macédoine)*, Paris, [1909].
- Baridon R., *Arménie. Coup d'œil général et explicatif sur son histoire et les derniers événements*, Paris, 1896.
- Becker G., *La guerre contemporaine dans les Balkans et la question d'Orient (1885-1897)*, Paris, 1899.
- Bérard V., *La politique du sultan*, Paris, 1897.
- Bérard V., *La politique du sultan. Les massacres des Arméniens : 1894-1896. Préface de Martin Melkonian*, Paris, 2005.
- Bérard V., *Politique française // « Revue de Paris », livraison du 1er juillet 1905.*
- Bérard V., *Le sultan, l'islam et les puissances*, Paris, 1907.
- Bérard V., *La révolution turque*, Paris, 1909.
- Bérard V., *La mort de Stamboul. Considérations sur le gouvernement des Jeunes-Turcs*, Paris, 1913.
- Bérard V., *Préface.– G. Gaulis, La ruine d'un empire. Abd-ul-Hamid, ses amis et ses peuples*, Paris, 1913.
- Cahuet A., *La question d'Orient dans l'histoire contemporaine (1821-1905)*, Paris, 1905.
- Cahun M. L., *Le monde islamique.– Histoire générale du IVe siècle à nos jours. T. XII, Le monde contemporain, 1870-1900. Ouvrage publié sous la direction de M[essieurs] Ernest Lavis, Alfred Rambaud*, Paris, 1901.
- Cambon P., *Correspondance 1870-1924. Tome premier (1870-1898). Avec un commentaire et notes par Henri Cambon*, Paris, 1940.
- Carlier Mme E., *Au milieu des massacres. Journal de la femme d'un Consul de France en Arménie*, Paris, 1903.
- Carlier E., *En Arménie. Journal de la femme d'un Consul de France // « Revue des deux mondes », livraison du 15 janvier 1903.*
- Charmetant P[ère] F[eli]x, *Le Livre jaune et la question d'Orient // « Revue diplomatique et coloniale », 1897, N 1.*
- Charmetant R[évérénd] P[ère] F[eli]x, *Livre d'or des martyrs de la Charité. Hommage aux victimes de la catastrophe du 4 mai 1897*, Paris, 1897.
- Chaudordy^{cte} de, *La France et la question d'Orient*, Paris, 1897.
- Choublier M., *La Question d'Orient depuis le traité de Berlin. Étude d'histoire diplomatique*, Paris, 1897.
- [Cillière A.,] *1895. Massacres d'Arméniens. Alphonse Cillière, consul de France à Trébizonde. Texte présenté par Gérard Dédéyan, Claire Mouradian et Yves Ternon*, Toulouse, 2010.
- Clemenceau G., *Préface.– Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes*, 1896.
- Clemenceau G., *La main sanglante // « Pro Armenia », 25 novembre 1900.*

- Clemenceau G., Pour les Arméniens // « Pro Armenia », 15 septembre 1904.
 Clemenceau G., Rappel au devoir // « Pro Armenia », 15 juin 1904.
 Cochin D., Contre les barbares, Paris, 1899.
 Contenson L. de, Chrétiens et musulmans. Voyages et études, Paris, 1901.
 Contenson L. de, Les réformes en Turquie d'Asie. La question arménienne. La question syrienne. Deuxième édition, Paris, 1913.
 Coulbaut P., Les massacres d'Arménie et le rôle des puissances européennes, Angers, 1889.
 Denais J., Le sultan, Paris, 1897.
 Denais J., Mourad V, vrai kalife, sultan légitime et Abdul Hamid II, usurpateur fratricide. Lettre à S. M. l'Empereur d'Allemagne, Paris, 1898.
 Denais J., La Turquie nouvelle et l'Ancien régime. Conférence faite par M. Joseph Denais à Paris le 17 novembre 1908. Annotée le 8 mars, Paris, 1909.
 Des Coursions R., La rébellion arménienne. Son origine-son but, Paris, 1895.
 Discours de M. Hanotaux, ministre des Affaires étrangères, à la séance de la Chambre des Députés du 3 novembre 1896.– Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, Paris, 1897.
 Discours d'interpellations relatives aux événements d'Arménie // « Annales catholiques », 7 novembre 1896, N 1336 ; 14 novembre 1896, N 1338.
 Dorys G., Abdul-Hamid intime. Préface de Pierre Quillard, Paris, 1903.
 Doumergue E., L'Arménie. Les massacres et la question d'Orient. Conférence, études et documents, Paris, 1916.
 Driault E., La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours, Paris, 1898.
 Dubor G. de, La Question arménienne // « La vie contemporaine et revue parisienne réunie », 1er novembre 1896.
 Finot J., Un peuple de martyrs ! (La Question arménienne) // « Revue des revues », livraison du 1er septembre 1895.
 France A., [Préface].– A. Tchobanian, L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient. Conférence faite le 9 mars 1897 à la salle de la Société de Géographie sous la présidence de M. Anatol France, Paris, 1897.
 France A., Pour l'union arménienne // « Pro Armenia », 25 mai 1901.
 Frémont P., Abd ul-Hamid et son règne. Par un ancien fonctionnaire ottoman, Paris, 1895.
 Garnier J.-P., La fin de l'Empire ottoman du Sultan Rouge à Mustafa Kemal, [Paris], 1973.
 Gaulis G., Les questions d'Orient, Paris, 1905.
 Gohier U., Trois fantoches, Paris, 1897.
 Gohier U., Agir nous-même.– « Ղրօշակ », ժնեւ, 1900, քիվ 6:
 Gondal L., La Question arménienne // « Annales catholiques », 6 mai 1896, N 1283.
 Griselle E., l'abbé, Une victime du pangermanisme. L'Arménie martyre, Paris, 1916.
 *** [Hanotaux G.], En Orient // « Revue de Paris », livraison du 1er décembre 1895.
 Hanotaux G., Histoire de la France contemporaine (1871-1900), t. IV. La République Parlementaire, Paris, 1908.
 Jaurès J., Il faut sauver les Arméniens. Établissement de l'édition, notes et postface par Vincent Duclert, Paris, 2006.

- Lamy E., *La France du Levant*, Paris, 1900.
- Lavissee E., Préface.– V. Bérard, *La politique du sultan*, Paris, 1897.
- Lavissee E., *Questions // « Revue de Paris »*, livraison du 15 janvier 1897.
- Lavissee E., *Note sur le Livre Jaune // « Revue de Paris »*, livraison du 15 mars 1897.
- Lavissee E., *Notre politique orientale // « Revue de Paris »*, livraison du 15 mai 1897.
- Lavissee E., *La paix d'Orient // « Revue de Paris »*, livraison du 15 février 1898.
- Le Jeune E., *Comment on sauve un empire. S. M. I. le Sultan Ghazi Abdul Hamid Khan II et son œuvre*, 2ème éd., Paris, 1895.
- Le maître et les serviteurs d'Yeldiz. (Dans l'intimité d'une Cour à la fin du XIXe siècle) // « *Revue des revues* », livraison du 15 août 1897; livraison du 15 septembre 1897.
- Le Vieux de la Montagne, *Arméniens et Arménophiles*, Genève, 1896.
- Lemonon E., *L'Europe et la politique britannique (1882-1911)*, deuxième édition, Paris, 1912.
- Les Arméniens et la Question arménienne. Conférence faite par M. Anatole Leroy-Beaulieu, membre de l'Institut à l'Hôtel des Sociétés savantes le 9 juin 1896, Paris, 1896.
- Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conférence faite par M. Albert Vandal de l'Académie française dans la salle de la Société de Géographie. Le 2 février 1897, Paris, 1897.
- Les massacres d'Arménie. Conférence faite au salon Bibliographique le 9 mars 1896. Par M. le baron Carra de Vaux, Paris, 1896.
- Les massacres d'Arménie : témoignages de victimes, par Georges Clemenceau // *Arménie une passion française « le mouvement arménophile en France 1878-1923 »*.
- Les massacres d'Edesse. (Récit d'un témoin) // « *Revue des revues* », livraison du 15 juillet 1896.
- Les massacres en Arménie par Mme Hudry-Menos, Paris, 1896.
- Leveyre M., *Les massacres des Sasounkh // « Revue de Paris »*, livraison du 1er septembre 1895.
- Loti P., *Les massacres d'Arménie*, Paris, 1918.
- Marillier L., *La Question arménienne*, Paris, 1897.
- Morgan J. de, *Essai sur les nationalités*, Paris-Nancy, 1917.
- Morgan J. de, *Contre les barbares de l'Orient*, Paris-Nanc, 1918.
- Mourad bey, *Le Palais de Yildiz et la Sublime Porte. Le véritable mal d'Orient*, Paris, 1895.
- Œuvres de Jean Jaurès. Pour la paix. T. 1. *Les alliances européennes (1887-1903)*. Textes rassemblés, présentés et annotés par Max Bonnafous, Paris, 1931.
- Passy P., *La vérité sur l'Arménie*, Paris, 1896.
- Pinon R., *L'Europe et l'Empire ottoman. Les aspects actuels de la question d'Orient*, Paris, 1908.
- Pisani P., *Les affaires d'Arménie*, Paris, 1895.
- Pisani P., *Les massacres d'Arménie*. Conférence faite à l'Institut Catholique de Paris le 3 mai 1896, Paris, 1896.
- Pour l'Arménie et la Macédoine. Préface de V. Bérard. Introduction de P. Quillard. Rapport de Francis de Pressensé, Paris, 1904.
- Pressencé F. de, *La Question arménienne // « Revue des deux mondes »*, 3e livraison, 1er décembre 1895.

- Pressencé F. de, Les massacres d'Arménie // « Pro Armenia », 1er juin 1904.
 Pressencé F. de, Asie Mineure // « Pro Armenia », 15 septembre 1904.
 Pour les Arméniens // « Annales catholiques », 16 mai 1896, N 1286.
 Pour les Arméniens // « Annales catholiques », 27 février 1897, N 1368.
 Pour l'Arménie indépendante, Paris, 1920.
 Quillard P., Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, Paris, 1902.
 Quillard P., Diplomatie secrète du sultan (novembre 1897-octobre 1898) // « Revue de Paris », livraison du 15 juin 1899.
 Quillard P. & Margery L., La question d'Orient et la politique personnelle de M. Hanotaux, Paris, 1897.
 Quillard P., Les nouveaux massacres d'Arménie // « Revue des revues », livraison du 15 octobre 1901.
 Réglé P. de, Au pays de l'espionnage. Les sultans Mourad V et Abdul-Hamid II, Paris, 1902.
 Réponse du sultan à M. Clemenceau. Traduite par Urbain Gohier, Paris, 1896.
 Rogre M. L., Les massacres d'Arménie. Quelques documents et remarques en l'honneur de sultan Abdul-Hamid, de la civilisation européenne et de l'alliance franco-russe // « Mercure de France », septembre 1896.
 Rousseau L., L'effort ottoman, Paris, 1907.
 Russo M., La formation des régiments de cavalerie kurde *Hamidié*, d'après les documents diplomatiques italiens // Revue d'histoire arménienne contemporaine. T. 1. Paris. 1995.
 Sarné G. & Goblet Y.M., La vie politique orientale en 1909, Paris, 1910.
 Sarrou A., La Jeune-Turquie et la Révolution, Paris-Nancy, 1912.
 Sassoun et les atrocités hamidiennes, Genève, 1904.
 Schwiter le baron H. de, Trois sultans. D'Abdul-Aziz à Abdul-Hamid, Paris, 1900.
 Seignobos Ch., Histoire politique de l'Europe contemporaine. Evolution des parties et des formes politiques 1814-1896, Paris, 1897.
 Selosse L., La question arménienne // « Revue de Lille », 1897.
 Séverine, Les massacres d'Arménie // « L'Arménie », 1er avril, 1895.
 Surbezy F., Les affaires d'Arménie et l'intervention des puissances européennes (de 1894 à 1897) <http://www.imprescriptible.fr/documents/surbezy/>.
 Tchobanian A., L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient. Conférence faite le 9 mars 1897 à la salle de la Société de Géographie sous la présidence de M. Anatol France, Paris, 1897.
 Une lettre de M. Pressencé // « Pro Armenia », 15 avril 1904.
 Vandal A., Les Arméniens et la réforme de la Turquie, Genève, 1903.

ԱՆՊԵՐՆԵՆԳ

- Charmetant P[ère] F[eli]x, Dying Armenia and Christian Europe. An Appeal to those in Power, London, s.d.
 Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story, New York, Doubleday, 1918.

ՔԵՐՈՎԱՆԵՐՆԵՆԳ

- Charmetant Père, Das sterbende Armenien und das christliche Europa // “Der Christliche Orient”, 1897, H. VII-VIII.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայերեն

Աղայան Ծ. Պ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976:

Աղայան Ծ. Պ., Հայկական ջարդերը և մեծ տերությունների քաղաքականությունը.– Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981:

Աղայան Ծ. Պ., Անդրանիկ. դարաշրջան, դեպքեր, դեմքեր, Երևան, 1994:

Արզումանյան Մ. Վ., Դարավոր գոյամարտ, Երևան, 1989:

Բախչինյան Ա., Հայանպաստ շարժումը Սկանդինավյան երկրներում (1896-1930-ական թվականներ).– «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2002, թիվ 3:

Բայբուրդյան Վ. Ա., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին, Երևան, 1989:

Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, 2004:

Գալստյան Հ. Հ., Արևմտյան Հայաստանի բնակչության կազմը ըստ Կիտալ Քինեի վիճակագրության.– Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XII, Թուրքիա, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1985:

Գասպարյան Ե. Ա., Հայասիրական շարժումը Ֆրանսիայում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Երևան, 1999:

Գասպարյան Ե., Անատոլ Ֆրանսը և հայ ժողովուրդը, Երևան, 2003:

Գասպարյան Ռ., Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ. – 1921 թ.), Երևան, 2005:

Գրիգորյան Հ. Բ., Հայ ազատագրական պայքարի մարտավարությունը 1895-1898 թթ., Երևան, 2000:

Գրիգորյան Հ. Բ., Հայոց ազատամարտի զինման և ֆինանսավորման խնդիրը (1890-1908 թթ.), Երևան, 2004:

Գուստ Վ., Հայերի ցեղասպանությունը: Աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը, Երևան, 2002:

Դալլաքյան Կ. Լ., Արշակ Չոպանյան, Երևան, 1987:

Թառոյան Կ. Զ., Արևմտյան Հայաստանը, արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրության դեմ 1878-1908 թթ., Երևան, 2001:

Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, Փարիզ, 1935:

Խաչատրյան Ա. Ս., Հայասիրական դրսևորումները Ֆրանսիայում Սասունի ապստամբության ընթացքում.– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2001, թիվ 3:

Խրլոպեան Գ. Տ., Ցեղասպանագիտություն, Պէյրուս, 2006:

Կարապետյան Մ., Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 1999:

Կարապետյան Մ., Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հիմնահարցերը հետխորհրդային հայ պատմագրության մեջ, 2005:

Կարապետյան Մ., Գևորգյան Է., Մելքոնյան Է., Աբգարյան Ա., Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2010:

Կարապետյան Ն. Վ., 1904 թ. Սասունի ինքնապաշտպանությունը.– Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1976:

Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (XIX դարի 30-ական թթ.-1914 թ.), Երևան, 1999:

Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան, 1978:

Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ.-1914 թ.), գիրք առաջին, Երևան, 1982:

Կոստանոյան Է. Ա., Գուն Գափուի ցույցը (100-ամյակի առթիվ)– «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1990, թիվ 8:

Կոստանոյան Է. Ա., Սկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000:

Կոստանոյան Է., Ակնարկներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թվականներ), Երևան, 2005:

Համբարյան Ա., Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914), Երևան, 1965:

Համբարյան Ա. Ս., Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջը.– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1969, թիվ 2:

Համբարյան Ա. Ս., Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908 թթ.), Երևան, 1999:

Հայրունի Ա. Ն., Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2001:

Հովակիմյան Ա. Ա., Հայկական հարցը սերբական մամուլում (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ)– «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1990, թիվ 4:

Հովհաննիսյան Գ., Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցություն.– Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1914 թթ.), Երևան, 2003:

Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո, Երևան, 2004:

Հովնան Գ., Անատոլ Ֆրանսը և հայերը (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ)– «Սովետական գրականություն», Երևան, 1969, թիվ 6:

Ղազարյան Հ., Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում 1890-1922 թթ. (երկրորդ վերամշակված հրատարակություն), հ. առաջին, Երևան, 2007:

Ղազարյան Հ., Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում 1890-1922 թթ. (երկրորդ վերամշակված հրատարակություն), հ. երկրորդ, Երևան, 2007:

Ղազարյան Հ., Մոսկվայի և Կարսի 1921 թվականի պայմանագրերն ու նրանց ողբերգական դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում, Երևան, 2010:

Ղարիբջանյան Գ. Բ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, Երևան, 1986:

Մար Ն., Մեր Քիյեառը.– Սգապսակ Փիեր Քիյեառի յիշատակին, Կ. Պոլիս, 1913:

Մարկոսյան Ս. Ս., Արևմտահայության վիճակը XIX դարի վերջերին, Երևան, 1968:

Մնացականյան Ա. Ն., Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965:

Ներսիսյան Մ. Գ., Արևմտահայերի կոտորածները և ռուս մտավորականությունը 1894-1896 թվականներին.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1997, թիվ 1:

Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ազատագրական շարժումը օսմանյան բռնապետության դեմ և պատմության կեղծարարները.– Մ. Գ. Ներսիսյան, Պատմության կեղծարարները (հոդվածներ և հաղորդումներ), Երևան, 1998:

Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Երևան, 2002:

Ներսիսյան Մ., Արևմտահայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանության պատմության մի քանի հարցերի շուրջը.– Մ. Ներսիսյան, Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր, Երևան, 2005:

Ներսիսյան Մ., Օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միսիայի» մասին.– Մ. Ներսիսյան, Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր, Երևան, 2005:

Պելլերեան Ա., Համիտի զօրախումբերու կազմակերպութեան ծագումը (1890-1894).– «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Պեյրուք, 1994, հ. ԺԴ.:

Պողոսյան Հ. Մ., Սասունի պատմություն (1750-1918), Երևան, 1985:

Պողոսյան Հ. Մ., Վասպուրականի պատմությունից (1850-1900), Երևան, 1988:

Պողոսյան Ս., Ֆրանսիացի մտավորականությունը և Հայկական հարցը.– Հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչությունները. VII միջազգային գիտաժողովի նյութեր. «20-րդ դարի Ֆրանսիան և հայերը», Երևան, 20 և 22 սեպտեմբերի 2000, Երևան, 2001:

Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. առաջին, Հայերի բնաջնջման օսմանյան քաղաքականությունը, Երևան, 2000:

Պողոսյան Վ., Ֆրանսիական տպագիր սկզբնաղբյուրները 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների մասին.– «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», Երևան, 2004, թիվ 9:

Պողոսյան Վ., Գուստավ Մեյրիեն համիդյան կոտորածների մասին.– «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», Երևան, 2004, թիվ 9:

Պողոսյան Վ., Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական մտքի գնահատմամբ (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ), Երևան, 2005:

Պողոսյան Վ., 1909 թ. կիլիկյան կոտորածները ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, Երևան, 2009:

Պողոսեան Վ., Հայոց ցեղասպանութեան ընկալումը Ամրի Բարբի կողմից.– «Հանդէս ամսօրեայ», 2007, թիվ 1-12:

Պողոսեան Վ., Ֆրանսիացի հայասեր գործիչները՝ Մատթէոս Իզմիրլեանի գնահատմամբ.– «Հանդէս ամսօրեայ», 2010, թիվ 1-12:

Սահակյան Ռ., Հայկական ցեղասպանության պատմությունը ֆրանսիական հրատարակություններում.– Սահակյան Ռ., Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990:

Սահակյան Ռ., Կլեմանտ.– Հայկական հարց, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1996:

Սաֆրաստյան Ռ., Ցեղասպանության ծագումնաբանության հարցի շուրջ. դիտավորության հանգամանքի կիրառումը.– Հայոց Մեծ եղեռն – 90: Հողվածների ժողովածու, պատասխանատու խմբագիր՝ Արամ Սիմոնյան, Երևան, 2005:

Սաֆրաստյան Ռ., Նախացեղասպանություն (proto-genocide). տեսության և պատմության խնդիրներ (Օսմանյան կայսրության օրինակով).– Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Ռուբեն Սաֆրաստյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, III, Երևան, 2005:

Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երևան, 2009:

Սիմոնյան Հ. Ռ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա-Բ, Երևան, 1996:

Սիմոնյան Հ. Ռ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I-IV, Երևան, 2003-2010:

Սիմոնյան Պ. Ս., Հայկական հարցը և ռուս հասարակական միտքը 19-րդ դարի 90-ական թվականներին, Երևան, 2003:

Վարանդեան Մ., Փիեր Քիյեռ.– Սգապսակ Փիեր Քիյեռռի յիշատակին, Կ. Պոլիս, 1913:

Վարանդեան Մ., Հայկական շարժման մախապատմութիւն, հատոր երկրորդ, ժընեւ, 1913:

Վարանդեան Մ., Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, առաջին հատոր, Պարիզ, 1932:

Վարդանյան Հ. Գ., Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները XIX դ. վերջին քառորդում, Երևան, 1967:

Տասնապետեան Հ., «Եւրոպական պրոպագանդ» (1899-1906).– «Ազդակ», Պեյրուս, 1983, թիվ 48:

Տասնապետեան Հ., Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. ընդի. ժողով (1890-1924), Աթէնք, 1988:

Տռիտ Է., Արեւելեան խնդիրը եւ Հայկական հարցը իր ծագումէն մինչեւ մեր օրերը, թարգմանեց՝ Եր. Սրմաքէշխանլեան, Կ. Պոլիս, 1913:

Ռուսերեն

Антюхина-Московченко В. И., Третья республика во Франции. 1870-1918, М., 1986.

Барсегов Ю. Г., Геноцид армян — преступление по международному праву, М., 2000.

- Барсегов Ю. Г., Предисловие.— Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, М., 2002.
- Брюа Ж., Жан Жорес и колониальная проблема.— Французский ежегодник — 1958, М., 1959.
- Гуайта Д., Крик с Арарата. Армин Вегнер и Геноцид армян, М., 2005.
- Гуайта Д., Шейх Файез эль-Гусейн о геноциде армян: "Ислам непричастен к их деяниям", М., 2007.
- Гуткина И. Г., Греческий вопрос и дипломатические отношения европейских держав в 1821-1822 гг.— Ученые записки Ленинградского государственного университета, N 130, Серия исторических наук, выпуск 18, 1951.
- Ерусалимский А. С., Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века, М., 1951.
- История XIX века. Под редакцией Лависса и Рамбо, т. 8, М., 1939.
- Киняпина Н. С., Восточный вопрос во внешней политике России второй половины XIX в.— Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII — начало XX в. Отв. ред. Н. С. Киняпина, М., 1978.
- Киракосян А. Дж., Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века), Ереван, 1990.
- Кургинян Е. А., Европейская дипломатия и армянский вопрос в 90-х годах XIX в.— Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской, т. 191, История СССР, выпуск 9, 1969.
- Манфред А. З., Внешняя политика Франции 1871-1891 годов, М., 1952.
- Манфред А. З., Жан Жорес — борец против реакции и войны (к столетию со дня рождения).— А. З. Манфред, Очерки истории Франции XVIII-XIX вв. Сборник статей, М., 1961.
- Манфред А. З., Третья республика (1871-1899 годы).— История Франции в трех томах, т. 2, М., 1973.
- Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинения, т. 9., М., 1957.
- Нерсисян М. Г., Предисловие.— Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под редакцией М. Г. Нерсисяна, второе, дополненное издание, Ереван, 1982.
- Нерсисян М. Г., Немецкие и турецкие источники о геноциде армян.— «Պիտիւն-ըմբիւրիւնիւնի հանդէս», Երևան, 1986, քիւ 2:
- Никитин С. А., Императорское Русское общество // "Вопросы истории", 2007, N 3.
- Овнанян С. В., Армяно-болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в., Ереван, 1968.
- Прицкер Д. П., Жорж Клемансо. Политический портрет, М., 1983.
- Ротштейн Ф. А., Захват и закабаление Египта, М., 1959.
- Ротштейн Ф. А., Международные отношения в конце XIX века, Москва-Ленинград, 1960.
- Саркисян Е. К., Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв., Ереван, 1972.

Сафрастян Р. А., Доктрина османизма в политической жизни османской империи, Ереван, 1985.

Сеньобос Ш., Третья республика 1871-1900.— История XIX века. Под ред. Лависса и Рамбо, т. 7, М., 1939.

Силин А. С., Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века, М., 1971.

Сироткин В. Г., Наполеон и Александр I, М., 2003.

Таран Л. В., Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX — 40-е годы XX в., Киев, 1994.

Тунян В. Г., Младотурки и армянский вопрос. Часть первая 1908-1912 гг., Ереван, 2004, 302 с.

Хвостов В., Ближне-восточный кризис 1895-97 гг.— "Историк-марксист", М., 1929, т. 13.

Хвостов В. М., История дипломатии, т. II. Дипломатия в новое время 1871-1914, М., 1963.

Шенон Э., Римская церковь и некатолические культы 1870-1900.— История XIX века. Под ред. Лависса и Рамбо, т. 8, М., 1939.

Черкасов П. П., Судьба империи. Очерк колониальной экспансии Франции в XVI-XX вв., М., 1983.

Чудинов А. В., Французская революция. История и мифы, М., 2007.

Фадеева А. В., Россия и восточный кризис 20-х годов XIX века, М., 1958.

Ֆրանսերեն

Akçam T., Un acte honteux. Le génocide arménien et la question de la responsabilité turque, [Paris], 2008.

Aghassi, Zeitoun depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895. Préface par Victor Bérard, Paris, 1897.

Aknouni, Les plaies du Caucase. Avec préface de Francis de Pressensé et introduction de Pierre Quillard, Genève, 1905.

Asso A., Le cantique des larmes. Arménie, 1915. Paroles des rescapés du génocide, Paris, 2005.

Balint J., Charny I.W., Définitions du génocide.— Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides. Sous la direction de Israel Charny, Toulouse, 2001.

Carbonell Ch.-O., Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français 1865-1895, Toulouse, 1976.

Carra de Vaux, La doctrine de l'Islam, Paris, 1909.

Carzou J.-M., Un génocide exemplaire. Arménie 1915, Paris, 2006.

Charny I. W., Démocide : vers un nouveau concept global. Présentation des travaux de R. J. Rummel.— Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides.

Charny I. W., Proposition de cadre de définition pour les crimes de génocide.— Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides.

Charny I. W., États totalitaires et génocide.— Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides.

- Charny I. W., Étude du génocide.– Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides.
- Dadrian V., Histoire du génocide arménien : Conflits nationaux des Balkans au Caucase, Paris, 1996.
- Dadrian V., The Determinants of the Armenian Genocide, [Yale], 1998.
- Dastakian A., Mouradian C., 100 réponses sur ... Le génocide des Arméniens, Clamecy, 2005.
- Delacroix C., Dosse F. & Garcia P. Les courants historiques en France XIXe-XXe siècle. Édition revue et augmentée, Paris, 2009.
- Driault E., La politique orientale de Napoléon. Sébastiani et Gardane (1806-1808), Paris, 1904.
- Duclert V. et Pécout G., La mobilisation intellectuelle face aux massacres d'Arménie (1894-1900).– Les exclus en Europe, 1830-1930. Sous la direction d'A. Guslin et D. Kalifa, Paris, 1999.
- Geblesco C. R., La Question d'Orient et son caractère économique, Paris, 1904.
- Geffroy G., Clemenceau, Paris, 1919.
- Georgon F., Abdülhamid II. Le sultan calife (1876-1909), Paris, 2003.
- Kévorkian R. H., Paboudjian P. B., Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide, Paris, 1992.
- Kévorkian R. H., avec la collaboration de Paul B. Paboudjian, Les massacres de Cilicie d'avril 1909 // La Cilicie (1909-1921). Des massacres d'Adana au mandat français. Volume préparé par Raymond H. Kévorkian, Paris, 1999.
- Kévorkian R. H., Le génocide des Arméniens, Paris, 2006.
- Kharazian M., De l'illusion à la tragédie. La France et la Question arménienne de 1894 à 1908 (des massacres hamidiens jusqu'à la révolution jeune-turque), Paris, 2007.
- Khayadjian E., Archag Tchobanian et le mouvement arménophile en France, 2ème éd., 2001.
- Lassieur P., L'arrivée de la Turquie. Commentaire critique de son histoire, Paris, 2007.
- Lecomte G., Clemenceau, Paris, 1919.
- Leroy G., L'Arménie dans l'œuvre et la pensée de Charles Péguy // « Revue d'histoire de la Shoah ». Le monde juif, N 177-178, janvier-août 2003. Ailleurs, hier, autrement : connaissance et reconnaissance du génocide des Arméniens.
- Leroy-Beaulieu A., L'empire des czars et les Russes, Paris, 1881.
- Leroy-Beaulieu A., Études russes et européennes, Paris, 1897.
- Mac Coll M., L'Arménie devant l'Europe // « Revue des revues », livraison du 1er septembre, 1895 ; livraison du 15 septembre, 1895.
- Mac Coll M., L'Arménie devant l'Europe. Le gouvernement turc est une théocratie, Paris, 1897.
- Macler F., La nation arménienne. Son passé, ses malheurs, Paris, 1924.
- Margossian N., L'avant et l'après du génocide des Arméniens.– «**ԳԻՏՈՒՄՅԱՆ ԳԼԻՐԻՍ**», **ԵՐԼԱՆ**, 2005, h. 56:
- Moser P. A., Arméniens, où est la réalité ? Saint-Aquilin-de-Pacy, 1980.
- Mouradian C., L'Arménie, Paris, 2e éd., 1996.
- Özkaya İ. C., Le peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude, Istanbul, 1971.

- Poghosyan V., La discussion de la Question arménienne dans la Chambre des Députés aux années 1890 // «Բազմալիս», Վենետիկ-Ս. Ղազար, 2007:
- Prince M., Un génocide impuni. L'arménocide, Beyrouth, 1975.
- Rummel R. J., Le nouveau concept de démocide.– Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides.
- Séguir de, Albert Vandal // « Revue des deux mondes », livraison du 15 novembre 1910.
- Strapelias H., L'opinion publique française et la question arménienne sous la Troisième République // Arménie une passion française « le mouvement arménophile en France 1878-1923 ». Sous la direction de Claire Mouradian, Paris, 2007.
- Suarez G., Clemenceau, t. 1, Paris, 1932.
- Tchobanian A., Poèmes. (Traduction française). Préface de Pierre Quillard, Paris, 1908.
- Ter-Minassian A., 1918-1920, La République d'Arménie, Bruxelles, 2006.
- Ter Minassian A., Les Arméniens dans l'Empire ottoman : de l'internationalisation de la question arménienne au traité de Lausanne // Arménie une passion française « le mouvement arménophile en France 1878-1923 ».
- Ternon Y., Les Arméniens. Histoire d'un génocide, Paris, 1977.
- Ternon Y., L'État criminel. Les génocides au XXe siècle, Paris, 1995.
- Ternon Y., L'innocence des victimes. Au siècle des génocides, Paris, 2001.
- Ternon Y., Éclats de voix, Paris, 2006.
- Ternon Y., Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence en masse, Paris, 2007.
- Thuillier G. et Tulard J., Les écoles historiques, Paris, 1990.
- Vahramian A., De l'affaire Dreyfus au mouvement arménophile : Pierre Quillard et Pro Armenia // « Revue d'histoire de la Shoah ». Le monde juif, N 177-178, janvier-août 2003. Ailleurs, hier, autrement : connaissance et reconnaissance du génocide des Arméniens.
- Vandal A., Une ambassade française en Orient sous Louis XV : La mission du marquis Villeneuve, 1728-1741, 2ème éd., Paris, 1887.
- Videlier P., Nuit turque, [Paris], 2005.
- Villate L., La République des diplomates. Paul et Jules Cambon, 1843-1935, Paris, 2002.

Անգլերեն

- Chalk F. & Jonassohn K., The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies, New Haven & London, 1990.
- Danielyan E.G., The Armenian Genocide of 1894-1922 and the Accountability of the Turkish State, Yerevan, 2005.
- Facts from the Turkish Armenians, Istanbul, 1980.
- Fein H., Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust, New York, London, 1979.
- Gaillard G., The Turks and Europe, London, 1921.
- Gürün K., The Armenian File. The Myth of Innocence Exposed, London, Nicosia, Istanbul, 1985.

Harff B., *The Etiology of Genocide.– Genocide and the Modern Age. Etiology and Case Studies of Mass Death.* Edited by I. Wallimann and M. N. Dobkowski, New York, 1987.

Harff B., *Recognizing Genocides and Politicides // Genocide Watch.* Edited by Helen Fein, New Haven, London, 1992.

Horowitz I. L., *Government Responsibilities to Jews and Armenians: Nazi Holocaust and Turkish Genocide Reconsidered // “Armenian Review”,* Boston, 1986, v. 39, N 1.

Horowitz I. L., *Taking Lives. Genocide and State Power. Fifth Edition, Revised,* New Brunswick & London, 2002.

Karal E. Z., *Armenian Question,* Ankara, 1975.

Karayan S. A., *Vital Cuinet’s La Turquie d’Asie: A Critical Evaluation of Cuinet’s Information about Armenians // “Journal of the Society for Armenian Studies”,* 2000, vol. 1163.

Kuper L., *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century,* New Haven and London, 1982.

Lewy G., *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide,* [Utah], 2005.

McCarthy J., Arslan E., Taskiran C., Turan O., *The Armenian Rebellion at Van,* [Utah], 2006.

Melson R., *A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894-1896 // “Comparative Studies of Society and History”,* t. XXIV, 3 July, 1982.

Melson R., *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust,* Chicago and London, 1992.

Rebérioux M., *Jean Jaurès and the Armenians // “Armenian Review”,* 1991, v. 44, N 2.

Rothenberg D., *Genocide.– Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity.* Daniel L. Shelton (editor in chief), t. 1, New York, 2005.

Rummel R. J. *Power Kills. Democracy as a Method of Nonviolence,* New Brunswick and London, 2005.

Shaw M., *What is Genocide?* Cambridge, 2007.

Shaw S. J., Shaw E. K., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. V. II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1971,* Cambridge, 1977.

Shirinian G. N., *The Armenian Massacres of 1894-1897: A Bibliography // “Armenian Review”,* Boston, 2001, v. 47, N 1-2.

Sonyel S. R., *Displacement of the Armenians. Documents,* Ankara, 1978.

Sonyel S. R., *The Great War and the Tragedy of Anatolia (Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers),* 2nd edition, Ankara, 2001.

Sülü A., *Armenians and the 1915 Event of Displacement,* Ankara, 1999.

The Armenian Issue in Nine Questions and Answers, Ankara, 1985.

Uras E., *The Armenians in History and the Armenian Question,* Istanbul, 1988.

Williams W., *The Tiger of France,* New York, 1949.

Գերմաներեն

Lepsius J., *Die armenische Konferenz in London // “Der Christliche Orient”,* Berlin, 1897, H. V/VI.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Գլուխ I Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմության տպագիր սկզբնաղբյուրները	
1. «Դեղին գիրքը»	27
2. 1894-1896 թթ. կոտորածների պատմության տպագիր այլ սկզբնաղբյուրները	44
Գլուխ II Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը Ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ	
1. 1894-1896 թթ. կոտորածները 1895-1908 թթ. ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ	54
2. Համիդյան կոտորածները 1909-1918 թթ. ֆրանսիական պատմագրության լուսաբանմամբ	141
3. Հայոց ցեղասպանության պատմագրության ժխտողական ուղղության սկզբնավորումը	171
Գլուխ III Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական հասարակական մտքի լուսաբանմամբ	
1. Քաղաքական գործիչները և գրողները 1894-1896 թթ. կոտորածների մասին	210
2. 1894-1896 թթ. կոտորածները և Պիեռ Քիառը	243
3. 1894-1896 թթ. կոտորածները հոգևոր գործիչների լուսաբանմամբ	278
Վերջաբան	311
Résumé	324
Անձնանուններ	328
Տեղանուններ	333
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ	337

Յեղիմակի մասին

Վարուժան Պողոսյան, ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր, XVIII դարի ֆրանսիական հեղափոխության և ֆրանսիական պատմագրության մասնագետ: Յեղիմակ է Հայաստանում, Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Ավստրիայում, Իտալիայում, Հունգարիայում, Լիբանանում, Սիրիայում լույս տեսած ավելի քան հարյուր գիտական աշխատանքների, այդ թվում հետևյալ գրքերի.

Переворот 18 фрюктидора V года во Франции, Ереван, 2004

Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական մտքի զնահատմամբ (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ), Երևան, 2005

1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության զնահատմամբ, Երևան, 2009

Армяне — сподвижники Наполеона: история и мифы, Ереван, 2009

Les massacres des Arméniens de Marache en 1920 (recueil de documents). Documents réunis et présentés par Varoujean Poghosyan, Erevan, 2010

В окружении историков (сборник статей и рецензий), Ереван, 2011

Տպագրության է պատրաստել.

Մ. Մխիթարյան, Խորեն Ստեփանեի «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը, Երևան, 2002

Մ. Մխիթարյան, 1848-1849 թթ. հունգարական հեղափոխության արձագանքները հայ իրականության մեջ, Երևան, 2003

Մ. Մխիթարյան, Նալբանդյանագիտության հարցեր, Երևան, 2008

А.Р. Иоаннисян, Неизданные произведения, Ереван, 2009

Վերատպության է պատրաստել.

G. Brézol, Les Turcs ont passé là... Recueil de documents, dossiers, rapports, requêtes, protestations, suppliques et enquêtes établissant la vérité sur les massacres d'Adana en 1909. Préparé à la publication par Varoujean Poghosyan, Erevan, 2009

A. Adossidès, Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie, Erevan, 2011

Ֆրանսերենից թարգմանել է հայերեն հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված՝ Եվրոպացի պատմաբանների մեծ թվով գիտական աշխատություններ, այդ թվում հետևյալ գրքերը.

Ա Պեյլերյան, Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հ. 1-2, Երևան, 2005

Մ.-Ա. Շևալիե, Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 2007

Վարուժան Պողոսյան
Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական
պատմագրության և հասարակական-քաղաքական
մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ)

Varoujean Poghosyan
La première étape du génocide des Arméniens à travers le
prisme de l'historiographie et de la pensée publique et politique françaises
(fin du XIXe – début du XXe siècles)

Գրքի դարձերեսին. վերևում՝ Պոլ Կամբոնի (ծախից)
և Ալբեր Վանդալի (աջից), կենտրոնում՝ հայր Ֆելիքս Շարմետանի,
ներքևում՝ ժան Ժորեսի (ծախից) և Պիեռ Քիառի (աջից), նկարներն են:

Սրբագրիչ՝
Համակարգչային ձևավորումը՝

Վահանդուխտ Դերձյան
Աննա Աղուզումցյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 05.04.2011 թ.:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84 1/16:
Հրատ. 20.2 մամուլ, տպագր. 22.25 մամուլ + 8 էջ ներդիր = պայմ. 20.7 մամուլ:
Տպաքանակ՝ 200: Պատվեր՝ 16:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52

2-16	11-16	20-16
3-16	12-16	21-16
4-16	13-16	22-16
5-16	14-16	23-16
6-16	15-16	24-16
7-16	16-16	25-16
8-16	17-16	26-16
9-16	18-16	27-16
10-16	19-16	28-16